

Monostori Judit

Harcza István

CSALÁDSZERKEZET, EGYÜTTÉLÉSI FORMÁK

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK

A családszerkezet, a családformák alakulásának vizsgálata minden korban a szociológia és a demográfia tudományának is az egyik legalapvetőbb témája. Noha újra és újra előkerül a kérdés, hogy válságban van-e a család intézménye, sokkal inkább az látható, hogy a család továbbra is a reprodukció, a szocializáció, a családtagok lelki, fizikai és anyagi támogatásának elsődleges színtere.

Tanulmánykötetünkben az utóbbi négy évtized családi/háztartás-szerkezeti változásaihoz kapcsolódó kérdéseket taglaljuk, alapvetően empirikus kutatási eredményeink alapján, amelyeket a családformálással kapcsolatos elméleti keretekbe illesztünk.

Úgy véljük, hogy a kötet hasznos ismereteket nyújthat nem csupán a családkutatóknak, hanem segítheti a szociológus hallgatók képzését is, továbbá számottevő háttérinformációt nyújthat a családpolitikai kérdésekkel foglalkozó szakembereknek is.

Monostori Judit és Harcsa István

5250 Ft

ISBN 978-615-6060-69-3

9 786156 060693

Monostori Judit – Harcsa István

CSALÁDSZERKEZET, EGYÜTTÉLÉSI FORMÁK

Monostori Judit – Harcsa István

CSALÁDSZERKEZET,
EGYÜTTÉLÉSI FORMÁK

BELVEDERE
MERIDIONALE

Szeged
2023.

A kötet megjelenését támogatták:

Belvedere Meridionale Alapítvány

Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány

Magyar Szociológiai Társaság, Szociológiai Szemle szerkesztősége

Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért, KAPOCS szerkesztősége

KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Demográfia szerkesztősége

SZTE IKIKK Interdiszciplináris Családtudományi Kutató- és Fejlesztő Központ

TÁRKI Zrt., Társadalmi Riport szerkesztősége

Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, socio.hu szerkesztősége

Borítóterv:

Majzik Andrea

ISBN 978-615-6060-69-3 [print]

ISBN 978-615-6060-70-9 [online pdf]

© Monostori Judit és Harcsa István szerzők, 2023

© Belvedere Meridionale kiadó, 2023

Belvedere Meridionale, Szeged

www.belvedere.hu

Nyomta: s-Paw Nyomda, Üllés

Tartalom

Előszó.....	7
I. Családszerkezeti változások időbeli trendjei.....	15
Családi struktúrák az életciklusban	16
Demográfiai folyamatok és a családformák pluralizációja Magyarországon	42
A háztartás-és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények	66
A háztartásszerkezet és az iskolai végzettség összefüggései	94
Stabilitás és változás az idős háztartásszerkezetében	110
II. Egyes családformák sajátosságai	137
Mozaikcsaládok	139
Az egyszülős családdá válás társadalmi meghatározottsága	170
Nagyszülők és unokák egy háztartásban. Háromgenerációs együttélések Magyarországon	197
III. Családi kohézió.....	225
A családi kohézió trendjei a gyermekes családokban. A kohézió színe és fonákja	227
IV. Családpolitika.....	251
Egyszülős családok és politikák Magyarországon és Európában	253

Előszó

A családszerkezet, a családformák alakulásának vizsgálata minden korban a szociológia és a demográfia tudományának is az egyik legalapvetőbb témája. Noha újra és újra előkerül a kérdés, hogy válságban van-e a család intézménye, sokkal inkább az látható, hogy a család meg-megújuló formában évezredek óta fontos szerepet tölt be az életünkben. A család továbbra is a reprodukció, a szocializáció, a családtagok lelki, fizikai és anyagi támogatásának elsődleges színtere. Az együttélési formák, azok tartóssága, az, hogy életünk során hányféle családszerkezetben éljük az életünket, az természetesen nagy változásokon megy keresztül, noha ezen vonatkozásban is vannak újra és újra visszatérő mintázatok.

A családszerkezeti változások folyamatosan zajlanak a társadalomban, bizonyos időszakokban sokszínűbb, míg máskor homogénebb struktúrát eredményeznek. A változások nem egy irányba hatnak, azaz bizonyos időszakokban korábbi minták térnek vissza, míg máskor új együttélési formák alakulnak ki vagy válnak elterjedtebbé, és korábban jellemző családtípusok el is tűnhetnek. Eltérő mintákat figyelhetünk meg a változások ütemében is, hiszen a változások egy része hosszú, több évtizedes trendbe illeszkedik, míg mások egy-egy válsaggal vagy éppen egy gyorsan fellendülő gazdasági környezettel, a családpolitikák vagy a jogrendszer nagyobb léptékű átalakításával függnek össze. Magyarországon a családszerkezeti változások tekintetében sok esetben mérföldkőnek számít a rendszerváltás időszaka, az 1990-es évek első fele, első kétharmada. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy bizonyos folyamatok már az 1980-as években, vagy még korábban is elindultak (lsd. pl. a párkapcsolatban élők, a gyermekes családok, a háromgenerációs háztartások arányának csökkenése, az egyszemélyes háztartások arányának növekedése), illetve a 2000-es évek demográfiai magatartás mintái is komolyabb változásokat eredményeztek. A 2010-es években kiterjesztésre kerülő családpolitikai intézkedéseknek szintén fontos hatásai voltak az együttélési formákra, hiszen bizonyos trendek megtorpanak (pl. a gyermekes családok arányának csökkenése), míg más folyamatok az ellenkező irányba fordultak (pl. a párkapcsolatokon belül a házasságban élők aránya növekedni kezdett).

Tanulmánykötetünkben az utóbbi négy évtized család/háztartásszerkezeti változásaihoz kapcsolódó kérdéseket taglaljuk, alapvetően empirikus kutatási eredményeink alapján, amelyeket a családformálódással kapcsolatos elméleti keretekbe illesztünk. Megvizsgáljuk, hogy az együttélési formák alakulására hogyan hatottak a demográfiai folyamatok (pl. termékenység, a párkapcsolatok formáinak és tartósságának változásai, a gyermekvállalási életkor kitolódása, a várható élettartam emelkedése), a társadalmi és gazdasági változások, és a családpolitikai intézkedések.

Miközben számos jelenség (pl. globalizáció, a fogyasztói társadalom egységes mintái) uniformizálja a viselkedési mintáinkat, demográfiai magatartásunkat, kutatásaink

azt igazolták, hogy a családformálódás, a családszerkezet időbeli változásai fontos egyéni különbségeket mutatnak, amelyeket az egyén és a család társadalmi struktúrában elfoglalt helye is meghatároz. A különböző társadalmi rétegek eltérő erőforrásai, megélhetésük jellemzői, a társadalmi mozgástérben való lehetőségeik, vallott értékeik különbözőségei feltételezhetően eltérő családmódell kialakítását valószínűsítik, illetve a látszólag hasonló családszerkezet jelentősen eltérő élethelyzeteket is takarhat.

Empirikus kutatásaink kapcsolódnak azokhoz az elméletekhez, amelyek családszerkezeti változásokkal, az együttélési formák átalakulásával foglalkoznak, és amelyeknek egyik központi kérdése, hogy az Európában, illetve Európa nagyobb térségi egységeiben zajló folyamatokra ráilleszthető-e egy egységes teoretikus keret (*van de Kaa, 1987*), vagy inkább a divergens folyamatokat kell hangsúlyoznunk (ld. ezekről pl. *Kuijsten, 1996; Micheli, 2004; Fokkema & Liefbroer, 2008; Spéder, 2010; Schneider, 2010; Mulder & Schwanitz 2015; Jensen, 2009*). Tanulmányaink eredményei azt mutatják, hogy az országok közötti különbségek elég jelentősek nemcsak abban a vonatkozásban, hogy a különböző együttélési formák (család- és háztartástípusok) mennyire elterjedtek egy-egy országban, hanem abban is, hogy milyen irányú folyamatok zajlanak Európa különböző térségeiben. Kutatásaink abba az irányba mutatnak, hogy az európai minták leginkább az együttélési formák pluralizációjában, az irreguláris életpályák széleskörű kiterjedtségében hasonlítanak egymáshoz.

A családszerkezeti mintákat jelentősen befolyásoló termékenységi mutatók szintje és változásai sem a konvergencia irányába mutatnak, még akkor sem, ha az elmúlt évtizedekben voltak olyan időszakok (a 2020 körüli időszak is ilyen), amikor az egyes európai országok termékenységi mutatói közelebb álltak egymáshoz, mint máskor. A vizsgált időszak többségében a skandináv országokban, Franciaországban és Írországban volt a legmagasabb termékenység, míg a közép-kelet-európai országok többségében és a dél-európai országokban a legalacsonyabb. Az utóbbi évtizedben azonban több közép-kelet-európai országban is a növekedésnek vagyunk szemtanúi, míg az univerzális jóléti juttatásokban bővelkedő skandináv országokban csökkenés indult el, ezek közül is Finnországban vagy Norvégiában kifejezetten erős termékenység visszaesésről beszélhetünk (*Kapitány & Spéder, 2021*). A folyamatok értelmezésében nincs konszenzus a témával foglalkozó kutatók körében.

A termékenység és a családszerkezeti struktúra közötti összefüggés részben nyilvánvaló, hiszen a gyermekes családok arányát a termékenység szintje alapvetően befolyásolja. Másrészt az empirikus eredmények azt mutatják, hogy nem feltétlenül a magas termékenységű országokban a legmagasabb a gyermekes családok aránya. Ennek több oka is van: az egyik az, hogy a gyermekes és a gyermektelen nők aránya még az azonos termékenységű országokban is lehet eltérő. Magyarországon például még mindig relatíve alacsony a gyermektelen nők aránya, viszont akik gyermeket vállalnak, azok döntő többségében egy-vagy két gyermeket szülnek. Míg több nyugat-európai országban a gyermektelenek aránya magasabb, de a gyermekes nők körében a három vagy több gyermeket nevelőké nagyobb részarányt képez, mint a közép-kelet-európai országok többségében. Példaként említjük, Hollandia és Magyarország összehasonlítását a 2010-es évek környékén. 2011-ben a magyar teljes termékenységi arányszám

1,23 volt, míg a holland 1,76. Ugyanebben az évben az EUROSTAT azt publikálta, hogy Magyarországon és Hollandiában közel hasonló (30% körüli) volt azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol gyermekek éltek.

A termékenység és a gyermeces családok aránya azért sem minden országban ugyanazt az összefüggést mutatja, mert a gyermekek aszerint is különböző módon oszlanak meg, hogy két biológiai szülőjükkel élnek-e, vagy mozaik családban, ahol az egyik szülő a korábbi párkapcsolatából is hozott gyermeket a háztartásba. Ezen kívül az egyszülős családok aránya is nagy változatosságot mutat.

Noha a gyermeces családok különböző típusainak megoszlására vonatkozó kutatási eredmények nem minden esetben mutatják ugyanazt a képet, több kutatás egybeeső eredménye az, hogy az intakt családok aránya - vagyis, ahol két biológiai szülő neveli a gyermekét - az észak-európai ország többségében (Lettország, Észtország, Svédország és Finnország), valamint Csehországban, Magyarországon és Franciaországban a legalacsonyabb. Míg számos déli országban (Görögország, Olaszország, Spanyolország, Szlovénia) és a katolikus Lengyelországban, valamint Írországban a legmagasabb. Ez nagyrészt abból adódik, hogy Európa egyes országaiban a válási arányszámok, és az élettársi kapcsolatok felbomlásának mutatói is eltérő képet mutatnak. Ez tükröződik abban is, hogy a kiskorú gyermekek mekkora aránya él egyszülős családban. Az OECD 2018-ra vonatkozó adatközlése szerint Litvániában és Lettországban, és Belgiumban a gyerekek kb. egynegyedét csak az egyik szülője nevelte, míg Görögországban, Lengyelországban vagy Horvátországban a megfelelő érték nem érte el a 10%-ot.

Ugyancsak nagy különbségeket látunk abban, hogy a fiatalok mikor költöznek el a szülői háztól, és a szülőktől való elköltözés hogyan függ össze a családalapítással. Míg az észak-és nyugat-európai országok többségében a fiatalok relatíve korán elköltöznek, addig Dél-Európában és Közép-Kelet-Európában nagyon sok fiatal él együtt a szüleivel, akár még a tanulmányai befejezése után is. Az EUROSTAT adatai szerint a 2020-as évek környékén Svédországban, Finnországban és Dániában a 18-34 év közötti fiataloknak kb. 5%-a élt a szüleivel, Hollandiában, Németországban vagy Franciaországban 10-15%-a, a legtöbb dél-európai országban viszont 50% feletti a megfelelő érték, sőt Görögországban, Horvátországban és Szerbiában a 60%-ot is meghaladta. Ráadásul a déli és számos közép-kelet-európai országban az elmúlt 20 évben jelentős volt a növekedés, míg a többi európai országban a szüleikkel élő fiatalok aránya nem mutatott növekedő trendet. Így tehát az ország csoportok közötti különbségek ebben a tekintetben növekedtek.

A szülői háztól való elköltözés időzítésének eltérései adják részbeni magyarázatát annak is, hogy miért van olyan nagy különbség a fiatal egyedülélők, az ún. szinglik arányában. Ez kevésbé jellemző a dél-európai és a közép-kelet-európai országokra, mint a többi európai országra. Ahogyan azoknak az aránya is alacsonyabb ez utóbbi országokban, ahol a fiatalok csak párjukkal ketten élnek egy háztartásban.

Abban is jelentős különbségeket látunk Európa különböző térségeiben, hogy mennyien élnek háromgenerációs háztartásban. Ezek azok a háztartások, ahol unokák, szülők és nagyszülők élnek egy fedél alatt. Noha erre vonatkozóan nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre, egy 2008-ra vonatkozó mérés szerint Romániában, Lettországban

és Bulgáriában a háztartásoknak több mint 10%-a élt ebben a formában, míg ugyanez a mutató az északi országokban az 1%-ot sem éri el, a közép-kelet-európai országokban pedig 1–5% között mozgott. Ez szintén az európai minták sokszínűségére utal.

Noha kötetünk célja alapvetően az, hogy a magyarországi folyamatokra koncentráljunk, a fentebb említett kutatási eredmények, statisztikai adatközlések elég világosan alátámasztják azt, hogy a család- és háztartásszerkezeti jellemzők és időbeli változások leírásakor Magyarország helyét nem egy egységesülő, hanem egy ebből a szempontból sokszínű európai térképen kell keresnünk.

A kötet különböző tanulmányai hangsúlyosan foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy az elmúlt évtizedekben az **életpálya különböző szakaszain milyen változások voltak a családszerkezetben**, az együttélési formákban. Ezek közül az alábbiakat emeljük ki:

Számos európai országban általánossá vált a **fiatalok kései leválása a szülői házról**. Különösen a fiatal férfiak költöznek el későbbi életkorban a szüleiktől. Ugyanakkor, ha összehasonlítjuk az országokat, akkor azt látjuk, hogy az önálló életkezdés későbbi életkorra toródása leginkább a kelet-európai és a dél-európai országokra jellemző. Kötetünkben rámutatunk arra, hogy leegyszerűsítés lenne ezt a „mama-hotel” jelenségével azonosítani, hiszen a kései elköltözés mögött nem csak választások, hanem kényszerek is állnak. Magyarországon például igen magas a lakhatási problémákkal küzdők aránya, még akkor is, ha az elmúlt 1-2 évtizedben a magyar kormányzat kifejezetten erősen támogatta a fiatalok lakáshoz jutását. A bérlakás szektor teljes hiánya ugyanis ahhoz vezet, hogy az önálló lakáshoz jutásnak szinte egyetlen útja a tulajdonszerzés, ami még egy jelentős állami támogatás mellett is komoly erőforrás mobilizálást jelent. Ráadásul az állami támogatások járulékos hatására a lakások növekedtek, így azok, akik nem részesülnek állami támogatásokban, jelentős hátrányt szenvednek. Ők a gyermektelen, és gyermeket nem vagy csak később tervező fiatalok. Ezek a rétegek csak nagyon komoly szülői háttértámogatással tudnak lakhatáshoz jutni. Mivel a gyermektelenek aránya az elmúlt időszakban lényegesen növekedett, feltételezhetően ezeknek a csoportoknak egyre nehezebb lesz a szülői háztól való leválás.

A fiatalok kései leválására fontos magyarázat a felsőoktatási expanzió is, nevezetesen az, hogy a fiataloknak egyre nagyobb hányada lépett be a felsőoktatásba, minek következtében az iskolai pályafutásuk meghosszabbodott. Mivel a szülői házból való elköltözés ritkán történik meg a tanulás éveit alatt, a felsőfokú oktatásban részesülők arányának, valamint a felsőoktatásban eltöltött évek számának növekedése nyilvánvalóan hozzájárul a fiatalok kései leválásához. Ugyanakkor megvizsgáltuk a szülői háztól való leválás iskolai végzettség szerinti különbségeit és azt látjuk, hogy az alacsonyabb végzettségű fiatalok is később költöznek el a szüleiktől, mint korábban, azaz a felsőfokú oktatás expanziója ma már bizonyosan nem elegendő magyarázat a fiatalok kései leválásának megértésére. Ezt erősítik azok az eredmények is, amelyek azt mutatják, hogy a rendszerváltás utáni időszakot nézve, a szülői háztól való elköltözés időzítése egyre kevésbé kötődik a tanulmányok befejezésének időszakához.

A származási családra vonatkozó vizsgálataink azt jelzik, hogy azokból a családokból ahol a fiatal csak az egyik szülőjével él, gyakran az átlagosnál később költöznek el a fiatalok. Ennek oka lehet, hogy ezek a családok nem tudnak akkora anyagi segítséget

adni a fiataloknak, mint a kétszülős családok, de oka lehet az is, hogy az egyszülős családokból érzelmileg nehezebb leválni a fiataloknak, hiszen úgy érezhetik, hogy az elköltözéssel egyedül hagyják a szülőjüket.

A családszerkezeti változások meghatározó tényezője az is, hogy az elmúlt évtizedekben **folyamatosan csökkent a gyermekes családok aránya**, ami részben annak volt köszönhető, hogy a már korábban is rendkívül alacsony termékenység következtében folyamatosan csökkent a szülőképes korban levő nők aránya. Ráadásul a fiatalok termékenységi mutatói a 2010-es évek elejére olyan extrém alacsonyra süllyedtek, amire a nemzetközi szakirodalom egy külön kifejezést is alkotott, „lowest low fertility” néven, ami az 1.3 alatti teljes termékenységi arányszám alatti értékekre utalt. A gyermekes családok arányának drasztikus csökkenése csak a 2010-es évek második felében állt meg, feltehetően a gyermekvállalást intenzív módon támogató állami politikáknak is köszönhetően.

Az általunk vizsgált időszakban nem csupán a gyermekes családok aránya változott meg, hanem ezeknek a családoknak a belső struktúrája is, például a családban nevelkedő gyermekek száma szerint. A két gyermeket nevelők aránya csökkent, az egy és a három vagy többgyermekeseké viszont növekedett. A gyermekszám erőteljes összefüggést mutat a szülők iskolai végzettségével. Az egy gyermekes családok aránya a középfokú végzettséggel rendelkező szülőknél a legmagasabb, és náluk a legalacsonyabb a három és annál több gyermeket nevelők aránya is. A kétgyermekes családmodell leginkább a felsőfokú végzettségűekre jellemző, míg a három vagy annál több gyermeket nevelők aránya az alacsony végzettségűek körében a legmagasabb.

Tanulmányainkban kiemelt kérdéskör, hogy a gyerekeknek mekkora aránya él két szülővel együtt, mennyien élnek **egyszülős, valamint mozaikcsaládban**. Ez utóbbi kutatása a magyar családpszichológia fehérfoltjának tekinthető, noha a nemzetközi szakirodalomból tudjuk, hogy a gyermekek kognitív és érzelmi fejlődését alapvetően határozza meg az, hogy a vérszerinti szülők elváltak-e, és hogy a szülei új partnerkapcsolatba léptek-e. Ezeknek a vizsgálatára a gyermekes családok három csoportját különböztettük meg: *intakt családnak* tekintettük azokat, ahol a családban élő összes gyermeknek mindkét vérszerinti szülője a családban él; *egyszülős családnak* azokat, ahol csak egy szülő él a gyermekkel, a másik szülő egy másik háztartásban/családban él; vagy meghalt; és harmadik csoportként megkülönböztettük a *mozaik családokat*, ahol két szülő is van a családban, de legalább az egyik gyereknek nem mindkét szülő vérszerinti szülője.

Noha a különböző társadalmi rétegek minden családfőmódban megtalálhatóak, a három családtípusnak eltérő a demográfiai és a szociológiai profilja. A gyermekszám az egyszülős családokban a legkisebb, és a mozaikcsaládokban a legnagyobb. Mivel az egyszülős és a mozaik családokban élők döntő többsége egy párkapcsolati bomlást már megélt, az ilyen családban nevelkedő gyermekek és az őket nevelő szülei jellemzően idősebbek, mint az intakt családban élő társaik. Anyagi helyzetüket tekintve az egyszülős családok vannak a legnehezebb helyzetben, a mozaik családok viszont több vonatkozásban is hasonlítanak az intakt családokra.

Noha a gyermekes családok esetében is a nukleáris családok dominanciájáról lehet beszélni, minden tizedik gyermekes család háromgenerációs. A nagyszülők és az unokák együttélése sokkal jellemzőbb azokban a családokban, ahol a gyermekeket egy

szülő neveli. Feltehetően ennek az az oka, hogy a szülők válása/szétköltözése után a gyermekes család nem tudja a lakhatás problémáit megoldani, és a szülő a gyermekével visszaköltözik a nagyszülői házba.

A párkapcsolatok vonatkozásában a leglényegesebb változás abban történt, hogy az elmúlt évtizedekben jelentősen **megemelkedett az élettársi kapcsolatban élők aránya**. Az élettársi kapcsolatok térnyerése főképpen a fiatalabbak körében volt számottevő. A párkapcsolatban élők körében az élettársi kapcsolatok aránya mind a fiatalok, mind pedig a középkorúak körében a képzetlenebbek csoportjában magasabb. Különösen jelentős az iskolai végzettség szerinti különbség a gyermekes családok körében. Ez nem pusztán azzal magyarázható, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségű anyák élettársi kapcsolatban is nagyobb valószínűséggel vállalnak gyermeket, hanem azzal is, hogy korábbi párkapcsolataik (esetleg házasságaik) bomlékonyabbak, és azok felbomlásakor nem lépnek új partnerükkel házasságra.

Az élettársi kapcsolatok elterjedtebbé válásával párhuzamosan átalakultak ennek az együttélési formának a jellemzői is. Többen választják ezt élethosszig tartó együttélési formaként és az élettársi kapcsolatok termékenysége már nem különbözik annyira a házasságétól, mint a korábbi évtizedekben. Egyre gyakrabban megfigyelhető jelenség az is, hogy a párok a gyermekek születése után kötnek házasságot, ami összefügg a családpolitikai intézkedésekkel.

A magyar társadalom demográfiai változásai közül a legjelentősebb az ún. demográfiai öregedés jelensége, ami azt jelenti, hogy a társadalomban folyamatosan, és dinamikus ütemben növekszik az idősek aránya. Ez részben a hosszú ideje alacsony termékenységi szint, kisebb részben pedig a várható élettartam növekedésének következménye. Az idősek jellemzően egy vagy kétszemélyes háztartásban élnek. Az **idősek körében az egyedül élők aránya folyamatosan növekszik, és egyre magasabb hányaduk elvált**. Ez azt jelenti, hogy az egyszemélyes háztartások kialakulása szempontjából egyre nagyobb jelentősége van a párkapcsolatok törekenyebbé válásának. 1990-ben a 65 éves és idősebb egyedül élő férfiaknak 17%-a volt elvált, 2016-ban már 27%-a. A nőknél ugyanezen időszak alatt a mutató értéke 9-ről 16%-ra emelkedett.

Az idősek körében a férfiak és a nők között jelentős különbségek vannak az együttélés mintázataiban. Ezek a különbségek nem magyarázhatók pusztán az eltérő korstruktúrával, hiszen a különbségek akkor is megmaradnak, ha eredményeinket a kérdezettek korával is kontrolláljuk. A nők nagyobb valószínűséggel élnek egyedül, vagy partnerük nélkül gyermekükkel/gyermekükkel. Férfi társaikhoz képest annak is nagyobb a valószínűsége, hogy kiterjesztett családban, többcsaládos háztartásban vagy egyéb, komplexebb háztartásszerkezetben élnek. A férfiaknak viszont arra van nagyobb esélyük, hogy idősebb korukban partnerükkel két fő háztartásban éljenek. Ezek a jelenségek összefüggnek azzal, hogy a párkapcsolatokban a férfiak általában idősebbek, mint a nők, és így nagyobb a valószínűsége annak, hogy a nők élnek túl a partnereiket.

Noha tanulmánykötetünk alapvetően az együttélési formák szerkezeti változásaival, a társadalmi réteghelyzet és az együttélési forma összefüggéseivel foglalkozik, a kötet egyik tanulmánya az együttélés tartalmi kérdéseit, ezen belül is kiemelten a **családi kohézió** kérdését veszi górcső alá. A kötetben szereplő elemzés a gyermekes családok körében,

időmérleg adatok alapján vizsgálja, hogy hogyan alakult a szülők és a gyermekek együtt töltött ideje az 1980-as évek közepe és a 2000-es évek vége közötti időszakban, mennyi időt fordítanak a családtagok különböző tevékenységekre. Természetesen ez a családi kohézió vizsgálatának csak egyetlen dimenziója. Az együtt töltött idő mennyisége mellett számos más tényező jelezheti a családi kohézió erősségét, illetve az együtt töltött idő értékelése sem mindig egyértelmű a családi kohézió szempontjából. A túl sok együtt töltött idő, a túl szoros kötelék nem feltétlenül a családi kohézió legideálisabb szintje.

Az időmérleg adatok azt mutatják, hogy a vizsgált időszakban a főfoglalkozásra- és a mellékfoglalkozásra együttesen fordított idő csökkenése miatt 'felszabadult időt' a családok nem feltétlenül a családtagokkal együtt töltött idő növelésére használják. Az általunk vizsgált gyermekes szülők különböző csoportjaiban növekedett az egyedül töltött idő. A párkapcsolatban élők körében a családtagokkal együtt töltött idő szerkezete úgy alakult át, hogy a gyermekek, és a szülők együtt töltött ideje csökkent, míg növekedett annak az időnek az aránya, amit a szülő csak a gyermekével/gyermekeivel tölt, a másik szülő nélkül. Lényeges változás az is, hogy azokban a családokban, ahol 0-6 év közötti gyermek(ek) nevelkednek, a szülők gyermekekkel töltött ideje lényegesen megnövekedett a vizsgált időszakban, különösen az 1 vagy 2 gyermeket nevelők körében. Azokban a családokban viszont, ahol a legfiatalabb gyermek iskoláskorú volt (7-14 éves) ott a különböző családtípusokban (aszerint, hogy hány gyermeket nevelnek) sokkal kisebb változás volt a vizsgált időszakban. Ily módon 2009/2010-ben nagyobb volt a különbség a gyermekekkel töltött időben a gyermekek életkora szerint, mint két évtizeddel korábban. Ez arra utal, hogy a szülők időráfordításának fókuszsa, az a többletidő, amit a szülők a gyermekekkel töltenek a 2000-es évek végén, az elsősorban a legkisebb gyermekek felé irányult. A gyermeket nevelő szülők körében az iskolai végzettség szerinti különbségek is növekedtek abban a tekintetben, hogy mennyi időt töltenek a gyermekeikkel. Már az 1980-as évek közepére is jellemző volt, hogy a magasabb végzettségű szülők többet vannak a gyermekeikkel, de az iskolai végzettség szerinti különbségek a századfordulóra tovább növekedtek.

A kötetben nem érintjük részletesen azokat a családpolitikai intézkedéseket, amelyek a vizsgált időszak alatt befolyásolhatták a családok életét. Ez alól egyetlen kivételt tettünk, és áttekintettük az egyszülős családpolitikák európai és hazai gyakorlatát. Ezt azért tartottuk fontosnak, mert ezzel a kérdéssel sem a nemzetközi, sem pedig a hazai szakirodalom nem foglalkozik kellő súllyal, noha a gyermekeknek igen nagy hányada nevelkedik olyan családban, ahol csak egy szülő él. Ráadásul sok országban – így Magyarországon is – az egyszülős családok szegénységi rátája, a különböző dimenziókban mért hátrányos helyzete a gyermekes családok körén belül is kifejezetten magasnak mondható.

Végezetül egy módszertani kérdésben való állásfoglalásunkat ismertetjük. Tanulmányunkban a család és a háztartás fogalmát többször is szinonimaként használjuk, miközben jól tudjuk, hogy a kettő – különösen a statisztikában és a szociológiában – nem ugyanaz. Tulajdonképpen a tanulmány empirikus fejezeteiben legtöbbször a háztartás fogalmával dolgozunk, de az elméletek, amelyeknek az érvényességét vizsgáljuk, a család fogalmát használják, noha bizonyos esetekben csak a párkapcsolatokra, felmenői viszonyra, máskor pedig háztartásra gondolnak. Fontos megjegyezni,

hogy ha a többszemélyes háztartásokkal foglalkozunk, akkor a család- és a háztartás fogalma – legalábbis magyar vonatkozásban – az esetek döntő többségében ugyanazt az együttélési formát jelenti, hiszen nagyon alacsony azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol több család él, és elenyésző arányban vannak jelen, az ún. nem családháztartások is. Többszemélyes háztartások esetében pedig a család és a háztartás fogalma csak ebben a két esetben tér el egymástól.

Szeretnénk felhívni a figyelmet arra is, hogy a családszerkezeti átalakulásokkal foglalkozó elméleti megközelítések és empirikus kutatások többsége (így a mi kutatásaink is) nem, vagy csak periférikusan érinti azt a problémát, hogy a család és a háztartás határai az elmúlt évtizedekben számos vonatkozásban feloldódni látszanak. Empirikus igazolás hiányában persze ez az állítás csak hipotézis marad, de kétségtelen tény, hogy ezeknek mélyreható vizsgálata nélkül nehezen érthető meg a család szerkezetében és funkcióiban bekövetkezett változások számos eleme. Empirikus kutatásainkban gyakran tapasztaljuk például azt, hogy a külföldön hosszabb-rövidebb ideig munkát vállaló családtagok besorolása komoly problémát okoz. Számos olyan diák is van, akik a tanulás éve alatt önállósodnak abban az értelemben, hogy külön költöznek a szüleiktől, de minden más vonatkozásban szervesen kapcsolódnak a szülői házhoz. Sokan élnek látogató partnerkapcsolatban, egy részük otthonaikat váltogatva él hol az egyik, hol a másik háztartásban. Európa több országában is preferált és Magyarországon is terjed az a gyakorlat, hogy a válás után a gyerekek nem egyik vagy másik szülőnél kerülnek elhelyezésre, hanem ún. „váltott gondoskodásba” kerülnek. A gyermekek ugyanannyi időt töltenek mindkét szülőnél, a két szülő között heti rendszerességgel vándorolnak. Újabb gyakorlat, hogy a gyermekek maradnak mindig ugyanabban a lakásban, és a szülők váltják egymást náluk heti rendszerességgel. Több kutatás is igazolja, hogy ha nincs is „váltott gondoskodás” a válás után, akkor is nagyon szoros kapcsolat maradhat fenn a különélő szülő és a gyermek között, sőt feltételezhetjük, hogy az utóbbi években a gyermekeiktől távol élő apák szorosabb kapcsolatban maradnak a gyermekeikkel, mint a korábbi évtizedekben. Ezekben az esetekben tehát a párkapcsolat ugyan felbomlik, de a szülői funkciók megmaradnak. A háztartás definiálásának korlátját jelenti az is, hogy a nagyon idős rászoruló körének egy részében megfigyelhető az, hogy a nyári hónapokban az idősek a saját otthonukban élnek, télire viszont a gyermekeikhez költöznek, akik ebben az időszakban gondjukat viselik. Sorolhatnánk még a példákat, de ezek is jól mutatják a kérdések sokaságát, amiket napjaink jelenségei felvetnek, és amelyek, úgy véljük, képlékenyebbé teszik a család és a háztartás határait, mint korábban.

Úgy véljük, hogy a kötet hasznos ismereteket nyújthat nem csupán a családkutatóknak, hanem segítheti a szociológushallgatók képzését is, továbbá számottevő háttérinformációt nyújthat a családpolitikai kérdésekkel foglalkozó szakembereknek is.

A kötetben található tanulmányok többsége vagy annak egy korábbi változata különböző folyóiratokban már megjelent írás. Az eredeti tanulmány megjelenési helyét a tanulmányok elején tüntettük fel.

I. Családszerkezeti változások időbeli trendjei

Családi struktúrák az életciklusban¹

Harcza István & Monostori Judit
2012

1. Bevezető

A család a társadalom egyik alapintézménye, amely az egyének és a társadalom szempontjából is számos alapfunkciót tölt be. Ezek közül a legfontosabbak a reprodukció, a szocializáció, a családtagok lelki, fizikai és anyagi támogatása. A funkciók ugyan hosszú évszázadok óta meglehetősen nagy állandóságot mutatnak, a funkciók tartalma, a családformálódás, a családi struktúra alakulása, a családok törekenysége még egy viszonylag rövid időszak alatt is fontos változásokon mehet keresztül.

A rendszerváltozás, azaz az 1990 utáni gazdasági és társadalmi folyamatok, a demográfiai viselkedés megváltozása, a családdal, a nemi szerepekkel kapcsolatos értékek átalakulása befolyásolta a családformálódást, az együttélési mintákat. Új együttélési formák jelentek meg, de ennél sokkal jelentősebb az, hogy korábban periférikusnak számító családformák váltak széles körben elterjedtebbé. Az életpálya szakaszok hosszának megváltozásával a családi életciklusok formálódása, a ciklusok időtartama is változott.

A demográfiai jelenségek vonatkozásában a házasságkötések számának visszaesése, az élettársi kapcsolatok térhódítása, az alacsony termékenység, a házasságon kívül született gyermekek magas aránya, a házasságkötés és a gyermekvállalás későbbi életkorra halasztása, a gyermektelenek magas aránya a 30-as éveikben járó nők körében, a párkapcsolatok törekenysége, a magas válási és alacsony újra házassági mutatók, valamint a demográfiai időződés jelensége határozzák meg leginkább a családi együttélési formák átalakulását.²

A társadalmi jelenségeket tekintve a felsőoktatási expanzió, az iskolában töltött évek meghosszabbodása, a munkaerő-piaci bizonytalanságok, az első önálló lakáshoz jutás nehézségei, a lakáspiac rugalmatlanságai hatottak jelentős mértékben a családformálódásra.

1 A tanulmány megjelent: Kolosi, T. & Tóth, I. Gy. (Szerk.), (2012): *Társadalmi Riport 2012* (pp. 65-90). TÁRKI

2 Az említett demográfiai jelenségek változásáról tájékoztat a tanulmány Mellékletében közzé tett összefoglaló táblázat.

A családstruktúrában bekövetkezett legjelentősebb változások jól ismertek: az együtt élő személyek számának csökkenése, a több generációs együttélési formák viszszaeszesorolása, az egyedülálló idősök magas aránya, a gyermekes családok arányának csökkenése, a kétgyermekes családmodell csökkenő súlya.

Tanulmányunkban a családi struktúrák alakulását a különböző életkori csoportok szemszögéből mutatjuk be, rávilágítva ezzel az életciklus különböző pontjain bekövetkezett változásokra a rendszerváltozás utáni időszakban. Az életciklus felőli megközelítés a családformálódás dinamikájának megismerését célozza. Rámutat azokra a folyamatokra, amelyek a társadalom családtípus szerinti struktúrájának statikus képe mögött állnak.

Ebben a megközelítésben olyan kérdések kerülnek a középpontba, mint az első önálló család alapítása, a szülői családtól való elköltözés időzítése, körülményei; a szülői családtól való elköltözés összekapcsolódása más életút eseményekkel; a párkapcsolatok alakulása, annak jellege (házasság vagy élettársi kapcsolat); a kapcsolatok törékenysége; a gyermektelenség jelensége; a gyermekvállalás jellemzői; a többgenerációs együttélési formák.

A felsorolt jelenségek nagy része jól köthető az emberi életpálya egy-egy szakaszához, de éppen a család, mint együttélési forma az, amelyen keresztül ezek a jelenségek más korosztályok életére is hathatnak. Például az első önálló család alapítása jórészt a húszas, harmincas éveikben járó fiatalok fontos életeseménye. A szülőkről való leválás körülményei, s annak időzítése azonban már nemcsak őket, hanem szüleik életkörülményeit is érinti.

A családstruktúrában végbement változások rétegfüggőek. A különböző társadalmi rétegek eltérő erőforrásai, megélhetésük jellemzői, a társadalmi mozgástérben való lehetőségeik, vallott értékeik különbözőségei feltételezhetően eltérő családmodellek kialakítását valószínűsítik, illetve a látszólag hasonló családszerkezet jelentősen eltérő élethelyzeteket takarhat.

Tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy a társadalmi réteghelyzet egyik fontos aspektusát megjelenítő iskolai végzettséget minél szélesebben bevonjuk a családformálódás főbb jellemzőinek bemutatásába. Természetesen tisztában vagyunk vele, hogy a családformálódást alakító tényezők sorába további társadalmi változók (munkaerő-piaci aktivitás, anyagi helyzet stb.) bevonása szükséges, de mivel ezek időben változnak, alkalmazásuk longitudinális adatforrásokat igényel. ³ Jelen tanulmányunkban azonban csak keresztmetszeti adatokat használunk: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás mintáit, a 2005-ös Mikrocenzus, valamint a KSH Munkaerő-felmérésének 2011-es adatait.

Alapvetően a családformálódás, a családi struktúrák változásának bemutatására koncentrálnak. Tanulmányunkban a család fogalma áll érdeklődésünk középpontjában, ugyanakkor a családi struktúrákban bekövetkezett változásokat nem érthetjük meg anélkül, hogy a háztartásszerkezet kérdését ne érintsük. A többcsaládos együttélési formában élők, valamint az egyedülállók arányának, szerkezetének vizsgálata nélkül aligha lehetne megérteni a családformálódás számos aspektusát.

3 A család-, illetve háztartásformálódás dinamikusan megközelítéséről, a családformálódás munkaerő-piaci jellemzőkkel, iskolai végzettséggel, anyagi helyzettel való összefüggéseiről lásd korábbi kutatásainkat (Harcza, 2008a; 2008b) és a családformálódás dinamikusan indikátorait (Harcza, 2008c).

2. A fiatalok kései leválása a szülői családról

Az emberi életpálya során az első új család formálódása a szülőkről való leválás folyamatához köthető. Tulajdonképpen ezzel indul el egy új generáció önállósodási folyamata, a felnőtté válás. A szülőkről való leválás időzítése, formája az életpálya további szakaszaira is jelentős befolyást gyakorol.

A szülőkről való leválás nem feltétlenül kapcsolható a szülőktől való elköltözéshez, nem jelenti feltétlenül a párkapcsolati életforma kialakítását, és nem köthető a gyermekvállaláshoz sem. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a szülőkről való leválás ezekben az aktusokban érhető tetten a legplasztikusabban.⁴ Feltételezzük ugyanakkor, hogy alkalmazott kategóriáink (egyedülálló, párkapcsolatban élő, gyermekeivel élő, szüleiivel élő) nem feltétlenül az azonos élethelyzetben, a szülőkről való leválás azonos szakaszában tartó csoportokat fogják át. Másképpen fogalmazva a leválás folyamata éppen olyan pluralizálódáson ment keresztül, mint sok más társadalmi jelenség. Az egyedülálló státus jelentheti például egy anyagilag független, munkaerőpiacon aktív személy pozícióját, de állhat mögötte egy olyan felsőfokú tanulmányokat folytató diák is, akinek szülei képesek voltak gyermekük önálló lakhatását biztosítani. (Valójában azonban az anyagi függetlenedés ez utóbbi esetben nem történt meg, hiszen a tovább tanuló diákoknak még nincsen önálló keresetük.)

A fiatalok családformalódása szempontjából az egyik fontos kérdés, hogy vajon a különböző életkori csoportokban mennyien vannak azok, akik még a szüleikkel élnek. Milyen okokra vezethető vissza, hogy ezek a fiatalok húszas éveik után is szüleikkel élnek még? Az is kérdés, hogy egyedül vagy párjukkal, esetleg már megszületett gyermekeikkel maradtak a szülői házban. Ha elköltöznek, akkor mennyien vannak, és milyen jellemzőkkel bírnak azok, akik egyedül, akik párjukkal élnek, akik gyermeket vállalnak.⁵

A szülőkről való leválás folyamatának vizsgálatát nemcsak az nehezíti, hogy az több életeseményben is kifejeződik, valamint hogy ezek összekapcsolódása, életpályán belüli sorrendje egyénenként is változhat, hanem az is, hogy a szülőkről való leválás eseményeinek egy része nem irreverzibilis, azaz nem visszafordíthatatlan. Aki elköltözött vissza is költözhet a szüleihez; aki megházasodott, élettársi kapcsolatot létesített, el is válhat és ismét gyermek státusba léphet. A kutatásunkban használt adatforrások ezen folyamatok kezelésére nem alkalmasak, hiszen nem longitudinális jellegűek. A státusdinamikák egyéni szintű mérését a későbbiekben egy másik tanulmányban longitudinális adatok felhasználásával szeretnénk majd vizsgálni.

4 A szülőkről való leválás dimenzióiról, a posztadoleszcens életszakaszról ld. Vaskovics (Vaskovics, 2000). A felnőtté válás elméleti megközelítéseiről ad áttekintést Murinkó (Murinkó, 2010).

5 A szülői házról való leválás különböző dimenzióival, az időzítést meghatározó okstruktúrákkal számos nemzetközi vizsgálat is foglalkozik. Egyik fő megállapításuk, hogy míg a leválás folyamata a skandináv országokban viszonylag homogén és az életpálya korábbi szakaszára esik, addig a dél-európai és a közép-kelet-európai országokban, mind az időzítést, mind pedig a leváláshoz kapcsolódó életeseményeket tekintve heterogén (Billari et al., 2004; Spéder, 2005a; Eurobarometer, 2007; EUROSTAT, 2009; Kotowska et al., 2010).

Ha a szülőkről való leválást a szülőktől való elköltözéssel definiáljuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy ez az aktus az utóbbi évtizedekben az egyéni életpálya során jelentősen későbbre tolódott. Ez jól illeszkedik azokhoz a kutatási eredményekhez, amelyek az európai országokban vizsgálták a felnőtté válás jelenségét (*Eurobarometer, 2007; Iacovou & Skew, 2010*).

A rendszerváltás óta eltelt húsz esztendő során a 20 és 39 év közötti korosztályban egyértelműen növekedett azoknak az aránya, akik gyermek státusban, még szüleikkel élnek együtt. 1990-ben a korosztály ötöde, 2000-ben harmada, 2011-ben pedig több mint harmada élt szüleik háztartásában. Az arányszámban a 20–24 és a 25–29 éves korosztályban volt a legjelentősebb a növekedés. A 20–24 év közöttieknek 1990-ben a fele, 2001-ben 67, 2011-ben pedig 77%-a élt szüleivel. A 25–29 éves korosztályban ez az arányszám 1990-ben 20, 2001-ben 34, 2011-ben pedig 48% volt (*1. táblázat*).

A szülőktől való elköltözést, az új családalapítást sok minden késleltetheti. Nyilvánvalóan szerepe van annak, hogy a fiatalok a 2010-es évek elején sokkal később lépnek tartós párkapcsolati formába, mint azt a korábbi évtizedek fiataljai tették. Ha házasságot kötnek, akkor azt később teszik, ha gyermeket vállalnak, akkor azt is idősebben vállalják, mint korábban. (Lásd *Melléklet*.) A tartós párkapcsolat kialakítása és a gyermekvállalás tehát nem hat olyan kényszerítő erővel a szülői házból való elköltözésre, mint korábban.

A demográfiai események mellett más életesemények időzítése, időtartama, gyakorisága is az irányba hat, hogy a rendszerváltás óta sokak számára egyre jobban elhúzódik a szülőktől való elköltözés.

Nyilvánvaló hatása van a felsőoktatási expanciónak, ami meghosszabbítja a tanulás éveit, és kitolja az elköltözést. A felsőfokú oktatásban való növekvő részvétel mellett az is szerepet játszik, hogy a diplomaszerezés időpontja sokaknál kitolódott. A felsőfokú tanulmányok megkezdése előtt és alatt is a diákok egy része külföldön tanul, esetleg külföldön vállal munkát. Gyakrabban váltanak szakokat, hallgatnak át más intézményekbe. Mindezek megnyújtják a diplomázás előtti időszakot. A 2010/2011-es tanévben a felsőoktatásban tanuló 241 ezer nappali tagozatos hallgatónak valamivel több, mint egyharmada 23 éves vagy idősebb volt. (*KSH, 2011*)

A tanulmányok befejezése után sem olyan zökkenőmentes a munkaerő-piaci integráció, mint korábban volt, ami szintén az elköltözés kitolásának irányába hat. A KSH 2009-es adatfelvétele szerint a 15–34 éves nem tanuló népesség 16%-ának még sohasem volt legalább 3 hónapig tartó munkája (*KSH, 2010*). Az iskolai végzettség szerinti differenciák nagyon jelentősek. Miközben a legfeljebb alapfokú végzettséggel rendelkezők körében ez az arány 45%, addig a középfokú végzettségük körében 11%, a diplomásokéban pedig 6%.

Az iskolai végzettség abból a szempontból is meghatározó, hogy ki milyen hamar tud elhelyezkedni a tanulmányai időleges vagy végleges befejezése után. Az alapfokú végzettségűeknek csupán 21%-a, a középfokúaknak 63%-a, a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknek pedig 71%-a a tanulmányai befejezése utáni 3 hónapon belül tudott munkába állni (*KSH, 2010 alapján, saját számítás*). A többiek esetében ennél hosszabb idő telt el a tanulás befejezése és a munkavégzés megkezdése között. A munka

nélkül levők többsége –kb. háromnegyedük – ebben az időszakban aktívan keresett munkát, noha az arányok tekintetében az iskolai végzettség szerinti különbségek ez esetben is jelentősek. Minél magasabb iskolai végzettségi szinteket nézünk, annál nagyobb a munkakereséssel próbálkozók aránya.

A szülőkről való kései leválásban szerepet játszik az is, hogy az önálló lakáshoz jutás egyre nehezebb, hiszen az önkormányzati bérlakás szektor visszaszorulásával, a tökeigényes lakásvásárlás vagy a rendkívül magas költségekkel járó lakásbérlet jöhet csak szóba, ha valaki szeretne a szüleitől elköltözni. A hitelfelvétel nemcsak nehezebbé vált, és egyre nagyobb terheket rótt a hitelt igénybe vevőkre, hanem a 2000-es évek második felében, különösen a világméretű válság éveitől kezdve, rendkívül sok családot döntött teljes bizonytalanságba. Ez nyilvánvalóan hosszú évekre visszaveti majd a hitelfelvételek gyakoriságát, hiszen az egyébként is bizonytalan munkaerő-piaci környezetben a fiataloknak még a pénzügyi bizonytalanságokkal is számot kellene vetnie.

A szülőktől elköltözött gyermekek legnagyobb csoportját azok teszik ki, akik párjukkal és gyermekeikkel élnek együtt. Ugyanakkor az elmúlt húsz évben arányuk lényegesen csökkent. 1990-ben a 40 év alattiak 56, 2001-ben 43, 2011-ben pedig már csupán 37%-uk élt ebben a családtípusban (*1. táblázat*). Egyértelmű növekedést mutat azoknak az aránya, akik párjukkal kettesben, gyermek nélkül alkotnak családot. A fiataloknak 1990-ben 7%-a, 2001-ben 9%-a, 2011-ben pedig 12%-a tartozott ide. Közöttük jelentősen növekedett az élettársi kapcsolatban élők aránya (*1. táblázat*).

Ebben az életkorban az élettársi kapcsolatok jelentős része a házasság „előszobájának”, egyfajta próbaházasságnak tekinthető. Erre utal az, hogy az első párkapcsolatként kötött élettársi kapcsolatoknak egy meghatározó része később házassággá alakul át (*Spéder, 2005b*), és ezen belül az is, hogy a szülők egy része a gyermekek születése után köt házasságot.

Az egyedülállók aránya 5-6% körül mozgott. Struktúrájuk az elmúlt húsz évben jelentősen megváltozott. A nőtlenek és a hajadonok aránya 1990-ben 54, 2001-ben 79, 2011-ben pedig 96%-ot tett ki. Ez jól jelzi azt a tényt, hogy korábban az egyedülállók jelentős csoportja azokból tevődött ki, akik korábban már házasságban éltek és elváltak, míg a 2000-es években a szülői házból közvetlenül egyedülállóként elköltözők, és az élettársi kapcsolatból kilépők alkotják az egyedülállók döntő többségét. Az egyedülállók struktúrájának átalakulását jól jelzi az a tény is, hogy 1990-ben minden harmadik egyedülállónak született már korábban gyermeke, míg 2001-ben csak 14%-uknak, 2005-ben pedig csak minden tizediknek.⁶

Mindhárom évben a magasabb iskolai végzettségűek körében volt több az egyedülálló fiatalok aránya, ami azzal magyarázható, hogy valószínűleg körükben magasabb azoknak az aránya, akik egyedül is önállósdni tudnak, illetve a párkapcsolatok felbomlása esetén nagyobb valószínűséggel tudnak önálló, a szülőktől független háztartást fenntartani. Az egyedülállók egy kicsi, de az elmúlt húsz évben növekvő részét teszik ki azok, akik még tanulnak. 1990-ben 4, 2001-ben 11, 2011-ben pedig már 13%-ot. Ők külön élnek szüleiktől, de feltehetően anyagilag erősen függenek tőlük.

6 2011-re ez az adat nem áll rendelkezésre, ezért itt helyette a 2005-ös adatot közöljük.

Az általunk alkalmazott családtípológia utolsó kategóriájába azok a családok kerültek, ahol vagy három generáció él együtt, vagy (és ez a kevésbé jellemző) a családban egyéb rokonok, ill. nem rokonok élnek még.⁷ A három generáció az esetek egy részében azt jelenti, hogy a fiatalok, szüleik és azok felmenője(i) élnek együtt, másrészt viszont olyan családtípust is magában rejthet, ahol a fiatal, mint szülő van már jelen, aki szülőjével, szüleivel él közös háztartásban. A három vizsgálati évben a 20–39 év közötti korosztálynak mindössze 3-5%-a élt ilyen családtípusban. Ez az adat nem igazolja azokat a várakozásokat, amelyek szerint a rendszerváltó országokban ez a család-típus a strukturális kényszerek miatt jellemzővé vált volna.

1. táblázat. A fiatalok (20–39 évesek) család/háztartás szerkezete, 1990, 2001, 2011 (%)

Korcsop- portok	Egyedül- álló	Párjával házasság- ban él	Párjával élettársi kapcsolat- ban él	Párjával és gyermek- é(i)vel él	Gyerme- ké(i)t egyedül neveli	Szülő(ei)- vel él	Egyéb család- típusban él	Össze- sen
<i>1990</i>								
20–24	6,1	9,4	1,4	23,1	3,1	50,2	6,8	100,0
25–29	6,0	7,7	1,2	55,7	5,0	20,1	4,4	100,0
30–34	5,5	3,7	1,0	69,0	6,6	11,1	3,1	100,0
35–39	5,6	3,2	1,0	72,1	7,7	7,6	2,8	100,0
<i>Együtt</i>	<i>5,8</i>	<i>5,8</i>	<i>1,1</i>	<i>56,1</i>	<i>5,7</i>	<i>21,3</i>	<i>4,2</i>	<i>100,0</i>
<i>2001</i>								
20–24	5,9	4,0	4,7	11,9	2,0	67,2	4,3	100,0
25–29	7,3	7,5	5,8	37,4	4,0	33,7	4,3	100,0
30–34	6,3	4,9	3,1	62,4	6,1	15,0	2,3	100,0
35–39	5,5	2,6	1,9	70,1	7,6	10,5	1,9	100,0
<i>Együtt</i>	<i>6,3</i>	<i>4,9</i>	<i>4,0</i>	<i>43,0</i>	<i>4,7</i>	<i>33,8</i>	<i>3,3</i>	<i>100,0</i>
<i>2011</i>								
20–24	3,4	0,9	4,9	5,9	1,4	76,5	7,0	100,0
25–29	5,8	4,6	11,8	22,8	2,4	47,7	4,9	100,0
30–34	6,4	6,4	8,3	48,2	4,9	21,5	4,3	100,0
35–39	5,3	5,4	4,8	63,6	6,1	10,8	3,9	100,0
<i>Együtt</i>	<i>5,3</i>	<i>4,5</i>	<i>7,4</i>	<i>37,3</i>	<i>3,9</i>	<i>36,6</i>	<i>4,9</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Az 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011. I. negyedévi adatai alapján saját számítás.

7 Az adatfelvételek családi státusra vonatkozó kérdéstechnikája miatt nem tudjuk pontosan elkülöníteni azokat a fiatalokat, akik párkapcsolat nélkül, akik párkapcsolatban vagy a gyermekükkel élnek ebben a családtípusban.

A gyermek státus megszűnésének, a szülői házból való elköltözés időzítésének egyik meghatározó faktora – ahogyan azt fentebb is említettük – az, hogy mikor zárulnak le a tanulás évei. Ebből következően markáns különbségek vannak a tanulók és a nem tanulók között a tekintetben, hogy mekkora arányuk lakik még a szüleivel gyermek státusban.

Ugyanakkor az elmúlt húsz esztendőben a tanulók és a nem tanulók körében is növekedett azoknak az aránya, akik a szüleikkel élnek. A nem tanulók köre magában foglalja azokat is, akik a tanulmányaikat még nem zárták le (például nem nyertek felvételt felsőfokú oktatási intézménybe, tanulmányaikat valamilyen okból szüneteltetik), de nyilvánvalóan többségük a tanulmányaikat befejezők csoportjába tartozik. Éppen ezért mondhatjuk azt, hogy a gyermek státusból való kilépés napjainkban sokkal kevésbé kötődik a tanulmányok befejezéséhez, mint korábban, hiszen a 2000-es években, a nem tanuló, 20–39 év közötti fiataloknak egyharmada él szüleivel, miközben a rendszerváltáskor pedig csupán minden ötödik fiatalra volt ez jellemző (2. táblázat).

2. táblázat. Azoknak a fiataloknak (20–39 évesek) az aránya, akik szüleikkel/egyik szülőjükkel gyermek státusban élnek, 1990, 2001, 2011 (%)

Évek	Tanuló	Nem tanuló
1990	73,2	20,1
2001	79,5	30,4
2011	89,1	32,4

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: a Munkaerő-felmérés 2011. I. negyedévi adatai alapján saját számítás.

Az iskolai végzettség, mint a társadalmi státus egyik meghatározó összetevője, két módon is befolyásolja a gyermek státusból való kilépést, az önálló családalapítást. Nyilvánvaló, hogy a különböző iskolai végzettségű fiatalok az életpálya különböző szakaszain fejezik be a tanulmányaikat, ami alapvetően befolyásolja, hogy mikor válnak le szüleikről. Ugyanakkor az iskolai végzettség szerinti differenciák a demográfiai magatartásban, a munkaerő-piaci és anyagi lehetőségekben, a családdal kapcsolatos értékekben is különbségeket hordoznak.

A nem tanuló fiatalok⁸ körében azt vizsgáltuk, hogy a legmagasabb iskolai végzettség szerint, különböző korcsoportokban mekkora azoknak a fiataloknak az aránya, akik kiléptek a gyermek státusból. Az adatok azt mutatják, hogy a szülőkről való leválás elhalasztása, a gyermek státusból kilépő fiatalok arányának csökkenése nem magyarázható pusztán

8 A vizsgálati kört azért szűkítettük le a nem tanulókra, mert így tisztábban lehet látni az iskolai végzettség hatását. Különösen az érettségizettek körében, akiknél, ha nem választjuk ketté a tanulókat és a nem tanulókat, akkor két markánsan különböző csoportot kezelünk egyként. Azokét, akik tanulmányaikat már befejezték, érettségüket szereztek, és azokét, akik még a felsőoktatási rendszerben tanulnak, feltehetően diplomát szereznek, de jelenleg a legmagasabb iskolai végzettségük az érettségi.

az iskolai expanzióval, hiszen ez a jelenség minden iskolai végzettségi szinten megfigyelhető (3. táblázat). A különböző iskolai végzettséggel rendelkezők esetében feltehetően más-más okstruktúra áll a mögött, hogy a fiatalok későbbi életkorban lépnek ki a gyermek státusból. Az alacsonyabb iskolai végzettségük körében az anyagi problémák, az önálló lakás megszerzésének gondjai, a munkaerőpiacra való belépés nehézségei jelennek meg legfontosabb tényezőként, míg a magasabb végzettséggel rendelkezők körében az elhúzódozó iskolai pályafutás, a munkaerőpiacra való belépés és bennmaradás bizonytalanságai készítetik a fiatalokat a későbbi önállóságra.⁹

3. táblázat. A gyermek státust elhagyók aránya a korcsoportjuk és a legmagasabb iskolai végzettségük szerint (nem tanulók), 1990, 2001, 2011 (%)

Korcsoportok	Legmagasabb iskolai végzettség				Együtt
	Legfeljebb 8 általános	Szaktanácsképző, szakiskola	Érettségi	Diploma	
<i>1990</i>					
20–24	60,7	48,6	50,0	45,5	52,3
25–29	79,9	79,4	81,9	74,5	80,2
30–34	88,2	87,2	91,1	88,5	88,9
35–39	91,3	91,0	94,4	92,4	92,4
<i>Együtt</i>	<i>82,1</i>	<i>75,9</i>	<i>81,0</i>	<i>84,1</i>	<i>79,9</i>
<i>2001</i>					
20–24	48,3	38,6	29,3	29,4	37,0
25–29	72,0	67,8	65,3	61,5	67,0
30–34	84,6	83,1	87,3	86,3	85,2
35–39	86,5	88,6	91,5	92,1	89,6
<i>Együtt</i>	<i>72,6</i>	<i>68,7</i>	<i>66,7</i>	<i>72,8</i>	<i>69,6</i>
<i>2011</i>					
20–24	40,7	20,9	19,6	16,2	24,4
25–29	67,1	52,3	48,8	47,7	51,9
30–34	78,0	74,9	79,0	79,4	77,8
35–39	86,9	88,0	88,6	91,3	88,7
<i>Együtt</i>	<i>71,0</i>	<i>69,1</i>	<i>63,5</i>	<i>69,7</i>	<i>67,6</i>

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011. I. negyedévi adatai alapján saját számítás.

Megjegyzés: Gyermek státusból kilépő fiatalnak tekintjük azokat, akik nem a 'szüleikkel/szülőjükkkel gyermek státusban élők' kategóriájába kerültek a családtípusok meghatározásánál.

9 Az európai fiatalokat vizsgáló 2007-es Eurobarometer felmérés eredményei szerint a magyar fiatalok körében volt a legnagyobb – kétharmad - azoknak az aránya, akik úgy gondolták, hogy a fiatalok mostanában azért költöznek el később a szüleiktől, mert nem engedhetik meg maguknak (Eurobarometer, 2007).

A gyermek státusból kilépő, különböző iskolai végzettséggel rendelkező fiatalok családszerkezet szerinti megoszlása eltérő. 2011-ben a kvalifikáltabbak, különösen a diplomások körében az egyedülállók, és a párjukkal kettesben élők aránya is magasabb. A párkapcsolat típusa (házasság vagy élettársi kapcsolat) minden iskolai végzettségi szinten nagyobb arányban házasság. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében az élettársi kapcsolatok aránya magasabb, mint a kvalifikáltabbak körében. Akik gyermeket nevelnek azok döntő többségben házasságban élnek, de e vonatkozásban is az mondható, hogy minél alacsonyabb iskolai végzettségi szintet nézünk, annál nagyobb arányban találunk élettársi kapcsolatot is. A 8 általános iskolai végzettséggel rendelkezők 39%-a, a szakiskolát végzetek 25%-a, az érettségizettek 19, a diplomásoknak pedig 9%-a él élettársi kapcsolatban a kétszülős, gyermekes családok körében. (4. táblázat) Ez az adat megerősíti azokat a korábbi kutatási eredményeket, miszerint az élettársi kapcsolatban inkább az alacsonyabb iskolai végzettségűek vállalnak gyermeket. (S. Molnár & Pongráczné, 1998; Spéder, 2004) Ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy az élettársi kapcsolatban élő, gyermeket nevelő párok nem feltétlenül élettársi kapcsolatban vállalták a gyermeküket/gyermeküket, hanem azok egy korábbi, felbomlott házasságból is származhatnak.

A gyermekét vagy gyermekeit egyedül nevelő szülők aránya az alacsonyabb iskolai végzettségi szinteken nagyobb.

4. táblázat. A fiatalok (20–39 évesek) háztartásszerkezete, együttélési formái iskolai végzettség szerint (nem tanulók), 2011 (%)

Háztartásszerkezet/együttélési forma	Iskolai végzettség				
	Legfeljebb 8 általános	Szakmunkásképző, szakiskola	Érettségi	Diploma	Együtt
<i>Háztartásszerkezet</i>					
1. Egyedülálló	2,8	3,2	5,3	9,0	5,2
2. Párjával házasságban él	2,1	4,0	5,0	8,3	5,1
3. Párjával élettársi kapcsolatban él	5,2	6,2	8,8	10,8	8,0
4. Házasságban gyermeké(i)vel él	30,6	35,9	30,2	33,1	32,5
5. Élettársi kapcsolatban gyermeké(i)vel él	19,7	12,0	7,2	3,2	9,6
6. Gyermeké(i)t egyedül neveli	6,9	4,3	4,4	2,8	4,4
7. Szülő(ei)vel él	27,6	29,4	35,0	29,2	30,9
8. Egyéb családtípusban él	5,1	5,0	4,1	3,6	4,4
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>Párkapcsolatban élők körén belül</i>					
Házasságban él	56,8	68,6	68,8	74,7	68,2
Élettársi kapcsolatban él	43,2	31,3	31,2	25,3	31,8
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

<i>Párkapcsolatban élő gyermekek körén belül</i>					
Házasságban él	60,8	74,9	80,8	91,2	77,3
Élettársi kapcsolatban él	39,2	25,1	19,2	8,8	22,7
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: KSH Munkaerő-felmérés 2011. évi adatfelvételének első negyedéves adatai alapján, saját számítás

Megjegyzés: *Párkapcsolatban élőknek* tekintettük a családtípusnál felsorolt kategóriák közül a 2–5. sorban szereplő kategóriákat. A *párkapcsolatban élő gyermekes családtípusnak* tekintettük a 4. és 5. sorban szereplő kategóriákat.

3. Változó háztartásszerkezet a gyermekek szemszögéből

Az utóbbi évtizedek egyik legfontosabb háztartás, illetve család szerkezeti változása, hogy csökkent a gyermekes háztartások aránya, és a gyermeket nevelők körén belül visszaesett a kétgyermekeseké¹⁰ (5. táblázat).

5. táblázat. Gyermeket nevelő háztartások arányának alakulása 1990, 2001, 2011 (%)

Gyermekszám	1990	2001	2011
19 év alatti gyermek van	40,8	32,9	29,3
19 év alatti gyermekek száma			
1	18,6	16,4	15,1
2	17,4	12,2	10,3
3 és több	4,8	4,3	3,9

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 I. negyedéves adatai alapján saját számítás.

A gyermekes családok arányának csökkenése részben a termékenység visszaesésével van összefüggésben, ami mögött a gyermektelenek arányának növekedése, és a második, harmadik gyermek meg nem születése is áll (6. táblázat). A gyermekvállalással kapcsolatos attitűdökre vonatkozó demográfiai kutatások azt jelzik, hogy Magyarországon az akaratlagos gyermektelenség aránya viszonylag alacsony, a magyar társadalomra az

10 Ebben az alfejezetben gyermeknek tekintjük a 19 év alatti, gyermek státusban élő család/háztartástagokat. Ez a definíció az érintett korosztály 98%-át fedi le, azaz mindössze 2% azoknak az aránya, akik 19 év alattiak, de már nem számítanak gyermek státusúnak.

értékvállalások szintjén a család- és gyermekcentrikusság jellemző (Pongrácz, T.-né & Spéder, 2002; Pongrácz, T.-né, 2011). A gyermekáldás elmaradása részben biológiai okokkal magyarázható, részben pedig azzal, hogy a fiatalok egy része nem talál tartós partnert, illetve, hogy addig halogatják a gyermekvállalást, míg végül a termékenységi periódus végére érve gyermek nélkül maradnak.¹¹ A gyermekvállalás halasztása mögött álló mélyebb strukturális okokra, intézményi hatásokra, a családdal és gyermekvállalással kapcsolatos attitűdök változására itt nem térünk ki. Ezekkel számos hazai és külföldi tanulmány foglalkozik (Lásd pl. Billari & Philipov, 2005; Spéder & Kapitány, 2007; 2012; Simpson, 2006; Testa & Toulemon, 2006; Van de Kaa, 2001).

Mi most annak megválaszolására fókuszálunk, hogy a gyermektelenség és a gyermekes családok körén belül a kevesebb gyermekszám hogyan függ össze a szülők iskolai végzettségével, azaz a társadalmi státus mi módon határozza meg a gyermekszámot, és ez hogyan változott az elmúlt két évtizedben.

Az adatok azt mutatják, hogy a 20–39 év közötti korosztályban a gyermektelenek aránya minden iskolai végzettségi szinten növekedett az elmúlt húsz évben. A nők vonatkozásában a növekedés a magasabb iskolai végzettségűek esetében volt jelentősebb. Úgy tűnik, hogy azok az előnyök, amelyeket a magasabb iskolai végzettség biztosít az alacsonyabban kvalifikáltakhoz képest, nem elegendőek ahhoz, hogy a munkaerő-piaci karriert és a családi életet össze tudják egyeztetni (6. táblázat).

Nyilvánvaló, hogy a diplomások később fejezik be a tanulmányaikat és ez késlelteti, valamint egy szűkebb időszakra koncentrálja a családalapítást. Részben ez az oka annak, hogy minél idősebb korcsoportot nézünk, annál közelebb állnak egymáshoz a különböző iskolai végzettségűek adatai. Azaz a magasabb iskolai végzettségűek részben csak elhalasztják a gyermekvállalás időszakát. Az adatok ugyanakkor azt is jelzik, hogy például a 30–34 éves korosztályban egyre nagyobbak az iskolai végzettség szerinti különbségek. Feltételezhető, hogy a 2005-ben 30–34 éves diplomások már nem tudják olyan mértékben pótolni a gyermekvállalást, mint korábban, így közülük sokkal nagyobb arányban maradnak majd gyermektelenek, mint korábban.

A 35–39 évesek körében a gyermektelenek arányának növekedése nem olyan jelentős, mint a többi korosztályban, ami azzal magyarázható, hogy ez a korosztály 2001-ben és 2005-ben is olyan kohorszokat takart (1962–1966 és 1966–1970 között születettek), ahol még kevésbé jelentkezett a gyermekvállalás halasztása.

11 Mivel a gyermekvállalás halasztásának tömegessé válása azokat a kohorszokat érinti, akik még nem fejezték be termékenységi periódusukat, nem tudjuk pontosan, hogy mennyien lesznek azok, akiknek nem születnek gyermekeik.

6. táblázat. A gyermektelen nők aránya a 20–39 éves korosztályban iskolai végzettség szerint (nem tanulók), 1990, 2001, 2005 (%)

Korcsoportok	Legmagasabb Iskolai végzettség				
	Legfeljebb 8 általános	Szakmunkásképző, szakiskola	Érettségi	Diploma	Együtt
1990					
20–24	36,5	49,3	69,5	89,2	55,0
25–29	16,7	15,3	26,3	51,1	22,2
30–34	8,1	8,1	13,8	26,7	11,5
35–39	7,4	6,1	10,3	15,4	8,9
<i>Együtt</i>	14,7	22,2	27,9	32,9	22,7
2001					
20–24	48,0	64,7	87,9	95,6	73,5
25–29	23,2	31,7	51,0	74,0	44,3
30–34	12,8	12,2	20,4	30,6	18,6
35–39	8,5	6,6	10,1	15,1	9,9
<i>Együtt</i>	22,6	31,0	44,7	49,8	37,1
2005					
20–24	52,9	67,8	89,3	98,4	78,5
25–29	26,5	35,1	59,3	78,1	53,3
30–34	15,4	16,5	26,4	42,0	24,8
35–39	13,2	8,5	11,6	16,6	12,1
<i>Együtt</i>	24,9	25,6	44,5	55,8	38,7

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; a 2005-ös adat: Mikrocenzus alapján saját számítás.

Megjegyzés: A Munkaerő-felmérésben ezek az adatok nem állnak rendelkezésre, ezért e vonatkozásban a 2005-ös Mikrocenzus adatait közöljük. Ennél frissebb adatról nincsen tudomásunk.

Ahogy fentebb említettük, a gyermekes családok körében az elmúlt két évtized legjelentősebb változása a kétgyermekes családmodell visszaszorulása volt. Ezzel párhuzamosan egy polarizáció szemtanúi lehetünk, az egy-gyermekesek és a nagycsaládok növekvő arányát tekintve.

Ha a társadalmi réteghelyzetet a szülő iskolai végzettségével közelítjük, akkor azt látjuk, hogy e vonatkozásban lényeges különbségek vannak a társadalmi csoportok között.

Azokban a gyermekes családokban, amelyekben az anya legfeljebb a 8 általánost végezte el a kétgyermekes családmodell visszaszorulása a 3 és több gyermeket nevelők jelentősen növekvő arányával párhuzamosan történt. Míg 1990-ben a 19 év alatti gyermeket nevelő családok 17, 2001-ben már 24, 2011-ben pedig 25%-a volt nagycsaládos. Ennek következtében az elmúlt két évtized alatt az átlagos gyermekszám az alacsony státusú anyák családjaiban növekedett. (7. táblázat)

A szakmunkás végzettségű anyák családjában szintén növekedett a nagycsaládok aránya, ha nem is olyan mértékben, mint a tőlük alacsonyabb státusúaknál. Az érettségizettek és a diplomások családjában viszont inkább az egy-gyermekes aránya növekedett erőteljesebben. (7. táblázat)

7. táblázat. A gyermeket nevelő háztartások megoszlása a gyermekek száma és az anya iskolai végzettsége szerint, 1990, 2001, 2011, (%/fő)

Szülő (anya) iskolai végzettsége	19 év alatti gyermekek száma			Összesen	Átlagos gyermekszám (0–19 évesek)
	1	2	3 +		
	1990				
8 általános	45,9	37,5	16,7	100,0	1,79
Szakmunkásképző	42,2	48,3	9,6	100,0	1,69
Érettségi	46,4	46,1	7,6	100,0	1,63
Diploma	46,0	43,4	10,6	100,0	1,67
<i>Együtt</i>	<i>45,5</i>	<i>42,6</i>	<i>11,9</i>	<i>100,0</i>	<i>1,71</i>
	2001				
8 általános	47,4	28,3	24,3	100,0	1,93
Szakmunkásképző	48,6	38,1	13,4	100,0	1,68
Érettségi	53,0	39,3	7,7	100,0	1,56
Diploma	49,3	40,3	10,4	100,0	1,63
<i>Együtt</i>	<i>50,0</i>	<i>37,1</i>	<i>13,0</i>	<i>100,0</i>	<i>1,68</i>
	2011				
8 általános	44,1	30,8	25,1	100,0	1,98
Szakmunkásképző	50,8	34,3	14,9	100,0	1,69
Érettségi	53,7	38,0	8,3	100,0	1,56
Diploma	55,0	36,2	8,9	100,0	1,56
<i>Együtt</i>	<i>51,4</i>	<i>35,3</i>	<i>13,4</i>	<i>100,0</i>	<i>1,67</i>

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedéves adatai alapján saját számítás.

Megjegyzés: A szülő iskolai végzettsége az anya iskolai végzettségét jeleníti meg, egy szülőcsalád esetében pedig a háztartásban jelen levő szülőt. Az anya nem feltétlenül az édesanyát jelenti, hanem a háztartásban anya szerepet betöltő nőt.

A gyermekek szocializációja és a későbbi családalapításukat meghatározó minták elsajátítása szempontjából alapvetően fontos, hogy milyen szülői háttérrel rendelkeznek. Ez több dimenzió mentén is leírható, amelyek közül az egyik legfontosabb a szülők párkapcsolati típusa, noha nyilvánvaló, hogy sem a házastársi, sem az élettársi

kapcsolat önmagában nem jelent jó vagy rossz mintákat. Az elmúlt húsz esztendőben azoknak a gyermeces családoknak az aránya, ahol a szülők élettársi kapcsolatban élnek, jelentős növekedést mutatott: 4%-ról 14%-ra emelkedett (8. táblázat).

Az egyszülős háztartások többféleképpen keletkezhetnek (válás, haláleset, egyedüli gyermekvállalás), a kiváltó okok közül kétségtelenül a legnagyobb arányt a válások képviselik. Az egyszülős háztartások statikus képe alapján azt mondhatjuk, hogy a gyermeces családokon belüli arányuk 1990 óta alapvetően nem változott, a vizsgált években végig 15-18% körül mozgott (8. táblázat). Ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk, hogy nyilvánvalóan élete során sokkal több gyermek megéli ezt a státust, mint amit a keresztmetszeti adatok mutatnak.

8. táblázat. A 19 év alatti gyermeket nevelő háztartások megoszlása a szülők párkapcsolati formája szerint, 1990, 2001, 2011 (%)

A szülők párkapcsolati típusa	1990	2001	2011
Házasságban élő szülők	79,6	72,7	70,4
Élettársi kapcsolatban élő szülők	3,9	9,4	14,3
Gyermekeiket egyedül nevelő szülők	16,4	17,9	15,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedéves adatai alapján saját számítás.

4. Középkorúak

A középkorú népesség családszerkezetét a termékenység mutatói, a fiatalok szülőkről való leválása, az időskorúak együttélési formáinak alakulása, a párkapcsolatok törékenysége egyaránt érinti. Az általunk középkorúnak tekintett 40–64 év¹² közötti népesség nagy része még a gyermekeivel él, egy részük családjából azonban már kirepültek a fiatalok. Vannak olyanok is, akiknek gyermekeik válás következtében költöztek újra vissza, egyedül vagy már saját gyermekeikkel a szülők háztartásába. A középkorúak szülei időskorba léptek, egy részük egyre inkább ápolásra szorulhat, minek következtében gyermekeikhez, azaz a középkorú generáció családjába, költöz(het)nek vissza. Mindezek alapján azt lehet mondani, hogy a társadalom demográfiai jelenségeinek legszélesebb köre érinti ezt a generációt.

12 A 64 éves felső korhatár meghatározását az indokolja, hogy a hazai és az európai uniós statisztikákban, szociológiai munkák döntő többségében is 65 évben határozzák meg az időskor kezdetét. Ez összefügg azzal is, hogy Európa számos országában a nyugdíjkorhatár is 65 év vagy akörül. Magyarországon ennél jelenleg valamivel alacsonyabb, de folyamatosan emelkedve néhány éven belül eléri a 65 évet.

A középkorúak legnagyobb csoportját a 'párjukkal és gyermekeikkel együtt élők' alkotják. Arányuk az elmúlt húsz esztendőben enyhén emelkedett. A termékenységi mutatók folyamatos csökkenését figyelembe véve a gyermekes párok arányának növekedése annak tudható be, hogy a fiatal korban levő gyermekeik később hagyják el a szülői házat. A gyermeküket egyedül nevelő szülők növekvő aránya szintén ennek a tényezőnek, valamint a növekvő válási arányszámoknak (Isd. Melléklet) köszönhető (9. táblázat).

A párkapcsolatban élők körén belül 1990 óta növekedett az élettársi kapcsolatban élők aránya, de ez a növekedés korántsem volt olyan jelentős, mint a fiatalabbak körében tapasztaltuk. 1990-ben a párkapcsolatban élő középkorú népesség 5%-a, 2001-ben 8%-a, 2011-ben pedig 10%-a élt élettársi kapcsolatban (9. táblázat).

9. táblázat. A középkorúak (40–64 évesek) háztartásszerkezete korcsoportonként, 1990, 2001, 2011 (%)

Korcsoportok	Egyedül- álló	Párjával házas- ságban	Párjával élettársi kapcsolatban	Párjával és gyerme- ké(i)vel házas- ságban	Párjával és gyerme- ké(i)vel élettársi kap- csolatban	Gyerme- ké (i)t egyedül neveli	Egyéb család- típusban él	Összesen
<i>1990</i>								
40–44	5,7	5,3	1,2	66,9	3,2	8,8	8,9	100,0
45–49	7,1	12,9	1,8	58,9	2,0	8,0	9,3	100,0
50–54	9,1	27,4	2,0	41,8	1,5	6,7	11,5	100,0
55–59	12,3	39,8	1,9	25,9	0,9	5,5	13,7	100,0
60–64	16,3	44,5	1,7	16,2	0,5	5,8	14,9	100,0
<i>Együtt</i>	<i>9,8</i>	<i>24,7</i>	<i>1,7</i>	<i>43,5</i>	<i>1,7</i>	<i>7,1</i>	<i>11,5</i>	<i>100,0</i>
<i>2001</i>								
40–44	6,2	3,6	2,1	64,3	5,5	9,1	9,2	100,0
45–49	7,6	9,0	2,4	58,0	4,3	10,3	8,4	100,0
50–55	9,7	21,0	2,9	45,7	2,7	9,4	8,6	100,0
56–59	13,8	34,3	2,9	30,7	1,5	7,3	9,5	100,0
60–64	17,8	43,4	2,8	18,3	0,8	6,8	10,1	100,0
<i>Együtt</i>	<i>10,5</i>	<i>20,4</i>	<i>2,6</i>	<i>45,5</i>	<i>3,2</i>	<i>8,7</i>	<i>9,1</i>	<i>100,0</i>
<i>2011</i>								
40–44	5,2	4,5	2,7	60,1	8,0	9,1	10,4	100,0
45–49	5,5	6,4	3,3	59,7	5,8	9,6	9,7	100,0
50–55	7,2	18,5	3,2	48,9	3,4	9,1	9,6	100,0
56–59	9,5	30,9	3,0	35,6	1,8	8,2	10,9	100,0
60–64	14,0	44,4	3,0	19,8	1,0	6,6	11,2	100,0
<i>Együtt</i>	<i>8,3</i>	<i>21,2</i>	<i>3,0</i>	<i>44,6</i>	<i>3,9</i>	<i>8,5</i>	<i>10,3</i>	<i>100,0</i>

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011. I. negyedévi adatai alapján saját számítás.

Az iskolai végzettség szerinti különbségek tekintetében a leglényegesebb különbség a gyermekükkel együtt élők és a több generációs¹³ családok arányában van. A diplomások gyermekei sokkal nagyobb arányban laknak még szüleikkel, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűeké (10. táblázat). Ez részben azzal függ össze, hogy a diplomások gyermekei több időt töltenek az oktatási rendszerben, magasabb iskolai végzettségi szinteken érnek el, így később önállósodnak. Az egyéb családtípusba sorolódott, főként három generációs családokból álló csoportban viszont az alacsonyabb iskolai végzettségűek családjainak nagyobb aránya sorolódott.

Ezek az együttélések keletkezhetnek úgy, hogy egy fiatal párkapcsolatának felbomlása után visszaköltözik a szülői házba, ahol felmenő(k) is élnek, s úgy is, hogy a fiatalok egyedül, párkapcsolatban, gyermekkel vagy anélkül nem tudnak elköltözni a szülői házból. Ennél feltehetően jóval kisebb azoknak az aránya, akiknél az idős nagyszülő(k) gyermekekhez való költözéséről van szó.

10. táblázat. A középkorúak (40–64 évesek) háztartásszerkezete, együttélési formái iskolai végzettség szerint, 2011 (%)

Háztartásszerkezet/együttélési forma	Iskolai végzettség				
	Legfeljebb 8 általános	Szakmunkásképző, szakiskola	Érettségi	Diploma	Együtt
<i>Háztartásszerkezet</i>					
1. Egyedülálló	9,5	7,2	8,3	9,0	8,3
2. Párjával házasságban él	23,1	20,8	21,2	19,9	21,2
3. Párjával élettársi kapcsolatban él	3,9	3,0	3,2	2,0	3,0
4. Házasságban gyermeké(i)vel él	33,1	47,2	44,8	53,1	44,6
5. Élettársi kapcsolatban gyermeké(i)vel él	5,0	4,1	3,9	2,4	3,9
6. Gyermeké(i)t egyedül neveli	9,9	6,7	10,0	7,5	8,5
7. Szülő(ei)vel él	15,5	11,0	8,7	6,2	10,3
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>Párkapcsolatban élők körén belül</i>					
Házasságban él	86,4	90,6	90,3	94,4	90,4
Élettársi kapcsolatban él	13,6	9,4	9,7	5,6	9,6
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>Párkapcsolatban élő gyermekesek körén belül</i>					
Házasságban él	86,9	92,0	92,0	95,7	91,9
Élettársi kapcsolatban él	13,1	8,0	8,0	4,3	8,1
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

13 Az egyéb családtípusba alapvetően a több generációs családok sorolódtak.

Forrás: KSH Munkaerő-felmérés 2011. évi adatfelvételének első negyedéves adatai alapján, saját számítás

Megjegyzés: Párkapcsolatban élőknek tekintettük a családtípusnál felsorolt kategóriák közül a 2–5. kategóriákat. A párkapcsolatban élő gyermekes családtípusnak pedig a 4. és 5. kategóriába tartozó sorokat tekintettük

5. Az idősek együttélési formái¹⁴

Az utóbbi évtizedek családszerkezeti változásaiban az idősebb korosztályok együttélési formáinak változása is komoly szerepet játszott. Jól dokumentált tény, hogy a 65 éves és idősebb népesség arányának növekedése megemelte az ‘egyedül élők’ és a ‘házaspár’ alkotta családok arányát is. Az idősebbek ugyanis jellemzően e két családformában élnek.

1990-ben a 65 éves és idősebb népességnek 26%-a, 2001-ben 31%-a, 2005-ben pedig 30%-a élt egyedül. Minél idősebb korosztályt vizsgálunk, annál magasabb az egyedül élők aránya, ugyanakkor a 85 éves és idősebb korosztálynál némi visszaesést tapasztalhatunk a tőlük fiatalabbakhoz képest. Ennek feltehetően az az oka, hogy ebben az életkorban sokan már önellátási gondokkal küzdenek, minek következtében összeköltöznek gyermekeikkel. Ezt a feltételezést erősíti az, hogy az ‘egyéb család-szerkezetben’ élő idősek aránya ebben a korcsoportban a legnagyobb. Az egyéb család-szerkezetbe sorolódnak azok, akik gyermekeikkel, unokáikkal mint felmenő rokon élnek együtt. (11. táblázat)

A párkapcsolatban élő idősek aránya 1990 és 2001 között növekedést mutat. Míg 1990-ben a 65 éves és idősebb népességnek 35%-a, addig 2001-ben és 2005-ben 38–39%-a élt párkapcsolatban.

11. táblázat. Az idősek (65 és idősebbek) háztartásszerkezete, 1990, 2001, 2005, (%)

Korcsoportok	Egyedülálló	Párjával él	Szülőként gyermeké(i) vel él	Egyéb család- szerkezetben él	Összesen
	1990				
65–69	21,2	44,6	17,3	16,9	100,0
70–74	25,1	39,3	15,3	20,3	100,0
75–79	29,2	31,0	13,2	26,6	100,0
80–84	31,7	21,4	13,2	33,7	100,0

14 Ebben az alfejezetben harmadik megfigyelési időpontként a 2011-es adatok helyett 2005-ös adatokat használunk. Ennek az az oka, hogy a 2011-es Munkaerő-felmérés mintájába a 74 év felettiek nem kerülnek be, így a legidősebbek kikerülnének az elemzési körből.

I. Családszerkezeti változások időbeli trendjei

85 és idősebb	29,4	12,5	15,1	43,1	100,0
<i>Együtt</i>	25,7	35,3	15,3	23,6	100,0
2001					
65–69	23,0	47,8	18,3	10,8	100,0
70–74	29,5	43,1	13,6	13,8	100,0
75–79	36,3	34,8	12,3	16,7	100,0
80–84	41,3	25,4	11,8	21,5	100,0
85 és idősebb	37,3	15,0	16,3	31,4	100,0
<i>Együtt</i>	30,6	38,9	14,9	15,6	100,0
2005					
65–69	23,1	45,6	16,5	14,9	100,0
70–74	28,5	43,0	11,7	16,8	100,0
75–79	34,5	35,1	7,4	23,0	100,0
80–84	38,7	25,2	4,5	31,6	100,0
85 és idősebb	36,4	15,3	3,2	45,2	100,0
<i>Együtt</i>	30,0	37,9	10,7	21,4	100,0

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2005-ös adat: Mikrocenzus alapján, saját számítás.

Az idősebb korosztályok családszerkezetét jelentősen befolyásolják a halandósági mutatók, s azok nemi különbségei. Az iskolai végzettség szerinti differenciák is nagyrészt ennek tudhatók be. 2005-ben az egyedülállók aránya a diplomások körében volt a legalacsonyabb (12. táblázat). Ez jelentős részben annak köszönhető, hogy a felsőfokú végzettségűek csoportjában magasabb a párban élők aránya, mint az alacsony iskolai végzettségűeknél. Ez pedig azzal magyarázható, hogy a diplomás férfiak és nők várható élettartama magas és a várható élettartam nemek közötti különbsége kisebb (Hablicsek–Kovács 2007), mint az alacsonyabb iskolai végzettségűeknél.

Az érettségizettek körében viszont magas az egyedülállók aránya, ami azzal függ össze, hogy az érettségizettek körében több a nő, akiknek magasabb a várható élettartama, mint a férfiaknak. Párjaik között nagy arányban találunk érettségivel nem rendelkező férfiakat, akiknek halandósági mutatói igen kedvezőtlenek. Ez az oka annak is, hogy a párjukkal kettesben élők csoportjába az érettségizetteknek csak 44%-a sorolódott (12. táblázat). A szakmunkás végzettségűek körében viszont több a férfi, akik rosszabb halandósági mutatóik miatt kisebb arányban élnek egyedül, viszont több mint 50%-uk párjával él. Az alapfokú végzettségűek körében a legszembetűnőbb sajátosság az 'egyéb család/háztartás szerkezetben' élők magas aránya (12. táblázat). Ezeknek legnagyobb része háromgenerációs háztartás. Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy mekkora azoknak az aránya, akik hosszabb ideje többgenerációs családban élnek, és mekkora azoknak, akik idősebb korukban költöznek össze a fiatalabbakkal.

12. táblázat. Az idősek (65 évesek és idősebbek) háztartászerkezete, iskolai végzettség szerint, 2005, (%)

Iskolai végzettség	Egyedülálló	Párjával él	Szülőként gyermeké(i)vel	Egyéb család-szerkezetben	Összesen
Legfeljebb 8 általános	30,9	34,6	10,1	24,4	100,0
Szaktanácsképző, szakiskola	24,1	51,3	14,7	9,9	100,0
Érettségi	30,4	44,0	12,4	13,2	100,0
Diploma	22,9	54,4	12,5	10,2	100,0
Együtt	30,0	37,9	10,7	21,4	100,0

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2005-ös adat: Mikrocenzus alapján, saját számítás.

6. Összegzés

Az elmúlt években a család társadalmon belüli helyzetével kapcsolatos vitákban két markánsan eltérő álláspont is kirajzolódott:

Az egyik szerint a bizonytalanná váló világban az utolsó védvár a család, amely még mindig a legbiztosabb pontot jelenti az egyének életében. A másik szerint viszont a minket körülvevő bizonytalanság – főként a munkaerő-piaci pozíciók törékenysége – a család szintjére is begyűrűzik, és mindez a családi védőháló fokozatos erodálódását idézi elő.

Részben ezzel, részben pedig az individuális értékek előretörésével magyarázható, hogy a hagyományos családszerkezet és a családdal kapcsolatos korábbi értékek egyre inkább visszaszorulnak. Új családmodellek, új együttélési formák és új értékek is megjelennek, bár sokkal inkább arról van szó, hogy a korábban periférikusnak tekinthető családmodellek és értékek mára tömeges jelenséggé váltak.

Kérdéses az is, hogy a családokat körülvevő világ és annak változásai hogyan hatnak a különböző társadalmi rétegek jellemző családmodelljeire, a konvergencia vagy a divergencia erősödik-e fel e vonatkozásban az egyes társadalmi rétegek között.

E tekintetben különösen fontos a társadalom különböző csoportjainak oktatási rendszerrel, munkaerőpiaccal és jóléti rendszerrel való kapcsolata. Mivel ezek alapvetően befolyásolják a demográfiai magatartást, így feltételezhető, hogy a családmodellek formálódásában is jelentősek a különbségek az egyes társadalmi rétegek között.

Másrészt számos vonatkozásban a homogenizálódás folyamata zajlik. Az értékeket is közvetítő médiák tömeges hozzáférhetősége és használata, a fogyasztás önértékén túli kezelése, a globalizáció begyűrűzése, mind olyan jelenségek, amelyek a családmodellek konvergenciájának irányába is hathatnak.

Csak a fenti értelmezési kereten belül lehet kellően megítélni a magyar társadalomban az utóbbi két évtizedben bekövetkezett családszerkezeti változásokat. A fiatalok későbbi életkorban válnak le a szülői háztartásról. A leválás nem közvetlenül kapcsolódik össze a házassággal szentesített párkapcsolat megkötésével vagy a gyermekvállalással. Következésképpen a leválás kevésbé kapcsolódik a tanulási szakasz lezárásához is, hiszen sokan – a húsz évvel ezelőttihez képest – nagyobb arányban élnek még szüleikkel a tanulmányaik befejezése után is. A szülői háztól való elköltözés minden iskolai végzettségi szinten későbbi életkorra tevődött az általunk vizsgált időszakban.

A fiatalok körében magasabb a gyermektelenek aránya, mint korábban. A későbbi életkorban megkezdett gyermekvállalás csak részben tudja pótolni a fiatalabb korban meg nem született gyermekeket. A termékenységi periódusuk vége felé járó kohorszokban olyan magas a gyermektelenek aránya, hogy nyilvánvalóan nem tudják majd elérni az előttük járók termékenységi mutatóit.

A kétgyermekes családmodell visszaszorulóban van. Az egy-gyermekes és a három és több gyermeket nevelők aránya viszont ezzel párhuzamosan megemelkedett. Az egy-gyermekes családok aránya a magasabb iskolai végzettségű anyák, a nagycsaládok aránya viszont a képzetlenebbek körében növekedett jelentősebben.

A fiatalok kései önállósodása, leválása a szülőkről, nyilvánvalóan a középkorú generációkat is érinti. Sokan közülük harmincas éveikben járó gyermekeikkel együtt élnek. Különösen a magasabb iskolai végzettségű szülők gyermekei kezdik későn az önállósodást.

A párkapcsolatok vonatkozásában a leglényegesebb változás abban történt, hogy az elmúlt két évtizedben jelentősen megemelkedett az élettársi kapcsolatban élők aránya. Az élettársi kapcsolatok térnyerése főképpen a fiatalabbak körében volt számottevő. A párkapcsolatban élők körében az élettársi kapcsolatok aránya mind a fiatalok, mind pedig a középkorúak körében a képzetlenebbek csoportjában magasabb. Különösen jelentős az iskolai végzettség szerinti különbség a gyermekes családok körében. Ez nem pusztán azzal magyarázható, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségű anyák élettársi kapcsolatban is nagyobb valószínűséggel vállalnak gyermeket, hanem azzal is, hogy korábbi párkapcsolataik (esetleg házasságaik) bomlékonyabbak, és azok felbomlása-kor nem lépnek új partnerükkel házasságra.

Az utóbbi időszak családformálódási mintáit meghatározó késői önállósodás, a törékenyebb párkapcsolatok, az alacsonyabb termékenység számos okra vezethető vissza. A felsőoktatási expanzió, az elnyúló tanulási időszak csak egyike ezeknek. Feltehetően a munkaerő-piaci bizonytalanság, a családpolitikák kiszámíthatóságának hiánya, az anyagi biztonság elvesztésének félelme ugyancsak fontos szerepet játszanak abban, hogy a fiatalok később kezdik önállósodásukat, családalapításukat. Nézőpont (értékrend) kérdése, hogy az elhúzódó önállósodást miként ítéljük meg, hiszen a posztadoleszcencia körébe sorolt jelenségeket és folyamatokat a család szerepének az erősödéseként is felfoghatjuk. Ugyanakkor mindezt az önálló családalapítást megnehezítő körülménynek is tekinthetjük.

A magyar társadalomban nagyon alacsony a többgenerációs együttélési forma aránya. A legidősebb korosztály kivételével, akiknél számottevő a kiterjesztett családban

élők hányada, a különböző életciklusban tartók egyikére sem jellemző, hogy nagy arányban éljenek együtt a generációk.

Az idősebb generációk leginkább egyedül vagy párjukkal ketten élnek. A kiterjesztett családtípus a legidősebbek – ezen belül is az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők – körére jellemző. Feltételezhető, hogy legtöbbjüknél ez az együttélési forma inkább kényszer, mint választás eredménye, és a rosszabb anyagi helyzetben levők megélhetési nehézségeivel függ össze.

A többgenerációs együttélési forma visszaszorulását is többféleképpen lehet értelmezni. Ha a generációk térbeli elkülönülését a családformálódás szempontjából dezintegratív folyamatnak tekintjük, akkor ez a család szerepének csökkenésére utal. Ha viszont a térbeli elkülönülést az egyes generációk fokozódó „önállósodási képességeként” fogjuk fel, akkor ez önmagában még nem jelenti a család szerepének a térvesztését. Alapvető kérdés ugyanis, hogy a családok aprózódását követően miként alakul az elkülönült családrészek egymással való kapcsolata. E téren viszont a családok közötti anyagi és nem anyagi jellegű együttműködés mérséklődését lehet megfigyelni, (*Bocz & Harcsa, 2001*) amelyet részben a családok teherbíró képességének a csökkenésével, részben az individualizálódási tendenciák felerősödésével szoktak magyarázni.

Összefoglalva az eddigieket azt lehet mondani, hogy a széttartó folyamatok felerősödése nem csupán „színesebbé” tette a családformálódás folyamatát, hanem – a többféle értékrend egyidejű jelenlétéből következően – megnövekedtek a többféle értelmezés lehetőségei is. Mindez fontos üzenet nemcsak a kutatók számára, hanem a releváns nemzeti önismeret szempontjából is alapvető jelentőségű.

Szakirodalom

- Anderson, R., Domanski, H., Fahey, T., Maitre, B., Olagnero, M., Ostrowska, A., Saracemo, C. & Whelan, C. (2004): *Quality of life in Europe. First European Quality of Life Survey 2003*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Billari, F. C., Philipov, D. & Baizán, P. (2001): Leaving home in Europe. The experience of cohorts born around 1960. *International Journal of Population Geography*, vol. 7, no. 5, 339–356. DOI: 10.1002/ijpg.231
- Billari, F. C. & Philipov, D. (2005): *The influence of attitudes, subjective norms, and perceived behavioural control on fertility intentions*. Paper presented at the Annual Meeting of the Population Association of America, Philadelphia, March 31–2 April 2005.
- Bocz, J. & Harcsa, I. (2001): *A háztartások közötti együttműködés jellemzői*. Központi Statisztikai Hivatal
- Eurobarometer (2007): *Flash Eurobarometer, No. 202. Young Europeans: A survey among young people aged between 15 and 30 in the European Union – Analytical Report, 2007*. European Commission. http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_202_en.pdf. A letöltés dátuma: 2012. október 18.
- EUROSTAT (2009): *Youth in Europe. A Statistical Portrait*. EUROSTAT, Luxembourg
- Hablicsek, L. & Kovács, K. (2007): *Az életkilátások differenciálódása iskolázottság szerint 1986–2005*. Kutatási Jelentések 84. 2007/1., KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Harcsa, I. (2008a): *Az életkörülmények és az életmód dinamikus jelzőszámai*. Központi Statisztikai Hivatal
- Harcsa, I. (2008b): A munkaerő-piaci mobilitás és a háztartás-összetétel változásának a hatása az életkörülmények néhány elemére. *Szociológiai Szemle*, 18. évf. 2008/4. sz. 48–71.
- Harcsa I. (2008c): Magyarország a társadalmi jelzőszámok tükrében. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (Szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. Budapest: TÁRKI, pp. 471–498.
- Iacovou, M. & Skew, A. (2010): *Household structure in the EU*. Institute for Social & Economic Research. Colchester, University of Essex.
- Kotowska, I.E., Matysiak, A., Pailhe, A., Solaz, A., Styr, M. & Vignoli, M. (2010): *Family life and work. Second European Quality of Life Survey*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- KSH (2010): Átmenet az iskolából a munka világába, 2009. *Statisztikai Tükör*, IV. évf. 41. sz. Központi Statisztikai Hivatal, 2010. 03. 23.
- KSH (2011): *Magyar Statisztikai Évkönyv 2010*. Központi Statisztikai Hivatal.
- Murinkó, L. (2010): Mitől lesz valaki felnőtt? A családi szerepátmenetek és az önállóvá válás szerepe a felnőtté válás megítélésében. *Demográfia*, 53. évf., 1. sz. 7–37.

- Pongrácz, T.-né & Spéder, Zs. (szerk.) (2002): *Népesség-értékek-vélemények*. Kutatási Jelentések, 73. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Pongrácz, T.-né (szerk.) (2011): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. Kutatási Jelentések, 91. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Simpson, R. (2006): *Childbearing on hold: A literature review*. Centre for Research on Families and Relationships. Working Paper.
- S. Molnár, E. & Pongrácz, T.-né (1998): Az 1995-ben házasságon kívül szülő nők életforma választásainak vizsgálata. In: S. Molnár, E., Pongrácz, T.-né, Kamarás, F. & Hablicsek, L. (szerk.): *Házasságon kívüli szülések*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, pp.55–156.
- Spéder, Zs. (2004): Gyermekvállalás házasságon kívül – egy terjedő magatartásminta összetevői. *Századvég*. 11. évf., 2004/1. sz., 83–100.
- Spéder, Zs. (2005b): Az élettársi kapcsolat térhódítása Magyarországon és néhány szempont a demográfiai átalakulás értelmezéséhez. *Demográfia*, 2005, 48. évf., 3–4. sz., 187–217.
- Spéder, Zs. (2005a): Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég*, 12. évf. 3. sz., 3–47.
- Spéder, Zs. & Kapitány, B. (2007): *Gyermekek: Vágyak és tények. Dinamikus termékenységi elemzések*. Műhelytanulmányok 7. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Spéder, Zs. & Kapitány, B. (2012): *Realising birth intentions in European comparison—understanding the Post-Communist fertility transition*. Working Papers on Population, Family and Welfare. No. 15. Demographic Research Institute, Hungarian Central Statistical Office.
- Testa, M. R. & Toulemon, L. (2006): Family formation in France. Individual Preferences and Subsequent Outcomes. *Vienna Yearbook of Population Research 2006*, pp. 41–75.
- Van de Kaa, D.J. (2001): Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behaviour. *Population and Development Review*, 27, 290–331.
- Vaskovics, L. (2000): A posztadoleszcencia szociológia elmélete. *Szociológiai Szemle*, 10. évf. 2000/4. sz. 3–20.

Melléklet:

MI. táblázat. Főbb demográfiai mutatók Magyarországon 1990, 2001 és 2010

	1990	2001	2010
<i>Párkapcsolatok</i>			
A házasság kötések száma, fő	66405	43583	35520
Nyers házasságkötési arányszám	6,4	4,3	3,6
A nők teljes első házasságkötési arányszáma	0,77	0,44	0,39
A férfiak átlagos életkora első házasságuk megkötésekor, év	24,7	27,8	31,4
A nők átlagos életkora első házasságuk megkötésekor, év	22,0	25,2	28,7
Az élettársi kapcsolatban élők aránya a párkapcsolatban élők körén belül, %	5,1	12,2	15,4
Válások száma, eset	24888	24391	23873
1000 fennálló házasságra jutó válás	9,9	11,0	12,3
1000 házasságkötésre jutó válás	374,8	559,6	672,1
Teljes válási arányszám	0,31	0,39	0,46
<i>Termékenységi mutatók</i>			
Élve születések száma, fő	125679	97047	90335
Teljes termékenységi arányszám (TTA)	1,84	1,31	1,26
1000 15–49 éves nőre jutó élveszületés, fő	49,4	38,1	37,9
Az anya átlagos életkora az első gyermek születésekor, év	23,0	25,3	28,2
A házasságon kívül született gyermekek aránya, %	13,1	30,3	40,8
<i>Korstruktúrára vonatkozó mutatók</i>			
Az eltartott népesség rátája, %	51,0	46,5	45,7
Gyermeknépesség eltartottsági rátája, %	31,0	24,3	21,5
Idős népesség eltartottsági rátája, %	20,0	22,2	24,2
65 éves és idősebb népesség aránya, %	13,3	15,1	16,6
<i>Várható élettartam, halálozási mutatók</i>			
A meghaltak száma, fő	145660	132183	130456
A meghalt férfiak átlagos életkora, év	64,8	66,0	68,5
A meghalt nők átlagos életkora, év	72,4	74,0	76,4
Férfiak születéskor várható élettartama, év	65,1	68,2	70,5
Nők születéskor várható élettartama, év	73,7	76,5	78,1

Forrás: A KSH Demográfiai Évkönyveinek megfelelő évi kötetei.

Fogalmak, definíciók: *Nyers házasságkötési arányszám:* A házasságkötések 1000 lakosra jutó száma. *Teljes első házasságkötési arányszám:* Azt mutatja, hogy a 15 éves kort elért nők (férfiak) mekkora hányada kötne házasságot bizonyos életkorig (nőknél 49, férfiaknál 59 éves korig), feltételezve, hogy ugyanolyan gyakorisággal fognak megházasodni, mint az adott naptári évben tették a megfelelő életkorúak. *Teljes válási arányszám:* azt mutatja, hogy a megfigyelt időszakban kötött házasságokból mekkora hányad végződne válással, ha az adott naptári év házasságtartam-specifikus válási arányszámai változatlanul fennmaradnának. *Teljes termékenységi arányszám:* A mutató azt fejezi ki, hogy az adott év kor szerinti születési gyakorisága mellett egy nő élete folyamán hány gyermeknek adna életet. *Az eltartott népesség rátája:* A 0–14 éves és a 65–x éves népesség a 15–64 éves népesség százalékában. *A gyermeknépesség eltartottsági rátája:* A 0–14 éves népesség a 15–64 éves népesség százalékában. *Az idős népesség eltartottsági rátája:* A 65–x éves népesség a 15–64 éves népesség százalékában.

Demográfiai folyamatok és a családformák pluralizációja Magyarországon¹⁵

Harcsa István & Monostori Judit
2014

1. Bevezetés

A család a társadalom egyik alapintézménye, amelynek szerkezetére és funkcióira számos gazdasági, társadalmi, demográfiai és kulturális folyamat gyakorol hatást, és amely maga is visszahat az említett tényezőkre. A családszerkezeti változások folyamatosan zajlanak a társadalomban, bizonyos időszakokban sokszínűbb, míg máskor homogénebb struktúrát eredményeznek. A változások nem egy irányba hatnak, azaz bizonyos időszakokban korábbi minták térnek vissza, míg máskor új együttélési formák alakulnak ki vagy válnak elterjedtebbé, és korábban jellemző család típusok el is tűnhetnek. Eltérő mintákat figyelhetünk meg a változások ütemében is, hiszen a változások egy része hosszú, több évtizedes trendbe illeszkedik, míg mások egy-egy válsággal vagy éppen egy gyorsan fellendülő gazdasági környezettel, a családpolitikák vagy a jogrendszer nagyobb léptékű átalakításával függnek össze.

A nyugat-európai társadalmakban az 1960-as évek közepétől zajló családszerkezeti változások leírására a családformák pluralizálódásának elmélete szolgált értelmezési keretként. A családformák pluralizációjának tézise a második demográfiai átmenet elméletébe illeszkedik, amely a párkapcsolatok, a gyermekvállalás, az együttélési formák változásainak komplex értelmezési kerete. (*Van de Kaa 1987, 2002*) A második demográfiai átmenet elmélete a demográfiai magatartás és a családszerkezeti struktúra változásait alapvetően az új értékek megjelenésére, az individualizáció térhódítására vezeti vissza.

Az elméletben taglalt jelenségek és a háttérben álló magyarázó faktorok ugyan számos vonatkozásban érvényesek a magyar társadalomra is, a közép-kelet-európai családok egészen más társadalmi, gazdasági és családpolitikai közegbe ágyazódva élték mindennapjaikat, amit 1990 után a rendszerváltás okozta alapvető strukturális változások is formáltak. Ennek következtében vitatható, hogy az utóbbi két évtized

15 Megjelent: Kolosi, T. & Tóth, I. Gy.(szerk.) (2014): Társadalmi Riport 2014. pp. 83-109

demográfiai folyamataira a rendszerváltás maga vagy az értékek változásai hatottak erősebben, hogy hogyan kapcsolódtak össze ezek a folyamatok, hogy milyen szerepe van azoknak a mintáknak, amelyeket még a szocializmus korszakából vagy még korábról örökítettek át a családok, hogy hogyan értelmezhető az együttélési formák pluralizációjának tétele Magyarországon?

Annak ellenére, hogy a családformák pluralizációja nemzetközi szinten meglehetősen gyakran használt értelmezési keret az utóbbi évtizedek családszerkezeti változásainak leírására, nem egyértelműen definiált, hogy mit értünk alatta. A legelterjedtebb értelmezések egyike, hogy a fejlett országok többségében az utóbbi évtizedekben jelentősen visszaszorult a 'házasságban élő (vérségi kötelékkel összefűzött) apa-anya-gyermek' típusú együttélési forma. E helyett az élettársi kapcsolatban élő szülők, az egyszülős családok, a „mozaik családok” aránya növekedett meg. Növekszik azoknak az aránya is, akik nem vállalnak gyermeket, életük során nem lépnek szülői szerepbe. Bizonyos megközelítések azt is hangsúlyozzák, hogy folyamatosan emelkedik az egyes életszakaszokban az együtt élő társ nélkül élők aránya, hogy életünknek egyre nagyobb részét éljük le pár nélkül. A fiatalabb generációknál a kései családalapítás, a törekenyebb párkapcsolatok, a gyermektelenek arányának növekedése, az idősebbeknél pedig a meghosszabbodó élettartam következtében egyre nagyobb az egyedülállók aránya.

Makroszinten a családformák pluralizációja azt jelenti, hogy egy időben több családszerkezeti forma is nagy súllyal van jelen a társadalomban, a korábbi domináns formák veszítenek súlyukból, mikroszinten pedig azt, hogy diverzifikálódnak az életutak abból a szempontból, hogy milyen családstruktúrában élnek az egyének, hogy gyakoribbak a státuszváltások az életpálya során, és hogy megváltozik az egyes családszerkezeti formában eltöltött idő. A mikroszintű megközelítés tulajdonképpen a pluralizálódás azon jellemzőjére hívja fel a figyelmet, hogy az egyének az életpályájuk különböző szakaszain több opció közül is választhatnak, ugyanakkor azt is látni kell, hogy az egyének többségénél végül is az életutak számos vonatkozásban még egy irányba hatnak. (Vaskovics, 2002) Másként megfogalmazva az empirikus kutatások azt igazolják, hogy napjainkban is megfigyelhetők domináns utak, meghatározó mérföldkövek a családformálódás vonatkozásában. Még mindig jelentős többségben vannak azok, akik tartós párkapcsolatokat alakítanak ki életpályájuk során, akik gyermeket vállalnak, noha az egyének életútjai nagyobb változatosságot mutatnak, mint korábban, és ezeknek az életeseményeknek az időzítése sem annyira homogén, mint a korábbi évtizedekben, továbbá nem köthetők olyan szorossággal más életeseményekhez (pl. az iskolai pályafutás befejezése és a családalapítás összekapcsolódása), mint a megelőző évtizedekben. (Harcza & Monostori 2012; Murinkó, 2013)

A családszerkezeti átalakulások mintái, a sokszínűbbé válás dinamikája Európa országaiban, és az országokon belül az egyes társadalmi csoportok szerint is eltérő. (Lesthaeghe & Surkyn, 2002; Fokkema & Liefbroer, 2008; Saraceno, 2008; Sobotka, 2008; Gerber, 2009; Iacovou & Skew, 2010) Ez összefügg azzal, hogy a családszerkezetek alakulására ható tényezők (munkaerőpiac, iskolázottság, családpolitikák, nemi szerepek, értékek stb.) eltérőek a különböző országokban, hogy ezek az intézmények és háttértényezők eltérő módon befolyásolják a demográfiai magatartást a különböző országokban (Billari, 2005) és nem azonos módon érintik a társadalmi rétegeket sem (Frejka, 2008).

A demográfiai folyamatok és a családszerkezeti változások összekapcsolódása is különböző módon történik. Jól dokumentált tény például, hogy az élettársi kapcsolatok terjedése és a csökkenő gyermekvállalási kedv között nincs egyértelmű összefüggés, hiszen például a skandináv országokban a legnagyobb az élettársi kapcsolatban élők aránya, miközben európai viszonylatban ezekben az országokban viszonylag magas a termékenység. Ugyancsak nem egyértelmű az összefüggés a gyermekvállalás életpályán belüli halasztása és a gyermekvállalás csökkenése között, hiszen a legalacsonyabb termékenységű országok között is találunk olyanokat, ahol a nők relatíve korán vállalják első gyermeküket. *(Lásd ezekről Kamarás, 2005)*

Ez a tanulmány alapvetően az együtt élő családtagok szerkezetében bekövetkezett változásokat vizsgálja, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a családszerkezeti változások csak részben tükrözik a család funkcióiban bekövetkezett változásokat, csak részben utalnak a családtagok szerepváltozásaira, és nem mutatják meg a kapcsolatok minőségét sem. Továbbá a családi funkciók ellátását nem szűkíthetjük le az együtt élő családtagok körére, különösen egy olyan környezetben, ahol a párkapcsolatok sokkal bomlékonyabbak, mint korábban, ahol a többgenerációs együttélési formák aránya jelentősen csökkent. A szülői és a nagyszülői szerepek ugyanis napjainkban erőteljesebben kötődnek az együtt élő családtagokon kívüli családtagokhoz, mint korábban.

A tanulmány elsőként áttekinti a családszerkezeti változások hosszú távú trendjeit az 1960-as évektől napjainkig. Ezek után részletesebben és a demográfiai folyamatokba beágyazottan tárgyalja az együttélési formák változásának folyamatát a rendszerváltás utáni Magyarországon. Ezáltal megpróbáljuk megérteni, hogy a rendszerváltás utáni folyamatok közül melyek illeszkednek egy hosszú távú trendbe, és melyek azok, amelyek alapvetően az elmúlt két évtizedben jelentek meg.

Mivel a pluralizáció folyamatát alapvetően a párkapcsolati formák és a gyermekvállalás megváltozott mintáihoz köti a demográfiai szakirodalom, ezért ezt a két területet részletesebben vizsgáljuk.

Tanulmányunkban a népszámlálási adatokra támaszkodva mutatjuk be a családszerkezeti változások fő elemeit. Míg a hosszú távú trendek leírására csak népszámlálási adatközléseket tudunk használni, addig az utóbbi három népszámlálás (1990, 2001, 2011) mikro adatállományaiból saját számításokat végeztünk el. Ezáltal az utóbbi két évtizedről mélyebb, a társadalmi rétegekülönbségeket és a családszerkezeti változások részletes korprofilját is bemutató képet tudunk rajzolni. Mivel a család- és háztartásszerkezeti változások szorosan összefüggnek egymással, ezért a tanulmányban mindkettővel foglalkozunk.¹⁶

16 A tanulmány a család és a háztartás vonatkozásában is alapvetően a népszámlálási fogalomrendszert használja, ahol ettől, eltérünk, ott jelezzük. Háztartásnak az együtt élők azon csoportját tekintjük, akik közösen fogyasztanak, javaikat megosztják egymással. Családnak pedig a párkapcsolaton vagy a szülő gyermek kapcsolaton alapuló együttélési formát. Ez az ún. családmag, amelyhez rokon és nem rokon személyek egyaránt csatlakozhatnak. Ha az így kapcsolódó személyek önálló családot alkotnak, akkor ezt az együttélési formát többcsaládós háztartásnak tekintjük.

2. A háztartás- és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei

2.1. Háztartásszerkezeti változások az elmúlt ötven évben

A háztartásszerkezeti változások aggregált mutatója, az átlagos háztartásméret jól jelzi azokat a mélyreható változásokat, amelyek az elmúlt ötven évben a magyar társadalomban végbementek. 1960 és 2011 között a mutató értéke egy folyamatos csökkenés következtében 3,1-ről 2,36-ra csökkent. (1. táblázat)

A változás több tényezőre vezethető vissza, amelyek közül az alábbiak voltak a legfontosabbak:

1. a párkapcsolaton alapuló együttélési formák arányának csökkenése;
2. az egyszülős családok arányának növekedése;
3. a gyermekszám csökkenése;
4. az egyedül élők arányának növekedése, valamint
5. a három- vagy többgenerációs együttélési formák visszaszorulása.

1. *A párkapcsolaton alapuló együttélések arányának csökkenése* tulajdonképpen a vizsgált időszak egészére jellemző folyamat, amelynek következtében az ilyen családban élők aránya 1970 és 2011 között 75%-ról 65%-ra esett vissza. A folyamatos csökkenés az 1980-as és a 2000-es években erősödött fel.

2. A párkapcsolaton alapuló együttélési forma csökkenésével függ össze az is, hogy a vizsgált időszakban *az egyszülős családokban* élők aránya növekedett. 1970 és 2011 között 7%-ról 14%-ra. A 10 éves periódusokat tekintve egyetlen időszak volt, amikor nem volt növekedés, ez pedig éppen az 1990-es évek, azaz a rendszerváltás utáni időszak. A 2000-es években ismét dinamikus növekedés indult el, amelynek oka alapvetően az volt, hogy a felnőtt gyermekekkel együtt élő szülők aránya jelentősen emelkedett. Azaz ez a jelenség alapvetően a fiatalok önálló családalapításának halasztásával függ össze.¹⁷

17 Korábbi tanulmányainkban (Harcsa–Monostori 2012; Monostori 2013) azt mutattuk be, hogy a kétezres években az egyszülős családok aránya alapvetően nem változott. Ennek az a magyarázata, hogy ezekben az írásokban csak a 19 év alatti, illetve bizonyos esetekben a 24 alatti gyermekeket vettük számításba. A népszámlálási adatok ugyanakkor arra is rávilágítottak, hogy a korábbi tanulmányunkban használt 2011-es Munkaerő-felmérésben az egyszülős családok némiképpen alulreprezentáltak.

Az egyszülős családok számának változása számos társadalmi folyamattal függ össze, de a családpolitikák is fontos szerepet játszanak abban, hogy milyen családszerkezetek alakulnak ki egy társadalomban. Az egyszülős családok 1970-es években mért alacsony aránya összefügghet a Kádár-korszak *familiarista* népesedéspolitikájával, amely alapvetően a házasságban élő gyermekes fiatal párokat preferálta. (Dupcsik & Tóth, 2008)

3. A családszerkezeti struktúrára ható tényezők közül az egyik legjelentősebb a termékenységi magatartás alakulása, amely meghatározza a *gyermekes családok* arányát. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a termékenységből nem következtethetünk egyértelműen a gyermekes családok arányára, hiszen az attól is függ, hogy a megszületett gyermekek hogyan oszlanak el a családok között, hogy a párkapcsolatok felbomlása után újraformálódó mozaik családokban mennyi gyermek él. A gyermekes családok arányára az is befolyást gyakorol, hogy mikor repülnek ki a gyermekek a szülői házból, hogy mennyire hosszú a gyermekek és szüleik egy háztartásban eltöltött időszaka.

Az elmúlt öt évtizedben 52%-ról 33%-ra csökkent azoknak az aránya, akik olyan családban éltek, ahol 15 éven aluli gyermeket neveltek.¹⁸ E vonatkozásban viszont a legjelentősebb változás az 1990-es években történt, amikor 10 év alatt 44-ről 37%-a csökkent a mutató értéke.

A *gyermekek száma* szerinti megoszlás erőteljesen változó mintákra utal. A 15 éven aluli gyermeket nevelő családokban élők körében 1980-ban és 1990-ben volt legmagasabb a két gyermekes családmodell aránya. Ezekben az években a gyermeket nevelők családjainak közel 40%-ában élt két gyermek. Viszont éppen ezekben az években volt a legalacsonyabb a nagycsaládosok, a három- vagy többgyermekesek aránya, hiszen még a 10%-ot sem érte el.

A rendszerváltás után a kétgyermekes családok aránya erőteljes csökkenésnek indult, ugyanakkor az egy-gyermekesek aránya dinamikusan nőtt, s a nagycsaládosok aránya is enyhén emelkedett. Napjainkban az egy-gyermekesek aránya éppen olyan magas, mint 1970-ben, amit a köztudat és a demográfiai irodalom is az „egykek” korszakának tekint.

A 15 év feletti gyermeket nevelő családokban élők aránya nem mutat ilyen hullámzásokat: 1960 óta folyamatosan növekszik az arányuk. 1960-ban a népesség 18, 2011-ben már 32%-a élt ilyen családban. A legdinamikusabb növekedés egyértelműen a rendszerváltozás után történt, ami a fiatalok önálló családalapításának egyre későbbi életkorra halasztásával függ össze.

4. Az *egyedül élők* aránya a vizsgált időszakban folyamatosan, 1960 és 2011 között 5%-ról 14%-ra növekedett. A strukturális változásokat tekintve a legnagyobb növekedés az idősebb korosztályok körében volt, ami a várható élettartam növekedésével és azzal függ össze, hogy egyre kevesebben élnek többgenerációs családban.

18 Hosszú távú, összehasonlítható adatok csak a 15 éves és fiatalabb gyermeket nevelőkre vannak, ezért használtuk ezt az adatot. Ugyanakkor a 18 éves korhatár alkalmazását helyesebbnek tartjuk, így a rendszerváltás utáni időszakról szóló részletesebb elemzésnél ezt a meghatározást alkalmazzuk, s a 18 év feletti, gyermek státuszban élők arányának változásával is foglalkozunk.

A fiatalabb korosztályokban az egyedülállók arányát növeli, hogy többen hagyják el a szülői házat úgy, hogy közvetlenül ezután nem párkapcsolatban élnek, hanem egyedül. Szintén hasonló családszerkezeti változásokat indukál a párkapcsolatok törékenyebbé válása, hiszen az esetek többségében a párkapcsolatból kilépők egyike vagy mindkettő egy ideig egyedül él. Feltehetően szerepet játszik az is, hogy a párkapcsolat felbomlása után kevesebben költöznek vissza a szülői házba, mint korábban.

5. A hosszú távú családszerkezeti változások közül meghatározó még a *három- vagy többgenerációs együttélési formák* visszaszorulása is. Ezt jelzi a két vagy több családból álló háztartások, és a rokonnal együtt élő egycsaládosok arányának csökkenése. Az előbbieken élők aránya 1960 és 2011 között 9%-ról 3%-ra csökkent, míg az egy családban, rokonnal élők aránya 1970 és 2011 között 22%-ról 12%-ra fogyatkozott.

1. táblázat. A népesség háztartásszerkezet szerinti jellemzői az elmúlt ötven évben, (fő, %)

Háztartás és családszerkezeti jellemzők	1960	1970	1980	1990	2001	2011
Átlagos háztartásméret (fő)	3,10	2,95	2,79	2,60	2,57	2,36
Háztartás összetétel (személyi szinten, %)						
I. Egy családból álló háztartás	84,9	82,0	82,0	82,1	80,6	80,8
1. házaspár és élettársi kapcsolat	n.a.	75,2	74,4	71,5	69,9	66,6
1.1. házaspáros típusú	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	62,7	54,6
1.2. élettársi kapcsolaton alapuló	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	7,3	11,9
2. egyszülős család	na.	6,8	7,5	10,6	10,7	14,2
II. Két vagy több családból álló háztartás	9,4	10,2	8,4	5,3	6,9	2,9
III. Egy személyes háztartás	4,7	5,9	7,0	9,3	10,2	13,6
IV. Egyéb összetételű háztartás	1,0	1,9	2,6	3,2	2,3	2,7
<i>Összesen (I.–IV. sorok)</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
Egycsaládos háztartások (személyi szinten,%)						
Rokonnal	n.a.	21,8	17,0	16,8	12,4	12,9
Rokon nélkül	n.a.	78,2	83,0	83,2	87,6	87,1
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
15 éven aluli gyermekek száma a családban (családi szinten, %)						
0	48,4	51,6	54,4	55,8	63,5	66,7
1	26,7	28,1	23,4	23,6	20,4	19,3
2	16,4	15,4	18,1	17,0	12,3	10,5
3 és több	8,5	4,9	4,2	3,6	3,8	3,5
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

15 éven aluli gyermekkel élők megoszlása a gyermekek száma szerint (családi szinten, %)						
1	51,8	58,1	51,2	53,3	56,0	58,0
2	31,9	31,8	39,8	38,5	33,6	31,4
3 és több	16,3	10,1	9,0	8,2	10,4	10,6
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
15 éves és idősebb gyermek(ek)kel élő családok aránya (családi szinten, %)	17,6	17,9	19,2	21,5	29,6	32,2
Egyedülállók aránya (%)						
20–24 évesek	n.a.	5,7	5,1	6,6	5,7	6,4
25–39 évesek	n.a.	3,6	4,2	6,1	6,1	10,5
40–64 évesek	n.a.	7,1	8,0	11,0	10,6	14,1
65+ évesek	n.a.	17,4	21,6	27,6	30,6	33,3

Forrás: KSH népszámlálási adatközlésekből saját számítások.

Megjegyzés: n.a.: nincs adat

2.2. Családszerkezeti változások az elmúlt két évtizedben

Az elmúlt két évtized családszerkezeti változásai számos vonatkozásban már a rendszerváltás előtt elinduló folyamatok folytatásainak tekinthetők. A párkapcsolatban élők és a gyermekes családok arányának csökkenése, az egyedülállók arányának növekedése, a három- vagy többgenerációs együttélési formák csökkenő aránya mind a rendszerváltozás előtt indult el.

A rendszerváltás utáni strukturális hatások, az egyenlőtlenségek növekedése, a munkaerő-piaci bizonytalanság, a családdal, a gyermekvállalással kapcsolatos értékek megváltozása európai viszonylatban is rendkívül alacsony termékenységi mutatókhoz vezetett, minek következtében a 19 év alatti gyermeket nevelő családokban élők száma erőteljesebben visszaesett. 1990-ben népesség 51%-a, 2011-ben 42%-a élt olyan családban, ahol 19 év alatti gyermekek is nevelkedtek. A csökkenés mértéke lényegesen magasabb volt a párkapcsolatra épülő családokban, tehát azokban, amelyekben két szülő nevelte a gyermeke(ke)t. A mutató értéke 1990-ről 2011-re 44%-ról 34%-ra esett vissza. (2. táblázat)

A rendszerváltozás után új jelenségként figyelhető meg, hogy a fiatalok sokkal később alapítanak családot, mint korábban. A „kapunyitási pániknak” vagy a „mama-hotelek” korának nevezett késői önállósodás következtében, 12%-ról 22%-ra növekedett azoknak az aránya, akik olyan családban élnek, ahol minden gyerek 18 év feletti. Különösen a 24 év feletti gyermekekkel együtt élők aránya emelkedett erőteljesen. (2. táblázat)

2.táblázat. A népesség háztartásszerkezet szerinti megoszlása, 1990, 2001, 2011, (% , ezer fő)

Háztartásszerkezet	1990	2001	2011	
			Megoszlás (%)	Népességszám (ezer fő)
<i>I. Egyedülállók</i>	9,0	10,2	13,6	1 318
1. Egyedülálló 65 évesnél fiatalabb	5,4	5,5	7,9	762
2. Egyedülálló 65 éves és idősebb	3,6	4,7	5,7	556
<i>II. Párok, gyermek nélkül</i>	17,5	17,7	17,9	1739
3. Pár gyermek nélkül, mindkettő 65 évesnél fiatalabb	10,8	10,4	10,4	1008
4. Pár gyermek nélkül, legalább az egyik 65 éves és idősebb	6,7	7,3	7,5	731
<i>III. Párok, gyermek(ek)el</i>	52,4	52,4	48,3	4709
5. Pár egy 19 év alatti gyerekkel	12,4	10,4	10,4	1014
6. Pár két 19 év alatti gyerekkel	19,9	14,8	11,2	1089
7. Pár három és több 19 év alatti gyerekkel	6,4	6,7	6,0	585
8. Pár egy 19 év alatti és egy 19 éves vagy idősebb gyermekkel	3,4	4,2	3,4	327
9. Pár három és több gyermekkel, legalább egy 19 év alatti és legalább egy 19 éves vagy idősebb	1,6	2,6	3,3	320
10. Pár 19–24 év közötti gyerekekkel	5,0	8,0	6,5	634
11. Pár 24 év feletti gyerekekkel	3,6	5,7	7,6	741
<i>IV. Egyszülős családok</i>	10,7	11,5	15,5	1509
12. Egy szülő egy 19 év alatti gyermekkel	3,0	2,2	2,8	272
13. Egy szülő legalább két 19 év alatti gyermekkel	3,5	2,0	2,7	265
14. Egy szülő legalább két gyermekkel, legalább egy 19 év alatti és legalább egy 19 éves vagy idősebb	1,1	1,0	1,8	174
15. Egy szülő csak 19–24 év közötti gyerekekkel vagy velük és idősebb gyermekkel	1,2	2,1	2,3	224
16. Egy szülő 24 év feletti gyerekekkel	1,8	4,2	5,9	574
<i>V. Többcsaládos</i>	6,2	7,1	2,8	276
<i>VI. Egyéb együttélési formák</i>	4,4	1,1	1,5	150
<i>Összesen (I.–VI. sorok)</i>	100,0	100,0	100,0	9 701

Forrás: Népszámlálás 1990. 2001. és 2011. évi adatfelvételei alapján a szerzők saját számítása. 1990-ben és 2001-ben 2%-os, 2011-ben 10%-os mintát alkalmaztak.

Megjegyzések: 1. Elemzésünkben gyermeknek tekintettük azokat, akiket a kérdezettek gyermek státuszúnak jelöltek, azaz olyan személynek, aki legalább az egyik szülőjével együtt él. A népszámlálási adatközlésekben gyerekek ezen a körön belül csak azokat tekintik, akiknek a családi állapota nőtlen, hajadon. Mi ezt a szűkítést nem alkalmaztuk, ezért elemzésünkben

a gyermekes családokban élők aránya valamivel magasabb, mint a népszámlálási adatközlésekben. Ugyanakkor a családi életciklus pontosabb vizsgálata érdekében a gyerekek három életkori csoportját különítettük el: a 19 év alattiak, a 19–24 év közöttiek és a 25 éves és idősebb gyermekek. 2. A táblázatban az egycsaládosokat nem különítettük el aszerint, hogy rokonok, nem rokonok stb. élnek-e a családban, azaz minden kategória magában foglalja azokat, akik felmenő és egyéb rokonokkal élnek együtt és azokat is, akik nélkülük.

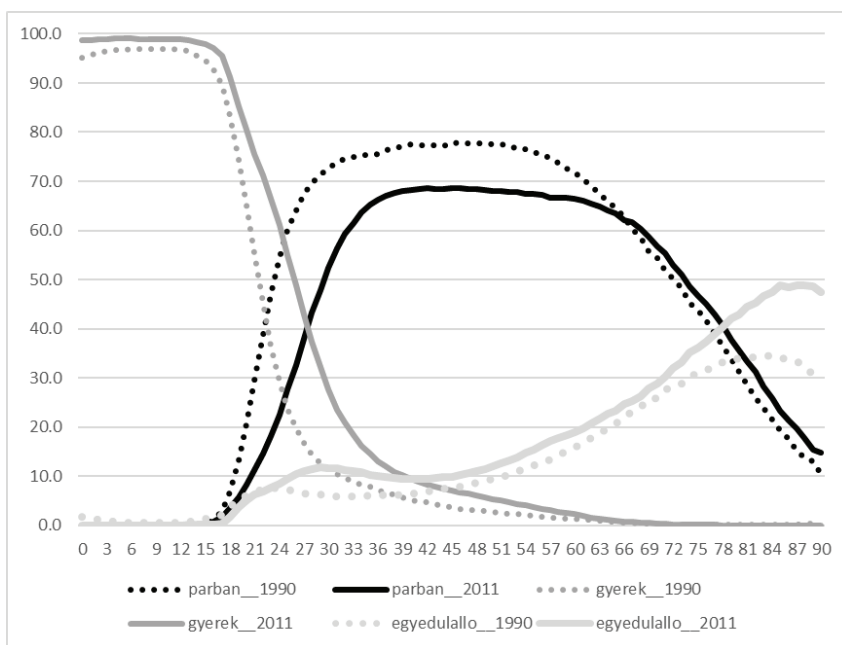
Az életpályán belül a gyermek státusz megnövekedett hosszára jól következtethetünk azokból a számításokból, amelyek azt mutatják meg, hogy az egyes korévekben mekkora a családon belül gyermek státuszban élők aránya. (1. ábra) 1990-ben a 20–24 éves korosztálynak 47%-a, 2011-ben pedig már 71%-a élt gyermek státuszban. A 25–29 éves korosztályban az érintettek aránya több mint duplájára, 18-ról 43%-ra növekedett. Ahogyan korábban is kifejtettük, ez nem csupán az iskolai, ezen belül is a felsőoktatási expanzióval van összefüggésben, hiszen a hosszabb ideig tartó gyermek státusz minden végzettségi szinten megfigyelhető. (Harcza & Monostori, 2012)

Bár a családalapítás későbbi életpálya szakaszra halasztása minden európai országra jellemző és illeszkedik a második demográfiai elmélet tételeinek sorába, a szülőktől való kései elköltözés inkább a közép-kelet és a dél-európai országok sajátossága. A legtöbb ide sorolódó országban a 'szülői ház elhagyásának átlagos életkora' 2012-ben meghaladta a 28 évet, több esetben még a 30 évet is. Magyarországon a mutató értéke 28,7 év. A skandináv országokban még mindig jellemző a szülői ház korai elhagyása: átlagosan 20–22 éves korra tehető. A nyugat-európai országokban – Franciaországban, Németországban, Hollandiában és az Egyesült Királyságban – is viszonylag alacsony, 24 év a szülői ház elhagyásának átlagos életkora. (Eurostat, 2014)

Ahogyan korábban is utaltunk rá, a család/háztartás szerkezeti változások meghatározó szegmense a párkapcsolatban élők arányának csökkenése, ami már a rendszerváltozás előtt elinduló folyamat részének tekinthető. Ugyanakkor azt is jeleztük, hogy a csökkenés a rendszerváltozás után felgyorsult.

A koréves adatok azt mutatják, hogy a párkapcsolatban élők aránya minden 60 év alatti korévben alacsonyabb volt 2011-ben, mint 1990-ben. A legfiatalabbak körében ez az első tartós párkapcsolat alakításának halasztásával, később pedig törekényebb párkapcsolatokkal magyarázható. 60 éves kor felett viszont 2011-ben volt magasabb a párkapcsolatban élők aránya, bár a két időpont közötti különbség elég kicsi. A párkapcsolatban élők arányának növekedése ezekben a korosztályokban a férfiak és a nők várható élettartamának közeledésével magyarázható, aminek következtében a párok hosszabb ideig élnek együtt. (1. ábra)

1. ábra. Főbb családi státuszokban élők aránya korévenként, 1990, 2011, (%)

Forrás: Népszámlálás 1990., 2011. évi adatfelvételei alapján a szerzők saját számítása.

Megjegyzés: Gyermek=Olyan személy a háztartásban, akinek legalább egy szülője is a háztartásban él, és az adott személynek nincs együttélő párja (férje vagy élettársa) illetve gyermeke a háztartásban. Párban élő=Olyan személy, aki élettársával vagy házastársával él a háztartásban. Egyedülálló=Olyan személy, aki egy fős háztartásban él.

Az egyedülállók aránya 1990 és 2011 között 9-ről 14%-ra emelkedett, (1. táblázat) ami szintén egy hosszabb távú folyamatba illeszkedik. Az egyedülálló aránya minden korosztályban emelkedett, de a legdrasztikusabb növekedés az idősebb korcsoportokban figyelhető meg. (1. ábra) Az ún. „szingli” jelenség a magyar társadalomban ugyan jelen van (2011-ben a 25–39 éves korosztálynak 11%-a élt egyedül¹⁹), de korántsem olyan mértékben, mint például a skandináv országokban vagy számos nyugat-európai tagállamban, ahol a fiatalabb korosztályokban az egyedülállók aránya két-háromszorosát is eléri a közép-kelet-európai és a dél-európai országokénak (Iacovou & Skew, 2010). Itt is vissza kell utalni arra, hogy míg az önálló családalapítás halasztása Európa minden térségében jellemző, az utóbb említett országokban sokkal inkább a szülői ház késői elhagyása jellemző, mint a szülőktől különélő, de nem tartós párkapcsolatban levő szingli életforma.

A fiatalabbak körében minden évben a magasabb végzettségűek között találunk több egyedülállót. 2011-ben például a 20–29 éves alap- és alsóközépfokú végzettségűek

19 Az egyedülálló fiatalok és a szingli életformát élők nem ugyanazt a csoportot képezik. Utóbbiak az egyedülállókra csak egy része, de az egyedülállók arányának változásából következtethetünk a szociológiai értelemben vett szingli jelenség kiterjedtségére is.

5%-a, az érettségizetteknek 9, a diplomásoknak pedig 16%-a élt egyedül. Az iskolai végzettség szerinti különbségek az 50–60 év közötti korosztályban a legkisebb, azután viszont ismét emelkedni kezd, viszont ekkor az alacsonyabb végzettségűek körében magasabb az egyedül élők aránya.

A három- vagy többgenerációs háztartásban élők arányának csökkenése az utóbbi két évtizedben is folytatódott, de a nyugat- és észak-európai országokhoz képest, még mindig magasabb az ilyen családszerkezetben élők aránya. (Iacovou & Skew, 2010) Számításaink szerint a gyermekes családokon belül az egyszülős családokban nagyobb azoknak az aránya, ahol legalább három generáció él együtt.

3. A párkapcsolati formák pluralizálódása

A családformák pluralizációjával foglalkozó szakirodalom alaptétele, hogy a pluralizáció egyik meghatározó mozgató ereje a párválasztási minták és a párkapcsolati formák átalakulása, valamint hogy egyre többen vannak azok is, akik felnőtt életük rövidebb vagy hosszabb szakaszát pár nélkül élik le. A párkapcsolatok törekenyebbé válnak, és növekszik azoknak az aránya, akik második, harmadik stb. tartós párkapcsolatot is létesítenek életük során (Vaskovics, 2002).

Ezeknek a folyamatok egy része, ahogyan fentebb is említettük, a magyar adatokon is jól kirajzolódnak. Az utóbbi két évtizedben jelentősen visszaesett a házasságban vagy élettársi kapcsolatban élők aránya. 1990-ben a 20 évesnél idősebb népesség 66%-a 2011-ben már csak 56%-a élt párkapcsolatban. A párkapcsolatban élők arányának csökkenése csak részben adódik abból a tényből, hogy a fiatalok egyre inkább kitolják az első tartós párkapcsolat létesítésének időpontját. A párjukkal együtt élők arányának csökkenése a középkorú generációk körében is kimutatható. Köreikben nyilván azok vannak döntő többségben, akik korábbi párkapcsolatuk/párkapcsolataik felbomlása után már nem élnek együtt partnerrel, de a fiatalabb korosztályok mintaváltásának tovább gyűrűzésével feltehetően a középkorúak között is egyre többen lesznek olyanok is, akiknek életük során nem volt még tartós párkapcsolatuk.

A párkapcsolatban élők körében 1990 után jelentősen megnövekedett az élettársi kapcsolatok aránya, és számos jellemzőjét tekintve markáns átstrukturálódás zajlott. 1990-ben a párkapcsolatban élők 5, 2001-ben 11, 2011-ben pedig már 18%-a élettársi kapcsolatban élt. (3. táblázat) Különösen dinamikus volt a növekedés a fiatalok körében: a 25–29 éves korosztályban 2011-ben már többen éltek élettársi kapcsolatban, mint házasságban, a 30–34 évesek harmada, a 35–39 éveseknek pedig negyede választotta a házasságkötés nélküli együttélési formát.

3.táblázat. A házasságban és az élettársi kapcsolatban élők aránya a párkapcsolatban élők körében, 1990, 2001, 2011, (%)

Korcsoport	1990			2001			2011		
	Házasságban	Élettársi kapcsolatban	Összesen	Házasságban	Élettársi kapcsolatban	Összesen	Házasságban	Élettársi kapcsolatban	Összesen
20–24	91,2	8,8	100,0	58,5	41,5	100,0	21,7	78,3	100,0
25–29	93,9	6,1	100,0	75,5	24,5	100,0	47,1	52,9	100,0
30–34	94,3	5,7	100,0	85,6	14,4	100,0	66,3	33,7	100,0
35–39	94,7	5,3	100,0	88,7	11,3	100,0	75,5	24,5	100,0
40–44	94,6	5,4	100,0	89,8	10,2	100,0	81,6	18,4	100,0
45–49	95,3	4,7	100,0	90,9	9,1	100,0	85,2	14,8	100,0
50–54	95,4	4,6	100,0	92,3	7,7	100,0	87,8	12,2	100,0
55–59	96,3	3,7	100,0	93,8	6,2	100,0	90,0	10,0	100,0
60–64	96,9	3,1	100,0	94,5	5,5	100,0	92,2	7,8	100,0
65–74	97,0	3,0	100,0	96,1	3,9	100,0	94,3	5,7	100,0
75–84	96,8	3,2	100,0	96,7	3,3	100,0	95,8	4,2	100,0
85 és idősebb	95,6	4,4	100,0	95,7	4,3	100,0	96,2	3,8	100,0
Összesen	95,2	4,8	100,0	88,9	11,1	100,0	81,6	18,4	100,0

Forrás: Népszámlálás 1990., 2001., 2011. évi adatfelvételei alapján a szerzők saját számítása.

Megjegyzés: Az „Összesen” sor a 20 éves és idősebb népességre vonatkozik.

Az utóbbi évtizedekben az élettársi kapcsolatoknak nemcsak az elterjedtsége, hanem a jelentése is megváltozott, noha továbbra is megmaradtak az egyének és családok szempontjából megnyilvánuló eltérő jelentéstartalmai.

Az élettársi kapcsolatokkal foglalkozó korai írások az élettársi kapcsolatokat alapvetően az egyedüllet alternatívájaként kezelték (*Rindfuss & Vandenheuvel, 1990*). Később, az élettársi kapcsolatok terjedésével, azok jelentéstartalma is bővült. A mai társadalmakban a házasság nélküli együttéléseknek több alaptípusát is megkülönböztethetjük. A témához kapcsolódó szakirodalom megkülönbözteti:

- a házasságkötés alternatívájaként megjelenő élettársi kapcsolatot;
- az előházasságnak, a próbaházasságnak tekintett együttélési formát;
- a családalapítást halasztó életszakaszra jellemző együttélési formát, amely az egyedülálló életforma alternatívájának tekinthető. (*Casper & Bianchi, 2002; Heuveline & Timberlake, 2004*)

Bizonyos megközelítésekben az élettársi kapcsolatok tipizálásának alapja, hogy az mennyiben vezet a házasságkötésen alapuló együttélési forma felé, míg másoknál a párkapcsolat stabilitása vagy a gyermekvállalási magatartás kap kulcsszerepet.

Az élettársi kapcsolatokkal foglalkozó hazai kutatások szintén utalnak a párkapcsolati forma megváltozott jelentéstartalmaira, ugyanakkor a házasságkötéssel összevetve markáns különbségeket írnak le (Pongrácz & Spéder, 2003). Az élettársi kapcsolatok törékenyebbek, mint a házasságok, és kevesebb gyermek is születik ezekben a párkapcsolati formákban. Ugyanakkor jelentős arányt képviselnek azok, akik párkapcsolatukat – főként a gyermekvállalás időszakára időzítve – házassággá alakítják.

A házasságban és az élettársi kapcsolatban élők strukturális jellemzői is eltérőek, noha e vonatkozásban is markáns változások történtek az utóbbi két évtizedben. Az átstrukturálódás egyik fontos eleme, hogy a rendszerváltozás óta növekedett a fiatalok aránya az élettársi kapcsolatban élők körében. Ez lényegében azzal függ össze, hogy a párkapcsolati mintaváltás a fiatalok körében jelentkezett először. Ehhez kapcsolódik az is, hogy jelentősen növekedett azoknak az aránya, akik az élettársi kapcsolatukat megelőzően nem éltek még házasságban, illetve ezzel összefüggésben azoknak az aránya is, akiknek első tartós párkapcsolati formája élettársi kapcsolat.

1990-ben az élettársi kapcsolatban élők 31%-ának nem volt korábbi házassága, 2001-ben ez a mutató 51%-ra, 2011-re pedig 64%-ra emelkedett. Ezzel párhuzamosan csökkent az elváltak aránya. 1990-ben sajátos jelenség volt, hogy az élettársi kapcsolatban élők közül minden tízedik jogilag még házas volt, azaz úgy élt élettársi kapcsolatban, hogy korábbi házasságát jogi értelemben még nem bontotta fel. Ha ezt a csoportot is figyelembe vesszük, akkor még markánsabb a visszaesés azoknak az arányában, akik élettársi kapcsolatuk előtt már éltek házasságban. (4. táblázat)

4. táblázat. Az élettársi kapcsolatban élők megoszlása családi állapot szerint, 1990, 2001, 2011, (%)

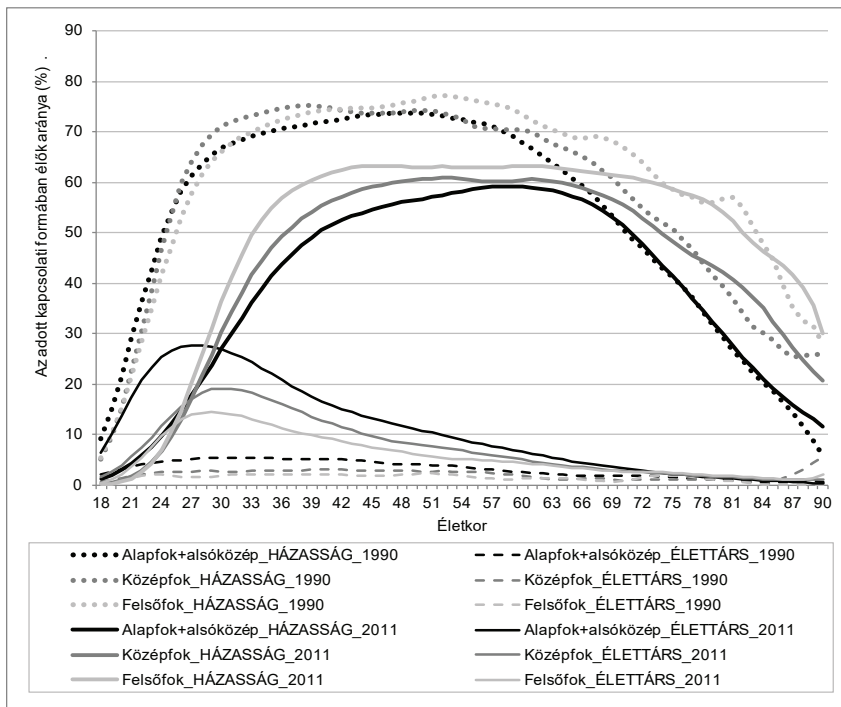
Kor-csoport	1990				2001				2011			
	Nőtlen, hajadon	Házás	Elvált	Özvegy	Nőtlen, hajadon	Házás	Elvált	Özvegy	Nőtlen, hajadon	Házás	Elvált	Özvegy
20–24	83,2	5,8	10,8	0,2	98,2	0,1	1,7	–	98,7	0,3	1,1	–
25–29	55,0	9,8	33,8	1,4	87,7	1,7	10,4	0,2	96,5	0,5	2,9	0,1
30–34	35,0	10,9	50,8	3,4	65,8	3,2	29,7	1,4	88,3	0,9	10,5	0,2
35–39	24,0	10,4	59,1	6,4	41,1	5,4	50,2	3,3	72,7	1,5	25,0	0,8
40–44	16,7	10,2	65,1	8,0	28,5	5,7	58,3	7,5	51,3	2,5	43,9	2,3
45–49	14,9	11,4	59,8	13,9	17,1	5,9	66,0	11,1	34,0	3,7	57,2	5,1
50–54	12,2	12,0	57,9	17,9	12,4	6,8	62,3	18,5	25,7	3,8	60,7	9,8
55–59	11,9	11,2	46,8	30,1	13,0	5,5	58,0	23,5	19,7	3,8	62,4	14,0
60–64	10,9	13,4	38,9	36,8	11,2	4,1	53,5	31,1	14,4	3,8	60,8	21,0
65–74	9,8	7,2	27,5	55,4	7,0	4,4	41,3	47,3	12,1	3,8	52,7	31,4
75–84	11,9	8,3	12,8	67,0	6,1	0,9	25,2	67,8	10,0	2,3	34,6	53,1
85 és idősebb	8,3	8,3	–	83,3	–	–	21,1	78,9	11,5	1,0	23,1	64,4
Összesen	30,5	10,0	45,4	14,1	51,2	3,7	36,1	3,7	64,1	1,9	28,8	5,1

Forrás: Népszámlálás 1990., 2001., 2011. évi adatfelvételei alapján a szerzők saját számítása.

Megjegyzés: Az „Összesen” sor a 20 éves és idősebb népességre vonatkozik.

Míg számos országban elsősorban a magasabban kvalifikált társadalmi csoportokra jellemző az élettársi kapcsolatban élés, addig a hazai kutatások azt mutatták ki, hogy nálunk elsősorban az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében terjedt el ez a párkapcsolati forma. Ez a minta tulajdonképpen ma is jellemző, különösen a fiatalabb korosztályokban jelentősek az iskolai végzettség szerinti különbségek a párkapcsolat formáját tekintve. (2. ábra)

2.ábra. Házasságban és élettársi kapcsolatban élők aránya iskolai végzettség szerint, 1990, 2011, (%)

Forrás: Népszámlálás 1990. és 2011. évi adatfelvételei alapján a szerzők saját számítása.

Az élettársi kapcsolatok megítélése szempontjából meghatározó, hogy az együttélési forma milyen hatással van a gyermekvállalásra. A családszerkezet és a gyermekvállalás összefüggéseit vizsgálva a kérdés úgy merül fel, hogy milyen különbségek ragadhatnak meg a házasságban és az élettársi kapcsolatban élők között a gyermekszám vonatkozásában. Ez nem azonos a párok termékenységevel, hiszen az élettársi kapcsolatban élő gyermekek egy része az egyik szülő második/harmadik stb. kapcsolatában élő gyermek,

azaz lehetséges, hogy házasságban született, de a szülők kapcsolatának felbomlása után először egyszülős családban, majd élettársi kapcsolaton alapuló mozaik családban él.

A vizsgált időszakban az 50 év alatti korosztályok mindegyikére igaz, hogy az élettársi kapcsolaton alapuló együttélési formában alacsonyabb azoknak az aránya, ahol 19 év alatti gyermek él, mint a házasságban élők körében. Ugyanakkor 1990 óta a különbségek jelentősen mérséklődtek. (5. táblázat)

5. táblázat. Párkapcsolatban élők aránya a 19 év alatti gyermeket nevelő szülők körében, 1990, 2001, 2011, (%)

Kor-csoport	1990			2001			2011		
	Házasságban	Élettársi kapcsolatban	Összesen	Házasságban	Élettársi kapcsolatban	Összesen	Házasságban	Élettársi kapcsolatban	Összesen
20–29	77,1	56,2	75,6	77,3	45,7	67,9	66,6	47,7	55,6
30–39	92,6	69,4	91,4	92,8	69,1	89,7	87,9	67,9	82,3
40–49	64,5	45,9	63,5	60,8	47,6	59,6	67,0	57,2	65,4
50–59	16,8	19,0	16,8	11,5	16,4	11,8	14,5	20,4	15,2

Forrás: Népszámlálás 1990., 2001., 2011. évi adatfelvételei alapján a szerzők saját számítása.

Megjegyzés: A számítások az egycsaládosokra vonatkoznak.

Az élettársi kapcsolatokban élő, gyermeket nevelő párok karakterisztikus vonása, hogy körükben sokkal magasabb a mozaik családok aránya, azaz azoké, ahol legalább egy gyermek csak az egyik szülőnek vér szerinti gyermeke. A 2001-es és a 2011-es adatokat összehasonlítva viszont megállapíthatjuk, hogy növekedett azoknak az élettársi kapcsolatoknak az aránya, ahol csak olyan gyermekek élnek, akik mindkét szülőnek vér szerinti gyermekei. (6. táblázat) Tulajdonképpen ez is arra utal, hogy a megmaradó különbségek mellett az élettársi kapcsolatok napjainkban sokkal inkább hasonlítanak a házasságokra, mint korábban.

6. táblázat. A párkapcsolatban élők megoszlása aszerint, hogy a családban élő gyerekek mindkét szülőnek biológiai gyermekei vagy csak az egyiknek, 2001, 2011, (%)

Kor-csoport	2001						2011					
	Házasságban		Élettársi kapcsolatban		Összesen		Házasságban		Élettársi kapcsolatban		Összesen	
	CSB	M	CSB	M	CSB	M	CSB	M	CSB	M	CSB	M
20–29	92,2	7,8	70,3	29,7	87,9	12,1	93,3	6,7	81,6	18,4	87,4	12,6
30–39	90,3	9,7	48,4	51,9	86,2	13,8	92,3	7,7	70,7	29,3	87,3	12,7
40–49	88,8	11,2	38,6	61,4	85,1	14,9	91,2	8,8	58,0	42,0	86,3	13,7
50–59	87,3	12,7	40,6	59,4	82,7	17,3	90,7	9,3	59,2	40,8	85,9	14,1

Forrás: Népszámlálás 1990., 2001., 2011. évi adatfelvételei alapján a szerzők saját számítása.

Megjegyzés: CSB=csak olyan gyermekek élnek a családban, akik mindkét szülőnek biológiai gyermekei; M=élnek a családban olyan gyermekek is, akik csak az egyik szülőnek biológiai gyermekei; Csak azok a gyerekek kerültek számításba, akik legalább az egyik szülőnek biológiai gyermekei.

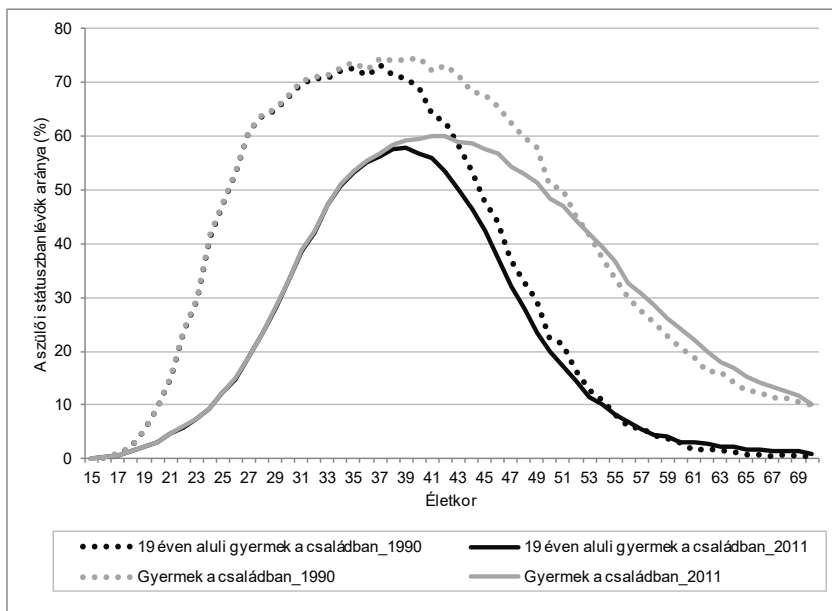
4. A gyermeces családformák sokszínűsége

A termékenység visszaesésével, a kései gyermekvállalással és a gyermekek szülői háztól való elköltözésének kitolódásával minden korosztályban változik azoknak az aránya, akik szülői státuszban vannak. Ha a szülői státuszt úgy definiáljuk, hogy a 19 éven aluli gyermekeket nevelőket vesszük számításba, akkor azt mondhatjuk, hogy míg 1990-ben a 20 évesek 10%-a, addig 2011-ben 3%-a, a 30 éveseknek a két vizsgálati évben 67, illetve 33%-a élt szülői státuszban. (3. ábra) Ha viszont a gyermekek körét nem szűkítjük le a 19 év alattiakra, akkor láthatóvá válik az egyre későbbre tolódó önállósodás hatása is, másként fogalmazva: napjainkban egyre idősebb korosztályok lépnek be a szülői státuszba, viszont egyre idősebbek azok is, akik még viszonylag nagy számban élnek gyermekekkel együtt. 1990-ben a szülői státuszban élőknek csupán 18%-a 50 év feletti, 2011-ben már 30%-uk (saját számítás). Ez a folyamat az egyéni életpálya szakaszainak változására is utal, nevezetesen arra, hogy a szülői szakasz az életpálya későbbi szakaszára tolódik el. Az életutak vizsgálatához panel adatok szükségesek, de a szülői státuszban levők korprofiljának vizsgálata azt mutatja, hogy egyre kevesebben lépnek szülői státuszba életük során, de akik szülővé válnak, azok nem feltétlenül maradnak rövidebb ideig ebben a státuszban, csak idősebbként lépnek be és idősebbként lépnek ki, mint korábban.

Az utóbbi évtizedben nemcsak azoknak az aránya változott meg, akik szülővé válnak, hanem a gyermekvállalás körülményei is. A születési statisztikák alapján jól dokumentált tény, hogy az utóbbi évtizedekben jelentősen növekedett a házasságon kívül született gyermekek aránya. 1990-ben a gyermekek 13%-a született házasságon kívül, a 2000-es évek első felében közel harmaduk, 2010-ben pedig arányuk már meghaladta a 40%-ot. Ugyanakkor nincsenek hosszú távra vonatkozó becsléseink arról, hogy ezeknek a gyermekeknek mekkora aránya született párkapcsolatban, és mennyien vannak azok, akiknek születésekor édesanyjuk nem élt párkapcsolatban. Az édesanyák párkapcsolat története nélkül ezek az adatok csak kisebb-nagyobb korlátokkal becsülhetők. Jelen tanulmányban azt a megközelítést alkalmazzuk, hogy azoknak a gyermekeknek a státuszát próbáljuk meghatározni, akik a népszámlálási adatfelvétel eszmei időpontja előtt viszonylag rövid idővel születettek. Mivel az édesanyák adatfelvétel időpontjára jellemző párkapcsolati formáját ismerjük, viszonylag jól becsülhető hogy a vizsgálatban szereplő gyermekek milyen együttélési formába születtek.²⁰

20 A megközelítés pontosságát jól mutatja, hogy ha az anyák családi állapotát számítjuk ki ezekre a gyermekekre, akkor nagyon hasonló adatokat kapunk, mint amit a népmozgalmi statisztika adatai az összes éves születésre mutatnak.

3. ábra. Szülői státuszban levők arányának alakulása, 1990, 2011, (%)

Forrás: Népszámlálás 1990. és 2011. évi adatfelvételei alapján a szerzők saját számítása.

A tényleges együttélési forma vizsgálata is jelzi, hogy a gyermekük születése után házasságban élő nők aránya folyamatosan csökkent az elmúlt két évtizedben. Míg 1990-ben a született gyermekek édesanyjának 78% élt házastársával együtt, 2011-ben már csak 65% 2011-ben pedig csupán 53%. (7. táblázat) Ugyanakkor a házasságban élők aránya kisebb, mint a jogi értelemben vett házásoké, azaz számosan vannak olyanok is, akik nem váltak el, de házastársukkal nem élnek együtt. Az élettársi kapcsolatban élő nők aránya ugyanezen időszak alatt 7%-ról 15%-ra növekedett. (7. táblázat) Nem növekedett viszont azoknak a gyermekeknek az aránya, akik a születésük utáni hónapokban olyan háztartásban éltek, ahol az édesanya társa nem élt velük együtt. Ez az eredmény arra irányítja rá a figyelmet, hogy sem a családi állapot, sem pedig az együttélési forma vizsgálata nem ad pontos képet a gyermeket vállaló nők párkapcsolatáról, arról hogy a biológiai szülők együtt vállalják-e a gyermeket. Ennek nemcsak az az oka, hogy a gyermek születése sorsfordító lehet egy-egy párkapcsolatban – azaz kapcsolatokat bomlaszthat fel, élettársi kapcsolatokat mozdít el a házasság irányába stb., s ezért nehéz beazonosítani ennek az életszakasznak a párkapcsolati mintáját –, hanem az is, hogy egyik sem fejezi ki tökéletesen azt, hogy a szülők közös döntéséről van-e szó vagy sem, hogy a családi állapot és az együttélési forma milyen tartalommal bír, mennyiben kényszer, mennyiben szabad választás. Az 1990-es években feltehetően sokkal többen voltak azok, akik házastársuktól kényszerből éltek távol a fennálló lakásproblémák miatt, így nem tekinthetünk mindenkit gyermekét egyedül vállaló anyának, akinek nincsen együtt élő párja.

A paritás szerinti vizsgálat markáns különbségeket mutat. Az első gyermeket a nők nagyobb valószínűséggel vállalják élettársi kapcsolatban vagy együtt élő társ nélkül, mint a másodikat. A második gyermekek születnek legnagyobb arányban házasságban, és legkisebb arányban élettársi kapcsolatban. A harmadik gyermek viszont már valamivel nagyobb arányban születik élettársi kapcsolatban, mint a második, 1990-ben még az első gyermeknél is nagyobb arányban. Viszont a harmadik gyermeknek van a legkisebb esélye arra, hogy olyan családba szülessen, ahol az anyának nincsen együtt élő társa. (7. táblázat)

7. táblázat. Az anyák párkapcsolati státusza a gyermek születése után maximum fél évvel paritás szerint, 1990, 2000 és 2011, (%)

Paritás (a gyerekek születési sorrendje)	1990				2001				2011			
	Házasságban	Élettársi kapcsolatban	Együttélő társ nélkül	Összesen	Házasságban	Élettársi kapcsolatban	Együttélő társ nélkül	Összesen	Házasságban	Élettársi kapcsolatban	Együttélő társ nélkül	Összesen
1.	73,8	5,8	20,4	100,0	57,3	24,9	17,7	100,0	47,3	33,2	19,5	100,0
2.	83,6	5,0	11,4	100,0	73,1	17,3	9,6	100,0	61,2	27,8	11,0	100,0
3.	81,0	8,2	10,8	100,0	71,6	19,4	9,0	100,0	59,5	29,0	11,5	100,0
Összesen	78,2	6,5	15,3	100,0	64,9	22,4	12,7	100,0	53,2	31,6	15,2	100,0

Forrás: Népszámlálás 1990., 2001., 2011. évi adatfelvételei alapján a szerzők saját számítása. 1990 25%-os minta, 2001-ben 2%-os minta, 2011-ben 10%-os minta.

Megjegyzés: 1. Azokat az anyákat választottuk ki, akik gyermeke az adatfelvétel előtt legfeljebb fél évvel született. Feltételeztük, hogy a születés utáni első félévben jellemző párkapcsolati státusz alapján viszonylag pontosan jellemezhetjük a születéskori párkapcsolati formát. A népszámlálási adatok alapján valamivel magasabb házasságon kívüli születést mértünk, mint a *Demográfiai Évkönyvben* közölt adatok. Ennek az lehet az oka, hogy mi a családon belüli státusz alapján számítottuk ki az adatokat, míg a *Demográfiai Évkönyv* a jogi státusz alapján, vagyis mi azokat nem tekintjük házasságban élőknek, akik hivatalosan még házasok, de nem élnek együtt házastársukkal. 2. Az összesen adatok nem csupán az első három, hanem az összes gyermekre vonatkoznak.

Iskolai végzettség szerint markáns különbségek ragadhatók meg a szülők kapcsolati formájában, és a különbségek több vonatkozásban is növekedtek az elmúlt két évtizedben. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében minden évben, különösen az utóbbi két időpontban alacsonyabb a házasságban és magasabb az élettársi kapcsolatban élő párok aránya. 2011-ben például az érettségivel nem rendelkező nők közel fele élettársi kapcsolatban élt gyermeke születése után, míg a felsőfokú végzettségűeknek csak hatoda. 2001-ben és 2011-ben az 'együttélő társ nélkül élők' aránya is

az alacsonyabb végzettségűek körében jellemző leginkább. Az érettségivel nem rendelkezők közül minden ötödik nő egyedül élt a vizsgált időpontban, a diplomások körében csak minden tizedik. (8. táblázat)

8. táblázat. Az anyák párkapcsolati státusza a gyermek születése után fél évvel az anyai iskolai végzettsége szerint, 1990, 2001, 2011, (%)

Iskolai végzettség	1990				2001				2011			
	Házasságban	Élettársi kapcsolatban	Együttélő társ nélkül	Összesen	Házasságban	Élettársi kapcsolatban	Együttélő társ nélkül	Összesen	Házasságban	Élettársi kapcsolatban	Együttélő társ nélkül	Összesen
Alap- és alsó középfokú	74,4	9,7	15,9	100,0	57,3	28,6	13,9	100,0	31,9	48,7	19,4	100,0
Középfokú	83,9	3,0	13,1	100,0	71,4	17,4	11,2	100,0	53,9	30,4	15,7	100,0
Felsőfokú	81,6	1,2	17,2	100,0	84,0	6,1	9,9	100,0	75,2	14,5	10,3	100,0
Összesen	78,2	6,5	15,3	100,0	64,9	22,4	12,7	100,0	53,2	31,6	15,2	100,0

Forrás: Népszámlálás 1990., 2001., 2011. évi adatfelvételei alapján a szerzők saját számítása.

A gyermeket nevelők párkapcsolatainak törékenyebbé válása szintén fontos mozgatórugója a családformák pluralizációjának. A szülők párkapcsolatának felbomlása az esetek döntő többségében egyszülős családszerkezeti formához vezet, amely abban az esetben, ha az egyik szülő újabb párkapcsolatot létesít mozaik családdá alakul. A gyermekek életkorának előre haladtával egyre nagyobb azoknak a gyermekeknek az aránya, akik már nem mindkét biológiai szülővel élnek együtt. A 15–18 éves gyermekeknek 2001-ben harmada, 2011-ben már 40%-a nem két biológiai szülőjével élt együtt.²¹ A nem két biológiai szülővel élő 19 év alatti gyermekek legnagyobb csoportja egyszülős családban él. 2001 és 2011 között az egyszülős családokban élő gyermekek aránya növekedett, de a mozaik családokban nevelődőké nem. (9. táblázat) Az egyéni életpályákat vizsgálva kérdéses, hogy arról van-e szó, hogy többen lépnek-e be az egyszülős státuszba vagy hosszabb ideig maradnak fenn az egyszülős családok, mint 10 évvel korábban. Ha feltételezzük, hogy a mozaik családokban élők is megélték már gyermekkoruk valamely szakaszában az egyszülős családi státuszt, akkor megállapíthatjuk, hogy 2001-ben a 15–18 éves gyermekek 30%-a, 2011-ben pedig 37%-a élt már csupán az egyik szülőjével. (9. táblázat)

21 Hasonló számításokat végzett a 2000-es népszámlálási adatokon Spéder (Spéder, 2005).

9. táblázat. A 19 évesnél fiatalabb gyermekek státusza a gyermek korcsoportja szerint, 2001, 2011, (%)

A gyermek életkora	Két szülővel biológiai gyermekként	Két szülővel, a feleség/női élettárs gyermeke	Két szülővel, a férj/férfi élettárs gyermeke	Két szülővel, egyiknek sem biológiai gyermeke	Egyszülős családban	Összesen
0–2	84,6	2,9	1,9	2,1	8,4	100,0
3–5	80,3	4,2	2,0	3,2	10,2	100,0
6–9	76,6	5,9	2,1	3,2	12,2	100,0
10–14	71,5	7,9	2,5	2,9	15,3	100,0
15–18	67,3	8,2	2,7	3,0	18,8	100,0
<i>Együtt</i>	<i>74,6</i>	<i>6,4</i>	<i>2,3</i>	<i>2,9</i>	<i>13,8</i>	<i>100,0</i>
	2011					
0–2	82,0	1,2	0,7	3,9	12,1	100,0
3–5	78,0	2,8	0,8	3,8	14,6	100,0
6–9	71,1	5,2	1,1	3,5	19,1	100,0
10–14	64,1	7,7	1,5	2,8	23,7	100,0
15–18	60,2	8,4	1,9	2,5	27,0	100,0
<i>Együtt</i>	<i>69,6</i>	<i>5,6</i>	<i>1,3</i>	<i>3,2</i>	<i>20,3</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Népszámlálás 2001. és 2011. évi adatfelvételei alapján a szerzők saját számítása. 2001-ben 2%-os, 2011-ben 10%-os mintát alkalmaztak.

Megjegyzés: A táblázatban csak az egycsaládosok adatai szerepelnek. Mivel 1990-ben a férfiak termékenység történetét nem kérdezték, számításainkat csak 2001-re és 2011-re tudtuk elvégezni.

A két biológiai szülővel együtt élő gyermekek aránya azokban a családokban a legnagyobb, akiknek egy testvére van, azaz a kétgyermekes családokban. A két vagy több testvérrel együtt nevelkedők viszont értelemszerűen a mozaik családokban élők körében felülreprezentáltak. (10. táblázat)

10. táblázat. A 19 évnél fiatalabb gyermekek státusza és a testvérek száma szerint, 2001 és 2011, (%)

A gyermek testvéreinek száma	Két szülővel biológiai gyermekként	Két szülővel, a feleség/női élettárs gyermeke	Két szülővel, a férj/férfi élettárs gyermeke	Két szülővel, egyik nem sem biológiai gyermeke	Egyszülős család	Összesen
0	69,9	5,5	1,6	1,5	21,5	100,0
1	79,5	5,5	2,1	1,7	11,3	100,0
2 és több	71,5	9,0	3,5	6,9	9,1	100,0

	2011					
0	63,4	4,8	1,0	3,2	27,6	100,0
1	74,0	5,0	1,0	2,0	18,0	100,0
2 és több	71,0	7,7	2,1	4,6	14,6	100,0

Forrás: Népszámlálás 2001. és 2011. évi adatfelvételei alapján a szerzők saját számítása.

5. Összegzés

Tanulmányunk az elmúlt évtizedek együttélési formáinak átalakulásait tekintette át. Célunk annak bemutatása volt, hogy bár a családformák pluralizációjának tétele számos vonatkozásban igazolható a magyar társadalom családszerkezeti struktúrájának átalakulására is, ugyanakkor mégsem beszélhetünk egy olyan folyamatról, amely minden vonatkozásban egy irányba mutat, és egyenletes ütemben zajlik.

Nem állíthatjuk azt sem, hogy minden jelentős változás a rendszerváltozással indult volna. A párkapcsolatban élők, a gyermekes családok, a három- vagy többgenerációs együttélési formák csökkenése, az egyedülállók arányának növekedése már az 1960-as, 1970-es évektől megfigyelhető.

Még azt sem mondhatjuk, hogy a rendszerváltás mindezen folyamatokat felerősítette volna, ugyanis számos jelenség az 1970-es és az 1980-as években változott legerőteljesebben, és több vonatkozásban is jelentős változások zajlottak a 2000-es években.

Tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy a családszerkezeti változások leírásának értelmezési keretként használt pluralizációs tételt több aspektusból vizsgáljuk, hogy a népszámlálási lehetőségeket kihasználva nagyon részletes korcsoportos, esetenként koréves adatsorokkal világítsunk rá a pluralizáció egyes elemeinek létre, arra, hogy a társadalom egészére megfogalmazott tételek hogyan érvényesülnek az életpálya különböző szakaszaiban.

Az utóbbi évtizedek családszerkezeti változásait, a pluralizációs jelenségek hazai megjelenését a következőkben foglalhatjuk össze:

- Az utóbbi évtizedekben a magyar társadalomban nemcsak a házasságban élők aránya esett vissza, hanem a párkapcsolatban élőké is. 1990 után a viszszaesés alapvetően a 35 év alattiak körében volt jelentős. Európa nyugati és északi országaihoz képest azonban a párkapcsolatban élők aránya még mindig viszonylag magas, és a 30–70 év közöttiek körében továbbra is többségben vannak a párkapcsolatban élők.
- A fiatalok körében az elmúlt két évtizedben növekedett az egyedül élők aránya is, de korántsem olyan mértékben, mint a nyugat- és észak-európai országokban. A fiatalok későbbre halasztott családalapítása nálunk inkább abban mutatkozik meg, hogy későn költöznek el szüleiktől, a gyermekstátusz sokkal tovább tart az életpályán.

- A szülői státuszban élők korprofilja is megváltozott, az idősebb korosztályok felé tolódott el. Ugyanakkor, ha nem csupán a 19 év alatti, hanem az összes gyermek státuszban levő személy szüleit vizsgáljuk, akkor a korprofil ellaposodott, azaz a szülői státuszból való kilépés is későbbi életkorokra tolódik. Az egyéni életpályán belüli szülői státusz vizsgálatára paneladatok szükségesek, de az itteni számítások alapján azt állíthatjuk, hogy napjainkban kevesebben érintettek a „szülőségben”, mint korábban, viszont a szülői státuszba lépők hosszabb ideig maradnak gyermekeikkel, mint két évtizeddel korábban. Az egyéni életpályákra vetítve tehát nem igazolható, hogy a szülői életszakasz napjainkban rövidebb ideig tart, még akkor sem, ha a gyermeket vállalók körében kevesebb gyermek születik, ugyanis a fiatalok későbbi önállósodásának van a legerőteljesebb hatása.
- Az utóbbi évtizedekben jelentősen növekedett a házasságon kívüli születések aránya, ugyanakkor elemzésünk arra mutatott rá, hogy ennek interpretálása már korántsem olyan egyértelmű. A családi állapot mint jogi státusz és együttélési forma nem esik egybe, azaz még a házások között is vannak olyanok, akik gyermekük születésekor nem élnek együtt párjukkal, másrészt a házasságon kívüli születéseknek csak egy kis részében él egyedül az anya. 1990 és 2011 között alig változott azoknak az anyáknak az aránya (13–15% körül), akik röviddel gyermekük születése után pár nélkül élnek, viszont ezen a csoporton belül korábban magasabb volt például a házásoknak az aránya, feltehetően körükben többen kényszerből éltek külön párjuktól.
- Az egyszülős családok aránya a vizsgált időszakban az 1980-as és 2000-es években emelkedett jelentősebben. Az utóbbi évtized változásaiban jelentős szerepet játszott a 18 éven felüli gyermekeikkel együtt élők arányának jelentős emelkedése.
- Az egyszülős családszerkezet nem statikus állapot. A keresztmetszeti adatok alapján történő becslések azt mutatják, hogy napjainkban a 15–18 év közötti gyermekeknek közel 40%-a élt már ebben a családszerkezetben.
- A „mozaik családokban” élőket sajnos csak az utóbbi két népszámlálás adatai alapján lehetett vizsgálni, ami azt jelezte, hogy tíz év alatt nem változott azoknak a gyermekeknek az aránya, akik ilyen családban nevelkednek. Figyelembe véve, hogy egyre kevesebb gyermek él mindkét biológiai szülőjével fontos lenne megvizsgálni, hogy mi az oka annak, hogy a nem vérszerinti szüleikkel élő gyermekek egyre nagyobb arányban egyszülős családban nevelkednek, és nem mozaik családban.

A népszámlálási adatok páratlan lehetőséget adnak arra, hogy a családszerkezetek pluralizációjával kapcsolatos állításokat vizsgáljuk, hogy a különböző életciklusban tartó egyének párkapcsolatait, együttélési formáit bemutassuk, ugyanakkor az egyéni életpályán bekövetkező változásokra és a mikroszintű dinamikákra csak következtetni tudunk. Ezeknek a vizsgálatára tovább mélyítheti a magyar társadalomban zajló családszerkezeti változásokkal kapcsolatos tudásunkat.

A kapcsolatok minősége, a családi kohézió, a családon kívül élő családtagokkal fenntartott kapcsolatok vizsgálata nélkül nagyon nehéz megítélni, hogy a különböző együttélési formák mennyiben takarnak eltérő párkapcsolati, szülő-gyermek kapcsolati mintákat, illetve hogy az azonosnak tűnő együttélési formák milyen eltérő tartalmakat fednek le. Ahogyan tanulmányunk elején is utaltunk rá, a családszerkezet változásai csak keretét jelentik a mindennapok világának. A tartalmak részletesebb vizsgálata nélkül nehéz megítélni, hogy például a házasságok és az élettársi kapcsolatok arányának változása vagy a házasságon kívül született gyermekek arányának növekedése mennyiben fed le tartalmi pluralizációt. Kutatásunkban a továbbiakban ezeknek a tartalmaknak a vizsgálatára koncentrálnunk.

Szakirodalom

- Billari, F. (2005): Partnership, childbearing and parenting: Trends of the 1990s. In: Macura, M., MacDonald, A.L. & Haug, W. (Eds.): *The new demographic regime. Population Challenges and Policy Responses*. United Nations, pp. 63–94.
- Casper, L. M. & Bianchi, S. M. (2002): *Continuity and change in the American family*. Thousand Oaks, CA.: Sage.
- Dupcsik, Cs. – Tóth, O. (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51. évf., 4. sz. 307–328.
- EUROSTAT (2014): Estimated average age of young people leaving the parental household by sex. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=yth_demo_030&lang=en. (letöltés dátuma: 2014. szept. 14.) .
- Fokkema, T. & Liefbroer, A. C. (2008): Trends in living arrangements in Europe: Convergence or divergence? *Demographic Research*, vol. 19. 36, 1351–1418.
- Frejka, T. (2008): Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. *Demographic Research*, vol.19. 7, 139–170.
- Gerber, T. P. (2009): Changing family formation behavior in post-socialist countries: Similarities, divergences and explanations in comparative perspective. (draft) <http://www.democracy.uci.edu/files/democracy/docs/conferences/gerber.pdf> (letöltés dátuma: 2014 szept. 14.
- Harcza, I. & Monostori, J. (2012): Családi struktúrák az életciklusban. In: Kolosi T. & Tóth I. Gy. (Szerk.): *Társadalmi Riport 2012*. TÁRKI, pp. 65–92.
- Heuveline, P. & Timberlake, J. M. (2004): The role of cohabitation in family formation: The United States in comparative perspective. *Journal of Marriage and Family*, vol. 66. 5, 1214–1230.
- Iacovou, M. & Skew, A. (2010): Household structure in the EU. EUROSTAT Methodologies and Working papers. Luxembourg: Publications Office of the

- European Union, 2010 http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-RA-10-024/EN/KS-RA-10-024-EN.PDF (letöltés dátuma: 2014. szept. 14.)
- Kamarás, F. (2005): Családalapítás és gyermekvállalás Európában. Kérdések és kérdőjelek. In: Nagy I., Pongrácz, T-né & Tóth I. Gy. (Szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről, 2005*. TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, pp. 87–101.
- Lesthaeghe, R. & Surkyn, J. (2002): *New forms of household formation in Central and Eastern Europe: Are they related to newly emerging value orientations?* Interuniversity papers in demography, IPD-WP 2002-2, Brussel: Vrije Universiteit Brussel <http://www.vub.ac.be/SOCO/ron/SDT-Eastern%20Euro%20paper%20RL%20JS.pdf> (letöltés dátuma: 2014. szept. 14.)
- Monostori, J. (2013): Az egyszülős családdá válás társadalmi meghatározottsága. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 22-44. DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2013.3.22
- Murinkó, L. (2013): *Első elköltözés a szülői házból Magyarországon. A szülői ház elhagyásának időzítése, párkapcsolati környezete és családi háttér szerinti különbségei*. NKI Kutatási Jelentések 94. Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Pongrácz T-né & Spéder Zs. (2003): Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle*, 2003/4. sz. 55–75.
- Rindfuss, R. R. & Vandenheuvel, A. (1990): Cohabitation: A precursor to marriage or an alternative to being single? *Population and Development Review*, vol. 16, 703–726.
- Saraceno, C. (2008): Patterns of family living in the enlarged EU. In: Albert, J., T. Fahey & C. Saraceno (Eds.): *Handbook of quality of life in the enlarged European Union*. Routledge, pp.100–126.
- Sobotka, T. (2008): The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, vol. 19, 8. 171–224.
- Spéder, Zs. (2005): Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég*, 12. évf., 3. sz. 3–47.
- Van de Kaa, D. J. (1987): Europe's Second Demographic Transition. In: *Population Bulletin*, vol. 42, no. 1, The Population Reference Bureau.
- Van de Kaa, D. J. (2002): The idea of a Second Demographic Transition in industrialized countries. Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002. http://www.ipss.go.jp/webj-ad/webjournal.files/population/2003_4/kaa.pdf. (letöltés dátuma: 2014. szept. 14.)
- Vaskovics, L. (2002): A házasság és a család változásai az ezredforduló Magyarországon. *Educatio*, 2002/3. sz. 349–364.

A háztartás-és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények²²

Harcsa István & Monostori Judit
2017

1. Bevezetés

A háztartással és a családdal kapcsolatos kutatásokat a szociológia egyik legdinamikusabban fejlődő területének tekinthetjük, ami azonban nem jelenti azt, hogy kellően árnyalt képünk lenne ezeknek az intézményeknek a működéséről, a háztartás- és családszerkezet makro- és mikroszintű változásairól, továbbá annak társadalmi struktúrába való beágyazottságáról. Európában és az egyes országokban is egyszerre vannak jelen konvergens és divergens folyamatok, amelyek lehetetlenné teszik, hogy egységes európai családmodellről, egy irányba tartó folyamatokról beszéljünk. Szintén szerteágazóak és különböző módon összekapcsolódóak a háztartás- és családszerkezeti változásokat meghatározó makro- és mikrofolyamatok, strukturális, intézményi és értékváltozások.

Az empirikus tapasztalások ellenére a háztartásszerkezeti változásokkal foglalkozó elméletek jelentős része megpróbál egy egységes teoretikus keretet illeszteni az Európában, illetve Európa nagyobb térbeli egységeiben zajló folyamatokra (*van de Kaa, 1987*). Emellett gyakran tapasztalhatjuk azt is, hogy a háztartásszerkezeti változásokat olyan átfogó folyamatokkal, jelenségekkel magyarázzák, amelyek életünk számos más területére is nagy hatást gyakorolnak. Ilyenek például a globalizáció, a modernizáció, vagy éppen az individualizáció (*Giddens, 1992*). Olyan események hatását ragadják ki, mint például a gazdasági válságok, amelyek képesek egy-egy folyamatot megakasztani, bizonyos jelenségeket ellentétes irányba fordítani (*Kreyen et al., 2012*). Más elméletek viszont az együttélési formák pluralizációjában látják az

22 Megjelent: Demográfia. 2017, 60(4), 299-332.

európai minták egységesülését, azaz abban, hogy az európai térség egészében hasonló pluralizációs folyamatok zajlanak le, amelyek következtében az együttélési formák, az egyéni és a családi életpályák rendkívül sokszínűvé válnak (*Jensen, 2009*).

Az is elmondható, hogy nagyon kevés az olyan munka, amely ezeknek az elméleteknek az érvényességét, korlátait európai adatokon teszteli. Ennek részben az az oka, hogy nem – vagy csak nagyon korlátozottan – állnak rendelkezésre összehasonlítható, hosszabb távú trendeket bemutató adatsorok, amelyek az elméletek igazolására alkalmasak lennének. Különösen ritkának számítanak azok a munkák, amelyek egy-egy közép-kelet-európai ország esetében vizsgálják meg az elméletek relevanciáját.

Tanulmányunk ezt a hiányt próbálja pótolni, amikor magyar adatokon, európai kontextusban vizsgálja az utóbbi évtizedekben lezajlott háztartás- és családszerkezeti változásokat, és megpróbálja az elméletek érvényességét ezeknek fényében Magyarországra vonatkoztatni. A család- és háztartásszerkezeti változásoknak főbb trendjeivel korábbi munkáinkban is foglalkoztunk már (*Harcza & Monostori 2012, 2014*). Ez a tanulmány főként azokra az együttélési formákra koncentrál, amelyekre korábban kevesebb figyelmet fordítottunk, ugyanakkor a háztartásszerkezeti átalakulásokkal foglalkozó elméletekben kulcsfontosságú elemként jelennek meg. Ilyenek az egyszülős családok, a mozaik családok és a többgenerációs együttélési formák. Mindháromnak fontos jellemzője, hogy bennük gyermekek élnek. Ebből következően tanulmányunk tematikája lényegében a gyermeket nevelők együttélési formáinak vizsgálatára szűkül, noha a többgenerációs együttélési formákban nyilvánvalóan érintettek az idősebb generációk is. Kifejezetten az idősek együttélési formáinak vizsgálatával egy korábbi tanulmány foglalkozott (*Monostori, 2017*).

Tanulmányunkban a család és a háztartás fogalmát többször is szinonimaként használjuk, miközben jól tudjuk, hogy a kettő – különösen a statisztikában és a szociológiában – nem ugyanaz. Tulajdonképpen a tanulmány empirikus fejezeteiben legtöbbször a háztartás fogalmával dolgozunk, de az elméletek, amelyeknek az érvényességét vizsgáljuk, a család fogalmát használják, noha bizonyos esetekben csak a párkapcsolatokra, felmenői viszonyra, máskor pedig háztartásra gondolnak. Fontos megjegyezni, hogy ha a többszemélyes háztartásokkal foglalkozunk, akkor a család- és a háztartás fogalma – legalábbis magyar vonatkozásban – az esetek döntő többségében ugyanazt az együttélési formát jelenti, hiszen nagyon alacsony azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol több család él, és elenyésző arányban vannak jelen, az ún. nem családháztartások is.²³ Többszemélyes háztartások esetében pedig a család és a háztartás fogalma csak ebben a két esetben tér el egymástól.

Munkánkban alapvetően a családok/háztartások szerkezetében bekövetkezett változásokat tanulmányozzuk, nem pedig a családok funkciójának megváltozását, a családon belüli viszonyokat. Nem kívánunk állást foglalni abban sem, hogy a család szerepe/jelentősége hogyan változik az európai társadalmakban. Az individualizációt, a fogyasztói társadalom kiteljesedését hangsúlyozó megközelítések inkább a család

23 Nem családháztartásnak azokat a háztartásokat nevezzük, ahol az ott élő személyek nem alkotnak családot. Ilyen például, amikor testvérek élnek együtt, vagy amikor egy nagyszülő él együtt az unokájával, vagy amikor nem rokon személyek, barátok alkotnak egy háztartást.

jelentőségének csökkenését jósolják, míg mások úgy érvelnek, hogy a szülői szerepkör meghosszabodása, az ápolásra szoruló idősök számának növekedése a családok szerepének felértékelődéséhez fog vezetni (Vaskovics, 2002).

Noha a nemzetközi összehasonlításokról szóló empirikus irodalomban a családdal kapcsolatos kutatásokat gyakran leszűkítik a termékenység és a párkapcsolatok kérdésére, mi ennél átfogóbb értelemben gondolkodunk az együttélési formákról. Világos ugyan, hogy a termékenység és a párkapcsolatok, ez utóbbiaknak a stabilitása alapvetően határozza meg, hogy milyen család/háztartásstruktúrában élnek az emberek, de az együttélési formákra ezen kívül számos egyéb tényező hat még. Ahogyan Vaskovics (Vaskovics, 2002) is fogalmaz, ezek a családfejlődés „demográfiai keretfeltételei”. Ugyanakkor makro és mikro szinten jó néhány jelenség hat még a család- és háztartás-szerkezeti formák alakulására.

Tanulmányunkban a család/háztartás fogalmának statisztikai megközelítését használjuk. Értelmezésünkben mindkettő együtt élő közösséget jelent, a család definíciójához pedig hozzátartozik, hogy vagy párkapcsolatra, vagy pedig szülő-gyermek viszonyra épül. Ugyanakkor szeretnénk felhívni a figyelmet ezen megközelítés korlátaira. A családszerkezeti átalakulásokkal foglalkozó elméleti megközelítések és empirikus kutatások többsége (így a mi kutatásaink is) nem, vagy csak periferikusan érinti azt a problémát, hogy a család és a háztartás határai az elmúlt évtizedekben számos vonatkozásban feloldódni látszanak. Empirikus igazolás hiányában persze ez az állítás csak hipotézis marad, de kétségtelen tény, hogy ezeknek mélyreható vizsgálata nélkül nehezen érthető meg a család szerkezetében és funkcióiban bekövetkezett változások többsége. Empirikus kutatásainkban gyakran tapasztaljuk például azt, hogy a külföldön hosszabb-rövidebb ideig munkát vállaló családtagok besorolása komoly problémát okoz. Számos olyan diák is van, akik a tanulás éve alatt önállósodnak abban az értelemben, hogy külön költöznek a szüleiktől, de minden más vonatkozásban szervesen kapcsolódnak a szülői házhoz. Sokan élnek látogató partnerkapcsolatban, egy részük otthonaikat váltogatva él hol az egyik, hol a másik háztartásban. Európa több országában is preferált és Magyarországon is terjed az a gyakorlat, hogy a válás után a gyerekek nem egyik vagy másik szülőnél kerülnek elhelyezésre, hanem ún. „váltott gondoskodás” alá kerülnek. A gyermekek ugyanannyi időt töltenek mindkét szülőnél, a két szülő között heti rendszerességgel vándorolnak. Újabb gyakorlat, hogy a gyermekek maradnak mindig ugyanabban a lakásban, és a szülők váltják egymást náluk heti rendszerességgel. Több kutatás is igazolja, hogy ha nincs is „osztott felügyelet” a válás után, akkor is nagyon szoros kapcsolat maradhat fenn a különélő szülő és a gyermek között, sőt feltételezhetjük, hogy az utóbbi években a gyermekeiktől távol élő apák szorosabb kapcsolatban maradnak a gyermekeikkel, mint a korábbi évtizedekben. Ezekben az esetekben tehát a párkapcsolat ugyan felbomlik, de a szülői funkciók megmaradnak. A háztartás definiálásának korlátját jelenti az is, hogy a nagyon idős rászoruló körében elterjedt gyakorlat, hogy a nyári hónapokban az idősök a saját otthonukban élnek, télire viszont a gyermekeikhez költöznek, akik az év ezen szakaszában gondjukat viselik. Sorolhatnánk még a példákat, de ezek is jól mutatják a kérdések sokaságát, amiket napjaink jelenségei felvetnek, és amelyek, úgy véljük, képlekenyebb teszik a család és a háztartás határait, mint korábban.

A család és a háztartás definíciójával kapcsolatos kérdések más vonatkozásokban is felmerülnek. Az időbeli összehasonlításoknak ezek is korlátjait jelentik. A 20. század előtti statisztikák például sok esetben nem a közös háztartást alkotókra vonatkoztak, hanem az egy lakásban lakókra. A háztartáshoz tartozó szolgák, cselédek, napszámósok nem minden esetben alkottak egy háztartást a családokkal. Ezek, ha nem is alapvetően, de némiképpen befolyásolják a hosszú idősoros összehasonlítás lehetőségeit.

A következő fontos elem, amire szeretnénk felhívni a figyelmet, az a társadalmi réteghelyzet és a családi együttélési formák, családi életpályák alakulása közötti kapcsolat. Eddigi kutatásaink arra világítanak rá, hogy nemcsak Európa különböző országai-ban, hanem még egy országon belül is nagyon különböző együttélési mintákat, családi életpályákat figyelhetünk meg. Saját kutatásaink is adnak erre példát, amikor korábbi elemzéseinkben azt találtuk, hogy az elmúlt évtizedekben Magyarországon a kétgyermekes családmodell úgy kezd visszaszorulni, hogy a magasabban kvalifikált szülők körében az egygyermekes családok aránya növekszik, míg az alacsonyabban kvalifikáltak körében a három és több gyermeket nevelők aránya gyarapodik. Másrészt bizonyos jelenségek vonatkozásában azt figyelhettük meg, hogy míg egyik országban a magasán kvalifikáltak, addig egy másik országban éppen az alacsonyan képzettek körében terjedt el ez a jelenség. Az élettársi kapcsolatok és a házasságon kívüli gyermekvállalás például a nyugat- és észak-európai országokban a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező nőknél, míg a közép-kelet-európai országokban az alacsonyan kvalifikáltak körében nőtt (Sobotka, 2008). Az együttélési formák alakváltozásainak vizsgálatakor nem lehet tehát eltekinteni attól, hogy a családok egy olyan gazdasági és társadalmi közegben élnek, amely többek között a család szerkezetére és működésére is hatást gyakorolnak. Továbbá a makro vagy környezeti hatások mellett számos mikroszintű elem (beleértve a kulturális tényezőket, attitűdöket stb.) is meghatározó lehet.

Összefoglalva tehát, tanulmányunk első felében áttekintjük az európai családszerkezeti változásokat magyarázó elméleteket és azok kritikáit. A tanulmány második felében megpróbáljuk operacionalizálni az elméletekben leírt jelenségeket, majd a magyar adatok bemutatásával megvizsgáljuk az elméletek hazai érvényességét. Ahol lehetőség van rá, ott a hazai adatokat nemzetközi kontextusban tárgyaljuk. Tanulmányunk utolsó részében összefoglaljuk kutatásunk eredményeit és rámutatunk azokra a hiátusokra, amelyek meghatározóak számunkra munkánk folytatása szempontjából.

2. A családszerkezeti változásokkal foglalkozó elméletek

Az európai családok szerkezetváltozásaival foglalkozó elméletek igen hosszú múltra tekintenek vissza. Természetesen nem vállalkozhatunk mindezek módszeres ismertetésére, de két példa erejéig mégiscsak visszanyúlunk a múlt egy régebbi időszakához, mivel érzékeltetni szeretnénk, hogy már igen régóta megfigyelhető, hogy míg egyes kutatók az európai minták egységesülését látják dominánsnak, addig mások a

különbségek meglétére, illetve azok újratermelődésére helyezik a hangsúlyt. A nemzetközi szinten is elismert demográfus John Hajnal (*Hajnal, 1965*) például az 1900-ra vonatkozó demográfiai adatok alapján egy Trieszt – Szentpétervár vonallal választotta ketté Európát. Tézise szerint a nyugatra eső területeken a kései házasodás és az egyszerű családos háztartási rendszer volt a jellemző, míg a keleti részen a korai házasodás és az összetett családos háztartási rendszer.

Peter Laslett (*Laslett, 1983*) és Faragó Tamás (*Farago, 2001*) empirikus adatokra támaszkodó kutatásai viszont ezt a tételt nem erősítették meg. Faragó (2001: 47) azt írja, hogy „...a családokkal és háztartásokkal kapcsolatos jelenségek és típusok adataink szerint nem választhatók szét egyetlen egyszerű választóvonallal (vö. *Hajnal 1965*), regionalitásuk sokkal inkább tarka szöttekhez, mint elvágólagos területi különbségekhez hasonlítható.”

Szintén a divergens folyamatokra helyezi a hangsúlyt Reher (*Reher, 1998*), aki úgy véli, hogy a 20. század végének család/háztartásszerkezeti mintáit alapvetően a nyugat- és észak-európai, a másik oldalon pedig a dél-európai országok közötti eltérő történelmi gyökerek határozzák meg. Reher szerint a családi struktúrák kialakulásának egyik legfontosabb momentuma, hogy hogyan történik a fiatalok leválása a szülői házról, hogyan alapítanak új családot. Ebben pedig nagyon erősek a történelmi különbségek a dél-európai országok és Európa többi része között. A mediterrán Európában a szülőktől való elköltözés sokkal inkább összekötődik a házasságkötéssel és a stabil munkavállalással, mint másutt. A 19. század második felének adatai szerint Európa nyugati és északi felében nagyon magas volt azoknak a fiataloknak az aránya, akik szüleiktől távol, szolgaként dolgoztak. Észak-Európában 2-4-szer annyian dolgoztak szolgaként, mint a mediterrán térségben: az északi országokban a 15–24 éves népesség 30–55%-a, míg Dél-Európában csupán 5–20%-a. Reher számításai szerint az északi és nyugati országokban a fiatalok 50–80%-a töltött el néhány évet ebben a státuszban, mielőtt megházasodott, önálló családot alapított, míg a mediterrán országokban csak 15–30%. Ez tulajdonképpen erősen megalapozta azt a későbbi mintát, hogy a dél-európai országokban sokkal később válnak le a szüleikről a fiatalok, mint másutt. Reher szerint tulajdonképpen a Hajnal-vonal is ezzel hozható összefüggésbe, hiszen az életformák ezen különbségei meghatározzák a termékenységi minták különbözőségeit is. Ezek a történelmi gyökerek meghatározóak ma is, nevezetesen, hogy délen (és hozzá kell tennünk, hogy a volt közép-kelet-európai országokban is) a szülői család, mint védőháló, sokkal erőteljesebben funkcionál, mint Európa más régióiban.

A családi védőháló különbözőségei a többgenerációs együttélési formák elterjedtségét is erősen meghatározzák, hiszen ahol a védőháló a fiatalokat óvja, ott az idősek-ről való gondoskodás is erőteljesebben jelenik meg a család funkciói között. Reher (*Reher, 1998*) ezzel magyarázza azt is, hogy a mediterrán országokban sokkal elterjedtebb az, hogy három generáció él egy háztartásban. Az 1990 körüli népszámlálások adatai alapján például Spanyolországban a 60 éves és idősebb népesség 44%-a élt együtt a gyermekeivel, míg az északi országokban ez alig volt több mint 10%.

Az utóbbi néhány évtized családszerkezeti változásaival foglalkozó teóriák szintén e kettősség jegyében taglalják az európai folyamatokat, bizonyos szerzők az európai

családformák egységesülését (Izd. Vaskovics, 2002), mások a divergens folyamatokat hangsúlyozva (Izd. Kuijsten, 1996, Micheli, 2004, Fokkema & Liefbroer, 2008, Spéder, 2010, Schneider, 2010, Mulder & Schwanitz, 2015).

Az európai családformák egységesülésének tétele mögött meghúzódó egyik magyarázat Gary Becker (*Becker, 1981*) tételéhez kapcsolódik, miszerint a mai Európában a férfiak és a nők munkaerőpiaci kompetenciái közelednek egymáshoz, egyre több nő van jelen a munkaerőpiacon, a háztartáson belüli munkamegosztás átalakul, így az anyaság költségei növekednek. Mindezek következményeként a házasságok száma csökkenni fog, a párok kevesebb gyermeket vállalnak és a párkapcsolatok instabilabbá válnak. A nyugat-európai és az észak-európai régió országaiban ezt az elméletet számos empirikus kutatás is alátámasztotta, a kelet-európai országokra igazából sohasem volt kiterjeszhető ez a teória. A kelet-európai országokban ugyanis a rendszerváltásig a nők – az anyasági ellátáson töltött időn kívül – döntő többségükben foglalkoztatottak voltak. A nők foglalkoztatottsági szintje az 1990-es évek második felében és a 2000-es években nemhogy növekedett volna, hanem csökkent. A később megfigyelt női foglalkoztatottság növekedése is alapvetően a nyugdíjkorhatár drasztikus emelkedéséből adódott, és nem a fiatalabb korosztályok magasabb munkaerőpiaci aktivitásából. A kelet-európai régióban megfigyelhető termékenység-csökkenés tehát semmiképpen nem volt magyarázható a nők munkába állásával, legfeljebb azzal, hogy a nők számára is egyre fontosabb tényezővé vált a karrierépítés, valamint körükben is jelentősen növekedett a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya.

A másik nagy elméleti alap a második demográfiai elmélet tétele, ami alapvetően az értékek megváltozását állítja a középpontjába (*van de Kaa, 2001*). Ez az elmélet a nyugat- és észak-európai régióban, az 1960-as évek végén kezdődő jelenségekre próbált egységes leírást adni. Ennek lényege, hogy a posztmodern értékek terjedése, az individualizáció jelentősen erodálja a hagyományos családszerkezeti formákat, növeli azoknak a számát, akik tartózkodnak az olyan hosszú távú elköteleződésektől, mint amit a család, a házasság, valamint a gyermekvállalás jelent. Az értékek változására utaló empirikus kutatások azonban nem mutatnak egységes képet. Néhány európai vizsgálat a családdal és a gyermekvállalással kapcsolatos értékek stabilitását mutatja, míg mások jelentős változásokra utalnak. Az európai értékutatások egyik ága arra mutat rá, hogy a szülővé válás és a gyermekvállalás napjainkban is a leguniverzálisabb értékek köré tartoznak. A tudatos gyermektelenség pedig ma is a marginalitások világában található (*Fokkema & Esveldt 2008*). Annak ellenére, hogy a párkapcsolatok napjainkban törekenyebbek, mint korábban, a tartós párkapcsolat, a családalapítás még ma is a fiatalok fontos céljai közé tartozik. Ezzel párhuzamosan ismertek azok a kutatási eredmények is, miszerint egyre csökken azoknak az aránya, akik a gyermekvállalást az élet legfőbb céljának, a boldogság legfőbb forrásának tekintik. A gyermekvállalás egyre inkább tudatos döntés kérdése.

Megint mások a strukturális átalakulások, a gazdasági bizonytalanságok magyarázó erejét hangsúlyozzák. A történeti demográfiai megközelítésekben ez egy meghatározó irány, a mai demográfiai és szociológiai szakirodalomban ez az elmélet különösen a dél-európai és a közép-kelet-európai régió országaiban lezajlott családszerkezeti változásokra

próbál magyarázatként szolgálni, ahol az 1980-es évek végén, az 1990-es évek elején végbement rendszerváltások komoly hatással voltak számos demográfiai eseményre (UNECE, 2000, Sobotka, 2003). Persze azt is látni kell, hogy ezek alapvetően a családszerkezeti változásoknak csak bizonyos szegmenseire, még inkább a családszerkezeti átalakulásokat meghatározó demográfiai magatartásokra utalnak, így például a termékenységre, a párkapcsolati formákban bekövetkezett változásokra, a fiatalok családalapításának időzítésére stb. És ahogyan említettük is, nem minden térségben mutathatók ki egyértelmű hatások, makro szinten legalábbis biztosan nem (Sobotka et al. 2011).

A 'multiopcionális társadalom' elmélete (Gross, 1994) ugyan nem tekinthető családszociológiai elméletnek, de számos eleme konkrét elképzeléseket fogalmaz meg a családszerkezeti változások vonatkozásában. Az elmélet lényege, hogy a modern társadalmakban az egyének által választható opciók száma megnövekedett, amelynek következtében a családi együttélési formák pluralizációjának korszakáról beszélhetünk. Ilyen opciók, hogy párkapcsolatban élünk vagy egyedül, hogy a párunkkal összeházalunk vagy sem, vagy vállalunk-e gyermeket vagy sem. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy ezeknek az életformáknak/együttélési mintáknak nem a megjelenése új, hanem a legitimitása. Ahogyan Vaskovics (Vaskovics, 2002) írja, például a korai iparosodás korában és az azt megelőző időszakban is voltak olyanok, akik partner nélkül éltek. A házassági tilalmak korában az érintettek aránya magasabb volt, mint napjainkban. Az élettársi kapcsolatok sem új keletűek, csak nem voltak annyira elterjedtek, mint a mai társadalmakban, bár ez alól is kivételt képezett néhány régió a korabeli Európában. Az iparosodás kezdetekor szintén gyakori volt, hogy a párok nem éltek együtt, hiszen a mezőgazdasági termelésről az ipari termelésre való áttérés azt is jelentette, hogy a munkahely és a lakóhely elvált egymástól. A legitimált opciók számának megszaporodása ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lenne egy domináns modell arra vonatkozóan, hogy a mai Európa emberei hogyan, milyen családszerkezeti formákban élnek életüket. Így például a nukleáris család még mindig a legelterjedtebb együttélési forma, még mindig a legtöbbet gyermeket vállalnak életük során, még ha ezt az életpálya későbbi szakaszán is teszik. Ebből a szerző azt a következtetést vonja le, hogy „Ha az európai társadalmak utóbbi három-négy évtizedes fejlődését a család típusok fejlődésének tényleges alakulása tekintetében összefoglaljuk, akkor elmondhatjuk, hogy azt egy sor változás jellemzi, ugyanakkor azonban nagyfokú kontinuitás is tapasztalható. Egy alaposabb vizsgálat során ezeknek a kontinuitásoknak ugyanakkora jelentőséget kell tulajdonítani, mint a végbement változásoknak (Vaskovics, 2002).

A második demográfiai elmélet átdolgozása és koncepcionalizálása során született az ún. RWA-model ('Ready', 'Willing' és 'Ability' szavak rövidítése) (Lesthaeghe & Vanderhoeft 2001). Sobotka (Sobotka, 2008) ezt a modellt használta fel arra, hogy a második demográfiai elmélet közép-kelet-európai érvényességét vizsgálja. A modell lényege, hogy a második demográfiai elmélet tételeinek megvalósulása egy adott térségben attól függ, hogy a fentebb említett három területen bizonyos előfeltételek teljesüljenek. A 'felkészültség' (readiness) azt jelenti, hogy egy adott népesség gazdasági, társadalmi és pszichológiai értelemben készen áll-e arra, hogy egy új magatartásformát befogadjon. A 'hajlandóság' (willingness) arra utal, hogy kulturális és etikai

szempontból elfogadható-e az adott népesség számára egy új demográfiai viselkedés, együttélési forma stb. A harmadik pedig a 'képesség' (ability), ami azt jelenti, hogy megvannak-e a jogi és technikai feltételei annak, hogy egy új jelenség elterjedjen.

A közép-kelet-európai, vagyis a volt szocialista országok mindezek vonatkozásában eléggé eltérő pályát futottak be, mint Európa többi része. Tulajdonképpen a rendszerváltás előtti időszakban mindhárom területen egyszerre voltak jelen a második demográfiai átmenet elméletében megfogalmazott jelenségek befogadását elősegítő tényezők, és azok is, amelyek ezeknek a mintáknak a befogadását késleltették, vagy az adott országokat egészen más utakra térítették.

A 'felkészültség' szempontjából elmondható, hogy a II. világháború utáni időszakban, a közép-kelet-európai országokban a gyermekes családokat segítő társadalmi juttatásoknak széles köre alakult ki, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a nők társukra való ráutaltsága csökkent. Ez, de még inkább a nők férfiaknál is magasabb iskolázottsága, valamint a szinte teljes foglalkoztatásuk gyakorlatilag megteremtette annak lehetőségét, hogy a nők függetlenebbé váljanak, még akkor is, ha kisgyermeket neveltek. Másik oldalról viszont a volt szocialista országokban államilag erőteljesen ösztönözték a házasságkötést azzal, hogy a gyermeket vállaló fiataloknak jelentős segítséget adtak az első önálló lakáshoz jutásban, ami nyilvánvalóan kedvezett a házasságok tartós fennmaradásának. A háztartási munkamegosztás tradicionális jellege is a nők függetlenné válásának akadályaként jelent meg. Miközben a volt szocialista országokban a nők döntő többsége a munkaerőpiac aktív tagja volt, a háztartási munkák elvégzése is a mindennapi feladataik közé tartozott.

A 'hajlandóság' vonatkozásában szintén egymásnak ellenfelező erők hatottak. Miközben állami szinten gyakorlati és ideológiai aspektusokból is támogatták a házasságokat, az erőteljes vallásellenesség számos vonatkozásban erodálta a házasságok értékét. A fogyasztói társadalom attitűdjei ebbe a régióba is beáramlottak, ami az individualizmus különböző aspektusait erősítette, és ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy miközben családi értékeknek, a gyermekvállalásnak, a házasságnak nagyon magas értéke volt, ezzel párhuzamosan a párkapcsolatok felbomlása, a válás, az egyszerűsítés is egyre elfogadottabbá vált.

A 'képesség' oldaláról is többféle hatás együttes jelenlétéről beszélhetünk. A válásra vonatkozó törvények például eléggé megengedőek voltak, ugyanakkor a tudatos gyermekvállalásnak komoly akadálya volt, hogy a modern fogamzásgátló eszközök kevésbé voltak elterjedtek.

Mindezen kettősség után a közép-kelet-európai országokban lezajlott rendszerváltások tovább bontották a hagyományos, családorientált értékeket, tehát nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a nyugat-európai minták a közép-kelet-európai térségbe is begyűrűzzenek.

Az utóbbi évek család elméletei közül kiemelhetjük Esping-Andersen és Billari (*Esping-Andersen & Billari, 2015*) munkáját, amelyben mind a Becker-i, mind a második demográfiai elméletből következő tételeket bírálják, pontosabban amellett érvelnek, hogy az utóbbi évek empirikus kutatásai már nem támasztják alá a fentebb bemutatott elméletek érvényességét, hiszen a 20. század második felében számos korábbi trend megfordult.

Ez leginkább a fertilitás tekintetében mutatható ki, de a szerzők szerint a válások és a házasságkötések vonatkozásában is vannak jelei a korábbi trend megfordulásának. Szintén a fentebb említett elméletek érvényességét vitatják azok az empirikus kutatások, amelyek az iskolai végzettség és a gyermekvállalási kedv, illetve az iskolai végzettség és a párkapcsolatok stabilitása közötti összefüggéseket vizsgálják. Ahogyan Esping-Andersen és Billari idézi, Európa számos országában tapasztalható, egy korábbiaktól eltérő jelenség, nevezetesen, hogy a magasabb iskolai végzettségű nők termékenysége növekszik, és a párkapcsolatok stabilitása is a magasán kvalifikált nők körében nagyobb (*Lyngstad, 2004, Chan & Halpin, 2008, Bernardi et al., 2011, Salvini & Vignoli 2011*).

Mindezek alapján Esping-Andersen és Billari (*Esping-Andersen & Billari, 2015*) egy új elméletet fogalmaz meg, amelynek lényege, hogy ha a férfi és a női szerepek között új egyensúly alakul ki, amely az egalitalizmuson, a családi életben és a munkaerőpiacon vállalt szerepek egyenlőbb megosztásán alapul, akkor az egyének családalapítási kedve visszatér, amely mind a gyermekvállalásban, mind pedig kapcsolatok tartósságában megnyilvánul majd. Ennek az elméletnek az alapjai tulajdonképpen már évek óta jelen vannak a társadalompolitikával, szociológiával foglalkozó szakirodalomban, ahol azt hangsúlyozzák, hogy azokban az országokban növekedett a termékenység, ahol a társadalompolitika különböző szegmensei a munka és a családi élet összehangolásában tudtak sikereket elérni (*Thevenon, 2009*).

3. Magyar családszerkezeti változások az elméletek és az európai/amerikai minták tükrében

Mielőtt a gyermeket nevelő magyar háztartásokban végbement szerkezeti változásokat bemutatjuk, röviden ki kell térnünk arra a kérdésre is, hogy kiket tekintünk gyermeknek, hogyan határozzuk meg a gyermekes családok körét. Ez korántsem pusztán egy operacionalizálási kérdés, ugyanis a gyermeki életpálya az elmúlt évtizedekben rendkívül meghosszabbodott, amit mindenképpen figyelembe kell venni, ha hosszabb idősorokat hasonlítunk össze. Saját számításainkon alapuló elemzéseinkben általában a 24 éves kort tekintettük a gyermekkor felső határának. Más esetekben viszont nem tudtuk ezt következetesen alkalmazni. A népszámlálások például követik azt a nemzetközi ajánlást, miszerint életkoruktól függetlenül mindenkit gyermeknek tekintenek a háztartásban, akik még nem kötöttek házasságot és szüleikkel egy háztartásban élnek.

3.1. A gyermekes háztartások/családok sokszínűsége

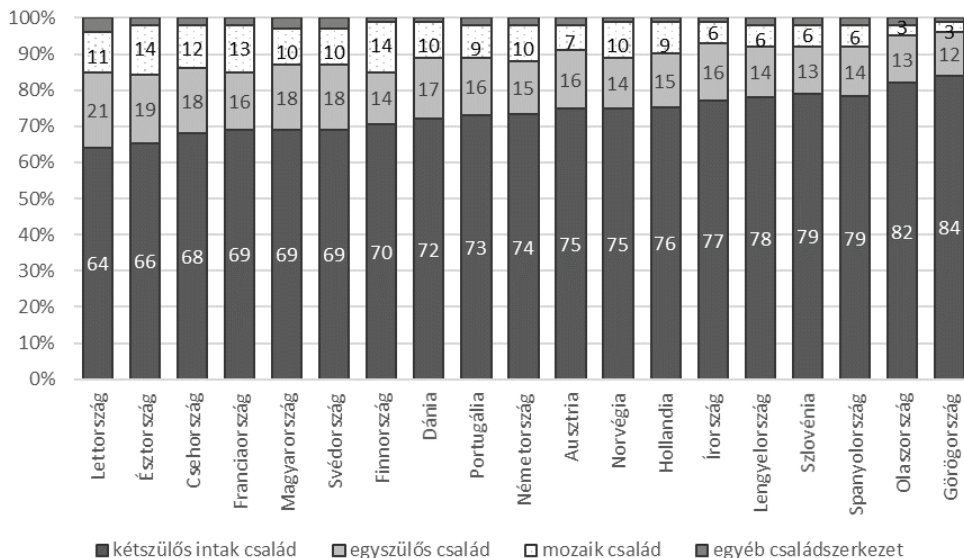
Mindezek után vizsgáljuk meg, hogy a fontosabb elméleteknek mely tételei igazolhatóak az empirikus adatok alapján, melyeket kell elvetnünk, és melyek azok, amelyek a rendelkezésre álló adatok alapján nem, vagy csak korlátozottan vizsgálhatók.

A családtípusok pluralizációját megfogalmazó elméletek fontos alaptétele, hogy Európában egyre nagyobb arányban vannak jelen azok a családtípusok, amelyek eltérnek a nukleáris családtól, ezen belül is attól, ahol a vér szerinti szülők élnek együtt gyermekükkel/gyermekükkel. Ez alapvetően annak köszönhető, hogy a párkapcsolatok sokkal törékenyebbek, mint korábban. Számos tanulmányban olvashatjuk, hogy Európa országaiban növekszik az egyszülős és a mozaik családok aránya, valójában azonban kevés olyan empirikus munkát ismerünk, amely ezt a tételt hosszú távú idősorok alapján igazolta volna. Ennek oka a módszertanilag harmonizált, hosszú időre visszatekintő adatsorok hiánya. Különösen problematikus a mozaik családokra vonatkozó, de nagyon nehézkes az egyszülős családok arányainak hosszú távú változását bemutató statisztikák összegyűjtése is.

A nemzeti statisztikai hivatalok honlapjain találunk erre vonatkozó adatokat, de ezek különböző időtávokra vonatkoznak, és különböző módszertant alkalmaznak. Ha idősoros adatok nem is állnak rendelkezésünkre, a nemzetközi szervezetek és több tanulmány is közöl számításokat arra vonatkozóan, hogy a gyermekeknek mekkora aránya él intakt családban, illetve egyszülős és mozaik családban (*I. ábra*). Ez utóbbi alatt azokat a családokat értjük, ahol legalább egy olyan gyermek él, akinek a családban élő egyik szülő nem vérszerinti szülője. A HBSC (Health Behaviour in School-Aged Children) 2013–2014-es kutatási eredményei nagyon jelentős európai különbségeket mutatnak. A dél-európai országokban, valamint a katolikus Írországból, Lengyelországból, a gyermekek kb. 80%-a intakt családban²⁴ nevelkedik a vizsgált életkorban. Több észak-európai országban és Franciaországban viszont az intakt családokban nevelkedők aránya nem éri el a 70%-ot. Magyarország azon európai országok sorába tartozik, ahol szintén nagyon alacsony (69%) az intakt családban élő gyermekek aránya. Ez arra utal, hogy Magyarországon az európai átlagnál instabilabbak a kapcsolatok, magas a házasságok és az élettársi kapcsolatok felbomlásának valószínűsége, még azoknál a párkapcsolatoknál is, ahol kiskorú gyermekek élnek. Ez persze egyáltalán nem előzmény nélküli jelenség, hiszen tudjuk, hogy a válási mutatók Magyarországon már a 20. század elején is meghaladták az európai átlagot, és a későbbiekben is dinamikus növekedést mutattak (*Csernák, 1997*).

24 Intakt családnak nevezzük azokat a családokat, ahol a gyermeket/gyermekeket két vér szerinti szülő neveli.

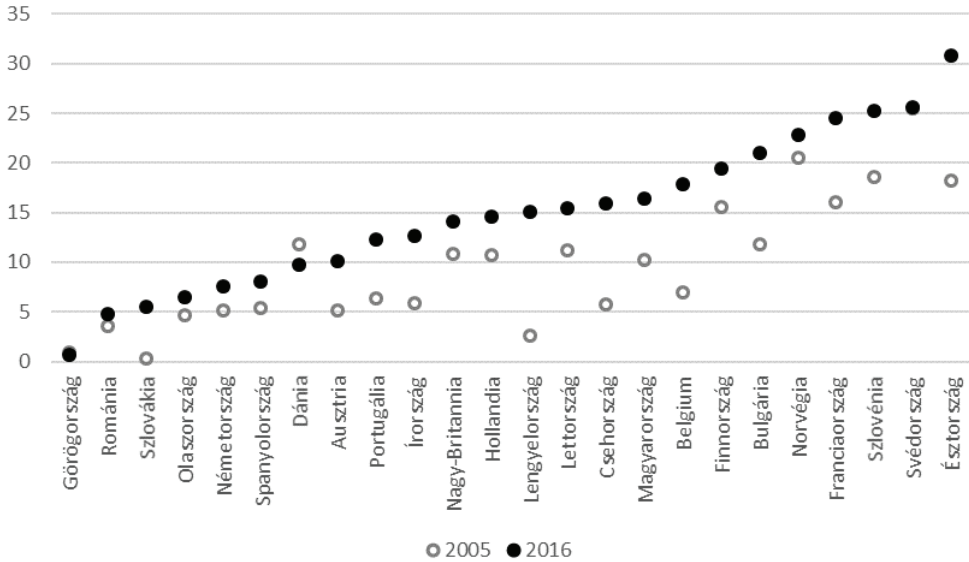
I. ábra. 11–15 év közötti gyermekek megoszlása családtípusok szerint, 2013–2014, (%)

Forrás: Health Behaviour in School-Aged Children (HBSC) 2013–2014. OECD-adatközlés.

Szintén a pluralizációs tézis keretében fogalmazódik meg, hogy a gyermeket nevelő szülők körében egyre elterjedtebbé és elfogadottabbá vált az élettársi kapcsolat. Az élettársi kapcsolatban élő szülők arányának mérésére már sokkal gazdagabb, összehasonlítható adatbázisokkal rendelkezünk, amelyek egyértelműen mutatják, hogy az élettársi kapcsolatok szinte minden európai országban növekedést mutatnak, és ez a folyamat az elmúlt időszakban is folytatódott (2. ábra). Ugyanakkor ezek térhódítása még mindig nagy térbeli különbségeket mutat, aminek alapvetően az a magyarázata, hogy a közép-kelet-európai térségben az élettársi kapcsolatok csak az 1990 utáni időszakban kezdtek tömeges jelenséggé válni. 1990-ig sem a népszámlálásokban, sem pedig egyéb adatfelvételekben nem is mérték az élettársi kapcsolatban élők számát. Azt is ki kell emelni, hogy a nyugat-európai országokban is viszonylag nagyok a különbségek a tekintetben, hogy mikortól kezdtek elterjedni az élettársi kapcsolatok, és persze abban is vannak különbségek, hogy milyen jelentéssel bírnak ezek az együttélési formák. Mekkora azoknak az aránya, amelyek a 'házasság előszobájaként' funkcionáltak, és mekkora azoké, amelyek hosszabb távú együttélési formának ígérkeznek (Izd. ezekről a kérdésekről: Heuveline & Timberlake 2004; Hiekel, 2014). Kérdéses az is, hogy mennyiben térnek el az élettársi kapcsolatok a házasságoktól a termékenység szempontjából.

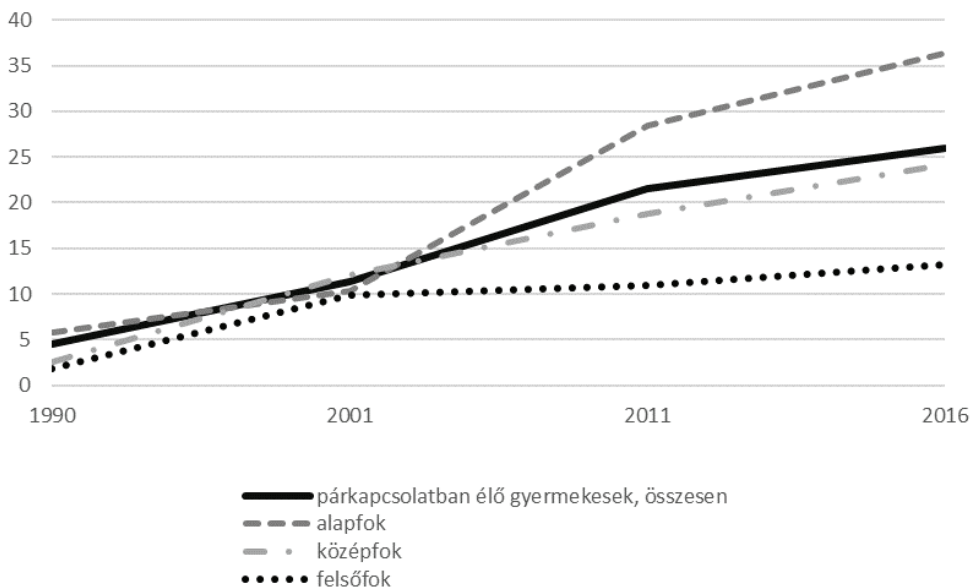
2. ábra: Azon (0–17 éves) gyermekek aránya, akiknek a szülei
élettársi kapcsolatban élnek, 2005, 2016, (%)

Forrás: OECD Family Database

Ahogy a közép-kelet-európai országok többségében, úgy Magyarországon is a rendszerváltás után következő két évtizedben nőtt jelentősebb mértékben az élettársi kapcsolatban élők aránya. Ezek szerint a 18 éves vagy fiatalabb gyermeket nevelő, párkapcsolatban élő szülők körében az élettársi kapcsolatban élő szülők aránya – 1990 és 2016 között – 5%-ról 26%-ra nőtt. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy a különböző társadalmi rétegekben jelentősen eltérő történetek rajzolódnak ki. Az 1990-es években ugyan a különböző iskolai végzettségű csoportok körében hasonló mértékben növekedett az élettársi kapcsolatban élők aránya, 2000 után azonban erőteljes különbségek figyelhetők meg. Miközben a diplomások körében alig volt növekedés, a középfokú végzettségűek körében, de még inkább az alacsony végzettségűeknél erőteljesen emelkedett az élettársi kapcsolatban élő szülők aránya (3. ábra).

3. ábra. Élettársi kapcsolatban élők aránya a párkapcsolatban élő szülők körében, a szülő iskolai végzettsége szerint, 1990-2016, (%)

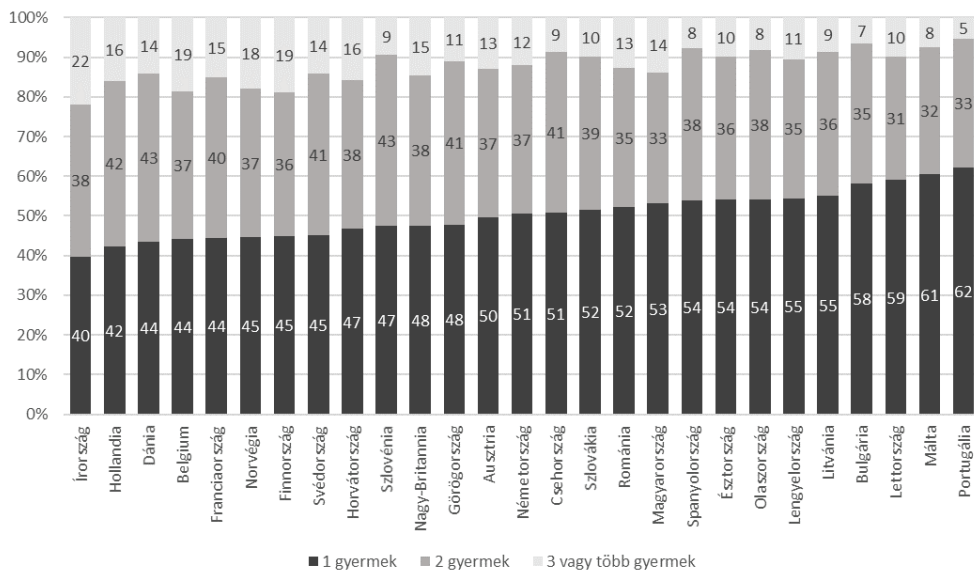

Forrás: KSH 1990, 2001, 2011-es népszámlálások teljes körű adatai és a KSH 2016-os mikrocenzus alapján a szerzők saját számításai.

Megjegyzés: Az alapfokú iskolai végzettségük körébe azokat soroltuk, akik nem szereztek érettségit, azaz legfeljebb szakmunkásvégző/szakiskolai végzettséggel rendelkeznek.

A gyermekes családok gyermekszám szerint is differenciáltak, és Európa országai e tekintetben is nagy különbségeket mutatnak (4. ábra), ráadásul még az utóbbi évtizedek vonatkozásában sem állapíthatók meg egyértelmű trendek. Számos európai kutatás rámutatott arra, hogy az alacsony termékenységi szint mögött nagyon jelentős eltérések vannak a tekintetben, hogy ez a 'kevés számú gyermek' hogyan oszlik meg a családok között. Néhány országban nagyon erőteljes polarizáció figyelhető meg, vagyis viszonylag magas a gyermektelenek és a három vagy több gyermeket nevelők aránya is. Míg másutt az alacsony termékenység nem jár együtt azzal, hogy nagyon sokan gyermektelenek maradnának, hanem sokkal inkább arról van szó, hogy egyre többen vállalnak csak egy gyermeket.

4.ábra. Gyermekes háztartások megoszlása a gyermekek száma szerint, 2016, (%)

Forrás: EUROSTAT EU-SILC-adatok.

Megjegyzés: Az EU-SILC adatfelvételekben a gyermeket a következőképpen definiálták: minden 18 év alatti háztartástag, továbbá azok a 18–24 év közötti személyek, akik legalább az egyik szülőjükkel együtt élnek és inaktívak.

A gyermekes családok gyermekszámának változását tekintve Magyarországon egészen biztosan nem lehet egyértelmű trendeket felvázolni. A rendszerváltás után ugyan nőtt az egy gyermekes családok aránya, de a 2010-es évek adatai még mindig nem érik el az 1970. évi értéket, amikor a legmagasabb volt. A kétgyermekesek aránya 1980-ban és 1990-ben volt a legnagyobb, a többi népszámlálási évben nagyon hasonló arányokat látunk, valamivel 30% fölötti értékeket. A 3 vagy annál több gyermeket nevelők aránya pedig nagyon kis emelkedést mutat a vizsgált évek idősora alapján (1. tábla).

1.táblázat. A 15 évesnél fiatalabb gyermeket nevelő családok megoszlása a gyermekek száma szerint (%)

Gyermekszám	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2016
1	51,8	59,2	51,3	53,3	56,0	58,0	57,0
2	31,9	31,2	39,9	38,5	33,6	31,4	32,2
3 vagy annál több	16,3	9,6	8,8	8,2	10,4	10,6	10,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Népszámlálási kötetek.

E vonatkozásban is fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a gyermeket nevelők körében a gyermekszám a szülők iskolai végzettsége szerint különbözőképpen alakult 1990 óta. 1990 és 2011 között például a középfokú végzettségük körében sokkal dinamikusabban növekedett az egygyermekesek aránya, mint az iskolai hierarchia alján és tetején elhelyezkedőknél. A 3 vagy annál több gyermeket nevelők aránya viszont éppen ez utóbbi két csoportban növekedett jelentősebben, míg a középfokúaknál alig változott. A kétgyermekes családmódel pedig az alapfokúak és a középfokúak esetében esett vissza nagyon jelentősen. 2011 és 2016 között az előbbieken felvázoltaktól eltérő folyamatok zajlottak le. Az egygyermekes családok arányának növekedése mind a középfokú, mind pedig a felsőfokú végzettségű szülők körében megállt. Ezzel párhuzamosan a diplomás szülők körében növekedett a 2 és 3 gyermekes családokban élők aránya.

Az alábbiakban olyan együttélési formákat emelünk ki, amelyekről eddig kevesebb információ állt rendelkezésünkre, vagy amelyekről úgy gondoljuk, velük kapcsolatban több vonatkozásban is téves képek élnek a köztudatban, de gyakran még szakmai körökben is. Tanulmányunkban megvizsgáljuk az egyszülős, a mozaik családokban, a három- vagy többgenerációs háztartásokban élők arányának változását, és áttekintjük, hogy hosszú távon hogyan alakult a gyermekszám a gyermekes családok körében.

3.2. Egyszülős családok

Az egyszülős családok kialakulásának alapvetően három útja van: a gyermek születése utáni válás, az özvegyülés és azok az esetek, amikor az anya tudatosan vagy kényszerből 'egyedül vállalja' a gyermeket. Ez utóbbi esetben a párkapcsolat már a gyermek megszületése előtt felbomlott vagy létre sem jött. A korábban bemutatott elméletek többsége úgy érvel, hogy az utóbbi évtizedekben az egyszülős családok aránya folyamatosan nő, ami mögött a párkapcsolatok törékenyebbé válása, a válások számának emelkedése áll. Noha ez számos országra érvényes megállapítás, a hosszú távú európai adatok azt is mutatják, hogy a közép-kelet-európai országok többségében, így Magyarországon is a válási mutatók már a 20. század elején is magasabbak voltak, mint a nyugat-európai átlag, és az 1970-es évekig sokkal dinamikusabb volt a növekedés üteme is (*Csernák, 1997*). Mindezt a kutatók a kollektívizálás, az iparosítás és az urbanizáció rendkívül erőszakos léptékével, a páratlan méretű társadalmi mobilitással, a magas női foglalkoztatottsággal és az egyház szerepének perifériára szorításával magyarázták. Emellett Magyarországon szerepet játszott a válással kapcsolatos jogi szabályozás liberális jellege is, amely számos vonatkozásban sokkal megengedőbb volt, mint a nyugat-európai szabályozás (*Tomka, 2000*). A nyugat-európai országok többségében tulajdonképpen csak a 20. század utolsó harmadában növekedtek a magyarországinál dinamikusabban a válási mutatók.

A témánk szempontjából nemcsak az fontos, hogy hogyan alakult a válások aránya Európában, hanem hogy miként változott azoknak a válásoknak az aránya, amelyekben kiskorú gyermekek is élnek. A II. világháború és a rendszerváltás közötti időszakban Magyarországon e vonatkozásban is nagyon komoly változások történtek. Míg 1945-ben a

felbomló házasságok felében éltek kiskorú gyermekek, addig 1990-re ez a mutató 70%-ra emelkedett (*KSH Demográfiai évkönyvek*). Ez egyébként a legmagasabb érték, amióta válásra vonatkozóan statisztikák rendelkezésre állnak. A 2000-es években az ilyen típusú válások aránya 60% körül, a 2010-es években pedig 50 és 60% között mozgott. 2016-ban a felbomló házasságok 55%-ában volt kiskorú gyermek is. Ezek az adatok persze egyre kevesebbet árulnak el azokról a kisgyermekes családokról, ahol felbomlik a szülők párkapcsolata, hiszen folyamatosan növekszik azoknak a párkapcsolatoknak az aránya, ahol az együttélés formája nem házasság, hanem élettársi kapcsolat.

A válás mellett az egyszülős családdá válás másik útja az özvegyülés. Feltételezhetjük, hogy régebben ennek sokkal nagyobb jelentősége volt, hiszen a középkorúak – elsősorban a férfiak – halandósági mutatói kedvezőtlenebbek voltak, mint napjainkban. Ugyanakkor erre vonatkozóan nincsenek hosszú idősoros adataink, az 1990 utáni adatokkal pedig az a probléma, hogy nem tudhatjuk, hogy az özvegy családi állapot mennyire fejezi ki azoknak az arányát, akik azért lettek egyszülősök, mert meghalt az élettársuk. Az élettársi kapcsolatban társ nélkül maradtak családi állapota ugyanis nem hordozza ezt az információt. A népszámlálásokból pedig nem tudjuk megállapítani, hogy a megszűnt párkapcsolat felbomlásának mi az oka.

Az egyszülős családok kialakulásának harmadik útja, amikor az anya már a gyermek megszületésekor sem él párkapcsolatban. Idetartoznak azok a családok, ahol az anya kényszerből vagy önként, de egyedül vállalja a gyermeke megszületését és felnevelését. Arányukról nagyon keveset tudunk, különösen kevés a megbízható adatforrás abban a vonatkozásban, hogy ez időben hogyan alakult. Az egyik becslési lehetőség, hogy megvizsgáljuk azoknak a születéseknek az arányát, ahol az anya a szülés után kitöltendő nyilvántartási lapon nem nyilatkozik az apa személyéről. Feltételezhetjük, hogy ezek azok az esetek, ahol a szülők közvetlenül a gyermek születése után nem fognak együtt élni, sőt az apával való kapcsolat gyenge szálon nyugszik majd, vagy a szülők egyáltalán nem tartják a kapcsolatot egymással a későbbiekben. Úgy véljük, hogy ez a gyermeküket a szülés pillanatától egyedül nevelő anyák arányára vonatkozóan egy alulbecslés, hiszen feltehetően vannak olyanok is, akik ugyan nyilatkoznak az apa személyéről, de nem együtt nevelik majd a gyermeküket. Az apa személyéről nem nyilatkozó anyák arányát a Demográfiai évkönyvek 2000-től közlik. 2000-ben az összes élveszületés 14%-a került ebbe a kategóriába. 2010-ben és 2016-ban ez az adat 11%-ot tett ki (*Demográfiai évkönyvek*). A gyermeküket a szülés után társ nélkül nevelők arányára vonatkozó másik becslés azt a módszert választotta, hogy egy adott népszámlálás adatfelvételi időpontja előtt viszonylag rövid idővel (maximum fél évvel) született gyermekek édesanyjának párkapcsolati státusát vizsgálta meg az adatfelvétel időpontjában. Más szavakkal a legfeljebb fél éves gyermekek édesanyjának párkapcsolati státusát vette figyelembe. Az eredmények azt mutatták, hogy 1990-ben, 2001-ben és 2011-ben az újszülött gyermeküket együttélő társ nélkül nevelő anyák aránya 13–15% között mozgott. Növekedés e vonatkozásban nem mutatható ki (*Harcsa & Monostori, 2014*).

Az egyszülős családok arányát az is befolyásolja, hogy a gyermekes szülők kapcsolatának felbomlása után milyen eséllyel alakul ki újabb párkapcsolat. E vonatkozásban csak arra vannak adataink, hogy mekkora azoknak az aránya, akik a házasságuk

megkötésekor nem az első, hanem a második, harmadik stb. házasságukat kötik, és született-e korábban gyermekük. Azt azonban nem tudjuk, hogy ezekben az esetekben mekkora azoknak az aránya, akik a többedik házasságukba gyermekükkel lépnek (tehát a korábban született gyermekükkel/gyermekükkel egy háztartásban maradnak), és azt sem tudjuk, hogy az élettársi kapcsolatok esetében hogyan alakulnak ezek a mutatók.

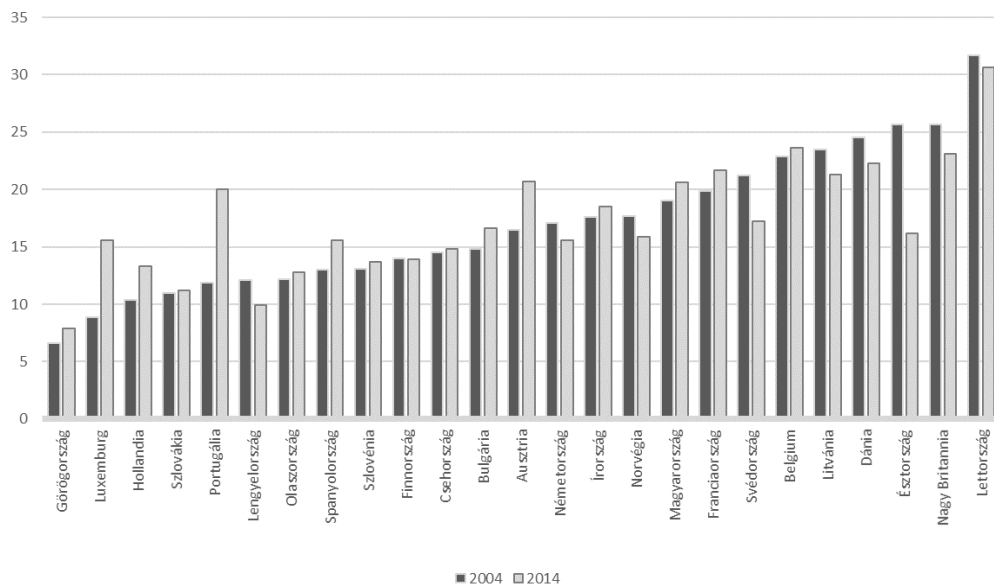
Az egyszülős családok gyakoriságának európai trendjeiről szintén korlátozott ismeretekkel rendelkezünk, de azt több forrás is alátámasztja, hogy az egyszülős családok aránya Magyarországon európai viszonylatban hosszú idő óta nagyon magas. 1960-ban például alig volt olyan európai ország, ahol az egyszülős családok aránya nagyobb lett volna, mint nálunk (*Bernardi & Mortelmans, 2017*). Időben még tovább visszamenve azt is megállapíthatjuk, hogy az egyszülős családok aránya már a 19. században is kiemelkedő volt. Az 1869-es népszámlálás adatait vizsgálva *Őri és Pakot* megállapítja, hogy az egyszülős családok aránya közel 8%-ot tett ki (*Őri & Pakot, 2014*). Elemzésük rávilágít arra, hogy az egyszülős családok problematikája már a 19. század végén is nagyon jelentős kérdésként jelent meg, csak akkor az egyszülős családdá válás mögött alapvetően a fiatal, középkorú generációk magas halandósága állt. Ehhez hozzákapsolva a 20. század európai viszonylatban magas és növekvő válási trendjeit, azt állapíthatjuk meg, hogy e vonatkozásban Magyarország elég egyedi utat járt be, szemben azokkal az országokkal, ahol az egyszülős családok aránya csak az 1970-es és 1980-as években kezdett komolyabb mértékben növekedni.

A legutóbbi időszakra vonatkozóan sokkal gazdagabb adatforrásokra tudunk támaszkodni, ha a magyar adatokat más európai országok adataival szeretnénk összehasonlítani, illetve, ha árnyaltabb képet szeretnénk kapni az utóbbi időszakban bekövetkezett változásokról. Az OECD adatközlései azt mutatják, hogy az utóbbi évtizedben számos európai országban növekedett azoknak a kiskorú gyermekeknek az aránya, akiket csak az egyik szülő nevel, de vannak olyan országok is, ahol a mutató értéke csökkent. Ez utóbbira példa több északi ország (pl. Dánia, Norvégia, Svédország, a három Balti állam), Németország, valamint a kelet-európai régióból Lengyelország (*5. ábra*).

Ha a magyar adatsorokat próbáljuk értelmezni, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az elmúlt évtizedekben a növekedés különböző dinamikájú szakaszait stagnálások és csökkenések időszakai tarkítják (*6. ábra*). Az egyszülős családok tömeges elterjedése Magyarországon nem az utóbbi néhány évtized terméke, csak míg korábban az özvegyülés, napjainkban a válás/a párkapcsolatok felbomlása a fő mozgatórugója az egyszülős családok kialakulásának.

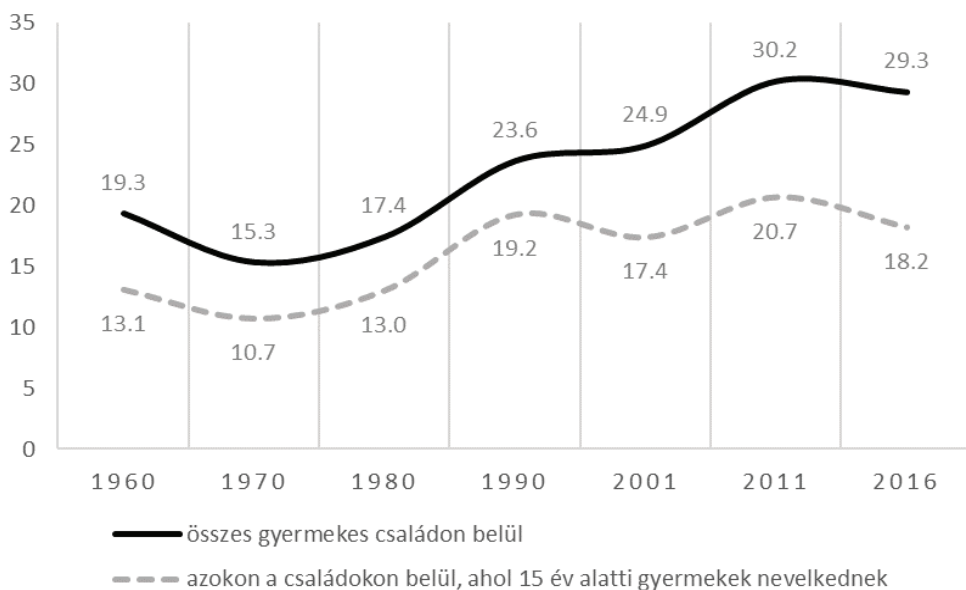
Ha a népszámlásokban alkalmazott módszertant vesszük figyelembe, akkor azt is elmondhatjuk, hogy az egyszülős családok struktúrája jelentős átalakuláson ment keresztül. Az utóbbi 2–3 évtizedben ugyanis dinamikusan növekedett azoknak az aránya, ahol a gyermekek már nem kiskorúak. Más szavakkal úgyis mondhatjuk, hogy az egyszülős családok arányában tapasztalt növekedésben erőteljes szerepet játszott az ún. „mama-hotel” jelenségének terjedése, ami az egyszülős családokat különösen jellemezte. A 15 évesnél fiatalabb gyermeket nevelő szülők körében 1990 óta nem tapasztalhatunk jelentősebb emelkedést (*6. ábra*).

5. ábra. Azon (0–17 éves) gyermekek aránya, akik egyszülős háztartásban élnek, 2004, 2014, (%)

Forrás: OECD Family Database.

6. ábra. Egyszülős családok aránya a gyermekes családok körében (%)

Forrás: KSH népszámlálási kötetek és a 2016-os mikrocenzus, saját számítás.

Az egyszülős családok számának mérésével kapcsolatosan az utóbbi években egy újabb dilemma is felmerült. Megjelent és terjedőben van az a gyakorlat, hogy a szülők párkapcsolatának felbomlása után a gyermekek nem az egyik vagy másik szülőnél kerülnek elhelyezésre, hanem meghatározott időszakot vagy napokat az egyik, míg más napokat a másik szülőnél töltenek. Ahogyan a bevezetőben is utaltunk rá, a statisztikák és az empirikus szociológiai kutatások ezt a jelenséget nem mérik. Nem tudhatjuk, hogy mekkora az arányuk, hogy a statisztikákban melyik szülőnél jelennek meg a gyermekek. Ennek figyelembevétele nélkül hosszú távon valószínűleg nem rendelkezünk majd releváns információkkal az egyszülős családok elterjedtségéről. További problémát jelent azoknak a családoknak a besorolása is, akiknél az apa rövidebb-hosszabb ideig külföldön tartózkodik. Az egyszülős családokkal foglalkozó szervezetek arról számolnak be, hogy az ilyen családokban élő anyák is gyakran úgy érzik, hogy ők egyszülősök, noha az apák anyagilag támogatják az itthon maradt családot.

3.3. Mozaik családok

Az intakt családok felbomlása után a szülők újabb családot alapíthatnak. Mozaik családoknak azokat a családokat nevezzük, ahol legalább egy olyan gyermek él, akinek csak az egyik ott élő szülő a vér szerinti szülője. Ennek megfelelően vagy csak az anya, vagy csak az apa gyermeke(i) él(nek) a családban, ám az is gyakori, hogy mindkétten hoznak gyermeket az új családba. A mozaik családok abban is különbözhetnek egymástól, hogy születnek-e közös gyermekek vagy sem.

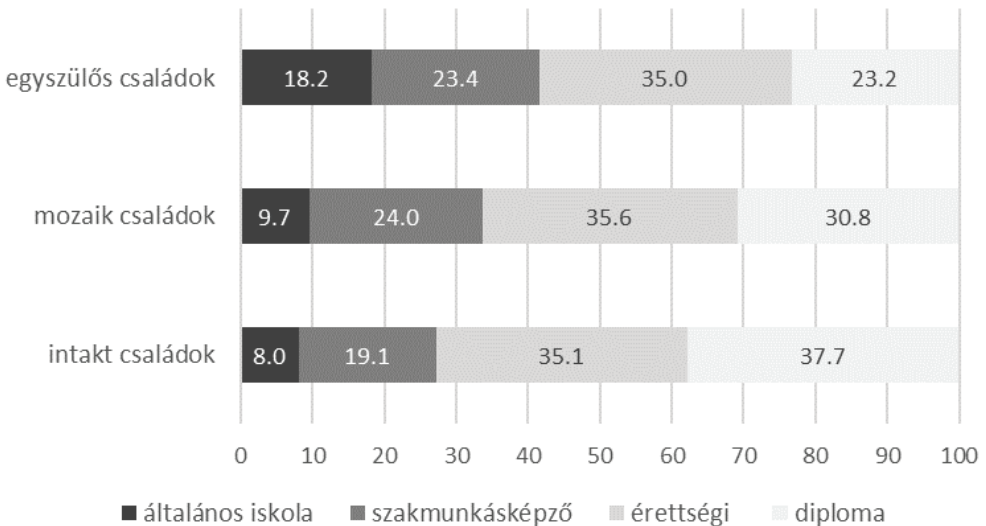
A társadalomstatisztikai kutatások – így a népszámlálások – többsége nem vizsgálja, hogy a kétszülős családok hogyan oszlanak meg aszerint, hogy intakt vagy mozaik családok. Éppen ezért európai szinten szinte semmit sem tudunk arról, hogy arányuk miként alakult az elmúlt évtizedekben. Egy-egy kutatás azonban rávilágít arra, hogy e vonatkozásban nagyok az európai országok közötti különbségek. A Fertility and Family Surveys 1990 körüli adatait feldolgozó kutatás arra az eredményre jutott, hogy az 1952 és 1959 között született nők körében, a volt szocialista országokban sokkal magasabb azoknak az aránya, akik második házasságukba már gyermekkel léptek be, mint Európa más részein. Ez alól csak a lengyel nők jelentettek kivételt, ahol nagyon alacsony volt a mutató értéke. Hozzáteve ehhez azt, hogy a katolikus Lengyelországban eleve alacsonyabbak a válási mutatók, így ebben az országban a mozaik családok aránya sokkal kisebb a többi volt szocialista országhoz, de Európa más részeihez is viszonyítva. Jóval az európai átlag alatt van még a mozaik családok aránya a dél-európai országokban, ahol a válások aránya is alacsony (Prskawetz et al., 2003).

A mi számításaink a 2001-es és a 2011-es népszámlálások, valamint a 2016-os Mikrocenzus alapján készültek,²⁵ és összhangban más kutatási eredményekkel (Vörös & Kovács, 2013), arra jutottak, hogy a 2000-es években és a 2010-es évek első felében

25 A korábbi időszakokra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre olyan adatforrások, amelyek alapján ez számolható lenne.

a mozaik családok arányának változása nem mutatott egyirányú trendet. A 24 éves és fiatalabb gyermeket nevelő szülők körében 2001-ben 11,3, 2011-ben 8,6, 2016-ban pedig 12,5%-ot tett ki azoknak az aránya, akik olyan háztartásban éltek, ahol legalább egy gyermeknek csak az egyik szülő volt vér szerinti szülője is. A mozaik családokban a szülők partnerkapcsolata sokkal nagyobb arányban élettársi kapcsolat, mint az intakt családokban. A mozaik családokban élő szülők iskolai végzettség szerinti struktúrája kedvezőtlenebb, mint az intakt családoké, de kedvezőbb, mint az egyszülős családok iskolai végzettség szerinti összetétele (7. ábra).

7. ábra. A különböző háztartástípusok megoszlása a szülő iskolai végzettsége szerint, (%)

Forrás: Mikrocenzus 2016. A szerzők számításai.

Megjegyzés: A szülők iskolai végzettségénél a magasabb végzettséggel rendelkező szülőt vettük figyelembe.

3.4. Multigenerációs háztartások

A családformák átalakulásával foglalkozó elméletek egyik fontos tétele, hogy a multigenerációs háztartások (azok a háztartások, ahol legalább három generáció él együtt) aránya az európai országokban lényegében a 19. század vége óta folyamatosan és gyors ütemben csökken. Zajlik ez egy olyan közegben, ahol az élettartam emelkedésének következtében növekszik az együtt élő, tehát egy időben együtt élő generációk száma, következésképpen a multigenerációs együttélés lehetőségeit a demográfiai folyamatok inkább támogatják, mint gátolják (Bengtson, 2001).

A multigenerációs háztartások arányának folyamatos és dinamikus csökkenését axiómaként fogadjuk el, noha ennek igazolására nagyon kevés empirikus adat áll rendelkezésünkre. Azt biztosan állíthatjuk, hogy a fejlett világ egészére ez a tétel nem igaz, és még a 20. század második felében is számos európai országban igen jelentős volt azoknak az aránya, akik három- vagy többgenerációs háztartásban éltek együtt. Különösen a dél- és közép-európai országok között találunk erre példákat (8. ábra).

Más oldalról a 19. század végén és a 20. század elején sem volt olyan magas a multigenerációs háztartások aránya, mint gondolnánk, aminek az a magyarázata, hogy a várható élettartam sokkal rövidebb volt, mint napjainkban, és sok esetben a nagyszülők meg sem érték unokáik megszületését (Burch, 1972, Laslett & Wall, 1972).

Továbbá a multigenerációs háztartások nemcsak a falusi közösségek paraszti nagycsaládjai voltak, hanem más társadalmi rétegekben is jelen voltak, illetve megjelentek. Ennek következtében a multigenerációs háztartások arányának változása csak részben állítható párhuzamba a paraszti nagycsaládok felbomlásának folyamatával. A II. világháború után például kifejezetten magas volt a multigenerációs háztartások aránya a városokban is, amit elsősorban a lakáshiány idézett elő (Tomka, 2000).

Egy amerikai demográfiai jelentés szerint az Egyesült Államokban, 2012-ben a lakosságnak 18,1%-a élt multigenerációs háztartásban, ami éppen kétszer annyi, mint 1980-ban (Pew Research Center, 2014). A növekedés magyarázataként a kutatók két fő okot jelöltek meg. Az egyik, hogy az ilyen formában élők pénzt spórolnak meg, tehát alapvetően kényszerből választják ezt az együttélési formát. A másik pedig, hogy sok felnőtt fiatal költözik vissza a szülőjéhez egy korábbi tartós kapcsolata felbomlása után.

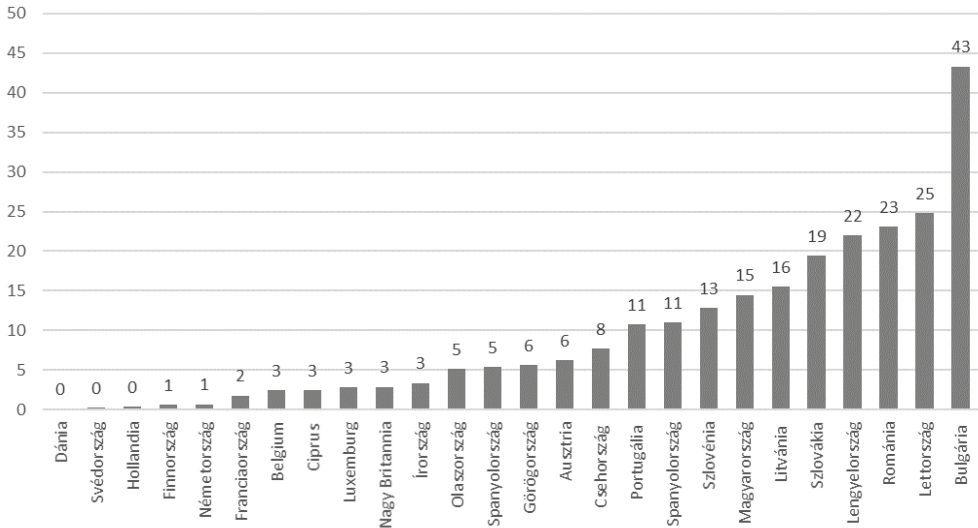
Szintén a multigenerációs háztartások arányának növekedéséről számol be a kanadai statisztikai hivatal, miszerint például 2001-ben a 14 éves és fiatalabb gyermekek 3,3%-a élt együtt nagyszüleivel, 2011-ben pedig már 4,8%-uk. A Statisztikai Hivatal közlése szerint 2001 és 2016 között a három vagy többgenerációs háztartások aránya növekedett a legdinamikusabban. (Statistics Canada, 2017) A brit statisztikai hivatal pedig 2012-ben azt jelentette, hogy a lakáshiány, a gyermeknevelés költségeinek emelkedése és a demográfiai öregedés következtében a multigenerációs háztartások aránya az Egyesült Királyságban elérte az elmúlt negyven év maximumát. Jól szemléltetik az új jelenség súlyát a napilapokban megjelent szalagcímek: 'From empty nest to full house' (Az üres fészektől a teli otthonokig), 'Return of the extended family home' (Visszatérés a kiterjesztett családokhoz), 'Multigenerational Living is back' (Visszatér a három- vagy többgenerációs együttélési forma), 'Multigenerational mortgages to become the norm?' (A három- vagy többgenerációs otthonok válnak normává?).

A változások irányától függetlenül,²⁶ a multigenerációs háztartások aránya jelentős különbségeket mutat Európa országaiban (8. ábra). Egy 2008-as adat szerint Romániában, Lettországon és Bulgáriában a háztartásoknak több mint 10%-a élt multigenerációs háztartásokban, míg ugyanez a mutató az északi országokban az 1%-ot sem éri el, a közép-kelet-európai országokban pedig 1–5% között mozgott. Még plasztikusabbak a különbségek, ha azoknak a gyerekeknek az arányát hasonlítjuk

26 Amire vonatkozóan – ahogyan említettük is – csak nagyon kevés statisztikai adat áll rendelkezésre.

össze, akik háromgenerációs háztartásban élnek. Bulgáriában például a 18 év alatti gyermek 43, Lengyelországban 22, Romániában 23, Szlovákiában pedig 19%-a élt ilyen háztartásban. A másik póluson helyezkednek el az északi országok, ahol az ilyen háztartásban élő gyermekek aránya még az 1%-ot sem érte el (Iacovou & Skew 2011).

8. ábra. Három- vagy többgenerációs háztartásban élő (0–17 éves) gyermekek aránya, 2008, (%)

Forrás: Iacovou & Skew 2011.

A magyar adatok hosszú távú elemzése szintén nem támasztja alá egyértelműen a többgenerációs együttélési formák jelentős visszaesését. Noha az összes háztartáson belül csökken az ilyen együttélési formák aránya, de ez alapvetően azzal magyarázható, hogy a gyermekes családok aránya csökken. A három- vagy többgenerációs háztartások döntő többsége ugyanis ezen az együttélési formán belül található meg. Ha a többgenerációs háztartások arányát azokon a háztartásokon belül nézzük, ahol 24 éves vagy annál fiatalabb gyermekek élnek, akkor 1990 óta jelentősebb visszaesés nem mutatható ki. A népszámlálások éveiben (1990-ben, 2001-ben és 2011-ben és 2016-ban) is 10–12% körül mozgott azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol nagyszülők is éltek (2. táblázat).

2.táblázat. Három- vagy többgenerációs együttélések aránya azokban a háztartásokban, ahol 25 év alatti gyermekek/fiatalok élnek, (%)

Háztartástípus	1990	2001	2011	2016
Az összes vizsgált háztartáson belül	11,5	12,4	11,5	9,2
Háztartásokban, ahol a középső generáció párkapcsolatban él	10,8	11,3	10,4	7,9
Háztartásokban, ahol a középső generáció gyermekét egyedül nevelő szülő	14,0	16,9	14,9	13,9

Forrás: KSH 1990-es, 2001-es, 2011-es népszámlálások és a KSH 2016-os mikrocenzus alapján a szerzők saját számítása.

Továbbá Magyarországon is megfigyelhető, hogy a többgenerációs együttélési formák alapvetően az alacsonyabb társadalmi státusúakra jellemző (3. táblázat). 2011-ben, a gyermekes háztartások körében, az alapfokú végzettségű szülők körében 14, a középfokúaknál 12, a felsőfokú végzettségűek esetében pedig mindössze 8%-ot tett ki a többgenerációs háztartások aránya. Más országokhoz hasonlóan ez is arra utal, hogy a kedvezőtlen anyagi-egzisztenciális helyzet számottevő mértékben megnöveli a nagyszülőkkel való együttélés esélyét.

3.táblázat. Három- vagy többgenerációs együttélések aránya azokban a háztartásokban, ahol 25 év alatti gyermekek/fiatalok élnek a szülő iskolai végzettsége szerint, 2011, (%)

Háztartástípus	Alapfok	Középfok	Felsőfok
Az összes vizsgált háztartáson belül	13,8	12,1	7,5
Háztartásokban, ahol a középső generáció párkapcsolatban él	8,7	8,5	5,6
Háztartásokban, ahol a középső generáció gyermekét egyedül nevelő szülő	5,1	3,6	1,9

Forrás: KSH 2011-es népszámlálás alapján saját számítás.

4. Összegzés

A tanulmány a család- és háztartásszerkezeti változásokkal kapcsolatos fontosabb elméletek érvényességét vizsgálja a hazai folyamatok áttekintésével, európai kitekintésben. Írásunkban igyekeztünk minél több ponton bevonni a rendelkezésre álló empirikus adatokat, hiszen megfelelő empirikus háttér nélkül ezeknek az elméleteknek az érvényességét nem tudjuk igazolni. Nyilvánvalóan mind az időben, mind pedig a térben való kiterjesztésnek komoly korlátai vannak, de úgy véljük, hogy mindezeket is figyelembe véve az empirikus adatok sok bizonyítékkal szolgáltak abban vonatkozásban, hogy mely elmélet(ek) lehetnek relevánsak, ha a család- és háztartásszerkezeti változások főbb folyamatait, benne a hazai sajátosságokat szeretnénk megérteni.

Empirikus elemzéseink azt támasztották alá, hogy nemcsak hogy nincs egységes európai út, hogy nincs egységes közép-kelet-európai minta, hanem még a magyar társadalom különböző rétegeiben is nagyon eltérő család- és háztartásszerkezeti változásokat figyelhetünk meg a vizsgált időszakokban. Konvergenciáról és divergenciáról pedig nem beszélhetünk anélkül, hogy ne határoznánk meg, hogy térben és időben egészen pontosan mire is vonatkoztatjuk a tételeinket. Azt sem állíthatjuk minden vonatkozásban, hogy egyirányú 'fejlődések' zajlanak. Bizonyos együttélési minták újra és újra visszatérnek, kiterjednek, majd ismét visszahúzódnak a társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban. Tulajdonképpen hosszú távon nézve két olyan jelenség van, ami viszonylag egységesen terjedőben van Európa legtöbb országában és Magyarországon belül is a legtöbb társadalmi rétegben: az egyik az egyszemélyes háztartások, a másik pedig a párkapcsolatok belül az élettársi kapcsolatok terjedése. Utóbbi esetben ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az élettársi kapcsolatok jelentése komoly változásokon megy keresztül, és több vonatkozásban is bizonyíthatóan hasonlatossá válik a házasságokhoz. Egyrészt az élettársi kapcsolatok jelentős részét egyre inkább fiatalok kötik, egyre inkább hosszú távú elköteleződésnek, másrészt az élettársi kapcsolatok és a házasságok termékenysége időben nézve jelentősen közeledik egymáshoz. Másként megfogalmazva ez azt is jelenti, hogy egyre inkább elmondható, hogy a párkapcsolatok formai különbözősége nem vagy kevésbé fed tényleges tartalmi különbségeket is. Ezzel megkérdőjeleződik a pluralizációs elmélet egyik fontos tétele, miszerint a párkapcsolatok sokszínűvé válásának egyik fontos bizonyítéka az élettársi kapcsolatok terjedése.

A tanulmányban ismertetett modern elméletek többsége nem veszi figyelembe azokat a társadalomtörténeti gyökereket, amelyek meghatározzák egy-egy ország és azon belül a különböző társadalmi rétegek együttélési mintáinak alakulását. A különböző térségek házassági mintái, a három- és többgenerációs együttélési formák gyökerei, a gyermekvállalás körülményeinek különbözőségei és természetesen mindaz a társadalmi, gazdasági, intézményi környezet, ami körülveszi a családokat/háztartásokat, hozzájárulnak ahhoz, hogy az együttélési formák időben hogyan változnak.

A háztartásszerkezeti változások értelmezésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy – hosszabb távon – a társadalmakban nagyon komoly szerkezeti-változások (korstruktúra, iskolai végzettség szerinti összetétel) történtek, amelyek önmagában befolyásolják az együttélési formákat. Ezeknek a vizsgálata rendkívül fontos, hiszen csak ez adhat választ arra a kérdésre, hogy egy-egy együttélési forma elterjedése annak köszönhető, hogy az a legkülönbözőbb társadalmi rétegekben is jellemzőbbé válik, vagy pedig annak, hogy az a társadalmi csoport, amire az adott együttélési forma jellemző volt, elterjedt a társadalomban. Példaként említhetjük, hogy miközben a II. világháború után a nyugat-európai országokban baby-boom zajlik, addig Magyarországon erőteljesen csökken a termékenység, ami azzal magyarázható, hogy „gyorsan és szinte teljesen eltűnt a mezőgazdasági cselédek és napszámosok rétege, amely a korábbi évtizedekben kitűnt termékenységével, s mintegy ellensúlyozta a többi réteg már akkor is viszonylag alacsony fertilitását” (Andorka, 1987: 285). Tulajdonképpen hasonló megállapítást lehet tenni a gyermekes családok arányának utóbbi évtizedekben tapasztalható csökkenésével, a gyermekszám szerinti átstrukturálódással kapcsolatban is. Az alapfokú végzettséggel rendelkezők körében ugyanis az utóbbi évtizedekben nem csökkent, hanem növekedett az átlagos gyermekszám a gyermekes családok körében. Ugyanakkor az alapfokú végzettségűek egyre kevesebben vannak, így az ő magasabb termékenységük kevésbé kompenzálja a magasabb végzettségűek alacsony termékenységét, mint korábban.

Számos elmélet alaptétele az is, hogy a 20. század második felében, különösen az 1960-as évektől a párkapcsolatok egyre bomlékonyabbá váltak, aminek következtében erőteljesebb növekedésnek indult az egyszülős és a mozaik családok aránya. Közlebről nézve ugyanakkor nagyon jelentősek az országok közötti különbségek, és mivel az egyszülős és a mozaik családok aránya nem csak a válási mutatók alakulásától függ, e vonatkozásban sem beszélhetünk egy irányba mutató változásokról. Az egyszülős családok kialakulását a korábbi évszázadokban jelentősebb mértékben befolyásolta a középkorú házások halandósági mutatója, mint a válási arányszámok. Fentebb már utaltunk rá, hogy az 1869-es népszámlálás adataira támaszkodva Őri és Pakot 8%-ra tette az egyszülős háztartások arányát (Őri & Pakot 2014). Az összes háztartást tekintve a 2016-os mikrocenzus adatai szerint ennek a mutatóknak az értéke 10,1% volt. Összességében ez biztosan nem mondható egy jelentős növekedésnek. Más a helyzet persze, ha az egyszülős családok arányának változását a gyermekes családok körében vizsgáljuk. Ebben a körben, hosszabb távon már jelentősebb változások láthatóak, de a növekedés itt sem minden szakaszban a jellemző trend. Azt, hogy az egyszülős családok aránya bizonyos időszakokban még csökkent is, nemzetközi kutatások is alátámasztották.

Tanulmányunk végén ahhoz a kiindulóponthoz térünk vissza, amelyet a legrelevánsabbnak érzünk a hazai és az európai tendenciák vonatkozásában is. Eszerint a családokkal és háztartásokkal kapcsolatos jelenségek és típusok olyannyira sokszínűek, hogy mintázatuk sokkal inkább „tarka szötteshez” hasonlítható, mint egy egységesülő európai mintához.

Szakirodalom

- Andorka, R. (1987): *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat.
- Becker, G. S. (1981): *A Treatise on the Family*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bengtson, V. L. (2001): Beyond the nuclear family: The increasing importance of multigenerational bonds. *Journal of marriage and family*, 63(1), 1–16.
- Bernardi, F. & Martínez-Pastor, J.I. (2011): Divorce risk factors and their variations over time in Spain. *Demographic Research*, 24(31), 771–800.
- Bernardi, L. & Mortelmans, D. (2017): Changing Lone Parents, Changing Life Courses. In: Bernardi, L. & Mortelmans, D. (Eds): *Lone Parenthood in the Life Course*. Springer, pp.1–28.
- Burch, T. K. (1972): Some demographic determinants of average household size: An analytical approach. In: Laslett, P. & Wall, R. (Eds.): *Household and Family in Past Time*. University Printing House, Cambridge, pp. 91–102.
- Chan, T. W. & Halpin, B. (2008): *The instability of divorce risk factors in the UK*. <http://users.ox.ac.uk/~sfos0006/papers/change8.pdf> Letöltés: 2018. február 7.
- Csernák, J-né (1997): Házasság és válás Magyarországon. In: Kovasics, J. (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (1896–1995)*. pp. 341–362.
- Esping-Andersen, G. & Billari, F.C. (2015): Re-theorizing Family Demographics. *Population and Development Review*, 41(1), 1–31.
- Faragó, T. (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal tézisére. *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001*, KSH NKI, 19–63.
- Fokkema, T. & Liefbroer, A. C. (2008): Trends in living arrangements in Europe: Convergence or divergence? *Demographic Research*, 19(36), 1351–1418. DOI: 10.4054/DemRes.2008.19.36.
- Giddens, A. (1992): *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford University Press.
- Gross, P. (1994): *Die Multioptionengesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Hajnal, J. (1965): European marriage patterns in perspective. In: Glass, D. V. & Everseley, D. E. C. (eds.): *Population in History. Essays in Historical Demography*. Volume 1: General and Great Britain, pp. 101–143.
- Harcza, I. & Monostori, J. (2012): Családi struktúrák az életciklusban. In: Kolosi, T. – Tóth, I. Gy. (Szerk.): *Társadalmi Riport 2012*. TÁRKI, pp. 65–92.
- Harcza, I. – Monostori, J. (2014): Demográfiai folyamatok és a családformák pluralizációja Magyarországon. In: Kolosi, T. – Tóth, I. Gy. (Szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. TÁRKI, pp.83–109.
- Heuveline, P. & Timberlake, J. M. (2004): The Role of Cohabitation in Family Formation: The United States in Comparative Perspective. *Journal of Marriage and Family*, 66(5), 1214–1230. DOI:10.1111/j.0022-2445.2004.00088.x.

- Hiekel, N. (2014): *The different meanings of cohabitation across Europe: How cohabiters view their unions and differ in their plans and behaviors*. Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Iacovou, M. & Skew, A. (2011): More than 10% of households in Romania, Latvia and Bulgaria were three-generation in 2008. *Statistics in Focus*, 52/2011. Eurostat.
- Jensen, A. M. (2009): Pluralization of Family Forms. In: Qvortrup J. - Corsaro W.A. - Honig MS. (Eds): *The Palgrave Handbook of Childhood Studies*. Palgrave Macmillan, London, pp.140–155.
- Van de Kaa, D. J. (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(1), 1–59.
- Van de Kaa, D. J. (2001): Postmodern fertility preferences: From changing value orientation to new behavior. *Population and Development Review*, 27(Suppl.), 290–331.
- Kreyenfeld, M., Andersson, G. & Pailhé, A. (2012): Economic uncertainty and family dynamics in Europe: Introduction. *Demographic Research*, 27(28), pp. 835–852. DOI: 10.4054/DemRes.2012.27.28.
- Kuijsten, A. C. (1996): Changing family patterns in Europe: A case of divergence? *European Journal of Population*, 12(2), 115–143.
- Laslett, P. & Wall, R. (1972) (Eds.): *Household and Family in Past Time*. University Printing House, Cambridge.
- Lesthaeghe, R. & Vanderhoeft, C. (2001): Ready, willing and able: a conceptualization of transitions to new behavioral forms. In: Casterline, John B. (Ed.): *Diffusion processes and fertility transitions. Selected perspective*. National Academy Press, Washington, D.C., pp. 240–264.
- Lyngstad, T. H. (2004): The impact of parent's and spouses' education on divorce rates in Norway. *Demographic Research*, 10(5), 121–142.
- UNECE (2000): Fertility Decline in the Transition Economies, 1989–1998: Political, Economic and Social Factors. *Economic Survey of Europe*, 2000/1, United Nations Economic Commission for Europe, New York / Genf, 181–194.
- Micheli, G. A. (2004): On the verge of familistic interpretation. Familism, moods and other alchemies. In: Zuanna, G. D. & Micheli, G. A. (eds.): *Strong family and low fertility: A paradox? European Studies of population*. Vol. 14. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, pp. 127–160.
- Monostori, J. (2017): Stabilitás és változás az idősek háztartásszerkezetében. *Demográfia*, 60(1), 105–137.
- Mulder, C. H. & Schwanitz, K. (2015): Living Arrangements of Young Adults in Europe. *Comparative Population Studies*, 40(4), 367–398.
- Őri, P. & Pakot, L. (2014): Residence Patterns in Nineteenth-century Hungary: Evidence from the Hungarian MOSAIC Sample. *Working Papers on Population, Family and Welfare*, 20. Hungarian Demographic Research Institute.
- Prskawetz, A., Vikat, A., Philipov, D. & Engelhardt, H. (2003): Pathways to Stepfamily Formation in Europe: Results from the FFS. *Demographic Research*, 8(5), 107–150. DOI: 10.4054/DemRes.2003.8.5.

- Pew Research Center (2014): *In Post-recession Era, Young Adults Drive Continuing Rise in Multi-Generational Living*. <http://www.pewsocialtrends.org/2014/07/17/in-post-recession-era-young-adults-drive-continuing-rise-in-multi-generational-living/> Letöltés: 2018. február 7.
- Reher, D. S. (1998): Family Ties in Western Europe: Persistent Contrasts. *Population and Development Review*, 24(2), 203–234.
- Salvini, S. – Vignoli, D. (2011): Things change: Women’s and men’s marital disruption dynamics in Italy during a time of social transformation, 1970-2003. *Demographic Research*, 24(5), pp.145–174.
- Schneider, N. F. (2010): On the diversity of families in Europe. In: Kapella, O., Rille-Pfeiffer, C., Rupp, M. & Schneider, N.F. (eds.): *Family Diversity: Collection of the 3rd European Congress of Family Science*. Barbara Budrich Publishers, 35–48.
- Sobotka, T. (2003): Re-emerging diversity: Rapid fertility changes in Central and Eastern Europe after the collapse of the communist regimes. *Population (english edition)*, 58(4–5), 451–486. DOI: 10.2307/3246652.
- Sobotka, T. (2008): Overview chapter 6: The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, 19(8), 171–224.
- Sobotka, T., Skirbekk, V. & Philipov, D. (2011): Economic recession and fertility in the developed world. *Population and Development Review*, 37(2), 267–306.
- Spéder, Zs. (2010): Family changes in the new EU members states. In: Kapella, O., Rille-Pfeiffer, C., Rupp, M. & Schneider, N. F. (Eds.): *Family Diversity: Collection of the 3rd European Congress of Family Science*. Barbara Budrich Publishers, pp. 343–370.
- Statistics Canada (2017): Families, households and marital status: Key results. <https://www150.statcan.gc.ca/n1/daily-quotidien/170802/dq170802a-eng.htm>. Letöltés: 2018. június 18.
- Thevenon, O. (2009): *Does fertility respond to work and family reconciliation policies in Frances?* HAL. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/hal-00424832/document> Letöltés: 2018. február 7.
- Tomka, B. (2000): *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában*. Osiris.
- Vaskovics, L. (2002): A család fejlődése Európában. *Educatio*, 2002/3, 349–365.
- Vörös, Cs.-né & Kovács, M. (2013): A változó család a népszámlálási adatok tükrében. *Statisztikai Szemle*, 91(12), 1213–1227.

A háztartásszerkezet és az iskolai végzettség összefüggései²⁷

Harcza István & Monostori Judit
2018

1. Bevezetés²⁸

Az elmúlt évtizedekben a magyar társadalomban lezajló strukturális folyamatok alapvetően átalakították az együttélési formákat is. A közvetlen hatások között kiemelhető a társadalom életkor szerinti átrendeződése: a gyermekek és fiatalok népességen belüli arányának utóbbi évtizedekbenbeli erőteljes csökkenése, az idősek arányának folyamatos növekedése. Mindezek következtében míg 1990-ben a háztartások 39 százalékában élt 19 év alatti gyermek, addig 2016-ban már csak 26 százalékában. Ezzel párhuzamosan növekedett az időskorúak alkotta háztartások aránya. Mivel az idősek döntő többsége egy- vagy kétszemélyes háztartásban él, növekvő jelenlétük ezeknek az együttélési formák nagyobb részarányát eredményezte: 1990-ben a háztartások 18, 2016-ban 24 százalékában egy vagy két idős ember élt. Ezen a triviális összefüggéseken túl az életkori átrendeződésnek másik következménye a három- vagy többgenerációs együttélési forma térvesztése. Ez a háztartástípus ugyanis jellegzetesen azokhoz az együttélési formákhoz kötődik, amelyben gyermekek is élnek, és a gyermekes háztartások arányának visszaesése maga után vonja a három- és többgenerációs háztartások arányának csökkenését is.

Az életkori átrendeződés mellett több más jelentős strukturális változás is lezajlott, ami hatott a magyar társadalom háztartásszerkezeti jellemzőire: ezek közül az egyik legfontosabb az iskolai végzettség szerinti struktúra megváltozása: 1990-ben a 15 éves és idősebb népesség 56 százaléka volt legfeljebb általános iskolai végzettségű, 2016-ban már csak 24 százalékuk. Ugyanezen időszak alatt az érettségizettek aránya 19-ről 32 százalékra, a felsőfokú diplomásoké 9-ről 22 százalékra növekedett (*1. táblázat*). Ennek alapvető jelentősége van, hiszen az eddigi kutatások szerint a különböző iskolai végzettségűek termékenységé, az első önálló család alapításának időzítése és formái,

27 Megjelent: Kolosi, T. & Tóth I. Gy. (Szerk.): Társadalmi Riport 2018. pp. 109-124. TÁRKI.

28 A tanulmány szerzői köszönetet mondanak Kovács Marcellnek és Vörös Csabánának a népszámlálási adatbázisokkal kapcsolatban nyújtott segítségükért.

a párkapcsolatok felbomlási kockázata, a várható élettartam nagyon jelentős különbségeket mutat a különböző társadalmi rétegekben/a különböző iskolai végzettségük körében (lásd ezekről a kérdésekről *Monostori et al., 2018*). Ezek pedig nyilvánvalóan befolyásolják az együttélési formák alakulását is.

1. táblázat. A népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása, (nem tanulók), 1990–2016 (%)

Iskolai végzettség	1990	2001	2011	2016
<i>15+ népesség</i>				
Általános iskola	55,8	42,9	28,5	23,5
Szaktanulmányok/szakiskola	15,9	20,1	23,5	22,7
Érettségi	18,9	24,9	29,7	31,8
Felsőfok	9,4	12,0	18,4	22,0
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>18–39 év közötti népesség^a</i>				
Általános iskola	29,9	23,6	15,9	13,9
Szaktanulmányok/szakiskola	32,4	33,3	26,1	20,5
Érettségi	26,9	30,3	35,1	38,2
Felsőfok	10,8	12,8	23,0	27,4
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

^a Mivel a következőkben fiataloknak a 18–39 év közöttieket tekintjük, az iskolai végzettség szerinti átstrukturálódást erre a korosztályra is kiszámítottuk.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

Fontos kérdés, hogy a háztartásszerkezet szerinti struktúra változása mennyiben magyarázható ezekkel az átrétegződési folyamatokkal, és mennyiben alakultak át az együttélés mintázatai iskolai végzettség szerint. Nyilvánvaló például, hogy ha a magasabb termékenységgel jellemezhető általános iskolai végzettségűek csoportja szűkül, akkor visszaesik a gyermekes családok aránya, még akkor is, ha a különböző végzettségűek termékenysége időben nem változna. Másik oldalról viszont a diplomások arányának növekedése a rájuk jellemző demográfiai magatartás, értékek, beállítódások súlyát növeli meg a társadalomban. Az iskolai végzettség szerinti különbségek más szempontból is érdekesek, hiszen a különböző időszakokban az egyes végzettségek munkaerőpiaci értéke (elhelyezkedési, kereseti lehetőségek), a végzettséghez kötődő egyéb tőkék (például presztízs) változhatnak. Miközben az iskolai végzettség szerinti hierarchia továbbra is fontos szerepet tölt be, nyilvánvalóan kisebb a diploma relatív értéke egy olyan időszakban, amikor a társadalom közel negyede rendelkezik diplomával, mint amikor minden tizedik felnőtt diplomás. Ugyanakkor egy oktatási expanzió után az alacsony iskolai végzettség még inkább leértékelődhet.

Tanulmányunkban azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy az együttélési formák mennyire differenciáltak iskolai végzettség szerint. Milyen változások történtek a különböző iskolai végzettségűek háztartásszerkezetében? Közeledtek vagy távolodtak egymástól az életpálya egyes időszakaira jellemző együttélési formák a különböző végzettségűek között?

Írásunkban az 1990-es, 2001-es, 2011-es census, és a 2016-os mikrocensus adatait használjuk fel. Mivel ezek nem panel-, hanem keresztmetszeti adatok, elemzésünk alapvetően nem életpályákat vizsgál, hanem különböző kohorszok együttélési formáit egy meghatározott életkori szakaszban. Az 1990 és 2011 közötti censusok esetében a teljes népességre kiterjedő adatállománnyal dolgoztunk, a 2016-os mikrocensus esetében pedig a népesség 10 százalékát reprezentáló mintával.

Kutatásunkban az életpálya egyes fázisaiban vizsgáltuk meg az együttélési formák jellegzetességeit, illetve ennek összefüggéseit az iskolai végzettséggel. Az életpálya olyan szakaszait emeljük ki, amelyben az utóbbi évtizedekben a legjelentősebb változások zajlottak, és amelyekről feltételeztük, hogy iskolai végzettség szerint differenciált képet mutatnak. Az egyik ilyen a fiatal kor, a másik pedig a gyermekvállalás, a szülői státusban élés időszaka.

2. A fiatalok együttélési formái

A magyar társadalom háztartásszerkezet szerinti struktúrájának időbeli változása jelentős mértékben magyarázható a fiatalok együttélési mintáinak átalakulásával. A fiatal életszakasz bővelkedik az együttélési formák változásaiban, hiszen a fiatalok ekkor válnak le a szülői házról, alakítják ki első tartós párkapcsolatukat, szünek gyermekeket. A párkapcsolatok törékenyebbé válása miatt ez az a periódus, amikor nagyobb arányban bomlanak fel a kapcsolatok, mint más életszakaszokban. Ennek következtében vannak, akik egyedülállóvá válnak, vannak, akik visszaköltöznek a szülői házba. Ha a párkapcsolat felbomlásában gyermekek is érintettek, akkor egyszülős, illetve mozaiksaládok alakulnak ki, és vannak olyanok, akik vér szerinti gyermekükkel nem egy háztartásban folytatják az életüket.

2.1. Fiatalok a szülői házban

Az általunk fiatal korosztálynak tekintett 18–39 év közötti népességben az elmúlt évtizedek legfontosabb változása, hogy az érintett korosztályok egyre nagyobb hányada él a gyermekstátusban – azaz együtt élő partner és gyermek nélkül – a szülői házban (2. táblázat).

2. táblázat. A 18–39 év közötti népesség háztartásszerkezet szerinti megoszlása, 1990–2016, (%)

Háztartástípus	18–39 év közötti teljes népesség				18–39 év közötti nem tanuló népesség			
	1990	2001	2011	2016	1990	2001	2011	2016
1. Egyszemélyes háztartásban él	6,2	5,9	9,3	8,6	6,0	5,6	9,5	8,7
2. Házastársával él	5,6	4,4	4,0	4,6	5,7	4,8	4,5	5,2
3. Élettársával él	1,2	3,8	5,7	8,1	1,2	4,0	6,3	8,9
4. Házastársával és gyermekével él	49,8	36,4	23,8	20,2	51,2	40,1	27,3	22,9
5. Élettársával és gyermekével él	2,6	5,9	9,7	10,5	2,6	6,5	11,1	11,9
6. Gyermekével él, egyszülősként	6,3	4,2	4,3	3,2	6,5	4,6	4,9	3,6
7. Szüleivel él partner és gyermek nélkül („gyermek státusban”)	23,8	35,5	37,8	38,5	22,3	30,5	31,0	32,7
8. Egyéb státusban él	4,5	3,9	5,4	6,3	4,4	3,9	5,4	6,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

Az 1990 és 2016 közötti adatok azt mutatják, hogy a szülőkkel együtt élő fiatalok arányának növekedése az 1990-es években volt a legdinamikusabb, a 2000-es évektől a folyamat a férfiak körében megállt, a nőknél további enyhe emelkedést mutatott. 2011-ben és 2016-ban az érintett korosztályoknak közel 40 százaléka élt a szülői házban. A nem tanulók körében ez az arány mindkét évben 30 százalék körül mozgott, viszont a férfiaknál sokkal nagyobb a mutató értéke. 2016-ban a 18–39 év közötti nem tanuló férfiak 40, a nők 25 százaléka élt a szülői házban. (3. táblázat)

3. táblázat. A szülői házban partner és gyermek nélkül élők aránya,* 1990–2016, (18–39 éves nem tanuló népesség), (%)

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
<i>Nők</i>					
1990	9,3	17,5	17,7	10,9	14,0
2001	15,4	20,8	26,5	19,6	21,4
2011	16,3	17,4	28,4	21,1	22,4
2016	20,3	21,4	30,8	21,1	24,8
<i>Férfiak</i>					
1990	33,3	33,0	30,0	14,4	30,6
2001	41,8	40,2	42,1	25,1	39,4
2011	42,1	38,2	46,2	26,5	39,4
2016	42,8	40,9	46,4	27,2	40,2

*A 2. táblázat 7. kategóriája.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

Ez a jelenség alapvetően a fiatalok kései önállósodásával függ össze, ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a szülői házban partner és gyermek nélkül élők egy része már korábban elköltözött a szülői házból, és már volt tartós, együttélésen alapuló párkapcsolata, esetleg gyermeke is született. A szülői házról való leválás ugyanis nem feltétlenül egyszeri aktus, és az elköltözés nem tekinthető véglegesnek. Más kutatások arra utalnak, hogy a „visszaköltözők” között többségben vannak az alacsonyabb státusúak és a férfiak. A visszaköltözésben a párkapcsolati problémák mellett az anyagi nehézségek, a munkanélküliség játszanak fő szerepet (*Monostori & Murinkó, 2018*) Ezeket az megállapításokat igazolja az is, hogy 2016-ban a szülői házban gyermekstátusban élők 5 százalékának már volt vér szerinti gyermeke, ezen belül a legfeljebb 8 általánost végzetek 10, a szakmunkás végzettségük 7 százalékának. Természetesen ez a csoport nem feltétlenül visszaköltöző, hiszen lehetnek közöttük olyanok, akik sohasem hagyták el a szülői házat, és a visszaköltözők között is lehetnek gyermektelenek. Mindenesetre azt állíthatjuk, hogy a gyermekstátusban élők arányának növekedése nem csak a fiatalok kései önállósodásával függ össze.

Részben az elmondottak magyarázhatják azt, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében is magas a szülői házban élők aránya (*3. táblázat*), annak ellenére, hogy ők sokkal hamarabb fejezik be a tanulmányaikat, mint a diplomások. A szülői házban élő nők arányát tekintve 1990 és 2016 között a legmagasabb értékeket az érettségizettek csoportjában láthatjuk. A férfiaknál ez csak a 2001–2016 közötti időszakra igaz, 1990-ben az érettségizettek magas aránya alig különbözött a náluk alacsonyabban kvalifikáltaktól (*3. táblázat*).

Az iskolai végzettség mellett fontos szerepe lehet a munkaerőpiaci részvételnek is, hiszen a munkaerőpiaci pozíció alapvetően befolyásolhatja, hogy a fiataloknak milyen lehetőségeik vannak az önállósodásra, illetve hogy milyen kényszerítő erők mozgatják a szülői házba való visszaköltözést. Ha a tanulókat, a dolgozókat és a nem dolgozó inaktívakat összevetjük, akkor azt látjuk, hogy a szülőkkel felnőtt gyermekként élők aránya 1990 óta éppen a tanulók körében növekedett legkevésbé. A dolgozók, de még inkább a nem dolgozó inaktívok körében sokkal erőteljesebb a növekedés. 1990-ben a 18–39 év közötti nem dolgozó fiatal nők 15 százaléka, 2016-ban már 38 százaléka élt a szüleivel, még gyermekstátusban. A férfiak mutatója ezen időszak alatt 50-ről 62 százalékra növekedett. (*4. táblázat*). Ráadásul a nem tanuló, nem dolgozó kategóriába tartozók aránya is növekedett: a férfiaknál az 1990-es 6 százalékról a 2016-os 12 százalékra, nőknél 11-ről 16 százalékra emelkedett az érték. Mindezek alapján megállapítható, hogy 2016-ban a munkaerőpiacról való kiszakadás erősebb háttértényezője a fiatalok szülői házban élésének, mint 1990-ben.

4. táblázat. A szülői házban partner és gyermek nélkül élők aránya, nem és aktivitás szerint, (18–39 év közötti népesség), 1990, 2016, (%)

Gazdasági aktivitás	1990	2016
	<i>Nők</i>	
Tanul	72,3	79,4
Dolgozik	16,6	27,5
Nem tanul, nem dolgozik	15,2	37,5
<i>Férfiak</i>		
Tanul	78,5	82,8
Dolgozik	29,4	37,0
Nem tanul, nem dolgozik	49,3	61,5

Megjegyzés: Az anyasági ellátáson levők nem szerepelnek a táblázatban.

Forrás: 1990: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

2.2. Fiatalok önálló háztartásban

A szülői házból elköltöző fiatalok nagy része családban éli az életét, körükben kevésbé elterjedtek az egyszemélyes háztartások. 1990 és 2016 között az egyszemélyes háztartásban élők aránya 6 és 10 százalék között mozgott. Az iskolai hierarchián felfelé haladva egyre magasabb értékeket láthatunk. 2016-ban az általános iskolai végzettségűeknek mindössze 3, az érettségizetteknek 8, a diplomásoknak 15 százaléka élt egyszemélyes háztartásban (5. táblázat). 1990 és 2016 között az iskolai végzettség szerinti különbségek növekedtek.

5. táblázat. Egyszemélyes háztartásban élők* aránya, iskolai végzettség szerint (18–39 év közötti népesség), 1990–2016, (%)

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
1990	5,9	4,9	6,0	9,8	6,0
2001	3,8	3,9	6,4	11,7	5,6
2011	5,0	7,1	9,2	15,9	9,5
2016	3,4	5,6	8,2	14,5	8,7

*A 2. táblázat 1. kategóriája.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

Jelentős változások történtek az egyedülállók összetételét illetően olyan ismérvek szerint, amelyek jól jelzik az egyszemélyes háztartás mögötti élethelyzetet. 1990-ben az egyedül élők közel harmadának, 2016-ban csupán 6 százalékának volt már gyermeke. 1990-ben minden negyedikük elvált volt, 2016-ban csak 5 százalékuk. Korábban köreikben nagyobb volt azoknak az aránya, akik dolgoztak, 2016-ra megnőtt a tanuló státusúak aránya. Utóbbiak döntő többsége valószínűleg szorosan kötődik a szülői házhoz, anyagilag tőlük függ.

A kései önállósodással, a tartós párkapcsolat kialakításának nehézségeivel és a partnerkapcsolatok törekenyebbé válásával függ össze, hogy 1990 és 2016 között visszaesett azoknak a fiataloknak az aránya, akik partnerükkel egy háztartásban élnek. 1990-ben a fiatalok 61 százaléka, 2016-ban csupán 49 százaléka élt partnerével egy háztartásban. A legjelentősebb visszaesés az érettségizettek körében volt megfigyelhető. Miközben a többi iskolai végzettség szerinti kategóriában 1990 és 2016 között körülbelül 10 százalékponttal csökkent az arányuk, addig az érettségizetteknél a visszaesés mértéke 16 százalékpontos volt (6. táblázat).

6. táblázat. Partnerükkel egy háztartásban élők* aránya, iskolai végzettség szerint, (18–39 év közötti népesség), 1990–2016, (%)

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
<i>Csak a partnerével vagy partnerével és gyermekeivel él együtt</i>					
1990	61,6	58,9	60,1	65,8	60,8
2001	56,7	55,6	52,3	59,7	55,4
2011	50,2	51,8	44,2	53,2	49,2
2016	50,7	50,0	43,9	54,3	49,0
<i>Csak a partnerével él együtt</i>					
1990	6,0	6,4	7,6	9,5	6,9
2001	6,1	7,5	10,0	14,4	8,8
2011	6,0	8,6	11,1	15,9	10,7
2016	7,0	10,7	14,5	19,6	14,1

*A 2. táblázat 2., 3., 4., 5. (egész táblázat), 4., 5. (a táblázat alsó része) kategóriái.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

Ahogy a 3. táblázatból is láttuk, az érettségizettek élnek a legnagyobb arányban a szülői házban. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy az érettségi – az önálló családalapítás szempontjából – egyre inkább elértéktelenedik, elsősorban amiatt, hogy ez a végzettség többnyire csak gyenge munkaerőpiaci pozíciót nyújt. Ha megnézzük a KSH foglalkoztatottságra vonatkozó statisztikáit, akkor azt látjuk, hogy a gimnáziumi érettségivel rendelkezők foglalkoztatottsági mutatói mind a nők, mind pedig a férfiak esetében rendre elmaradnak például a szakmunkásokétól. (KSH, 2018)

Az e végzettséggel együtt járó anyagi-egzisztenciális hátrányok tehát – több tekintetben is – növekvő hátrányokat jelentenek az érintettek számára.

2011 és 2016 között a partnerkapcsolatban élők arányának folyamatos csökkenése megállni látszik. A diplomásoknál még egy kisebb emelkedést is megfigyelhetünk. A fenti folyamat kialakulásában feltételezhetően komoly szerepe volt a foglalkoztatottság bővülésének, valamint az ezzel párhuzamosan javuló anyagi körülményeknek, az ebben az időszakban bevezetett új családtámogatási eszközöknek, ami növekvő esélyt adhatott a tartós párkapcsolat felvállalásához.

A különböző iskolai végzettségűek között a tekintetben is lényeges különbségek vannak, hogy a partnerükkel együtt élők körében mekkora arányt tesznek ki azok, akiknek a háztartásban nincsenek gyermekek. Minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál jellemzőbb, ez az együttélési forma. 2016-ban a partnerével együtt élők körében 29 százalékot tett ki azoknak az aránya, akik gyermek nélkül, csak a párjukkal éltek együtt. Az általános iskolai végzettségűeknek 14, a szakmunkásoknak 21, az érettségizetteknek 33, a diplomásoknak pedig 36 százaléka tartozott ebbe a kategóriába. 1990 és 2016 között nagyon megnövekedtek az iskolai végzettség szerinti különbségek, aminek az az oka, hogy az érettségizettek és a diplomások körében dinamikusan növekedett a gyermektelen párok aránya (6. táblázat).

A partnerükkel együtt élők különböző csoportjaiban 1990 és 2016 között folyamatosan nőtt a nem házasságban, hanem élettársi kapcsolatban élők aránya. 1990-ben a partnerkapcsolatban élő fiatalok 6, 2016-ban már 43 százaléka élettársi kapcsolatban élt. A növekedés rendkívül erőteljes volt minden iskolai végzettségi szinten, és 1990-től kezdve folyamatosan jellemző, hogy az iskolai hierarchia alján levők körében a legmagasabb az élettársi kapcsolatok aránya, és az iskolai hierarchián felfelé haladva csökken ez az arány: 2016-ban a partnerükkel együtt élő, legfeljebb általános iskolai végzettségűek 62 százaléka, a szakiskolai végzettségűek 48, az érettségizettek 43, a diplomásoknak 29 százaléka élt élettársi kapcsolatban.

Az együttélési formák alakulása szempontjából alapvető szerepe van annak, hogy hogyan alakul azoknak az aránya, akik szülő szerepben vannak, azaz akik már új családot alapítottak, és gyermekükkel/gyermekükkel együtt élnek. Párhuzamosan azzal, hogy a fiatalok növekvő hányada él a szülői házban, egyre kisebb azoknak az aránya, akik partnerükkel és gyermekükkel élnek együtt. 1990-ben a már nem tanuló nők 70, a férfiak 51 százaléka élt ilyen háztartásban, 2016-ban csupán 47 és 30 százaléka. Ez az együttélési forma az érettségizettek és a diplomások körében esett vissza a legjelentősebb mértékben (7. táblázat).

7. táblázat. Gyermekekkel együtt élők aránya,* iskolai végzettség szerint (18–39 év közötti nem tanuló népesség), (%)

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
<i>Nők</i>					
1990	77,0	67,7	65,1	66,8	69,9
2001	71,4	65,0	54,5	53,2	61,0
2011	67,3	64,5	47,5	44,8	52,9
2016	64,0	58,8	41,7	42,2	47,3
<i>Férfiak</i>					
1990	46,1	51,4	50,8	60,6	50,8
2001	41,7	43,8	36,5	43,8	41,5
2011	37,5	38,8	26,7	35,0	34,0
2016	37,2	34,9	23,4	30,0	29,9

*A 2. táblázat 4., 5., 6. kategóriái.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

Ez a trend arra enged következtetni, hogy a diplomások körében a karrierépítés fontossága/kényszere egyre inkább erősödik a gyermekvállalás rovására, az érettségizettek esetében pedig e folyamat inkább a státussal együtt járó munkapiaci körülmények romlásával hozható összefüggésbe. A jövőbeli születésszám alakulása szempontjából kulcsfontosságú kérdés, hogy a fiatal generációk körében a növekvő létszámú közepre tegeket sikerül-e nagyobb mérvű gyermekvállalásra ösztönözni, amire a nemzetközi tapasztalatok szerint is akkor van érdemi esély, ha ugrásszerű javulást lehet elérni a munka és a családi élet harmonikussá tételében.

A tartós párkapcsolatok és a gyermekvállalás iskolai végzettség szerinti differenciáltsága mellett a kapcsolatok felbomlásának kockázata is szoros összefüggést mutat az iskolai végzettséggel.

Az élettársi kapcsolatokról nem állnak rendelkezésre adminisztratív adatok, de azt tudjuk, hogy hosszú évek óta 60 százalék körül mozog azoknak a válaszoknak az aránya, ahol kiskorú gyermekek is érintettek a kapcsolat felbomlásában (*KSH, Demográfiai Évkönyvek*). A hazai gyakorlat szerint az elvált szülők kiskorú gyermekeinek döntő többségét az anyáknál helyezik el. A gyermeküket egyedül nevelő anyák aránya 1990 és 2016 között nem változott lényegesen. A 2000-es években enyhe növekedést figyelhettünk meg, de 2011 és 2016 között ismét csökkent azoknak a szülőknek az aránya, akik egyedül nevelik a gyermekeiket. Iskolai végzettség szerint azonban lényeges átrendeződések történtek. Miközben 1990-ben a különböző végzettségűek adatai nagyon közel álltak egymáshoz, 2016-ban az érettségivel nem rendelkezők csoportjában kétszerannyi az egyszülős, mint a diplomás anyák csoportjában, és az érettségizettek és a diplomások között is megnövekedett a különbség. Ennek alapvetően az az oka, hogy az a növekedés, ami a 2000-es években az érettségizettek és az érettségivel nem

rendelkezők körében lezajlott, a diplomásokat nem jellemezte. 2001-ben és 2011-ben a diplomások körében az egyszülős anyák aránya 12-13 százalék volt, 2016-ra pedig 10 százalékra csökkent (8. táblázat).

8. táblázat. A gyermeküket egyedül nevelő anyák aránya az összes anyán belül,* iskolai végzettség szerint (18–39 év közötti nem tanuló népesség), (%)

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
1990	15,9	13,1	15,2	15,9	15,1
2001	15,4	13,7	14,5	12,2	14,2
2011	20,8	19,4	18,0	13,2	17,7
2016	18,4	17,1	14,9	9,7	14,4

*A 2. táblázat 6. kategóriája a 4., 5., 6. kategórián belül.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

3. Gyermekes háztartások

A rendszerváltás után folyamatosan csökkenő termékenységi mutatók nyilvánvaló következménye, hogy 1990 és 2016 között drasztikusan visszaesett a gyermeket nevelő háztartások aránya. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a megszületett gyermekek különböző módon oszlanak meg a különböző háztartástípusok szerint, két év azonos termékenységi mutatói mellett is lehet különböző a gyermekes háztartástípusok aránya, hiszen ez az utóbbi attól is függ, hogy mennyire stabilak a párkapcsolatok, hogy mennyire gyakori a felbomlott kapcsolatok utáni új család alapítása, milyen valószínűséggel jönnek létre a mozaikcsaládok, és hogyan alakul a gyermekszám ez utóbbi családokban. A trendek alapján azt látjuk, hogy a rendszerváltás után a 2011-es mérésig csökkent a kétgyermekes családmodell súlya, és növekedett azoknak a gyermekes háztartásoknak az aránya, ahol csak egy gyermek élt. Ezekkel párhuzamosan enyhe növekedést mutatott a három- vagy többgyermekes nevelő háztartások aránya is. 2011 és 2016 között ez a folyamat megtorpanni látszik, bár a demográfiai folyamatok ilyen rövid távon sohasem értelmezhetők egyértelműen. 2011 és 2016 között a két gyermeket nevelő háztartások aránya megemelkedett a gyermekes háztartások körében, és további enyhe növekedést mutatott a nagycsaládosok aránya is (9. táblázat).

9. táblázat. Az egy gyermeket nevelők aránya a gyermekes háztartások körében a szülők iskolai végzettsége szerint, háztartási szintű adat, (%)

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
<i>Az egy gyermeket nevelők aránya</i>					
1990	51,1	37,8	46,8	46,3	45,9
2001	48,0	44,1	50,5	46,9	47,6
2011	44,4	51,2	55,1	50,2	51,4
2016	42,0	51,5	54,9	47,1	50,2
<i>A két gyermeket nevelők aránya</i>					
1990	32,7	49,8	46,3	46,2	43,0
2001	29,1	41,4	40,9	43,0	39,3
2011	27,0	33,9	35,4	38,5	34,8
2016	28,2	32,8	34,5	40,1	35,3
<i>A három vagy több gyermeket nevelők aránya</i>					
1990	16,2	12,4	6,9	7,5	11,1
2001	22,9	14,5	8,6	10,0	13,1
2011	28,6	14,9	9,5	11,3	13,8
2016	29,8	15,7	10,6	12,8	14,4

Megjegyzés: a táblázat adatai azokra a háztartásokra vonatkoznak, amelyek 24 éves vagy fiatalabb gyermeket nevelnek. A szülők iskolai végzettségénél a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező szülő adatát vettük figyelembe.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

A 9. táblázatból látható, hogy az a születési többlet, amely a 2010-es években tapasztaltunk, megállította a kétgyermekes családmodell csökkenését. Viszont azt is látni kell, hogy a szülők iskolai végzettsége szerint ez nem minden csoportra érvényes. 1990 és 2011 között a kétgyermekes családmodell legerőteljesebben a szakiskolai végzettségűek és az érettségizettek körében esett vissza, ahol nagy dinamikával növekedett az egy gyermeket nevelők aránya, miközben az általános iskolai végzettségűek körében jelentősebben emelkedett a nagycsaládosok aránya. Az alapfokú végzettségűek csoportjában a három vagy több gyermeket nevelők aránya a rendszerváltás óta 16-ról 30 százalékra növekedett.

A háztartásszerkezetet illetően mindig is előtérben álló kérdés volt a tradicionálisnak tekintett, multigenerációs háztartások részarányának az alakulása. Az elmúlt több mint negyedszázadra visszatekintve, nézőpont kérdése, hogy a megfigyelt trendet miként értékeljük. A három- vagy többgenerációs háztartások aránya a népesség egészében ugyanis 1990 óta csökkent, de a gyermekes háztartások körében nem voltak lényeges változások. A gyermekes háztartások egytizede olyan, ahol nagyszülő vagy nagyszülők is élnek a háztartásban. Egyértelmű tendencia csak a diplomás szülők háztartásaiban figyelhető meg, ahol enyhén, de folyamatosan csökkent a multigenerációs

háztartások aránya. Más csoportokban a stagnálás és az enyhe változások időszaka váltakozott az elmúlt évtizedekben. (10. táblázat)

10. táblázat. A három- vagy többgenerációs háztartások aránya a gyermekes háztartások körében a szülők iskolai végzettsége szerint, háztartási szintű adat, (%)

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
1990	10,4	13,1	12,1	10,3	11,5
2001	13,1	15,0	12,3	8,5	12,4
2011	13,6	14,0	12,2	7,5	11,5
2016	11,7	11,9	10,2	5,7	9,2

Megjegyzés: a táblázat adatai azokra a háztartásokra vonatkoznak, amelyek 24 éves vagy fiatalabb gyermeket nevelnek. A szülők iskolai végzettségénél a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező szülő adatát vettük figyelembe.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

A hazai háztartásszerkezeti kutatások fehér foltjának számít a mozaikcsaládok vizsgálata. A jelenség fontossága mellett szól az a körülmény, hogy a gyermekeiket párkapcsolatban nevelő szülők nagyon különböző élethelyzetben vannak attól függően, ha kizárólag vér szerinti gyermekeiket nevelik, vagy a családjukban olyan gyermekek is élnek, akiknek csak az egyik szülő vér szerinti. Számos pszichológiai kutatás foglalkozik az intakt *versus* mozaikcsaládban felnövő gyermekek iskolai előmenetelének vizsgálatával, a mozaikcsaládokban kialakuló szerepekkel, döntéshozatali mechanizmusokkal, a háztartáson kívül élő szülővel való kapcsolattartással. A szociológiai jellegű kutatások azonban nagyon ritkák (e kivételek közé tartozik: Kovács & Vörös, 2013).

Az 1990-es census adataiból a mozaikcsaládok arányát nem lehet kiszámítani, de a 2001 és 2016 közötti adatok azt jelzik, hogy arányuk nem mutat egyértelműen növekvő trendet, aminek az az oka, hogy a felbomlott kapcsolatok utáni új partnerkapcsolat kialakítása az utóbbi évtizedekben nem mutatott emelkedést. 2011 és 2016 között a mozaikcsaládok arányában enyhe növekedést láthatunk, ami talán összefügghet az egyszülős családok arányának csökkenésével, noha ezt keresztmetszeti adatok alapján nem lehet egyértelműen bizonyítani.

2016-ban a háztartások kétharmada intakt volt, 13 százalékot tett ki az mozaik és 23 százalékot az egyszülősök aránya (11. táblázat). Az iskolai végzettség szerinti különbségek rendkívül markánsak. Az általános iskolai végzettségű szülők körében csak minden második háztartás intakt, míg az érettségizetteknek közel kétharmada, a diplomásoknak pedig közel háromnegyede. A mozaikcsaládok aránya, nem mutat ekkora differenciáltságot, viszont az egyszülős családok aránya jelentős eltéréseket mutat a szülő iskolai végzettsége szerint. A diplomás szülők háztartásainak 16, az általános iskolai végzettségűekének 39 százalékában a szülő egyedül neveli gyermekeit.

11. táblázat. A háztartások típusai a gyermekes háztartások körében a szülők iskolai végzettsége szerint, háztartási szintű adat, (%)

	2001	2011	2016
<i>Általános iskola</i>			
Intakt	51,5	47,0	49,5
Mozaik	12,4	9,2	11,5
Egyszülős	36,1	43,8	39,0
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>Szakiskola</i>			
Intakt	72,4	63,5	60,1
Mozaik	12,5	10,6	14,4
Egyszülős	15,1	25,9	25,5
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>Érettségi</i>			
Intakt	70,1	66,5	64,9
Mozaik	10,4	8,6	12,6
Egyszülős	19,5	24,9	22,4
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>Diploma</i>			
Intakt	75,1	75,2	73,0
Mozaik	10,2	6,6	11,4
Egyszülős	14,8	18,3	15,6
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>Együtt</i>			
Intakt	68,3	65,7	64,8
Mozaik	11,3	8,6	12,5
Egyszülős	20,4	25,7	22,7
Összesen	100,0	100,0	100,0

Megjegyzés: a táblázat adatai azokra a háztartásokra vonatkoznak, amelyek 24 éves vagy fiatalabb gyermeket nevelnek. A szülők iskolai végzettségénél a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező szülő adatát vettük figyelembe.

Intakt családoknak azokat tekintettük, ahol minden ott élő gyermek vér szerinti szülei a háztartásban élnek. Többszalados háztartások besorolása azon család alapján történt, amely az intakt, mozaik és egyszülős kategóriák közül az alacsonyabb sorszámúba tartozott.

A népszámlálásokban és a mikrocenzusban közvetlenül nem kérdezik meg, hogy a háztartásban élő gyermekek a szülőknek vér szerinti gyermekei-e. Ugyanakkor adatokkal rendelkezünk minden személy vér szerinti gyermekének születési időpontjáról. Ugyanez az adat rendelkezésre áll a háztartásban élő gyermekekről is. A kettő összehasonlítása alapján állapítottuk meg, hogy a gyermek mindkettő, csak az egyik vagy egyik szülőnek sem a gyermeke. Az adatok pontatlansága miatt úgy véljük, hogy a mozaikcsaládok arányát felülbecsüljük.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocenzus, a szerzők számítása.

A mozaikcsaládokban élő szülők nagyobb arányban élnek élettársi kapcsolatban, mint az intakt családok szülői. Az intakt családokban 19, a mozaikcsaládokban 46 százalékot tett ki a házasság nélküli együttélések aránya. Ez azt jelenti, hogy második/harmadik kapcsolatként a szülők jellemzőbben választják az élettársi kapcsolatot. A mozaikcsaládokban élő diplomások harmada, az érettségizettek kevesebb mint fele, az általános iskolai végzettségűeknek viszont majdnem kétharmada nem él házasságban. 2016-ban a mozaikcsaládok 43 százalékában éltek közös gyermekek is, ami legkevesebé az érettségizettek, leginkább az általános iskolát végzettek körében volt jellemző.

4. Összegzés

Tanulmányunk a társadalmi tagozódás, ezen belül is az iskolai végzettség szerinti struktúra, valamint az együttélési formák változása közötti összefüggésre kívánta felhívni a figyelmet. A vizsgálat aktualitását adja, hogy a jelenlegi kormányzat társadalompolitikai programjának meghatározó eleme a termékenységi mutatók növelése, amelynek előfeltételeként a kormányzat számos oldalról próbálja támogatni a fiatalok családalapítási törekvéseit. Kutatásunk rávilágít arra, hogy az iskolai végzettség szerinti struktúra átalakulása (például a diplomások növekvő aránya), egyes végzettségek elértéktelenedése (például gimnáziumi érettségi) alapvetően ezen törekvések ellenében hatnak. Míg az előbbieknél a versengő értékek, a fogyasztói társadalom kiteljesedése, a munkaerőpiaci karrier fontossága, addig az utóbbiaknál a munkaerőpiaci nehézségek lehetnek gátjai a családalapításnak.

Elemzésünk rámutatott arra, hogy az 1990-es években drasztikusan megnövekedett azoknak az aránya, akik a szülői házban élnek, együttélő partner és gyermek nélkül. A 2000-es évekre kialakuló magas értékek a további időszakban is állandósultak. A növekedés minden iskolai végzettségi szinten hasonló dinamikával zajlott, és azoknak a körében, akik nem tanulnak, de nem is dolgoznak, még meredekebb volt. Ez arra utal, hogy a szülői házban élő fiatalok magas aránya csak részben függ össze azzal a ténnyel, hogy egyre többen és egyre hosszabb ideig tanulnak. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében az anyagi nehézségek, a lakhatási problémák, a munkaerőpiaci integráció nehézségei játszhatnak szerepet abban, hogy felnőttként is a szülői házban élnek, önálló család nélkül. Körükben feltehetően nagyobb az aránya azoknak is, akik visszaköltöztek a szülői házba. Erre utal, hogy ebben a rétegben magasabb azoknak az aránya, akiknek már vannak gyermekeik, csak nem élnek velük együtt. Feltehetően ez lehet a magyarázata annak is, hogy miért a férfiakra jellemzőbb ez a státus.

A szülői háztól elköltöző fiatalok döntő többsége családban él. Az egyszemélyes háztartások aránya viszonylag alacsony, és időben nem mutat egyirányú trendet. Az egyszemélyes háztartások aránya sokkal magasabb a diplomások körében. Szintén a magasabb végzettségűekre jellemzőbb, hogy partnerükkel együtt élnek, de nincsenek gyermekek a háztartásban. Úgy tűnik, hogy az önállósodás az alacsonyabb

végzettségük körében sokkal inkább összekötődik a gyermekvállalással, mint a magasan kvalifikáltaknál. A csökkenő termékenységi mutatók, a gyermektelenség terjedése, valamint a kapcsolatok törékenysége miatt visszaesett azoknak a fiataloknak az aránya, akik gyermekeikkel élnek egy háztartásban. A visszaesés az érettségizettek és a diplomások körében volt a legjellemzőbb. Különösen erősen csökken a mutató a férfiak körében. 2016-ban az érettségizett és diplomás férfiak körében feleannyi a gyermekével együtt élő, mint 1990-ben.

1990 és 2011 között a gyermekes családok körében csökkent a kétgyermekes családmódel súlyja. 2011 és 2016 között viszont ez a folyamat megtorpanni látszik, hiszen ebben az időszakban a két, illetve három vagy több gyermeket nevelők aránya is növekedett. Ez utóbbi egyébként a korábbi trend folytatásaként értelmezhető, hiszen a kétgyermekesek aránya korábban úgy csökkent, hogy mind az egy, mind a három és több gyermekkel élők növekedett, igaz, az előbbi sokkal nagyobb mértékben. 1990 és 2011 között az egy gyermekes családok aránya legnagyobb mértékben az érettségizettek körében növekedett. Jólal mérsékeltebb volt a növekedés a szakiskolai végzettségűek és a diplomások körében, az általános iskolai végzettségűek körében pedig csökkenést láttunk. Ez utóbbinak az volt az oka, hogy a legkevésbé kvalifikáltak körében erőteljesen növekedett a nagycsaládosok aránya.

A multigenerációs családok aránya a népesség egészében csökken, de a gyermekes családok számos csoportjában ez nem mutatható ki. Lényegesebb visszaesés csak a diplomás szülők háztartásaiban volt kimutatható.

2016-ban a 24 éves vagy annál fiatalabb gyermeket nevelő háztartásoknak kevesebb, mint kétharmada volt intakt, azaz olyan háztartás, ahol az összes gyermek ott élő szülője egyben vér szerinti szülője is. Az intakt háztartások arányának növekedését csak egy rövid időszakra (2001–2016 között) vonatkozóan tudtuk vizsgálni, de ez alapján az intakt háztartások arányának csökkenése látható.

A kapcsolatok felbomlása után a fiataloknak – elsősorban is férfiaknak – csak kisebb része lép be egy újabb családba. Ez az oka annak, hogy az egyszülős háztartások aránya nagyon magas, különösen az alacsony iskolai végzettségűek körében. Ez szintén befolyással van a termékenységi mutatók alakulására, hiszen az egyszülős háztartásokban mindig sokkal alacsonyabb a gyermekszám, mivel itt „megszakadnak a gyermekvállalási tervek”. Ha alacsonyak az újrarázasodási mutatók, ha a fiatalok nem létesítenek újabb együttélésen alapuló kapcsolatot, akkor ez a jelenség is az alacsony termékenységi mutatók okozójává válik.

Szakirodalom

- KSH (2018): STADAT adatbázis. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_q1f045.html. Letöltés: 2018.07.21
- Monostori, J. & Murinkó, L. (2018): Család- és háztartásszerkezet. In: Monostori, J., Óri, P. & Spéder, Zs. (Szerk.) Demográfiai portré 2018. pp. 153–170.
- Monostori, J., Óri, P. & Spéder, Zs. (szerk.) (2018): Demográfiai portré 2018. KSH NKI.
- Kovács, M. & Vörös Cs.-né (2013): A változó család a népszámlálási adatok tükrében. *Statisztikai Szemle*, 91. évf. 12. sz. 1213–1227.

Stabilitás és változás az idősek háztartásszerkezetében²⁹

Monostori Judit
2017

1. Bevezetés

A népesség, és ezen belül az idősek háztartásszerkezetének alakulását makroszintű strukturális változások és mikroszinten működő hatásmechanizmusok is befolyásolják. A hosszú távú makrohatások közül a család gazdasági szerepének a megváltozását, az iskolai végzettség szerinti struktúra átalakulását, a gazdaság ágazati szerkezetének, a megélhetési viszonyoknak a megváltozását, valamint az állam társadalompolitikai szerepének átalakulását említhetjük meg. A XX. század első feléig sokkal inkább kijelölt pályán haladt, hogy az emberek milyen háztartás-struktúrában éltek az életüket. A többgenerációs együttélési formák széles körben való elterjedtsége időszakában inkább arról beszélhetünk, hogy az egyének háztartáson belüli helyzete változott meg az életpálya során. A születésük utáni években gyermekként, fiatal felnőtt korukban az újabb generációk szüleiként, később idősödő szülőként, majd a család legidősebb tagjaként éltek életüket. Családon belüli szerepük ezekhez a szakaszokhoz kapcsolódott. Továbbá az is jellemző volt, hogy az idősek mindvégig aktív tagjai maradtak a háztartásnak. Ma az életpálya különböző szakaszaiban más-más háztartás-szerkezetben élünk, idős korunkra nagy eséllyel kiszakadunk gyermekeink, unokáink közvetlen közelségéből. Életünk utolsó szakaszára többnyire egyedül maradunk.

A hosszú távú folyamatok mellett rövidebb távon is fontos változások zajlottak le, amelyek hatással vannak az idősek együttélési mintáira. A többgenerációs életforma további visszaszorulásával, az egyéni és a családi életpályák diverzifikálódásával, az alkalmazotti munka és a nyugdíjrendszer kiterjedésével és a várható élettartam megnövekedésével az időskor egy önálló, a korábbi életszakaszoktól jól elkülöníthető szakasszá vált sok szempontból is. Ráadásul egy időtartamát tekintve folyamatosan növekvő életszakasrról van szó. 1980-ban egy 60 éves magyar férfi várható élettartama

29 Megjelent: Demográfia 2017 (60/1 szám) 105-137.

14,6 év volt, 2014-ben 17,6. Egy ugyanilyen életkorú nő 1980-ban átlagosan még 18,4, 2014-ben már 22,5 életévre számíthatott.

A tanulmány címében jelzett „stabilitást és változást” a fent említett makroszintű strukturális átalakulások tükrében értelmezzük, ám írásunk alapvetően a mikroszintű folyamatokra fókuszál, ezekbe ágyazva mutatja be az idősök háztartásszerkezetében az elmúlt két évtizedben bekövetkezett változásokat.

A mikroszintű tényezők köréből elsősorban az egyének életciklusához kötődő jellemzők, az anyagi körülmények, a szülői családtól hozott kulturális és demográfiai minták, az időskor előtti életszakasz demográfiai eseményei azok, amelyek kényszerek és lehetőségek formájában alakítják az érintettek háztartásszerkezetét. Ezeken kívül még számos egyéni döntés, preferencia formálja az együttélési formákat, amelyek így igen széles skáláját teremtik meg a mai társadalmakban megjelenő háztartástípusoknak.

Tanulmányunkban azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogyan alakulnak át az együttélési minták idős korban, milyen befolyást gyakorol erre az a tény, hogy a 60. életév utáni életszakasz meghosszabbodott, és az ún. legidősebbek – a 80–85 év felettiek – aránya növekszik legnagyobb mértékben a mai magyar társadalomban is. Rámutatunk arra, hogy az együttélési formák tekintetében mely tényezők mutatnak térben és időben is viszonylag nagy állandóságot, és milyen következményei vannak az utóbbi évtizedek változásainak.

Bár idős korban kevesebb életesemény történik, mint a fiatalabb életszakaszunkban, a háztartásszerkezet alakulását tekintve ez az időszak is hoz változásokat, részben az idősök, részben a gyermekek életeseményeinek következtében. Mindezek közül a legfontosabb, legnagyobb változást hozó esemény kétségkívül a társ elvesztése, az özvegyülés, amely jellemzően egyedülléthez vezet. Az egészségi állapot megromlása is állhat a háztartásszerkezeti változások mögött, hiszen a magát ellátni képtelen egyedül élő szülő újra összeköltözhet gyermekeivel, esetleg intézetbe is kerülhet (*Dostie & Léger, 2015*). A fiatalabbak körében pedig szerepet játszhat a gyermekek szülői házból való kiköltözése is, amely után az idősödő szülők magukra maradnak (*ezekről lásd Evandrou et al., 2001; Mutchler & Burr, 1991, Boersch-Supan et al., 1988*).

Számos kutatás foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy a párkapcsolatok növekvő instabilitása hogyan befolyásolja a generációk közötti kapcsolatot és az együttélési mintákat (*lásd Doyle et al., 2010; Arber & Timonen, 2012*). Ennek a kérdésnek a vizsgálata szorosan összefügg azzal, hogy vajon a család, mint gazdasági egység funkciójának gyengülése mellett mivel magyarázhatjuk még azt, hogy egyre többen vannak, akik az életpálya különböző időszakasaiban – különösen idős korban – hosszabb ideig is egyedül élnek. Az egyedüllét oka ugyanis nem csupán a társ elvesztése, halála lehet, hanem az is, hogy az érintettek elválnak, és nem létesítenek újabb párkapcsolatot. A hazai statisztikák is utalnak arra, hogy a válások között egyre nagyobb arányban találunk olyanokat, amelyek több évtized után, a gyermekek „kirepülését” követő szakaszban történnek. Feltételezhetjük tehát, hogy az egyedülélővé válás okai is változnak az idők során. Nemcsak az idősök saját, hanem a gyermekek törekenyebb párkapcsolata is hatást gyakorolhat a háztartásszerkezetükre. És nem csupán abban a formában, hogy a gyermekek egy válás után hosszabb-rövidebb időre visszaköltöznek a szülőkhöz,

hanem más vonatkozásban is. A szülővel való stabil, támogató kapcsolatot ugyanis gyengítheti is, ha a gyermek partnerkapcsolata nem stabil, esetleg felbomlik.

A családi együttélési forma az objektív és a szubjektív jólét alakulásának egyik legfontosabb meghatározója. Az egyedül élő idősök például jobban rászorulnak az egészségügyi és a szociális ellátórendszer támogatásaira, gyakrabban vesznek igénybe házi segítségnyújtást, hamarabb válnak elesettebbé, mint a családban élő társaik. Általában anyagi helyzetük is rosszabb, hiszen költségeik jelentős részét nem tudják másokkal megosztani. Nagyobb kiszolgáltatottságuk következtében lelkiállapotuk is labilisabb lehet, körükben magasabb a magukat magányosnak érzők aránya is (*Dykstra et al., 2005*). Mindez indokolja, hogy tanulmányunkban kiemelten foglalkozunk az egyedül-állóvá válás demográfiai-szociológiai jellemzőivel.

2. Adatok

A makroszintű változásokat leíró keresztmetszeti adataink az elmúlt két évtized censusaiból (1990, 2001, 2011) származnak. A nagy mintaelemszám lehetővé teszi, hogy részletesebb háztartásszerkezeti elemzéseket végezzünk, és a censzusok teremtik meg a lehetőségét annak is, hogy számításokat végezzünk a magánháztartásban és az intézményekben élő idősök arányáról.

Az idős életszakaszban történt mikroszintű háztartásszerkezeti változásokat az Életünk fordulópontjai demográfiai panel adatfelvétel alapján mutatjuk be, amely 2001-ben indult el Magyarországon. A mintába bekerült személyek életét 11 éven keresztül követte az adatfelvétel. Felkeresésükre eddig négyszer, 2001-ben, 2004-ben, 2008-ban és 2012-ben került sor. A 2001-es kiinduló mintanagyság 16 363 fő volt. Az évek során a minta egy része meghalt, más része külföldre vagy intézetbe költözött, és számottevő volt a lemorzsolódás (a válaszadás visszautasítása, a válaszképtelenség) mértéke is (*lásd Bartus, 2015; Makay, 2016*). Összességében 8103 személy sikeres kérdezése történt meg mind a négy adatfelvételi hullám során.

Elemzésünkbe azokat a személyeket vontuk be, akik 2001-ben 55–69 év közöttiek voltak, azaz 1932 és 1946 között születtek, és mindvégig benne voltak az adatfelvételben. A súlyozatlan minta elemszáma 1908, a súlyozotté pedig 1588 főt tett ki (*1. táblázat*).

Amint az 1. táblázat is mutatja, az idősök körében a megfigyelt népesség egészéhez képest lényegesen nagyobb (21%) azoknak az aránya, akik a megfigyelési időszak alatt meghaltak. Értelemszerűen az ő életpályájukat nem tudtuk mindvégig megfigyelni, így kimaradtak az elemzésünkéből.

1. táblázat. A panel elemzésben használt adatbázis minta- és alminta elemszámai az adatfelvétel hullámaiban, (N)

	Teljes minta				1932–1946 között született kohorszok (súlyozatlan)			
	2001	2004	2008	2012	2001	2004	2008	2012
sikeres interjú	16363	13540	10449	8103	3697	3093	2473	1908
meghalt		500	638	596		215	278	271
külföldre költözött		n.a.	128	127		na.	3	1
válaszadás visszautasítása		1041	1312	1038		217	220	178
egyéb		1282	1013	585		172	119	115

Forrás: Életünk fordulópontjai, 2001–2012-es adatfelvételek.

Megjegyzés: Az „egyéb” kategória az alábbiakat tartalmazza: válaszképtelenség; nem található meg a keresett személy; ismeretlen helyre költözött.

Az Életünk fordulópontjai adatfelvételben a háztartásszerkezeti változásokat négy időpontban figyeljük meg, mivel az egyes adatfelvételi hullámok közötti időszakról nincsenek megbízható adataink. Ezáltal kismértékben alábecsüljük a családszerkezeti változások arányát, hiszen lehetséges, hogy a két adatfelvételi hullám között zajlottak változások, de ha a következő hullámban az előzővel azonos együttélési formát regisztráltunk, akkor azokat nem tudtuk figyelembe venni. Részben ez az oka annak is, hogy nem eseménytörténeti elemzést végeztünk, hiszen nem tudjuk pontosan megmondani, hogy egy adott együttélési forma bekövetkezett-e vagy sem az egyéni életpályán, és az mikor történt. Így tulajdonképpen csak az egyes hullámok alatt megfigyelt családszerkezeteket vizsgáljuk, részben az egyik hullámról a másikra, részben pedig az első hullámban és a negyedik hullámban megfigyelt adatok alapján.

A kétváltozós elemzések mellett kutatásunkban logisztikus és multinominális logisztikus regressziós elemzéseket végzünk. Ez utóbbiak mutatnak rá arra, hogy az egyes demográfiai és szociológiai ismérvek milyen szerepet játszanak az idős életpályán bekövetkező háztartásszerkezeti átalakulásokban.

3. Az idősök háztartásszerkezetének alakulása az utóbbi két évtizedben

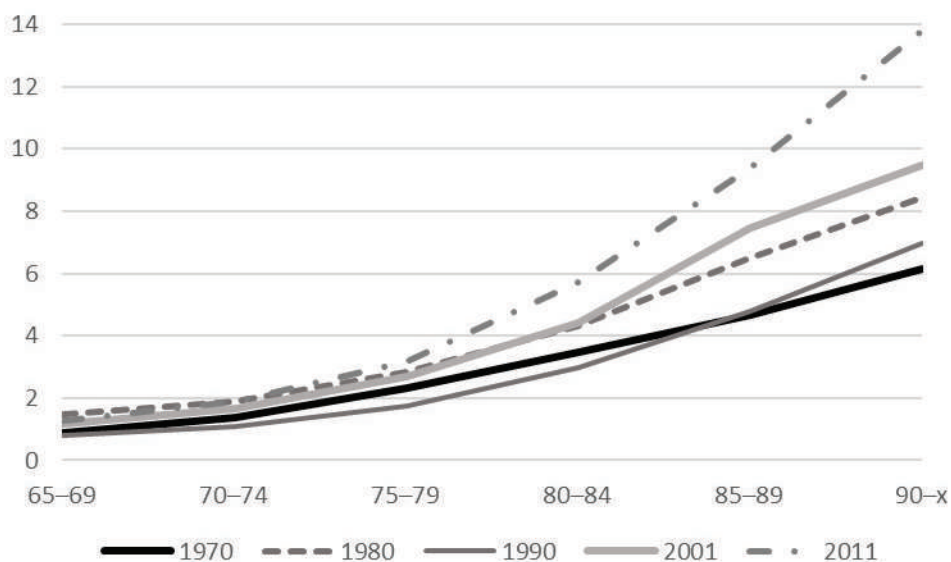
A lakossági vizsgálatokon alapuló kutatások többsége – így a mi kutatásunk is – alapvetően a magánháztartásokban élő idősök megfigyelésére szorítkozik, noha az idősök egy része élete utolsó éveit intézetben éli le. Más európai országokkal összevetve a magyarokra kevésbé jellemző az intézetbe vonulás/kerülés.³⁰ Különösen igaz ez

30 Erre vonatkozóan lásd az Eurostat CensusHub oldalait: <https://ec.europa.eu/CensusHub2/query.do?step=selectHyperCube&qhc=false> Letöltés: 2016. november 20

a magyar férfiakra, akiknek a túlnyomó többsége még a 80–90-es éveiben is magánháztartásban él. Ennek oka alapvetően az, hogy a férfiak körében alacsony azok aránya, akik túlélik a partnerüket, és egyedül kell magukról gondoskodniuk. Az intézetbe kerülés valószínűsége pedig elsősorban azoknál növekszik meg, akik egyedül élnek, azaz elsősorban a nők körében.

Az utóbbi évtizedekben ugyanakkor az intézetben élők aránya lassan növekedett, ami nem csupán annak köszönhető, hogy az idősök körében egyre nagyobb az ún. legidősebb idősök (85 éves és idősebb népesség) száma, hanem annak is, hogy az intézetben élők aránya már a 75 év felettiek körében is emelkedésnek indult (1. ábra). A 2011-es népszámlálás adatai szerint a 60 éves és idősebb népesség körében valamivel több mint 63 ezret tett ki az intézeti háztartásban élők száma.

1. ábra. Az intézetben élők aránya az idősök különböző korcsoportjaiban, (%)

Forrás: KSH, Cenzusok. A KSH Népszámlálási főosztályon Kovács Marcell nem publikált számításai.

Az intézményekben élők alacsony arányának feltehetően az az oka, hogy az állami intézményrendszer szűk kapacitásokkal rendelkezik, a magánszektor szolgáltatásaihoz pedig csak a jómódúak férhetnek hozzá. Szerepet játszat benne az állami intézmények rossz állapota és szolgáltatásainak alacsony színvonala is, és ezzel összefüggésben a kedvezőtlen lakossági megítélése, illetve azok a beállítódások, amelyek az idősgondozás ügyét még ma is gyakran az időseket körülvevő család feladatának tekintik. Ez abban a kontextusban jelenik meg komolyabb problémaként, hogy egyre kevesebben élnek egy háztartásban a gyermekeikkel és azok családjával, viszonylag alacsony azon gyermekek

aránya, akik úgy vélik, hogy a gyermekeknek össze kellene költözniük idős szüleikkel, és az idősök körében is alacsony a támogatottsága annak, hogy amennyiben olyan állapotba kerülnek, hogy nehezen tudják ellátni magukat, szívesen összeköltöznenek gyermekeikkel. Az 1932 és 1946 között születettek csoportjában nem érte el a 10%-ot azok aránya, akik életük utolsó szakaszában össze szeretnének költözni családtagjaikkal (2. táblázat).

2. táblázat. Az idősellátás módjainak támogatottsága

Melyik állítást támogatja az alábbiak közül: Ha Ön már olyan idős lesz, hogy nehezen tudja egyedül ellátni magát, akkor mit szeretne...

	Megoszlás (%)	N
elköltözni egy olyan otthonba, ahol szakszerű ellátásban részesülhet	17,9	272
olyan megoldást találni, hogy továbbra is a saját otthonában élhessen	71,2	1080
odaköltözni valamelyik családtagjához, összeköltözni valakivel	9,8	149
egyéb megoldás	1,1	16
<i>összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>1518</i>

Forrás: Életünk fordulópontjai adatfelvétel, 2001.

Megjegyzés: Az adatok az 1932 és 1946 között született kohorszokra vonatkoznak.

Mindezek után térjünk át a magánháztartásban élő idősök együttélési mintáinak vizsgálatára! A rendszerváltás utáni időszakban a magánháztartásban élő 60 éves és idősebb népesség legnagyobb csoportját azok teszik ki, akik partnerükkel ketten élnek együtt. 1990-ben, 2001-ben és 2011-ben is 40% körüli volt az ide tartozó idősök aránya (3. táblázat). Az életkor előrehaladtával ennek a kategóriának a nagysága alapvetően csökkenő tendenciát mutat, azaz egyre többen veszítik el párjukat, és egyedül vagy más háztartásstuktúrában élnek tovább.

A férfiak körében minden korcsoportban sokkal magasabb a partnerükkel ketten élők csoportja, mint a nők körében. A nemek közötti különbségek már a 60-as éveikben járók körében is megmutatkoznak, de az idősebb korosztályokban még meghatározóbbá válnak. A legutolsó népszámlálás adatai alapján a 80-as éveikben járó férfiak körében két és félszer annyit tett ki a partnerükkel élők aránya, mint a nők körében. A 80 és 84 év közöttiek körében például a férfiaknak 56, míg a nőknek csupán 16%-a él ebben a háztartásszerkezetben (3. táblázat). Ez alapvetően a nemek szerint jelentősen eltérő halandósági mutatóknak köszönhető, azaz annak, hogy a férfiak várható élettartama rövidebb, mint a nőké. Emellett szerepet játszik az a tényező is, hogy ha a férfiak elveszítik a párjukat, akkor nagyobb eséllyel létesítenek újabb párkapcsolatot, mint a nők, bár mint később látni fogjuk, ennek a szerepe sokkal kisebb, mint a nemek közötti halandóság különbségének.

3. táblázat. Az idősök megoszlása háztartásszerkezet szerint (60+ népesség), (%)

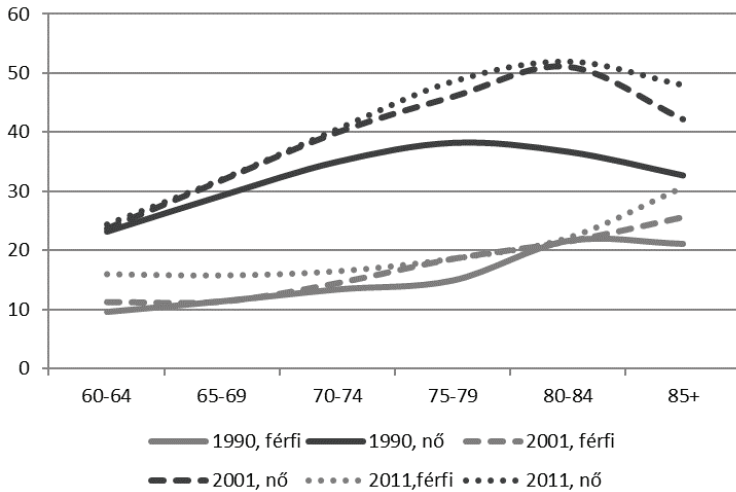
Háztartásszerkezet	1990			2001			2011		
	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt
Pár gyermek nélkül	56,3	31,7	41,6	58,4	32,7	42,7	53,4	30,8	39,6
Pár gyermekkel	14,8	12,5	13,4	16,8	11,9	13,8	19,2	11,3	14,3
Csak gyermekével	2,6	7,3	5,4	3,1	12,5	8,8	4,3	13,7	10,0
Egyedül élő	12,7	30,8	23,5	14,2	36,0	27,5	17,6	37,7	29,9
Egyéb formában	13,6	17,8	16,1	7,4	6,9	7,1	5,6	6,5	6,2
ebből:									
Több családosban: párjával és egyéb személyekkel	6,8	3,2	4,7	5,5	2,3	3,6	2,4	1,2	1,7
Több családosban: gyermekével és egyéb személyekkel	0,9	3,2	2,3	0,2	0,3	0,3	0,1	0,1	0,0
Felmenő rokonként	0,3	1,1	0,8	0,1	0,7	0,5	0,0	0,2	0,0
Egyéb rokonként	1,7	4,2	3,2	0,7	2,2	1,6	0,9	1,9	1,5
Egyéb személyként	3,9	6,1	5,1	0,9	1,4	1,1	2,2	3,1	3,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	16367	24482	40849	16030	25216	41246	90545	141508	232053

Forrás: KSH, Cenzus 1990 és 2001, 2%-os minta, Cenzus 2011, 10%-os minta. Saját számítás.
Megjegyzés: (1.) Csak magánháztartásban élők. (2.) Az „egyéb formában” élők részletes kategóriái hierarchikus rendet mutatnak, azaz például, ha valakinek a partnere is a családban élt, akkor az első kategóriába került, függetlenül attól, hogy a gyermekei is ott élnek-e.

A 60 éves és idősebb népesség körében a második legnépesebb csoportot az egyedül élők teszik ki. Mindhárom népszámlálás azt mutatja, hogy az egyedül élők aránya a nők körében magasabb, és azt is megfigyelhetjük, hogy az életkor előrehaladtával arányuk folyamatosan növekszik. Ez a növekvő trend csak a 80 év feletti csoportjában – 1990-ben már a 75-79 év közötti korcsoportban is – törik meg, aminek feltehetően az oka, hogy ebben az életkorban többen elveszítik az önálló életvitelre való képességüket, és vagy gyermekeikhez költöznek, vagy pedig intézetbe kerülnek.

1990 óta a 60 éves és idősebb népesség körében az egyedül élők aránya növekedett. Ez a növekedés mind a nők, mind pedig a férfiak körében jellemző volt. A nőknél ez a növekedés olyan jelentős mértékű volt, hogy 2011-ben már ez volt a legnagyobb csoport, azaz ekkor már az egyszemélyes háztartásban élők aránya volt a legmagasabb a nők körében. A nők 38%-a egyedül élt, a 75 év felettieknek körülbelül a fele (2. ábra).

2. ábra. Az egyedül élők aránya az idősek különböző csoportjaiban, (%)

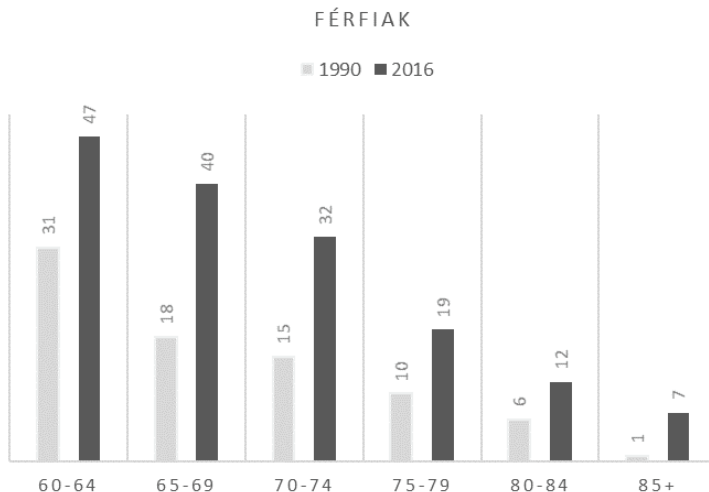

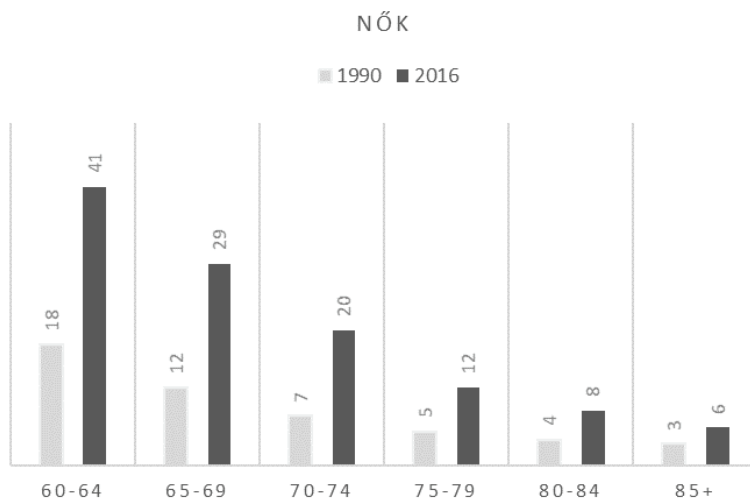
Forrás: KSH, Cenzus 1990 és 2001, 2%-os minta, Cenzus 2011, 10%-os minta. Saját számítás.

Megjegyzés: Csak a magánháztartásban élők.

Nemcsak az egyedül élők arányának – minden 70 év feletti korcsoportban megfigyelhető – növekedése jelent változást az elmúlt két évtizedben, hanem az is, hogy 1990-hez képest az egyszemélyes háztartások körében csökkent az özvegyek és növekedett az elváltak aránya (3. ábra). Ezt úgy is megfogalmazhatnánk, hogy míg korábban meghatározó szerepe volt annak, hogy a férfiak előbb haltak meg, mint női partnereik, akik így özvegyekké váltak, napjainkban egyre fontosabb szerepe van a párkapcsolatok törékenyebbé válásának is.

3. ábra. Elváltak aránya az egyedül élők körében nemek szerint, (%)

Forrás: KSH, Cenzus 1990, 2%-os minta, Cenzus 2011, 10%-os minta. Saját számítás.

Megjegyzés: Csak a magánháztartásban élők.

Az utóbbi két évtized fontos változása az is, hogy az általunk ún. „egyéb háztartás-szerkezet” kategóriába soroltak aránya – amelybe a három vagy annál több generációs családokban élők is tartoznak – jelentősen visszaesett. 1990-ben az idősek 16%-a élt ilyen háztartásban, 2011-ben mindössze 6%-uk. Tulajdonképpen ez egy hosszú évtizedek óta tartó folyamat utolsó szakasza, amelynek során szinte jelentéktelenné válik az ilyen háztartásban élők aránya. E vonatkozásban Magyarország adatai a kelet-közép-európai országok közül a szlovén és a cseh adatokhoz állnak közel, míg Lengyelországban, Szlovákiában és Romániában jóval magasabb a három vagy több generációs háztartásban élők aránya (*CensusHub adatok*³¹).

Az 1990 után, de főként a 2000-es években lezajló háztartásszerkezeti változások közül az egyik legfontosabb az ún. „mama-hotelek” terjedése, ami azt jelenti, hogy a fiatalok napjainkban sokkal később válnak le a szülői házról, mint korábban. Ez a jelenség alapvetően a közép-kelet-európai és a dél-európai régióban vált kiterjedté. A folyamatok az idősek háztartásait is érintik, hiszen a 60-as éveikben járók körében egyre jelentősebb azoknak az aránya, akik gyermekeikkel élnek együtt. Noha az esetek egy részében nem arról van szó, hogy a gyermekek még nem költöztek el a szülői házból, hanem arról, hogy visszaköltöztek oda, és a visszaköltözést akár egy új család alapítása is megelőzhette, az arányok növekedése jól jelzi, hogy a „mamahotelek” terjedése még ezt a korosztályt is érinti.

A gyermekükkel együtt élők arányának növekedése főként abból adódott, hogy azoknak az aránya növekedett meg, akik egyedüli szülőként élnek gyermekeikkel. Míg 1990-ben a 60 éves és idősebb nők 7%-a élt partner nélkül, csak a gyermekével/gyermekeivel együtt, addig 2011-ben már 14%-uk (*4. táblázat*). Ezt a folyamatot már

31 <https://ec.europa.eu/CensusHub2/query.do?step=selectHyperCube&qhc=false>
Letöltés: 2016. november 20.

az egyszülős családok összetételének vizsgálatakor is megfigyeltük, hiszen az egyszülős családok arányának – utóbbi évtizedekben tapasztalt – növekedése elsősorban abból adódott, hogy a fiatal felnőttekkel élő idősebb szülők aránya emelkedett jelentősebben (Monostori, 2015).

4. táblázat. Az idősek megoszlása nemek és háztartásszerkezet szerint (60+ népesség), 2011, (%; N)

Korcsoportok	Magánháztartásban élők						
	Csak partnerével	Partnerével, gyermekeivel	Csak gyermekével	Egyedül élő	Egyéb formában	Összesen	N
	<i>Férfiak</i>						
60–64	45,9	27,5	5,1	16,0	5,4	100,0	29320
65–69	56,0	19,7	3,8	15,8	4,7	100,0	21960
70–74	59,6	15,5	3,3	16,5	5,0	100,0	16280
75–79	60,7	11,5	3,7	18,6	5,5	100,0	11291
80–84	55,9	10,3	4,3	22,1	7,4	100,0	7318
85+	43,5	9,0	6,8	30,6	10,2	100,0	4354
	<i>Nők</i>						
60–64	40,0	17,2	14,2	24,3	4,3	100,0	36216
65–69	38,7	12,4	12,6	32,0	4,3	100,0	29933
70–74	32,2	9,5	12,7	40,5	5,1	100,0	25895
75–79	23,2	7,7	13,5	48,6	7,0	100,0	21271
80–84	16,3	7,1	14,3	52,0	10,3	100,0	16197
85+	12,9	6,4	16,8	48,0	15,8	100,0	11977

Forrás: KSH, Cenzus 2011, 10%-os minta. Saját számítás.

4. A háztartásszerkezetet meghatározó szocio-demográfiai jellemzők

Az idős népesség együttélési mintáinak alakulását számos demográfiai és szociológiai ismérv befolyásolja. Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a különböző ismérvek milyen módon határozzák meg annak a valószínűségét, hogy egy idős személy egy adott háztartásszerkezetben éljen. Az eddig vizsgált két demográfiai ismérv (életkor és nemi hovatartozás) mellett további olyan változók is bekerültek a magyarázó változók sorába, amelyek fontos szerepet játszhatnak a család/háztartásszerkezet alakulásában. Az egyik ilyen az iskolai végzettség, amely a társadalmi státusz aggregált mutatójának

tekinthető. Nyilvánvalóan hasznos lenne a jövedelmi és a vagyoni helyzet beépítése is a modellbe, de a népszámlálások ilyen típusú adatokat nem tartalmaznak. Az iskolai végzettség mellett vizsgáltuk annak hatását is, hogy a gyermekek száma hogyan befolyásolja, hogy az idősök milyen háztartásszerkezetben élnek. Mint majd utalunk rá, ennek szerepére több korábbi vizsgálat is rámutatott. Harmadik ismérvként a lakóhely jellegét vizsgáltuk. Ahogyan a népesség egészét tekintve, úgy az idősök vonatkozásában is feltételeztük, hogy a különböző településtípusokon eltérő az egyes együttélési formák reprezentáltsága. Kutatásunk ezen szakaszában multinominális regressziót alkalmazunk, aminek függő változója az eddig vizsgált öt háztartásszerkezeti forma. Referencia csoportnak tekintettük azt a háztartásszerkezetet, amelyben az idős személy párjával és gyermekével/gyermekével él együtt.

Ahogyan már korábban is utaltunk rá, a férfiak és a nők háztartásszerkezet szerinti struktúrája jelentős különbségeket mutat. Ezt a többváltozós elemzések is megerősítik, sőt arra is rámutatnak, hogy a férfiak és a nők közötti különbségek nem magyarázhatók pusztán az eltérő korstruktúrával, hiszen a különbségek akkor is szignifikánsak maradnak, ha eredményeinket a kérdezettek korával is kontrolláljuk. A nők nagyobb valószínűséggel élnek egyedül, vagy partnerük nélkül gyermekükkel/gyermekükkel. Férfi társaikhoz képest annak is nagyobb a valószínűsége, hogy a nők kiterjesztett családban, többcsaládos háztartásban vagy egyéb, komplexebb háztartásszerkezetben élnek. A férfiaknak viszont arra van szignifikánsan nagyobb esélyük, hogy idősebb korukban partnerükkel két fős háztartásban éljenek (5. táblázat).

Az együttélési formákat tekintve az egyes korcsoportok között is szignifikáns különbségek vannak (5. táblázat). Az egyedül élés valószínűsége az életkor emelkedésével alapvetően növekszik, a 2001-es és a 2011-es adatfelvétel idején az együttthatók életkorral való emelkedése meredekebb, mint 1990-ben. Ez az eredmény megerősíti azt a kétváltozós elemzésen alapuló megfigyelést, hogy az idősebb korosztályok körében nem csupán azért növekedik az egyedül élők aránya, mert a 60 éves és idősebb népesség körében egyre nagyobb arányt képviselnek a legidősebb, 80 év feletti korosztályok, ahol jellemzőbb az egyszemélyes háztartás, hanem azért is, mert minden korcsoportban magasabb az egyszemélyes háztartásban élés valószínűsége, mint korábban. A partnerükkel – gyermek nélkül – együtt élők életkor szerinti együttthatói alapvetően egy fordított U-alakú görbét írnak le. 1990-ben a 65-69 és a 70-74 év közötti korosztályoknál az ilyen háztartásszerkezetben élés valószínűsége magasabb a 60-64 éves referencia csoporthoz képest, a 75 éves és idősebb korosztálytól kezdve viszont szignifikánsan alacsonyabb. 2001-ben és 2011-ben is megfigyelhető a fordított U-alakú görbe, de ezekben az években a referencia csoportnak tekintett 60-64 évesekhez képest – a 2001-es model 85 évesnél idősebb csoportja kivételével - minden életkori csoportban nagyobb az adott háztartásszerkezetbe kerülés esélye. A fiatalabb korosztályokban a növekedést az okozza, hogy ekkor még jelentős számban vannak azok a fiatalok, akik ekkor költöznek el a szülői házból, így az idősebb korosztályok jellemzőbb háztartásszerkezeti formájává válik a „csak partnerével él együtt” típusú háztartás. Az életkor további előrehaladtával viszont egyre többen veszítik el a párjukat, így a kategóriába kerülés valószínűsége az életkor előrehaladtával csökkenni

kezd. Az életkor előrehaladtával alapvetően növekszik a partner nélkül, de gyermekével való együttélés valószínűsége. És lényegében ugyanez mondható el az „egyéb háztartásszerkezethez” rendelt regressziós együtthatókról is, ahol alapvetően a három vagy annál több generációs háztartásokat találjuk. Ezeknek a magyarázata az lehet, hogy az egészségi állapot folyamatos romlásával, a mindennapi szükségletek kielégítésének fokozódó nehézségeivel szembeni egyik stratégiává válhat, ha az idősek – alapvetően a partnerüket már elvesztő idősek – összeköltöznek szűkebb-tágabb családjuk valamelyik tagjával.

Az iskolai végzettség 1990-ben nem, 2001-ben néhány vonatkozásban, 2011-ben pedig szinte minden esetben szignifikáns különbségeket mutat (5. táblázat). 2011-ben a diplomásoknak szignifikánsan nagyobb esélyük van arra, hogy egyedül vagy partnerükkel ketten éljenek. Az alacsonyabb iskolai végzettségűeknek viszont arra nagyobb az esélyük, hogy csak a gyermekükkel vagy „egyéb háztartásszerkezetben” éljenek.

Feltételeztük azt is, hogy az időseket körülvevő tágabb családi környezet meghatározza az együttélési mintákat. Ennek megfelelő mutatója lehetne az életben lévő gyermekek száma és neme. Ez utóbbival kapcsolatosan több külföldi kutatás is megerősítette, hogy az idősek nagyobb valószínűséggel költöznek össze lánygyermekükkel, mint fiaikkal. Így a „fiús szülők” körében magasabb az egyedül élők és az intézménybe kerülők aránya is. (lásd pl. Dostie – Léger 2005) Sajnos a népszámlálási adatok alapján ezeket nem tudtuk tesztelni,³² de az élveszületett gyermekek száma vizsgálható volt, és az a legtöbb esetben szignifikáns hatást gyakorolt a szülők együttélési mintáira (5. táblázat). A gyermekekről rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy azok, akiknek nem született gyermekük, idős korukban nagyobb valószínűséggel élnek majd egyedül, mint hasonló életkorban levő gyermekes társaik. A gyermekteleneknek arra is szignifikánsan nagyobb esélyük van, hogy az ún. egyéb háztartásszerkezetben éljenek. A gyermekek határozott védőfaktort jelentenek abban a vonatkozásban, hogy az idősek elkerüljék az egyedüllétet. A két-, de még inkább a háromgyermekeseknek szignifikánsan alacsonyabb az esélyük arra, hogy egyszemélyes háztartásban éljenek. Esetükben nagyon erősen csökken annak az esélye is, hogy az „egyéb háztartástípusba sorolódjanak”. A lakóhely jellege szerinti differenciák számos esetben mutatnak szignifikáns különbségeket (5. táblázat). Különösen 2011-ben, amikor szinte minden hatás szignifikánsnak bizonyult. 2011-ben a budapestieknek nagyobb esélyük volt arra, hogy egyedül éljenek, mint a vidéki városok és falvak hasonló korú lakóinak. Ugyanígy a budapestiekre volt jellemzőbb, hogy partnerük nélkül, csak gyermekeikkel élnek együtt. Ez az összefüggés már 2001-ben is kimutatható volt.

32 A népszámlálások csak az élveszületett gyermekek számát regisztrálják, így nem tudtuk vizsgálni az életben lévő gyermekek számát, nemét, és azt sem, hogy a „nem vérszerinti gyermekek” meglete hogyan befolyásolja az idősek háztartásszerkezetének alakulását.

5. táblázat. A háztartás szerkezetet meghatározó demográfiai és szociológiai ismérvek a 60 éves és idősebb népesség körében, 1990, 2001, 2011.

	1990									
	egyedül élő		pár gyermek nélkül		csak gyermekével		egyéb háztartásszerkezet		egyedül élő	
	β	Sig.	β	Sig.	β	Sig.	β	Sig.	β	Sig.
Intercept	-1,526	0,000	1,744	0,000	-3,030	0,000	-0,474	0,000	-1,980	0,000
Neme										
férfi (ref.)	0b		0b		0b		0b		0b	
nő	1,061	0,000	-0,368	0,000	1,173	0,000	0,437	0,000	1,293	0,000
Korcsoport										
60–64	0b		0b		0b		0b		0b	
65–69	0,410	0,000	0,173	0,000	0,157	0,023	0,140	0,005	0,635	0,000
70–74	0,694	0,000	0,161	0,002	0,289	0,001	0,332	0,000	1,019	0,000
75–79	0,668	0,000	-0,124	0,012	0,252	0,001	0,283	0,000	1,303	0,000
80–84	0,730	0,000	-0,272	0,000	0,413	0,000	0,491	0,000	1,346	0,000
85–x	0,773	0,000	-0,234	0,007	0,601	0,000	0,827	0,000	1,141	0,000
Iskolai végzettség										
érettségi nélkül	-0,074	0,374	-0,004	0,961	0,009	0,947	-0,034	0,684	-0,022	0,755
érettségi	0,017	0,875	0,131	0,143	0,196	0,220	0,036	0,736	0,104	0,189
diploma (ref.)	0b		0b		0b		0b		0b	
Gyermekek száma										
nincs gyermek	1,662	0,000	0,902	0,000	0,320	0,010	0,961	0,000	1,621	0,000
1 gyermek (ref.)	0b		0b		0b		0b		0b	
2 gyermek	-0,226	0,000	-0,213	0,000	-0,073	0,317	-0,133	0,009	-0,419	0,000
3+ gyermek	-0,603	0,000	-0,669	0,000	0,082	0,240	-0,437	0,000	-0,717	0,000
Településtípus										
Budapest (ref.)	0b		0b		0b		0b		0b	
megyeszékhely	-0,108	0,074	0,088	0,106	0,081	0,328	0,200	0,001	0,020	0,724
Egyéb város	0,104	0,043	0,260	0,000	-0,216	0,004	-0,225	0,000	-0,089	0,085
Község	0,036	0,471	0,165	0,000	-0,156	0,029	-0,249	0,000	-0,033	0,513
	-2 Log Likelihood: 7752, 300 Chi-Square:6629, 773 sig: 0,000 Cox and Snell:0,150 Nagelkerke: 0,159 McFadden: 0,057 N=40849									

Forrás: KSH, Cenzus 1990 és 2001, 2%-os minta, Cenzus 2011, 10%-os minta. Saját számítás.

Multinominális logisztikus regresszió.
(A függő változó referencia csoportja: pár gyermekével/gyermekével)

2001						2011							
pár gyermek nélkül		csak gyermekével		egyéb háztartásszerkezet		egyedül élő		pár gyermek nélkül		csak gyermekével		egyéb háztartásszerkezet	
β	Sig.	β	Sig.	β	Sig.	β	Sig.	β	Sig.	β	Sig.	β	Sig.
1,411	0,000	-3,685	0,000	-1,343	0,000	-1,614	0,000	1,151	0,000	-3,240	0,000	-2,830	0,000
0b		0b		0b		0b		0b		0b		0b	
-0,198	0,000	1,687	0,000	0,222	0,000	1,284	0,000	-0,008	0,544	1,633	0,000	0,673	0,000
0b		0b		0b		0b		0b		0b		0b	
0,429	0,000	0,353	0,000	0,107	0,092	0,533	0,000	0,441	0,000	0,166	0,000	0,270	0,000
0,507	0,000	0,468	0,000	0,183	0,007	1,003	0,000	0,656	0,000	0,411	0,000	0,609	0,000
0,456	0,000	0,707	0,000	0,398	0,000	1,475	0,000	0,787	0,000	0,741	0,000	1,107	0,000
0,166	0,019	0,727	0,000	0,376	0,000	1,687	0,000	0,685	0,000	0,907	0,000	1,576	0,000
0,044	0,581	1,018	0,000	0,531	0,000	1,802	0,000	0,547	0,000	1,218	0,000	2,080	0,000
-0,138	0,018	0,151	0,129	0,670	0,000	-0,237	0,000	-0,431	0,000	0,234	0,000	0,421	0,000
0,112	0,100	0,105	0,353	0,536	0,000	-0,111	0,000	-0,133	0,000	0,061	0,073	0,092	0,032
0b		0b		0b		0b		0b		0b		0b	
0,702	0,000	0,210	0,086	1,020	0,000	2,095	0,000	1,210	0,000	0,810	0,000	2,646	0,000
0b		0b		0b		0b		0b		0b		0b	
-0,342	0,000	-0,123	0,033	-0,343	0,000	-0,446	0,000	-0,270	0,000	-0,213	0,000	-0,497	0,000
-0,924	0,000	0,135	0,027	-0,362	0,000	-0,863	0,000	-0,910	0,000	-0,098	0,000	-0,759	0,000
0b		0b		0b		0b		0b		0b		0b	
0,174	0,001	-0,176	0,017	-0,358	0,000	-0,023	0,339	0,135	0,000	-0,202	0,000	0,116	0,002
0,177	0,000	-0,300	0,000	-0,458	0,000	-0,078	0,000	0,128	0,000	-0,314	0,000	0,240	0,000
0,210	0,000	-0,213	0,001	-0,256	0,000	-0,151	0,000	0,072	0,001	-0,349	0,000	0,193	0,000
-2 Log Likelihood: 8575, 799 Chi-Square:8799, 878 sig:0,000 Cox and Snell: 0,192 Nagelkerke: 0,205 McFadden:0,077 N=41246						-2 Log Likelihood: 18059, 755 Chi-Square: 54204, 147 sig: 0,000 Cox and Snell: 0,208 Nagelkerke: 0,222 McFadden:0,083 N=232053							

5. Háztartásszerkezeti változások az egyéni életútban

Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy az egyéni életpályán milyen változások zajlanak le idős korban. Panel adatok alapján az 1932 és 1946 között született korosztályok háztartásszerkezetének átalakulását tanulmányoztuk több mint 10 éven keresztül. Ezek a korosztályok a megfigyelésünk kezdetekor, azaz 2001-ben 55 és 69 év közöttiek voltak.

Az általunk vizsgált korosztályokban az egyének felét érintette valamilyen háztartásszerkezeti változás ezen időszak alatt. A nők és a fiatalabb korosztályok körében valamivel nagyobb az érintettség, de a különbségek nem igazán nagyok. A változást megélők körében a 11 év alatt jellemzően mindössze egy háztartásszerkezeti változás történt, és mind a férfiak, mind a nők körében csupán 13%-ot tett ki azok aránya, akiket legalább két változás is érintett (6. táblázat).

6. táblázat. A kohorszok megoszlása a 2001-2012 közötti háztartásszerkezeti változások száma szerint (%)

Születési évek	A háztartásszerkezet-váltások száma											
	Férfiak				Nők				Együtt			
	0	1	2	3 és több	0	1	2	3 és több	0	1	2	3 és több
1932–1936	59,2	31,3	6,8	2,7	50,0	39,0	9,2	1,8	53,2	36,3	8,4	2,1
1937–1941	60,5	27,8	10,7	1,0	47,7	40,4	9,9	2,0	52,5	35,7	10,2	1,6
1942–1946	46,2	39,0	12,4	2,4	45,4	39,4	12,0	3,3	45,4	39,4	12,0	3,3
<i>Összesen</i>	<i>54,3</i>	<i>33,2</i>	<i>10,5</i>	<i>2,0</i>	<i>47,4</i>	<i>39,7</i>	<i>10,5</i>	<i>2,4</i>	<i>50,0</i>	<i>37,2</i>	<i>10,5</i>	<i>2,3</i>
N	327	200	63	12	467	391	104	24	794	591	167	35

Forrás: Életünk fordulópontjai adatfelvétel, 2001, 2004, 2008, 2012 hullámok. Saját számítás.

Ahogy korábban is említettük, ezek a számítások az adatfelvétel lehetőségeiből adódóan alulbecslik a háztartásszerkezeti változások számát, hiszen az adatfelvételi hullámok közötti változásokat nem regisztráljuk. Azokban az esetekben, amikor a megfigyelési időpontok között olyan háztartásszerkezeti változás történt, amely azután ismét megváltozott, és a következő hullámban a megelőző hullámra jellemző háztartásszerkezet állt elő, az adott változás kiesik megfigyelési körünkől. Ilyen, rövidebb ideig tartó állapot lehet, amikor valaki a megözvegyülése után összeköltözik a gyermekeivel, vagy amikor a gyermekek átmenetileg visszaköltöznek a szülői házba.

Számításainkat két időtávra végeztük el: Az első időtáv az egymást követő hullámokra terjed ki, azaz a 2001-2004, 2004-2008 és a 2008-2012 közötti változásokra vonatkozik. Ezeket az adatokat átlagoljuk amikor az egyes státuszokból való kilépési mobilitást ('t' és 't+3') illetve az egyes státuszokba való belépési mobilitást ('t-3' és 't') vizsgáljuk (7. és 8. táblák). A második időtáv egy 11 éves periódust fog át, 2001 és 2012 között. Ez esetben a kilépési mobilitás azt mutatja meg, hogy a 2001-es háztartásszerkezeti jellemzők hogyan változnak meg 2012-re, azaz mekkora azoknak az aránya, akiknek a státusza változatlan, és mekkora azoké, akik más háztartásszerkezetben élnek, mint 11 évvel korábban. A belépési mobilitás pedig arra utal, hogy a 2012-ben adott háztartástípusban élőknek mekkora aránya volt ugyanebben a státuszban már 2001-ben is, illetve azok körében, ahol változás volt, milyen szerkezetben éltek 11 évvel korábban (9. és 10. táblák).

A háztartásszerkezeti formák nem mutatják ugyanazt a stabilitást (7. és 8. táblázat). A legstabilabb formának az egyedülét látszik. Az egyes hullámok közötti átmenet mátrix szerint az egyedül élők több mint 90%-a a következő hullámra is megtartja a státuszát. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy ha valaki egyedül marad, kevés esélye van arra, hogy kilépjen ebből a státusból vagy hogy idősebb korban összeköltözzön valakivel. A második legstabilabb forma a 'csak a partnerükkel együtt élők', akiknek a 84%-át három év múlva is ugyanebben a státuszban találjuk. Ennél intenzívebb mozgást azoknál mérhetünk, akik 'csak a gyermekeikkel' vagy 'partnerükkel és gyermekeikkel' élnek együtt'. A gyermekeikkel együtt élők egy részétől a gyermekeik még el sem költöztek, azaz nem történt meg a szülői házról való leválás. Más részük esetében a gyermekek visszaköltöztek a szülőkhöz egy esetleges válás után. És végül vannak olyanok is, akiknél éppen a szülők egészségi állapota, anyagi helyzete járult hozzá ahhoz, hogy gyermekeikkel újra összeköltözzenek. Sajnos adatfelvételünk nem ad lehetőségeket ezeknek az eseteknek a szétválasztására, nem tudjuk, hogy mi motiválja az ilyen háztartásszerkezeti változásokat.

7. táblázat. Átmenet mátrix az egyes hullámok között.
Kilépési mobilitás az egyes háztartásszerkezetekből, (%)

t	t+3					
	Csak partnerével	Partnerével, gyermekeivel	Csak gyermekeivel	Egyedül élő	Egyéb formában	Összesen
Csak partnerével	84,2	3,6	0,7	10,4	1,2	100,0
Partnerével, gyermekeivel	28,9	60,7	6,7	2,4	1,4	100,0
Csak gyermekeivel	0,5	0,9	71,7	23,6	3,3	100,0
Egyedül élő	3,0	0,0	2,6	90,4	1,3	100,0
Egyéb formában	25,0	13,0	9,3	22,8	46,9	100,0

Forrás: Életünk fordulópontjai adatfelvétel, 2001, 2004, 2008, 2012 hullámok. Saját számítás.
Megjegyzés: A számítások az egyes adatfelvételi hullámok közötti változások átlagos értékei.

8. táblázat. Átmenet mátrix az egyes hullámok között.
Belépési mobilitás az egyes háztartásszerkezetekbe, (%)

t-3	t				
	Csak partnerével	Partnerével, gyermekeivel	Csak gyermekeivel	Egyedül élő	Egyéb formában
Csak partnerével	83,9	12,4	3,2	16,1	14,5
Partnerével, gyermekeivel	11,8	86,0	13,4	1,5	7,0
Csak gyermekeivel	0,1	0,6	68,9	7,2	8,1
Egyedül élő	1,5	0,0	13,2	71,4	8,1
Egyéb formában	2,7	1,0	1,4	3,8	62,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Életünk fordulópontjai adatfelvétel, 2001, 2004, 2008, 2012 hullámok. Saját számítás.

Megjegyzés: A számítások az egyes adatfelvételi hullámok közötti változások átlagos értékei.

Megvizsgáltuk azt is, hogy a teljes megfigyelési időszak alatt milyen változások zajlottak a kohorszok együttélési mintáiban, azaz 2001-ről 2012-re hogyan változott az idősök háztartásszerkezete (9. és 10. táblázatok). A módszerből adódóan ez esetben jelentősebb háztartásszerkezeti változások mérhetők. Ugyanakkor megállapítható, hogy az egyedül élők esetében a státuszfenntartók aránya ugyancsak rendkívül magas, azaz, ha ebben az életkorban valaki egyedül marad, csak nagyon kis esélye van arra, hogy később valakivel összeköltözzön. A 2001-ben egyedül élők 88%-át 2012-ben is ebben a státuszban találjuk, és mindössze 6%-ot tesz ki azok aránya, akik összeköltöznek a gyermekeikkel. Új partnerkapcsolatot még ennél is kevesebben, a vizsgált kohorszok tagjainak mintegy 5%-a létesített.

Egy 10 éves időszak alatt már jól kirajzolódik, hogy mennyire sokan veszítik el partnerüket ebben az életkorban. A 2001-ben partnerükkel együtt élők 28%-a 10 évvel később már egyszemélyes háztartásban élt. A partnerükkel és gyermekeikkel együtt élőknek pedig 22%-a veszítette el a partnerét. 11%-uktól a gyermekük is elköltözött, így egyedül élőkké váltak. A vizsgált korosztályok életében a gyermekek elköltözése is komoly háztartásszerkezeti változásokat eredményez, hiszen a partnerükkel és gyermekekkel együtt élők 48%-a esetében elköltöznek a gyermekek, és további 11%-uknál a gyermekek és a partner is „eltűnik” a háztartásból. Azaz a partnerükkel és gyermekeikkel együtt élők 59%-ától elköltöznek a gyermekek. Mivel az általunk vizsgált kohorszok közül a legfiatalabb is 55 éves volt 2001-ben, az adatok jól kimutatják a „mamahotelek” jelenségének terjedését is, hiszen a vizsgált korosztályok igen nagy csoportjánál 55 éves kor felett történik a gyermekek szülői házról való leválása. Erre utal az az adat is, miszerint a 2001-ben gyermekeikkel együtt élők több mint fele még 2011-ben is gyermekeivel él együtt. Persze ezeknek egy része olyan háztartás, ahol a gyermek már önálló családot alapított, és úgy él a szüleivel, de ezek teszik ki a kisebb hányadot.

9. táblázat. Átmenet mátrix 2001 és 2012 között.
Kilépési mobilitás az egyes háztartásszerkezetekből, (%)

2001	2012						N
	Csak partnerével	Partnerével, gyermekeivel	Csak gyermekeivel	Egyedül élő	Egyéb formában	Összesen	
Csak partnerével	65,8	2,6	2,7	27,6	1,3	100,0	692
Partnerével, gyermekeivel	48,2	27,8	11,1	10,8	2,1	100,0	388
Csak gyermekeivel	1,5	1,5	50,4	41,5	5,2	100,0	135
Egyedül élő	4,8	0,0	6,2	87,9	1,1	100,0	273
Egyéb formában	41,8	1,0	5,1	35,7	16,3	100,0	98

Forrás: Életünk fordulópontjai adatfelvétel, 2001, 2012 hullámok. Saját számítás.

10. táblázat. Átmenet mátrix 2001 és 2012 között.
Belépési mobilitás az egyes háztartásszerkezetekbe, (%)

2001	2012				
	Csak partnerével	Partnerével, gyermekeivel	Csak gyermekeivel	Egyedül élő	Egyéb formában
Csak partnerével	65,2	14,0	12,5	33,9	20,9
Partnerével, gyermekeivel	26,8	83,7	28,3	7,4	18,6
Csak gyermekeivel	0,3	1,6	44,7	9,9	16,3
Egyedül élő	1,9	0,0	11,2	42,6	7,0
Egyéb formában	5,9	0,8	3,3	6,2	37,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	698	129	152	564	43

Forrás: Életünk fordulópontjai adatfelvétel, 2001, 2012 hullámok. Saját számítás.

A háztartásszerkezeti változások döntő többsége egy-egy háztartástag elvesztésével, elköltözésével függ össze, és nagyon elenyésző azok aránya, akiknek a háztartása a vizsgált időszak alatt bővült. A fiatalabb korosztályoknál még a gyermekek elköltözése, az idősebbeknél pedig az özvegyülés a háztartásszerkezeti változások fő motorja (11. táblázat).

11. táblázat. Háztartásszerkezeti változások születési kohorszok és nemek szerint, 2001-2012, (%)

	Férfiak			Nők		
	1932–1936 között született	1937–1941 között született	1942–1946 között született	1932–1936 között született	1937–1941 között született	1942–1946 között született
végig egyedül élő	3,4	3,9	6,0	25,7	19,7	13,4
végig párkapcsolatban	45,9	42,0	27,6	17,3	20,6	22,1
végig pár+gyermek	6,8	12,7	9,6	1,8	2,0	4,4
végig egyszülősként	1,4	2,0	1,2	4,4	5,2	4,9
elvesztette a párját	17,8	9,3	6,8	30,5	27,2	17,2
gyermeké elköltözött	13,0	17,1	32,4	7,0	10,1	23,2
párok kapcsolatba lép	0,7	1,5	1,2	0,4	1,4	1,4
gyermekével összeköltözik	4,8	3,4	4,4	3,7	4,1	3,8
egyéb	6,2	8,3	10,8	9,2	9,6	9,8
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
N	146	205	250	272	345	367

Forrás: Életünk fordulópontjai adatfelvétel, 2001, 2012 hullámok. Saját számítás.

6. Egyszemélyes háztartássá válás az egyéni életútban

Ahogy tanulmányunk korábbi szakaszaiban is jeleztük, nagyságrendjét, jelentőségét és következményeit tekintve az idősök háztartásszerkezeti változásai közül kiemelhetjük az egyedülélővé válást. Írásunk következő szakaszában azt vizsgáljuk meg, hogy milyen demográfiai és társadalmi ismérvek növelik meg ennek a változásnak az esélyeit. Az egyszemélyes háztartássá válás valószínűségét logisztikus regressziós elemzéssel vizsgáljuk. Az elemzésben használt változók százalékos megoszlását a 12. táblázat, a logisztikus regresszió eredményeit a 13. táblázat tartalmazza.

12. táblázat. Az 1932 és 1946 között születettek megoszlása különböző demográfiai és társadalmi ismérvek szerint, 2001-ben, (% , N)

Demográfiai és szociológiai ismérvek	%	N
<i>Neme</i>		
Férfi	37,9	602
Nő	62,1	986
<i>Kohorszok</i>		
1942–1946	26,4	419
1932–1936	34,6	550
1937–1941	39,0	619
<i>Háztartásszerkezet</i>		
Egyedülélő	17,2	273
Partnerével, gyermekeivel	24,5	389
Csak partnerével	43,6	692
Csak gyermekeivel	8,5	135
Egyéb háztartásszerkezetben	6,2	99
<i>Gyermekek száma és neme</i>		
Nincs gyermeke	8,8	139
1 fiú	13,2	209
1 leány	12,5	198
2 fiú	12,8	203
2 leány	11,6	184
2 gyermek, fiú és leány	23,8	378
3 vagy több gyermek	17,4	277
<i>Házasságok száma 2001-ig</i>		
Egy házasság	84,9	1348
Kettő vagy több házasság	12,5	199
Nem volt	2,6	41
<i>Iskolai végzettség</i>		
Érettségi nélkül	65,3	1036
Érettségi	21,7	345
Diploma	13,0	206
<i>Jövedelmi kvintilisek 2001-ben</i>		
1 – legszegényebb	12,6	187
2	21,8	324
3	24,5	365
4	21,0	313
5 – leggazdagabb	20,1	299
<i>Betegség, 2001</i>		
Nincs	49,9	792
Van	50,1	795
<i>A lakóhely településtípusa</i>		
Budapest	19,1	303
Megyeszékhely	20,4	323
Város	27,6	438
Község	33,0	523

Forrás: Életünk fordulópontjai adatfelvétel, 2001

A regressziós elemzés eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy 2001 és 2012 között a vizsgált kohorszokban élők negyede vált egyedül élővé a tíz éves periódus alatt (13. táblázat). Az egyedül élővé válást számos demográfiai és szociológiai ismérv befolyásolja. Ezek közül nyilvánvaló, és a keresztmetszeti elemzésekből is jól látható, hogy a nők sokkal nagyobb valószínűséggel válnak egyedül élővé, mint a férfiak. És az is természetes, hogy az életkor előrehaladtával az egyszemélyes háztartássá válás esélyei növekednek. Ezen alapvető demográfiai ismérvek mellett meghatározó szerepe van a kiinduló időpontban megfigyelt háztartásszerkezetnek is. A korábban használt háztartásszerkezeti kategóriáknak megfelelően négy együttélési formára vonatkozóan vizsgáltuk meg annak az esélyét, hogy valaki a megfigyelt több mint 10 év alatt egyedülállóvá váljék. A legnagyobb esélyhányadost a gyermekükkel, pár nélkül élők körében mértük (1. modell). Sajnos a kutatásban használt adatbázis elemszámai nem tették lehetővé, hogy ezt a csoportot részletesebben megvizsgáljuk, de feltételezhetjük, hogy számos vonatkozásban nem egy homogén csoportról beszélhetünk. És az egyedülállóvá válás magasabb esélyeit több tényező is magyarázhatja. Az egyik, hogy az általunk vizsgált 1932–1946 között született kohorszokban is vannak még olyanok, akik gyermekei nem alapítottak családot, hanem még a szülővel élnek. A legfiatalabb korosztály ugyanis 2001-ben még csak 55 éves volt, ekkor gyermekeik a 20-as éveik végén járhattak. Korábbi tanulmányok pedig jól mutatják, a „mamahotelek” terjedése nem csupán a 20-as éveik végén, hanem a 30-as éveikben járó fiatalokat is erőteljesen érintette. (Monostori & Murinkó, 2015; Monostori, 2015). Különösen az egyszülős családok esetében tapasztalhatók kései elköltözések (Monostori, 2015). Az idősek háztartásszerkezeti változásaira vonatkozó megfigyelés tehát részben ezzel van összefüggésben. Másrészt ezek olyan háztartásokat is magukban foglalnak, ahol a gyermekek egy rövidebb időre visszaköltöznek a szülőhöz. Ez nagyrészt a gyermekek válásával, kapcsolatuk felbomlásával lehet összefüggésben. Annak, hogy az idősek ebből az együttélési formából miért válhatnak viszonylag nagy eséllyel egyszemélyes háztartássá, éppen az lehet a magyarázata, hogy ez a gyermekek részéről egy ideiglenes állapot, vagyis egy átmeneti szakasz után ismét elköltöznek a szülőktől. A harmadik típus pedig az lehet, amikor a gyermek már önálló családot alapított, esetleg gyermeke is született, de együtt élnek a szülővel. Ez esetben tehát szétköltözésről van szó, amit például az indokolhat, hogy a gyermekek generációjának újabb gyermeke születik, és a meglévő lakás már nem felel meg a többgenerációs együttélésnek.

Az általunk vizsgált együttélési formák közül az egyedülállóvá válással szintén erős kapcsolatot mutat az ún. „egyéb háztartásszerkezet”, amelybe három vagy több generációs családok, illetve egyéb rokonokkal, nem rokonokkal élők tartoznak. Sajnos az elemszám ez esetben sem teszi lehetővé a részletesebb vizsgálatot, de úgy gondoljuk, hogy ezen a kategórián belül viszonylag sokan lehetnek, akik valamilyen betegség, önelátási probléma miatt élnek együtt vagy költöznek össze tágabb családjukkal vagy egyéb személyekkel, és azok is, akik valamilyen súlyosabb veszteség (pl. özvegyülés) után élnek hosszabb-rövidebb ideig az adott családszerkezetben. Ilyen lehet például, amikor valaki a megözvegyülése után összeköltözik a testvérével, majd elköltözik tőle. És ide sorolhatjuk azokat is, akik sohasem létesítettek párkapcsolatot, hanem mindvégig testvérükkel, idősebb rokonukkal éltek együtt. A testvér, az idősebb rokonok elvesztése is

valószínűsítheti az egyedülállóvá válást. A családi állapot szerinti megoszlásokkal közelíthetjük egymáshoz az egyes csoportok arányát. 2001-ben az „egyéb háztartásszerkezetben” élők körében – az egyedülállókat leszámítva – a nőtlenek és hajadonok aránya a legnagyobb, 7%. Az özvegyek és elváltak együttesen a kategória egyharmadát teszik ki.

Az eddig felsorolt két háztartástípus után a harmadik legnagyobb esélyhányadossal a házasságban vagy élettársi kapcsolatban élő, két fős családok köre jellemezhető. Ez az esetek 94%-ában özvegyülést jelentett.

A témával foglalkozó szakirodalom gyakran felteszi azt a kérdést, vajon a gyermekeink száma és nemi hovatartozása hogyan befolyásolja azt, hogy idős korunkban milyen háztartásszerkezetben élünk. Különösen az irányba fordul az érdeklődés, hogy a lányok vagy a fiúk azok, akik nagyobb valószínűséggel élnek együtt idősödő szüleikkel. A korábbi külföldi kutatások többsége azt erősítette meg, hogy a lányok nagyobb eséllyel élnek együtt/költöznek össze szüleikkel. Az egyedülállóvá válás esélyeit tekintve mi e vonatkozásban nem tudunk kimutatni szignifikáns különbségeket, ami nagy valószínűséggel az alacsony esetszámainknak tudható be. A keresztmetszeti cenzusadatok ugyanis arra mutattak rá, hogy az egyedülálló státusz valószínűségét jelentősen csökkenti, ha valakinek vannak gyermekei, és a gyermekszám növekedésével ez a valószínűség csökken (2. modell).

Nem találtunk összefüggést a vonatkozásban sem, hogy a korábbi házasságok száma hogyan befolyásolja az egyedülállóvá válást. Ezt az információt más adatforrásból sem tudjuk ellenőrizni, hiszen a 2011-es Cenzusban erre vonatkozóan nem gyűjtöttek adatokat. A 2001-es Cenzus-elemzéseink viszont azt mutatják, hogy az egyedülállók körében szignifikánsan magasabb azok aránya, akik életük során nem kötöttek házasságot, valamint akik legalább két házasságban éltek.

A szociológiai ismérvek körében az iskolai végzettség szerinti differenciálódás szignifikáns különbségeket mutatott. Az egyedülállóvá válás esélye az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében magasabb. Az iskolai végzettségi szint emelkedése az egyedülállóvá válás csökkenő esélyeivel kapcsolódik össze (3. modell). A jövedelmi helyzet vonatkozásában is a kedvezőtlenebb státuszúak körében magasabb az egyedül élővé válás esélye (4. modell). Ha mindkét változót szerepeltetjük a modellben, mindössze egyetlen ismérv hatása marad szignifikáns. Nevezetesen a legelső kvintilisbe soroltak esélyei szignifikánsan magasabbak arra, hogy egyedülállóvá váljanak (5. modell).

A demográfiai és a szociológiai ismérvek mellett az egészségi állapotnak is fontos szerepe lehet abban, hogy milyen háztartásszerkezetben élnek az emberek. Az egészségi állapot megromlása csökkentheti az egyedülállóvá válás esélyeit, hiszen az érintettek nehezebben látják el saját magukat, családjukra vagy intézményesített támogatásra szorulhatnak, nagyobb eséllyel költöznek össze gyermekeikkel vagy egyéb rokonaikkal, és nagyobb az intézménybe, időotthonba költözés valószínűsége is. A 2001-ben vizsgált egészségi állapot viszont nem mutat szignifikáns kapcsolatot az egyedülállóvá válással (6. modell). Ennek egyik oka lehet, hogy az eddig vizsgált ismérvektől eltérően az egészségi állapot időben változó tényező, így precízebb operacionalizálásra lenne szükség ahhoz, hogy megfigyelhessük az egészségi állapot és a háztartásszerkezet változásainak egymásra hatását.

13. táblázat. Az egyszemélyes háztartássá válást meghatározó demográfiai

	1. modell		2. modell		3. modell	
	β	Sig	β	Sig	β	Sig
Neme						
Férfi (ref.)	0 ^b		0 ^b		0 ^b	
Nő	1,536	0,000	1,556	0,000	1,528	0,000
Kohorszok						
1942–1946 (ref.)	0 ^b		0 ^b		0 ^b	
1932–1936	0,649	0,000	0,682	0,000	0,605	0,001
1937–1941	0,266	0,107	0,288	0,083	0,245	0,144
Háztartásszerkezet						
Partnerével, gyermekeivel (ref.)	0 ^b		0 ^b		0 ^b	
Csak partnerével	0,949	0,000	0,912	0,000	0,913	0,000
Csak gyermekeivel	1,302	0,000	1,339	0,000	1,321	0,000
Egyéb családszerkezetben	1,288	0,000	1,222	0,000	1,242	0,000
Gyermekek száma és neme						
Nincs gyermeke (ref.)			0 ^b		0 ^b	
1 fiú			0,153	0,627	0,156	0,622
1 leány			-0,287	0,370	-0,299	0,353
2 fiú			-0,213	0,516	-0,252	0,445
2 leány			0,108	0,737	0,084	0,794
2 gyermek, fiú és leány			0,068	0,818	0,064	0,829
3 vagy több gyermek			-0,318	0,309	-0,403	0,201
Házasságok száma 2001-ig						
Egy házasság (ref.)			0 ^b		0 ^b	
Kettő vagy több házasság			0,214	0,337	0,231	0,303
Nem volt			0,353	0,515	0,355	0,511
Iskolai végzettség						
Érettségi nélkül (ref.)					0 ^b	
Érettségi					-0,405	,026
Diploma					-0,600	,014
Jövedelmi kvintilisek 2001-ben						
1 – legszegényebb (ref.)						
2						
3						
4						
5 – leggazdagabb						
Betegség, 2001						
Nincs (ref.)						
Van						
A lakóhely településtípusa						
Budapest (ref.)						
Megyeszékhely						
Város						
Község						
-2 Log likelihood	1281,886 ^a		1273,802 ^a		1264,029 ^a	
Cox & Snell R Square	0,134		0,139		0,145	
Nagelkerke R Square	0,198		0,206		0,216	
N	1591		1591		1591	

Forrás: Életünk fordulópontjai adatfelvétel, 2001, 2012 hullámok. Saját számítás.

és szociológiai ismérvek 2001 és 2012 között. Logisztikus regresszió-elemzés

4. modell		5. modell		6. modell		7. modell	
β	Sig	β	Sig	β	Sig	β	Sig
0 ^b 1,555	0,000	0 ^b 1,545	0,000	0 ^b 1,545	0,000	0 ^b 1,543	0,000
0 ^b 0,711 0,338	0,000 0,053	0 ^b 0,688 0,319	0,000 0,000	0 ^b 0,688 0,319	0,000 0,070	0 ^b 0,681 0,321	0,000 0,069
0 ^b 0,910 1,304 1,077	0,000 0,000 0,000	0 ^b 0,900 1,299 1,098	0,000 0,000 0,000	0 ^b 0,900 1,299 1,097	0,000 0,000 0,000	0 ^b 0,936 1,290 1,127	0,000 0,000 0,000
0 ^b 0,064 -0,332 -0,327 0,088 -0,009 -0,539	0,847 0,325 0,347 0,795 0,978 0,105	0 ^b 0,072 -0,352 -0,340 0,069 -0,008 -0,569	0,829 0,298 0,330 0,838 0,980 0,087	0 ^b 0,071 -0,355 -0,341 0,068 -0,008 -0,569	0,831 0,296 0,328 0,840 0,978 0,088	0 ^b 0,060 -0,376 -0,295 0,114 0,033 -0,502	0,857 0,270 0,401 0,739 0,915 0,135
0 ^b 0,172 0,453	0 ^b 0,457 0,440	0 ^b 0,180 0,470	0,438 0,421	0 ^b 0,181 0,469	0,436 0,422	0 ^b 0,123 0,458	0,600 0,439
		0 ^b -0,228 -0,452	0,258 0,139	0 ^b -0,228 -0,453	0,258 0,139	0 ^b -0,284 -0,529	0,167 0,088
0,969 0,491 0,495 0,466 0 ^b	,000 ,051 ,036 ,052	0,722 0,256 0,288 0,299 0 ^b	0,020 0,375 0,282 0,251	0,724 0,258 0,289 0,300 0 ^b	0,020 0,372 0,281 0,250	0,799 0,335 0,350 0,315	0,012 0,256 0,198 0,231
				0 ^b -0,012	0,934	0,007	0,961
						0 ^b -0,251 -0,409 -0,409	0,306 0,078 0,080
1178,461 ^a 0,152 0,225 1485		1175,716 ^a 0,153 0,227 1485		1175,652 ^a 0,153 0,227 1483		1171,952 ^a 0,156 0,231 1483	

7. Összegzés

Tanulmányunkban az idős háztartásszerkezetében zajló átalakulásokat vizsgáltuk keresztmetszeti adatok alapján és longitudinális megközelítésben. Mindkét megközelítésben fontos kiindulópontnak tekintettük azt a tényt, hogy az életkor előrehaladtával egyre jobban növekszik annak a valószínűsége, hogy egyedül élővé váljunk, és hogy a nők körében az egyszemélyes háztartássá válás esélyei sokkal nagyobbak, mint a férfiak körében. Kutatásunk azonban arra a kevésbé ismert tényre is rámutatott, hogy 1990 és 2011 között az egyedül élők aránya a „fiatalabb” korcsoportokon belül is növekedett, amelynek egyik magyarázata az lehet, hogy a korábbi időszakhoz képest más tényezők is állnak az egyszemélyes háztartások arányának emelkedése mögött. Az adatok elemzése rámutatott arra, hogy korábban az özvegyülésnek sokkal nagyobb szerepe volt abban, hogy az idősök egyedül maradtak, míg napjainkra a válás is fontos tényezővé lépett elő. Az egyedülálló idősök körében ugyanis a vizsgált időszakban jelentősen növekedett az elváltak aránya. 1990-ben a 60 év feletti egyedül élő nők 9, 2011-ben már 17%-a volt elvált. A férfiak körében az arány 17%-ról emelkedett 31%-ra. Ez az eredmény összhangban van a válási statisztikákban megfigyelt ténnyel, hogy egyre nagyobb a hosszú házasságok felbomlásának aránya is, és feltételezhetjük, hogy ezeket a „kései” válásokat már kisebb arányban követik újrَاهázasodások.

Az egyszemélyes háztartások vonatkozásában azt is megállapítottuk, hogy ez tekinthető a legstabilabb háztartásszerkezeti formának, abban az értelemben, hogy ha valaki egyedül élővé válik, akkor nagyon kicsi az esélye annak, hogy ebből kilép. Akármilyen időtávot is figyelünk meg, az idősök töredéke él együtt ismét valakivel, ha egyszer már egyedülállóvá vált. Ha mégis, akkor ez jellemzően azt jelenti, hogy hosszabb-rövidebb időre a gyermekükkel költöznek össze.

Az egyedül élővé válás kockázata számos társadalmi ismérvvvel mutat összefüggést. Az alacsonyabb iskolai végzettségűeknek, az alacsonyabb jövedelmi státuszúaknak nagyobb esélyük van arra, hogy egyedül élővé váljanak, mint magasabb státuszú idős társaiknak. A lakóhely szerinti különbségek vizsgálata pedig arra mutat rá, hogy a budapesti idősök egyszemélyes háztartássá válásának esélye szignifikánsan magasabb, mint a vidéken élőké.

Az idősök körében viszonylag magas és növekvő tendenciát mutat azoknak az aránya, akik gyermekeikkel éltek együtt. Különösen az idős nők körében jellemző ez. Sajnos adataink nem tették lehetővé annak vizsgálatát, hogy ezek az együttélési formák hogyan alakulnak ki, az esetek mekkora százalékában van szó arról, hogy a gyermekek még el sem költöztek a szülői házból, és mekkora azoknak az aránya, akik újra összeköltöztek szüleikkel. Az is fontos információ lenne, hogy milyen motivációk állnak a mögött, hogy a felnőtt gyermekek még nem költöztek el a szüleiktől, illetve, hogy újra összeköltöznek velük. Az erre vonatkozó nemzetközi irodalom arra utal, hogy ezen együttélési formák hátterében a gyermekek szükségletei erősebb motivációként jelennek meg, mint az idősöké, azaz általánosságban a gyermekeknek nagyobb szükségük van a szüleikkel való együttélésre, mint a szüleiknek velük (Wiemers et al. 2016). Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatához olyan adatállományokra lenne szükség, amelyekben a gyermekek és a szülők életpályáját is egyéni szinten követhetnénk.

Az emberi életpálya és ezen belül is a „nagyon időskor” szakaszának meghosszabbodásával egyre fontosabb kérdéssé válik az is, hogy a saját maguk ellátására nem vagy csak korlátozottan képes idősek milyen keretek között élnek az életüket, mekkora részük marad magánháztartásban, és kik választják vagy kényszerülnek arra, hogy intézménybe kerüljenek. Jelenleg a magyar intézményi ellátórendszer kapacitásai igen szűkösek, és súlyosak a minőségi problémák is. Ez lehet az oka annak, hogy az időseknek csak nagyon kis része él intézményekben.

8. Szakirodalom

- Arber, S. & Timonen, V. (2012): *Contemporary Grandparenting. Changing family relationships in global contexts*. The Policy Press, Bristol.
- Bartus T. (2015): Lemorzsolódás és súlyozás az Életünk fordulópontjai panelfelvételben. *Demográfia*, 58(4), 287–308.
- Boersch-Supan, A., Kotlikoff, L. J. & Morris, J.N. (1988): *The dynamics of living arrangements of the elderly*. National Bureau of Economic Research Working paper no. 2787.
- Dostie, B. & Léger, P. T. (2005): The Living Arrangement Dynamics of Sick, Elderly Individuals. *The Journal of Human Resources*, 40(4), 989–1014.
- Doyle, M., O’Dywer, C. & Timonen, V. (2010): „How Can You Just Cut Off a Whole Side of the Family and Say Move On?” The Reshaping of Paternal Grandparent-Grandchild Relationships Following Divorce or Separation in the Middle Generation. *Family Relations*, 59(5), 587–598.
- Dykstra, P. A., Van Tilburg, T. G. & Gierveld, de J.J. (2005): Changes in Older Adult Loneliness. Results From a Seven-Year Longitudinal Study. *Research on Aging*, 27(6), 725–747.
- Evandrou, M., Falkingham, J., Rake, K. & Scott, A. (2001): The dynamics of living arrangements in later life: evidence from the British Household Panel Survey. *Population Trends*, (105), 37–44.
- Makay, Zs. (2016): Követéses vizsgálatból való kikerülés elhalálozás, válaszmegtagadás és egyéb okok miatt: panelkopás az „Életünk fordulópontjai” adatfelvételben. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 99–121.
- Monostori, J. (2015): Az egyszülős családdá válás az életútban és annak demográfiai meghatározói. *Demográfia*, 58(1), 27–56.
- Monostori, J. & Murinkó, L. (2015): Család- és háztartásszerkezet. In: Monostori, J., Öri, P. & Spéder, Zs. (Szerk.): *Demográfiai Portré 2015*. KSH NKI, pp. 153–170.
- Mutchler, J. E. & Burr, J. A. (1991): A longitudinal analysis of household and nonhousehold living arrangement in later life. *Demography*, 28(3), 375–390.
- Wiemers, E. E., Slanchev, V., McGarry, K. & Hotz, J. V. (2016): Living Arrangements of Mothers and Adult Children over the Life Course. *Research on Aging*, 39(1), 111–134.

II. Egyes családformák sajátosságai

Mozaikcsaládok ³³

Harcza István & Monostori Judit
2020

1. Bevezetés

Nemzetközi viszonylatban is megfigyelhető, hogy különböző társadalmi, gazdasági és társadalompolitikai okok miatt előtérbe kerültek a családokkal, ezen belül is az együttélési formák alakulásával, a családon belüli és a családok közötti kohézióval kapcsolatos kérdések. Mindezek miatt kiemelt jelentősége lehet annak, hogy az együttélési formákról és azok változásairól minél több tényyszerű ismerettel rendelkezünk, annál is inkább, mert még a családszociológián belül is számos olyan megállapítással találkozhatunk, amelyek empirikusan nem kellően megalapozottak (*lásd ezekről: Harcsa & Monostori, 2017*).

A szociológiai és a demográfiai vonatkozású családszerkezeti kutatások egyik 'fehér foltját' a mozaikcsaládok vizsgálata jelenti. Annak ellenére van ez így, hogy számos – alapvetően pszichológiai jellegű – kutatás kimutatta, hogy az intakt, az egyszülős és a mozaikcsaládban nevelkedő gyermekek életesélyei, iskolai előmenetele, társas viselkedése, későbbi párkapcsolattörténete jelentős különbségeket mutat (*Bernardi & Boertien 2017; Wu et al. 2008; Fomby & Cherlin, 2007; Kerr & Beaujot, 2002; Pryor & Rodgers, 2001; Dunn et al., 1998; Aquilino, 1996; Elliott & Richards, 1991; Baydar, 1988; Fergusson et al. 1986*).³⁴ Ugyanakkor kérdés, hogy ezek mennyiben magyarázhatók magával a családszerkezettel, illetve azzal, hogy milyen változások voltak abban a gyermeki életpálya során. Feltételezhetjük ugyanis, hogy a különbségeket az is generálja, hogy az egyes családformák eltérő valószínűséggel jelennek meg a társadalmi hierarchia különböző pontjain, hiszen például a válások és az újraraházasodás (vagy újabb

33 Megjelent: Socio.hu. Társadalomtudományi Szemle, 10 (2). 1-26

34 Az itt felsorolt irodalomban – és a későbbi szakirodalmi hivatkozásokban is – a szerzők az intakt, a mozaik és az egyszülős családokat is másként definiálják. Általában intakt családoknak azokat tekintik, ahol a családban élő gyermekek mindkét ott élő szülőnek vér szerinti gyermekei. Mozaikcsaládoknak azokat, ahol, legalább egy olyan gyermek él, akinek az ott élő egyik szülő nem vérszerinti szülője. Egyszülős családoknak pedig azokat tekintik, ahol a családban csak egy szülő neveli az ott élő gyermekeket. A tanulmány későbbi részeiben részletesebben kitérünk a definíciók különbözőségeire, esetenként pontatlanságaira, és ismertetjük az általunk használt megközelítési módot is.

tartós párkapcsolat alakítása) valószínűsége számos társadalmi ismérv szerint szignifikáns különbségeket mutat (Amato et al. 2015; Boertien & Härkönen 2014; Jalovaara, 2013; Bernardi & Martínez-Pastor, 2011; Lyngstad & Jalovaara, 2010; De Graaf & Kalmijn, 2006; Härkönen & Dronkers, 2006; Martin, 2006; Hoem, 1997; Blossfeld et al. 1995). Ez indokolja annak vizsgálatát, hogy az intakt, a mozaik- és az egyszülős családok közötti különbséget szociológiai és demográfia vonatkozásokban is megvizsgáljuk és rámutassunk arra, hogy az életkörülmények bizonyos dimenzióiban az egyes családtípusok közötti eltéréseket a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely vagy pedig az életpálya során bekövetkezett demográfiai események határozzák meg erőteljesebben.

Az együttélési formákat és azon belül a családszerkezet alakulását különböző met-szetekben, különböző tagolódási sémák alapján lehet vizsgálni, és értékrendtől füg-gően ezek alapján eltérő következtetéseket levonására nyílik lehetőség. Így például több európai ország vonatkozásában elterjedt az a nézet, hogy a gyermekes családok felbomlásának növekvő mértékű kockázata, illetve az ezt követő új párkapcsolatok létrejötte miatt egyre változatosabb együttélési formák alakulnak ki, és ennek tova-gyűrűző hatására a családok egyre több szálon kapcsolódhatnak egymáshoz. Erre ala-pozva megjelent a „hagyományos” családszerkezet visszaszorulásának és a „*családi életformák horizontális differenciálódásának tétele*” (Vaskovics, 2002). Ugyanakkor az is jellemző, hogy a „nem hagyományosnak” tekintett együttélési forma laza fogalmi specifikációja következtében nem lehet tudni, hogy mely családformák terjedése alap-ján fogalmazódik meg ez a tétel. Noha egyáltalán nem egyértelmű, hogy ki mit ért „nem hagyományos családszerkezetten”.³⁵

Ennek kapcsán érdemes kiemelni, hogy hazánkban a 2000-es évek eleje óta ren-delkezésre álló adatok például nem támasztják alá a mozaikcsaládok növekvő mértékű elterjedését, és az egyszülős családok arányának hosszabb távú változásai sem mu-tatnak egyirányú trendet (Monostori & Murinkó, 2018; Harcsa & Monostori, 2017; Monostori & Murinkó 2018). Azoknak a családoknak az aránya viszont egyértelműen növekedett, amelyben a szülők élettársi kapcsolatban élnek (Monostori & Murinkó 2018). Ha ezeket is „nem hagyományos családszerkezetnek” tekintenénk, akkor bát-rabban érvelhetnénk a „nem hagyományos családszerkezet” térhódítása mellett. Kér-déses viszont, hogy ez helyes lenne-e. A házasságon és az élettársi kapcsolaton alapuló családok ugyanis egyre több vonatkozásban (pl. a párkapcsolat időtartamára vonatko-zó elképzelések, gyermekszám) hasonlítanak egymásra. Továbbá, maga a „nem ha-gyományos” minősítés sem igazán állja meg a helyét, hiszen azok a családformák, amelyeket most sokan nem hagyományosnak tekintenek, azok valójában korábban is jelen voltak, csupán azok elterjedtsége és legitimitása változott az utóbbi időszakban (Vaskovics, 2002), valamint változtak azok az okok is, amelyek az intakt családok felbomlásához vezettek. Egy a 2011-es Népszámlálás adatait feldolgozó kutatás ezzel

35 A legtöbb kutatás „hagyományos családtípusnak” csak és kizárólag azokat tekinti, ahol az apa és az anya házas és csak a vér szerinti közös gyermekek élnek a családban. Míg mások (pl. De Bruycker 2008) azokat az egyszülős családokat is hagyományosnak tekintik, ahol a család özvegyüléssel és nem válással jött létre. Nem tekintik hagyományos családnak viszont a házasság nélküli együttéléseket, azaz az élettársi kapcsolatban élő szülők családjait.

kapcsolatban a következőket hangsúlyozza: „Újjáalakult családok mindig is léteztek, akár az egyik szülő betegsége és halála, akár a férfi háborúban való eltűnése, akár a nők esetében a szülést követő haláleset miatt, és az újjáalakulást gyakran a gyermekek anyagi szükségletei vagy a neveltetésük felelőssége tette indokolttá. A családi újjáalakulás jelenlegi okai megváltoztak, manapság a szülő döntésén alapul a különválás vagy az elválás, illetve az új párválasztás is” (Vörös–Kovács 2013:1219).

Emellett a történeti demográfiai kutatások, a családrekonstrukciós vizsgálatok³⁶ is számos példával szolgálnak arra, hogy a nem intakt családok nem csak létező együttélési formák, de bizonyos időszakokban és térségekben nagyon elterjedtek voltak. A 17. és 18. századi Európára vonatkozó kutatások például azt állítják meg, hogy az újrarászórási arány ebben az időszakban nagyon hasonló volt mint a 20. század végi Európában (Laslett, 1977; Griffith, 1980; Cherlin, 1981; Dupaquier et al. 1981). Warner pedig egyenesen azt állítja, hogy 1400 és 1800 között a mozaikcsaládok aránya magasabb volt, mint a mai Európában (Warner, 2017). Hasonló megállapításra jutott Erdélyi (Erdélyi, 2019), aki azt mondja, hogy az „elmúlt századokban talán még gyakoribban találkozhatunk mozaikcsaládokkal, mint ma, jóllehet a kialakulásuk mögött álló tényezők mások voltak a különböző korszakokban” (Erdélyi, 2019). Nehéz tehát megmondani, hogy mi a hagyományos együttélési forma és mi nem az. Sokkal inkább arról lehet beszélni, hogy mennyire elterjedt egy-egy együttélési forma a különböző korokban, térségekben, társadalmi rétegekben.

Áttekintve a témával kapcsolatos elméleti szakirodalmat és jelenkori empirikus kutatásokat, alapvető problémának látjuk azt, hogy a gyermekes családok tipizálása/kategorizálása általában nagyon leegyszerűsítő. Jellemző, hogy a nagyobb kutatások, európai szintű összehasonlítások a gyermekes családoknak alapvetően két típusát különböztették meg: a párkapcsolaton alapuló, azaz kétszülős családokat és az egyszülős családokat (Iacovou & Skew, 2010; EUROSTAT, 2015; KSH, 2018). Ez a megközelítés nem veszi figyelembe, hogy a párkapcsolaton alapuló családokban legalább két, élettörténetét tekintve jelentősen eltérő együttélési forma különböztethető meg. Az egyik az intakt család, ahol a családban élő gyermekek mindkét szülő vér szerinti gyermekei,³⁷ a másik a mozaikcsalád, ahol legalább egy olyan gyermek él, akinek csak egy vér szerinti szülője van a háztartásban. A mozaikcsaládokban, legalább az egyik szülő mögött egy olyan életút áll, amelyben már születtek gyermekei, de a kapcsolat válás vagy haláleset miatt felbomlott, esetleg az anya (nagyon ritka esetben az apa) születésétől egyedül nevelte gyermekét/gyermekét. Ha az együttélési formákról pontosabb képet szeretnénk kapni, akkor legalább ezt a két együttélési formát meg kellene különböztetni egymástól a párkapcsolaton alapuló gyermekes családokban. Tanulmányunkban megpróbáljuk ezt a klasszifikációt érvényesíteni, és minél több vonatkozásban kiegészíteni azokat a kutatásokat, amelyek

36 A családrekonstrukció a történeti demográfiai folyamatok megismerésének egyik alapvető módszere. Ennek során a rendelkezésre álló anyakönyvi adatok alapján állítják össze az adott térségben élő családok szerkezetét és történetét.

37 A jelen kutatásban – a népszámlálási kérdőív lehetőségeihez alkalmazkodva – vér szerinti gyermeknek tekintettük mindazon gyermekeket, akiket a kérdezettek maguk „élve született gyermekként” felsoroltak.

legalább valamilyen szinten kísérletet tettek arra, hogy az intakt és a mozaikcsaládokat elkülönítsék egymástól (lásd pl. Spéder, 2005; Harcsa & Monostori, 2017; Monostori & Murinkó, 2018). Elemzéseinkből kimaradnak azok a csoportok, akik olyan családban élnek, ahol egyik szülő sem a gyermekek vér szerinti szülője (pl. örökbefogadás által gyermekes családdá válók) és azok is, ahol a gyermekeket rokon és nem biológiai szülő neveli (pl. gyermeket szülő nélkül nevelő nagyszülők), mivel az általunk használt népszámlálási adatgyűjtésekből ezek a kategóriák nem állíthatók elő.

A mozaikcsaládok demográfiai és szociológiai jellemzői mellett ebben a tanulmányban megvizsgáljuk azt is, hogy az intakt, a mozaik- és az egyszülős családok a társadalmi egyenlőtlenségek és különbségek egy-egy dimenziójában elfoglalt helyét mennyiben határozza meg a családforma, és milyen szerepe van annak a szelekciós hatásnak, hogy a vizsgált családokban élők erőforrásai, szociológiai jellemzői eleve eltérnek egymástól, azaz, hogy a válások – de feltehetően az özvegyülés is – a társadalmi hierarchia alsóbb szegmenseiben nagyobb valószínűséggel fordulnak elő. Ezért a mozaik- és az egyszülős családokban élő szülők iskolai végzettség szerinti struktúrája kedvezőtlenebb, és magasabb a munkaerőpiaci szempontból hátrányos helyzetűek aránya is, ez pedig alapvetően meghatározza a társadalmi helyzetüket.

A társadalmi egyenlőtlenségek és különbségek területéről egyrészt azt vizsgáltuk, hogy az alsó jövedelmi ötdöbe kerülés és a megélhetési nehézségek megjelenését hogyan befolyásolja a családszerkezet, és hogyan változik ez a hatás a két legfőbb strukturális jellemző – az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci aktivitás – kontrollálása után. Másrészt arra is kerestük a választ, hogy a különböző családszerkezetben élők társas kapcsolatai hogyan alakulnak: vajon empirikusan igazolható különbségek találhatók e téren az intakt, a mozaik- és az egyszülős családok között. Nyilvánvaló, hogy egy párkapcsolat felbomlása a tágabb családi kapcsolatok átrendeződésével is együtt járhat, de érintheti a baráti kapcsolathálózatba való beágyazottságot is. Kérdés, hogy egy család felbomlása és újabb család alakulása vajon bővíti vagy szűkíti a tényleges személyes kapcsolati hálót. Erre vonatkozóan a nemzetközi kutatások nem egyirányba mutató eredményeket hoztak napvilágra. Bizonyos kutatások arra utalnak, hogy a mozaik- és egyszülős családokban a társas kapcsolatok szűkebbek, míg mások azt találták, hogy az ezekben a családokban élők kapcsolati beágyazottsága szélesebb; megint mások arra hívták fel a figyelmet, hogy az adott család típusokon belül is lényeges különbségek lehetnek e téren (lásd ezekről a kutatásokról pl. Aeby et al. 2014).

2. Korábbi kutatások áttekintése

Az alábbiakban bemutatunk néhány fontosabb hazai és nemzetközi kutatást, amelyek a mozaikcsaládok demográfiai és szociológiai jellemzőivel foglalkoznak. A nemzetközi kutatások tekintetében nem törekedtünk a teljességre, de megpróbáltuk a kutatások alakulásának főbb irányait bemutatni, illetve ismertetni azokat, amelyek több

ország összehasonlítására vállalkoztak. Ebben az áttekintésben csak azoknak a fontosabb kutatásoknak a bemutatására fókuszáltunk, amelyek kifejezetten a mozaikcsaládokkal foglalkoztak, nem ismertetjük tehát azokat, amelyek párkapcsolat-történeti elemzések vagy amelyek termékenységi szempontból érintik a kérdést. Ezeknek a beemelése szétfeszítené a tanulmány kereteit. Ily módon nem ismertetjük például azokat a – termékenységi szakirodalomban meglehetősen nagy szeletet képviselő – kutatási eredményeket sem, amelyek azzal foglalkoznak, hogy a többedik párkapcsolatok termékenysége hogyan alakul, illetve hogyan befolyásolja a termékenységi mutatók alakulását, ha egy vizsgált időszakban törékenyebbek a párkapcsolatok.

2.1. Nemzetközi kutatások

Legkorábban az amerikai szociológusok, pszichológusok és szociális munkások figyeltek fel az újráházasodások nyomán létrejövő mozaikcsaládok (*stepfamilies*) speciális problémáira. A múlt század 1980-as éveiben már tömegesen láttak napvilágot az újráházasodás és a „mozaikszülőség” (*stepparenting*) témakörében született tanulmányok, és számos monográfia is megjelent a témában. E publikációkat az 1970-es évek kutatásai alapozták, amelyek a válások számának rohamos növekedése kapcsán indultak el. A tapasztalatokról, valamint azok jövőbeni hasznosíthatóságáról átfogó értékelés is készült (*Ihinger-Tallman, 1988*), amelyben a szerző megfogalmazta azokat a kulcskérdéseket is, amelyek meghatározhatják a kutatások jövőbeni irányait. Ezek a mozaikcsaládok speciális problémáira, sajátos működési mechanizmusaira, a szülőgyerek kapcsolat hosszú távú alakulására, a mozaikszülők jogainak és kötelezettségeinek jogszabályi kereteire vonatkoztak. Érdemes kiemelni a szerző azon hangsúlyos intelmét, hogy a jövőbeni vizsgálatokat nagyobb és reprezentatív mintákon és sokkal szigorúbb módszertani eszközök alkalmazásával kellene elvégezni. Mindez nem véletlen, mert a korábbi írások alapján módszertanilag, és a következtetéseket tekintve is, meglehetősen ellentmondásos kép rajzolódott ki e területről. Ennek illusztrálására a szerző a mozaikcsaládok, illetve az azokban élő gyerekek családi kapcsolataira vonatkozó, egymástól eltérő tézisek megjelenését emeli ki: Riley szerint például a megsokszorozódó kapcsolatok előnyösek a mozaikcsaládokban élő gyermekek szempontjából (*Riley, 1983*), míg Furstenberg komoly kételyeket fogalmazott meg ezzel szemben, és azt állította, hogy az ilyen családban felnövekvő gyermekek kevésbé beágyazottak a családi kapcsolatokba, amelynek mind rövid, mind pedig hosszú távon inkább hátrányos következményei vannak (*Furstenberg, 1987*). Másik példaként említi a szerző, hogy az empirikus kutatások nem fordítanak kellő figyelmet a mozaikcsaládok sokféleségére. Ez részben azért van, mert a minták túlságosan kicsik ahhoz, hogy a mozaikcsaládokat aszerint is vizsgálják, hogy vannak-e közös gyerekek vagy csak féltestvérek, hogy az apák és az anyák milyen arányban hozzák az új párkapcsolatba a korábbi kapcsolataikból származó gyermekeket, hogy vannak-e a családon kívül élő, de az egyik szülő korábbi kapcsolatából származó gyerekek.

Az 1990-es évek amerikai kutatásai szintén nagy terjedelemben foglalkoznak a mozaikcsaládokkal. Coleman és társainak összefoglalója kritikusan állapítja meg, hogy a kutatási módszerek tervezett továbbfejlesztése, valamint a téma tematikai gazdagítása hézagosan valósult meg (Coleman et al., 2000). Előrelépés született abban, hogy több longitudinális vizsgálat is elindult, amely betekintést adott a mozaikcsaládok kialakulásáról (pl. *Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage*). A kutatók több figyelmet fordítottak a mozaikcsaládok komplexitásának vizsgálatára, az ilyen családokban élők szocio-demográfiai ismérveinek bemutatására (pl. *Bulcroft et al. 1998; Menaghan et al. 1997*).

Coleman és szerzőtársai ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy számos területen további előrelépésre lenne szükség (Coleman et al., 2000). Mindezek alapján a szerzők újabb ajánlásokat fogalmaztak meg a további kutatások számára:

1. Szorgalmazzák a további longitudinális kutatásokat, amelyek alapján megfelelő képet lehetne kapni arról, hogy milyen változatos útjai vannak a mozaikcsaládok kialakulásának, és annak, hogy miként alakult a mozaikcsaládok kapcsolati rendszere és működése.
2. Úgy vélik, hogy a kutatásokat ki kell terjeszteni az élettársi kapcsolatokban élőkre, valamint a meleg és leszbikus párokra is.
3. Jelzik, hogy kvalitatív és kvantitatív kutatások bővítésére egyaránt szükség lenne. Ez utóbbi esetben fontos lenne a megfelelő mintanagyság, hiszen csak így lehetne vizsgálni azt a sokszínűséget, ami jellemzi a mozaikcsaládokat.
4. Hangsúlyozzák, hogy a különböző kérdéseket érdemes lenne több szempontból is megvizsgálni, így a vér szerinti szülők, a nevelőszülők és a gyermekek szempontjából is. Ezen belül nagyobb figyelmet kellene fordítani a gyermekek és a háztartáson kívül élő vér szerinti szülő kapcsolatára.
5. Vizsgálni kellene a mozaikcsaládok és a társadalmi intézmények kapcsolatát.
6. Végül pedig nagyobb hangsúlyt kell helyezni az elméleti alapok kidolgozására.

Az újrarahasodással és a mozaikcsaládokkal kapcsolatos európai kutatások csak az 1990-es években kaptak nagyobb lendületet, és az érdeklődés alapvetően a mozaikcsaládok termékenységére irányult. Az elszórt vizsgálatok nem voltak alkalmasak egy európai összkép felvázolására egészen addig, amíg a 2000-es évek elején egy kutatócsoport közre nem adta az első összehasonlító eredményeket (Prskawetz et al. 2003). A kutatást az európai országokat vizsgáló *Fertility and Family Survey* (FFS) adatbázisán végezték, az 1990-es évek elejére és közepére vonatkozó adatokon 19 ország bevonásával. Ebben a kutatásban sem voltak pontos információk arról, hogy a háztartásban élő gyerekek mindkét szülőnek vér szerinti gyermekei-e. Így közvetlenül nem lehetett operacionalizálni, hogy melyek a mozaikcsaládok. Ennek hiányában a kapcsolattörténeti és a termékenységtörténeti adatok összekapcsolásával sorolták a gyermekeket különböző kategóriákba. Azokat, akik a kapcsolat létrejötte előtt születtek 'mozaikgyermeknek' tekintették, családjukat pedig mozaikcsaládnak. Vizsgáltuk az 1952 és 1959 között született nőkre terjedt ki, akiknek az élettörténetét 30-35 éves korig követték (lásd az 1. táblázatot).

A volt szocialista országokról általánosságban azt állapították meg, hogy a második tartós kapcsolatban élők körében nagyon magas volt azoknak a nőknek az aránya, akik a kapcsolatba már gyermekkel léptek be. Ez jelentősen hozzájárult a mozaikcsaládok arányának alakulásához. Az országok közötti eltéréseket a válások és az újránházasodások³⁸ arányának különbségei okozták. Észtországban és Lettországban például azért volt magas a mozaikcsaládok aránya, mert nagyon magasak voltak a válási és az újránházasodási mutatók is. Lengyelországban és Litvániában viszont viszonylag alacsonyak, ezért a mozaikcsaládok aránya is alacsony maradt. A nyugat-európai országokban általában kevesebb gyermek született a vizsgált időszakban az első párkapcsolatban, mint a volt szocialista országokban. Így a nők nagyobb arányban léptek a második kapcsolatba gyermek nélkül. Viszont a válási és újránházasodási mutatók eltérései miatt a nyugat-európai országok sem képeztek egységes mintázatot. Svédországban például a válási és újránházasodási mutatók nagyon magasak voltak, aminek következtében a mozaikcsaládok aránya is magas lett. Dél-Európában és Belgiumban viszont nagyon alacsony volt azoknak az aránya, akik második tartós párkapcsolatban is érintettek, így a mozaikcsaládok aránya ezekben az országokban a legalacsonyabb maradt.

1. táblázat. Azoknak a nőknek az aránya, akik 35 éves korukig éltek második párkapcsolatban korábbi kapcsolatból származó gyermekkel (1952-1959 között született kohorszok), (%)

Régió	Ország	Azoknak a nőknek az aránya, akik 35 éves korukig éltek második párkapcsolatban korábbi kapcsolatból származó gyermekkel
Észak-Európa	Finnország	7,6
	Norvégia	9,1
	Svédország	11,4
Nyugat-Európa	Ausztria	7,8
	Belgium	4,2
	Franciaország	7,3
	Nyugat-Németország	6,1
	Svájc	4,7
Dél-Európa	Olaszország	1,1
	Spanyolország	2,4
Volt szocialista országok	Csehország	12,6
	Kelet-Németország	12,1
	Magyarország	9,8
	Lengyelország	2,6
	Szlovákia	5,1
	Észtország	19,5
	Lettország	16,8
Litvánia	7,0	

Forrás: Prskawetz et al. 2003

38 Ebben az összefüggésben válások alatt nemcsak a házasságok, hanem az élettársi kapcsolatok felbomlását is értik, és az újránházasodás sem csupán az új házasságok megkötését, hanem az új élettársi kapcsolatot is jelenti.

A kutatás összességében rávilágít arra a tényre, hogy a mozaikcsaládok arányát számos dolog befolyásolja, amelyekben jelentősek az országok közötti különbségek. Az új családok alapításának és a gyermekvállalásnak az életpályán belüli időzítése, a kapcsolatok stabilitása, az újrarahasodás esélyei, a gyermektelenség kiterjedése mind szerepet játszanak abban, hogy hogyan alakul a mozaikcsaládok aránya.

Hasonló méretű kutatásra több, mint tíz évvel később került sor (*Steinbach & Kuhnt, 2016*). A kutatók azt a kérdést tették fel maguknak, hogy a válások, valamint az egyszülős és a mozaikcsaládok elterjedtségének megértésében vajon segítséget nyújthat-e az ún. Hajnal vonal, amely a párkapcsolati mintázatok alapján Európát egy Szentpétervártól Triesztig húzódó vonallal szelte át. A kutatás európai adatbázisát a GGS (*Generations and Gender Survey*) adta, amelynek 2003 és 2013 közötti adatfelvételi hullámaikat használták fel. Ebben a kutatásban már sokkal pontosabban lehetett mérni a mozaikcsaládok arányát, hiszen a háztartásban élő minden egyes gyermek esetében jelölték a kérdezés során, hogy a gyermek a háztartásban élők vér szerinti gyermeke-e vagy sem. A kutatás megállapította, hogy az egyszülős és a mozaikcsaládok együttes aránya a vizsgált országokban 18% és 33% között mozgott. A legmagasabb arányokat Észtországban, Oroszországban és Németországban mérték, a legalacsonyabbakat Olaszországban, Örményországban, Romániában és Bulgáriában (lásd a 2. táblázatot). Néhány ország adatai jelentősen eltérnek a korábban bemutatott kutatás (*Prskawetz et al., 2003*) eredményeitől. Például Belgium adatai, ahol a korábbi kutatás kifejezetten alacsonyra tette a mozaikcsaládokban élők arányát, míg a 2000-es években végzett kutatás inkább a középmezőnybe sorolta az országot. Nehéz megmondani, hogy tényleges változásokról van-e itt szó vagy az adatok bizonytalansága áll a jelenség mögött.

2.táblázat. A 18 év alatti gyermeket nevelő nukleáris, egyszülős, valamint mozaikcsaládok aránya a kiválasztott európai országokban, (%)

Országok	Adatfelvétel éve	Nukleáris családok*	Egyszülős családok	Mozaik-családok	Adoptált gyerek van a családban
Észtország	2004-2005	66,7	15,0	18,3	0,1
Oroszország	2004	69,0	18,2	12,1	0,8
Németország	2005	70,8	15,2	13,5	0,4
Svédország	2012-2013	73,8	11,8	14,2	0,2
Csehország	2005	74,3	14,1	10,9	0,7
Norvégia	2007-2008	75,0	12,6	11,7	0,6
Franciaország	2005	75,5	15,5	8,2	0,9
Belgium	2008-2010	75,9	11,9	11,9	0,4
Litvánia	2006	78,3	14,3	6,9	0,5
Magyarország	2004-2005	80,0	9,8	9,6	0,3
Ausztria	2008-2009	80,7	10,3	8,7	0,3

Lengyelország	2010-2011	83,0	11,2	4,7	0,9
Hollandia	2002-2004	83,2	11,7	4,4	0,7
Bulgária	2004	87,2	7,8	4,4	0,6
Románia	2005	88,9	5,5	4,9	0,8
Örményország	2006	91,8	6,9	0,9	0,4
Olaszország	2003	92,0	6,9	1,2	0,0

Forrás: Steinbach & Kuhnt, 2016

Megjegyzés: * A kutatásban nukleáris családnak nevezik az intakt családokat, ahol két vér szerinti szülő neveli a gyermekeket.

A kutatás azt is megállapította, hogy a vizsgált országok döntő többségében az egyszülős családok aránya magasabb volt, mint a mozaikcsaládoké. Az országok csoportosítására klaszteranalízist használtak, amelybe négy ismérvet vontak be: a nyers házasságkötési és válási arányszámot, valamint az egyszülős és a mozaikcsaládok arányát. Az első klaszterbe Litvánia és Oroszország került, magas házasságkötési és válási mutatókkal, és az egyszülős családok nagyon magas arányával, melyekhez képest a mozaikcsaládok aránya relatíve alacsonyabb volt. Azaz: az elvált, gyermekes nők a többi országhoz képest kisebb arányban léptek újabb kapcsolatba. A szerzők ezt azzal magyarázták, hogy ezekben az országokban nagyon jelentős társadalmi problémaként jelent meg az alkoholizmus, a családon belüli erőszak, és ezért az elvált nők nem találtak megfelelő partnert. Litvániában szerepet játszott még a migráció is, ami a 2004-es európai uniós csatlakozással vált jelentősebb mértékűvé. A külföldön történő munkakeresés szétszakította a párokat és csökkentette az újraházasodás esélyeit is. A litvánok újraházasodási esélyeit az is csökkentette, hogy jellemzően később léptek első párkapcsolatukba, így a válás átlagos életkora is magasabb volt, mint több más európai országban. Kései életkorban pedig kisebb az újabb párkapcsolat kialakításának az esélye. A második országcsoportba Lengyelország, Románia, Olaszország és Örményország került közepes vagy annál magasabb házasodási rátákkal, alacsony válási mutatókkal. Ennek következtében ezekben az országokban az egyszülős családok és a mozaikcsaládok aránya is alacsony volt, noha Lengyelország kicsit kilóg a klaszterből, mert ott magasabb volt az egyszülős családok aránya. A folyamatokat befolyásoló közös tényezőkként a vallásosságot és a nők gazdasági függőségét jelölték meg a szerzők, Lengyelországban pedig emellett a rendkívül hosszú válási procedúrát. A harmadik klaszterbe Csehország, Észtország, Franciaország, Németország, Norvégia és Svédország tartozott közepes házasodási és válási mutatókkal, és az egyszülős családok magas arányával. A mozaikcsaládok aránya viszont nagyon különböző ebben a klaszterben: Észtországban a legmagasabb, Franciaországban pedig a legalacsonyabb. Ugyanígy nagy heterogenitást mutatott a negyedik klaszter is, amelybe Ausztria, Belgium, Hollandia, Bulgária és Magyarország tartozott. Ezekben az országokban a házasságkötési és a válási mutatók is relatíve alacsonyak voltak. Bár ebben a klaszterben komolyabbak voltak az országok közötti különbségek. Az egyszülős családok aránya relatíve alacsonyabb volt, viszont a

mozaikcsaládok aránya ebben a klaszterben is nagy heterogenitást mutatott: Bulgáriában és Hollandiában alacsony, míg Belgiumban magas értékekkel.

Összességében tehát azt látjuk, hogy az egyes klaszterekbe nyugat-, dél-, észak- és kelet-európai országok is kerültek, és az ugyanabba a klaszterbe került országok sem mutattak minden vonatkozásban egységes képet. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy nem csak a kelet-nyugat törésvonal nem mutatható ki, hanem még az országcsoportok képzésének lehetősége is kétséges. A családszerkezetre vonatkozó korábbi kutatások egy csoportja lényegében ugyanerre az eredményre jutott (*Faragó 2001, Harcsa & Monostori 2017*).

2.2. Hazai kutatások

A mozaikcsaládokkal foglalkozó hazai szakirodalom viszonylag szűkös és a mozaikcsaládok arányának és néhány szociológiai jellemzőjének bemutatására szorítkozik. Ezekben a kutatásokban kiemelt figyelmet kapott a gyermekek perspektívájából történő megfigyelés. Spéder 2005-ös kutatása a 2000-es népszámlálás adatainak felhasználásával azt vizsgálta, hogy a különböző korú gyermekek mekkora aránya él együtt mindkét vér szerinti szülőjével, csak az egyik szülőjével és mennyien vannak azok, akiket egyik vér szerinti szülője sem nevel (Spéder 2005). A szerző a mozaikcsaládban élő gyermekek arányát az 1 év alatti gyermekek körében 2,7%-ra, az 5 évesek körében 7,1%-ra, a 10 évesek csoportjában 9,3%-ra, a 14 évesek körében pedig 9,7%-ra becsli.

Egy hasonló módszertannal dolgozó másik kutatás a 2011-es népszámlálás adatai alapján vizsgálta a mozaikcsaládok arányát (*Vörös & Kovács 2013*). Ugyanakkor, ennek a kutatásnak a vizsgálati egysége a család és nem a gyermekek, tehát a két kutatás eredményei közvetlenül nem hasonlíthatók össze. Ráadásul ez utóbbi megközelítésben a gyermekek életkorát nem vették figyelembe: mindenkit gyermeknek tekintettek, ha a családban gyermekstátuszban él³⁹, függetlenül annak életkorától. Számításaik szerint Magyarországon 2011-ben a mozaikcsaládok száma 149 ezer volt. A mozaikcsaládok 55%-ában csak az apa, csak az anya vagy mindkettőjük korábbi kapcsolatából származó gyermekei nevelkedtek, a többiben közös gyermekek is születtek.

A legfrissebb magyarországi adatok a 2016-os Mikrocenzusból állnak rendelkezésre. Ezek szerint 2016-ban a 24 éves vagy annál fiatalabb gyermeket nevelő háztartások 23%-a volt mozaikcsaládos. Az ilyenkorú gyermekkel egy háztartásban élő szülők 13%-a élt ilyen családban. Ezek az arányok a 2000-es évek eleje óta nem mutatnak növekedést (*Monostori & Murinkó 2018*).

39 Gyermekestátuszban élőnek azokat tekintették, akiknek a partnere és gyermeke nem él a családban, viszont a szülője igen.

3. Fogalmak és adatforrások

Kutatásunk azokra a gyermekes családokra irányult, amelyekben az adatgyűjtés idején legalább egy 0 és 18 év közötti gyermek élt, függetlenül attól, hogy a szülők házastársi vagy élettársi kapcsolatban éltek, illetve, hogy a gyermeket egy vagy két szülő neveli. Mivel számos esetben egyéni jellemzőkkel is dolgoztunk, ezért tanulmányunkban az ilyen családban élő szülők képezik az elemzés egységét.

Tanulmányunkban olyan apákkal és anyákkal foglalkozunk, akik gyermekes családban élnek, akár vér szerinti szülőként, akár nevelőszülőként. Ezzel viszont nem fedjük le a szülőség összes formáját, hiszen a vizsgálati körből kimaradtak azok a szülők, akiknek vannak vér szerinti gyermekeik, de nem élnek együtt velük és nincsenek nevelőapai/nevelőanyai⁴⁰ szerepben más családban. A népszámlálási adatok és a mikrocenzus azt mutatja, hogy a vér szerinti szülőknek ez a csoport 2001-ben a 9%, 2011-ben 15% és 2016-ban a 11% volt (lásd a 3.táblázatot).⁴¹ Másrészt viszont célcsoportunkba tartoznak azok a szülők is, akiknek maguknak nincsenek vér szerinti gyermekeik, de olyan családban élnek szülői szerepben, ahol 0-18 év közötti gyermeket nevelnek; és ahogyan korábban is említettük, nem vizsgáljuk azokat a családokat, akik örökbefogadással váltak gyermekes családdá.

3. táblázat. Azoknak a szülőknek a családszerkezete, akiknek 0-18 év közötti vér szerinti gyermekei vannak, (%*N*)

Családszerkezet	2001	2011	2016
1.Egyedül él	2,4	4,3	3,1
2.Párkapcsolatban él, gyermek nélkül	3,0	4,8	3,5
3.Párkapcsolatban él, vér szerinti gyermekével (is)	79,9	73,1	78,2
4.Párkapcsolatban él, nem él vele vér szerinti gyermeke	2,5	1,2	0,9
5.Gyermekeit egyedül nevelő szülőként él	9,2	11,1	9,8
6.Egyéb együttélési formában	3,2	5,5	4,4
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	2 294 876	2 112 531	1 987 481

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. A szerzők saját számítása

40 A mozaikcsaládok alulkutatottságát jól jelzi az a tény is, hogy nincsenek mindenki számára elfogadható elnevezések azokra a szülőkre, akik nem vér szerinti szülőként nevelnek gyermeket. Megnevezhetjük őket az alapján, hogy minek nem tekinthetjük őket, azaz hívhatjuk őket „nem biológiai” vagy „nem vér szerinti” szülőknél. A köznyelvben használják a mostohaapa/anya kifejezést is, de ennek egyértelműen negatív hangzása van. Tanulmányunkban a nevelőapa/anya elnevezést használjuk, ami szintén nem a legszerencsésebb, hiszen ez pedig azokra a szülőkre van „lekötve”, akik hivatásos szülők.

41 A 3. táblázat 1., 2. és 6. kategóriáinak összege.

A gyermekes családoknak három kategóriáját különböztettük meg: Az *intakt családok* körébe azokat soroltuk, ahol a családban élő gyermekek mindegyike a vér szerinti szülőjével él együtt. *Mozaikcsaládoknak* azokat tekintettük, ahol két szülő neveli a gyermeket, de a családban legalább egy olyan gyermek él, akinek csak az egyik ott élő szülő a vér szerinti szülője. A mozaikcsaládokon belül megkülönböztettük azokat, ahol születtek közös gyermekek, és azokat, ahol csak az anya, csak az apa vagy mindkettő a korábbi párcsoporsól hozta a gyermekeket az új családba. Egyszülős családoknak azokat tekintettük, amelyben egy szülő neveli a gyermek(ek)et, – pontosabban, azokat a családokat, ahol csak egy szülő él a gyermek háztartásában – függetlenül attól, hogy a család özvegyülés vagy válás útján keletkezett. Sajnos a népszámlálási adatok, de más nagyobb adatfelvételek sem kezelik azt a problémát, hogy a családok egy részében a válást követően a gyermekek nem egy, hanem két családban nevelkednek úgy, hogy közel azonos időt töltenek az anyáknál és az apáknál. Nem tudjuk, hogy a családok ezt a helyzetet hogyan írják le, amikor a népszámlálásban arról kérdezik őket, hogy kik élnek még a családban/háztartásban.

Kutatásunkban elsősorban a 2001-es és 2011-es népszámlálások valamint a 2016-os mikrocenzus adatait használtuk. Emellett kiegészítésként a Népeségstudományi Kutatóintézet Életünk Fordulópontjai adatfelvételének 2004-es, 2008-as, 2012-es és 2016-os adatait is vizsgáltuk olyan kérdések kapcsán, amelyekre a népszámlálások és a mikrocenzus nem adnak választ. Ez utóbbi adatfelvétel használata azért is fontos volt, hogy megvizsgáljuk: ha különböző módszerekkel azonosítjuk be a mozaikcsaládokat, akkor milyen különbségeket kapunk a gyermekes családokon belüli arányukat tekintve.

Az 1990 előtti népszámlálási adatok nem állnak rendelkezésünkre, az 1990-es népszámlálásban pedig csak a nők egy almintájától kérdeztek adatokat a vér szerinti gyermekekről, így az nem alkalmas arra, hogy bevonjuk ebbe a kutatásba. A népszámlálásokból tehát csak a 2001-es és a 2011-es adatokat tudtuk használni arra, hogy az általunk meghatározott három családformát be tudjuk azonosítani, és még ezeknél is számolni kell különböző bizonytalanságokkal. A népszámlálásokban ugyanis nem kérdezik meg, hogy a családban élő gyermekek a szülők vér szerinti gyermekei-e vagy sem.⁴² Ezt az adatot csak oly módon tudtuk kiszámolni, hogy összehasonlítottuk a kérdezett háztartásában/családjában élő gyermekek születési évét és a kérdezett által felsorolt vér szerinti gyermekek születési évét. Ha a kettő megegyezett, akkor feltételeztük, hogy a háztartásban/családban élő gyermek a kérdezett vér szerinti gyermeke. Ezeket az információkat összegezve megállapítottuk a családban élő gyermekekről, hogy közös gyermekek, vagy csak az anya illetve csak az apa korábbi kapcsolatából származó gyermekei. Az alkalmazott módszerrel kérdésként merül fel, hogy vajon a születési év mennyiben alkalmas egy-egy gyermek pontos beazonosítására. Kétségtelen tény, hogy előfordulhat, hogy a háztartásban élő szülők korábbi kapcsolatából származó külön élő gyermekeinek születési éve megegyezhet a másik szülő háztartásában élő gyermekének születési évével, és ebben az esetben közös gyermeknek tekintünk olyanokat, akik valójában nem azok. Viszont úgy véljük, hogy ha a születési hónapot is bevonnánk az azonosításba, akkor nagyobb hibát követnénk el. Egyrészt azért, mert a szülők egy része a születési hónapot nem tudja pontosan, és ha nem

42 A népszámlálási kérdőív kérdései a következőképpen hangzanak: „Élve született gyermekeinek száma” és „Mikor születettek a gyermekei?”.

is nagy számban, de előfordulnak kitöltetlen adatok is. Számításaink alapján úgy tűnt, hogy ezzel nagyobb torzítást vinnénk be az eredményekbe. Olyan gyermekeket is 'mozaik gyermeknek' tekintenénk, akik valójában közös gyermekek, csak az egyik szülő nem tudja pontosan a gyermek születési hónapját. Ráadásul, a népszámlálási adatállományok javítása 2001-ben, 2011-ben és 2016-ban nem volt egységes. A gyermekek születési hónapjának korrekciója eltérő módon történt, ami további torzítást vinne az eredményekbe.

Az Életünk Fordulópontjai adatfelvételben ezeknek a családtípusoknak a beazonosítására sokkal jobb lehetőségek állnak rendelkezésre, ugyanis a panelkutatás 2-5 hullámában (2004, 2008, 2012, 2016) minden alkalommal lekérdezésre került, hogy a családban élő gyermek a szülők közös gyermeke vagy csak egyik szülő vér szerinti gyermeke. Így a mozaikcsaládok kategóriája pontosabban előállítható. 2001-ben – az adatfelvétel indításakor – a családban élő gyermekekre vonatkozóan nincsen pontos adatunk arról, hogy a kérdezett saját gyermeke a jelenlegi párjának is vér szerinti gyermeke-e, azaz nem tudjuk egyszerűen elkülöníteni a közös gyerekeket azoktól, akiket a kérdezett korábbi kapcsolatából hozott. Ezért a 2001-es adatok elemzésekor megpróbáltunk egy közelítő módszert alkalmazni: azokat tekintettük közös gyermekeknek, akik azután születtek, miután a jelenlegi párkapcsolat elkezdődött (amikortól együtt éltek). A későbbi adatokkal való összevetés azonban azt mutatta, hogy ez jelentősebb torzítást visz az eredményekbe, így a 2001-es év adatait végül nem használtuk.

Mivel az Életünk Fordulópontjai adatfelvételben 2008-ban, azaz a 3. hullámban, 24 éves volt a legfiatalabb válaszadó, a mintát a népszámlálások és az Életünk Fordulópontjai adatfelvételekben is a 24 éves és idősebb népességre – azaz: a 24 éves és idősebb szülőkre – korlátoztuk. A két adatgyűjtésből származó adatokat 2011/2012-re és 2016-ra vonatkozóan tudjuk összehasonlítani. Ez alapján azt látjuk, hogy a kétféle módszerrel számított adatok, illetve az adatfelvétel nagyságának különbözőségei ellenére az eredmények alapvetően nagyon közel állnak egymáshoz. Ez egyfajta visszaigazolást jelent számunkra, hogy a népszámlálásokban és a mikrocenzusban használt módszerünk jól méri a mozaikcsaládok arányát.

4. táblázat. A 0-18 év közötti gyerekekkel élő szülők megoszlása családtípus szerint, (%)

Családtípus	Népszámlálások / Mikrocenzus			Életünk Fordulópontjai			
	2001	2011	2016	2004	2008	2012	2016
Intakt	77,6	76,3	79,0	78,7	78,6	75,4	77,6
Mozaik	11,8	10,2	9,6	10,3	10,1	10,6	10,9
Egyszülős	10,6	13,5	11,4	11,0	11,2	14,0	11,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2141589	1843841	1808230	4030	3080	3181	2469

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus, továbbá az „Életünk Fordulópontjai” adatgyűjtés hullámai. A szerzők saját számítása.

Ahogy említettük is, a különböző családtípusok főbb demográfiai és szociológiai jellemzőinek bemutatása után azt is megvizsgáltuk, hogy a hátrányos életkörülmények és a rokoni és baráti kapcsolatok szűkössége hogyan függ össze azzal, hogy ki milyen családszerkezetben él. Ezeknek a vizsgálatára a 2016-os mikrocenzus adott lehetőséget, amiben az alapkérdést több tematikus blokk egészítette ki. Ezen belül a rétegződés almintá tartalmazott adatokat a kérdezettek családjának jövedelmi helyzetéről, megélhetési nehézségeiről, társas kapcsolatairól.

4. Demográfiai és szociológiai jellemzők összefüggései a családszerkezettel

4.1. Trendek

A népszámlálási adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a vizsgált 15 évben, 2001-2016 között, a mozaikcsaládokban élő szülők aránya lényegében nem változott (lásd a 4. táblázatot). A 18 éves és vagy annál fiatalabb gyermeket nevelőknek körülbelül tizede élt mozaikcsaládban. Az utolsó vizsgálati évben, azaz 2016-ban valamivel növekedett az intakt családokban élők aránya, de ez nem befolyásolta a mozaikcsaládok előfordulását, hiszen nem ezeknek az aránya csökkent, hanem az egyszülős családoké. Ez utóbbi folyamat egyébként az Életünk Fordulópontjai adatfelvétel alapján is kirajzolódott, mivel 2012 és 2016 között is növekedett az intakt és csökkent az egyszülős családokban élő szülők aránya, ugyanakkor ezek az adatok is azt mutatják, hogy a mozaikcsaládokban élők aránya 2004 és 2016 között lényegében nem változott (3. táblázat).

4.2. Demográfiai jellemzők

4.2.1. Apák és anyák különböző családtípusokban

A gyermekes családokban élő apák és anyák között jelentős különbségek figyelhetők meg a vizsgált időszakban. Az apáknak nagyobb aránya élt intakt családban, mint az anyáknak. 2016-ban a nők 73%-a, a férfiaknak 87%-a (5. táblázat). Ennek alapvetően az a magyarázata, hogy válás esetén a gyermekek az esetek döntő többségében az anyáknál maradnak. Így az anyák nagyobb valószínűséggel nevelik egyedül gyermekeiket vagy élnek velük tovább egy új párral (mozaikcsaládban), mint az apák. A férfiak esetében a válás gyakrabban jelenti azt, hogy elszakadnak vér szerinti gyermekeiktől. Gyakrabban visszaköltöznek a szülőkhöz vagy egyedül élnek, családjukban nincs kiskorú gyermek (3. táblázat). Más szavakkal azt is mondhatjuk,

hogy gyermekvállalás után a nők családszerkezete eléggé kötött abban az értelemben, hogy általában a gyermekes családtípusokban találjuk őket, míg a férfiak körében sokkal változatosabb együttélési formákat találunk.

5. táblázat. A 0-18 év közötti gyerekkel élő szülők megoszlása családtípus szerint, 2001, 2011, 2016, (%)

Családtípus	Összesen			Anyák			Apák		
	2001	2011	2016	2001	2011	2016	2001	2011	2016
Intakt család	77,6	76,3	79,0	71,3	68,8	72,5	84,7	85,4	86,6
Mozaikcsalád	11,8	10,2	9,6	11,0	9,3	8,8	12,8	11,4	10,5
Egyszülős család	10,6	13,5	11,4	17,6	21,9	18,7	2,5	3,2	2,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0-18 év közötti. 3. Itt és a további táblákban az intakt családok kategóriája, azokat a családokat is tartalmazza, ahol a családban élő összes gyermek vér szerinti gyermek, de az együtt élő pár legalább egyik tagjának korábbi kapcsolatából már születtek gyerekei, ám azok más háztartásban élnek. Ahol ettől eltértünk, ott jelöltük.

Meg kell említenünk, hogy az intakt családok – tehát ahol minden gyermek a két vér szerinti szülőjével él együtt – egy részében a szülőknek már volt tartós párkapcsolata, esetleg házassága, és korábbi kapcsolatából vagy kapcsolataiból gyermekek is születtek. Ezek tulajdonképpen „kvázi intakt” családok, hiszen a háztartáson kívül élő kiskorú gyermekekről a szülőknek gondoskodniuk kell. A vizsgálati években arányuk (az intakt családok körén belül) 3-5% között mozgott. A háztartáson kívül élő, 0-18 éves gyermekek aránya értelemszerűen a mozaikcsaládok körében a legnagyobb. Ugyanakkor 2001 és 2016 között erősen csökkenő tendenciát mutat azoknak a mozaikcsaládban élő szülőknek az aránya, akiknek más háztartásban is vannak ilyen korú vér szerinti gyermekeik.

6. táblázat. Azoknak a szülőknek az aránya, akiknek van különélő 0-18 év közötti gyermeke, családtípusok szerint, 2001 – 2016 (%)

	Összesen			Anyák			Apák		
	2001	2011	2016	2001	2011	2016	2001	2011	2016
Intakt család	5,0	4,6	3,3	4,2	3,6	2,4	5,8	5,7	4,2
Mozaikcsalád	38,9	29,8	24,1	30,3	18,9	14,1	48,9	43,6	37,0
Egyszülős család	10,3	7,6	5,8	8,7	6,0	4,7	23,2	21,7	14,4
Összesen	9,2	7,3	5,3	7,8	5,5	3,8	10,8	9,5	7,1

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vetjük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0-18 év közötti.

E csökkenő tendencia a férfiak esetében összefüggésben van gyermektelenség terjedésével, azaz azzal, hogy a fiatalabb generációk egyre nagyobb arányának nem születtek biológiai gyermekei. 2001 és 2016 között a mozaikcsaládban élő apák körében a gyermektelenség aránya 11%-ról 20%-ra növekedett. A nőknél ez nem jelent magyarázatot, mert a mozaikcsaládban élő nők körében minden vizsgálati évben nagyon alacsony volt a gyermektelenség aránya. Azok a nők, akiknek nem születtek gyermekeik nagyon kis arányban éltek mozaikcsaládban.

4.2.2. Gyermekek a mozaikcsaládokban

A termékenységgel foglalkozó szakirodalom gyakran veti fel azt a kérdést, hogy egy ország vagy térség termékenységének alakulásában milyen szerepet játszik, hogy mekkora az egyszülős és a mozaikcsaládok aránya. Ezekben a családtípusokban ugyanis a kezdeti gyermekvállalási tervek megszakadnak, ami oka lehet annak, hogy kevesebb gyermek születik meg, mint ahányat fiatalon terveztek. Mások viszont úgy érvelnek, hogy a mozaikcsaládok lehetőséget jelentenek arra, hogy a termékenységi mutatók emelkedjenek, hiszen sok pár a második vagy többedik kapcsolatát is egy közös gyermek születésével szeretné megpecsételni. Billari és Kohler makroszinten pozitív összefüggést mutatott ki a válások aránya és a termékenység között (*Billari & Kohler, 2004*). Ugyanakkor a mikroszintű elemzések eredményei nem bizonyították egyértelműen ezt a tételt, és arra vonatkozóan sem egyirányba mutatóak az eredmények, hogy a második és többedik párkapcsolatok termékenysége kompenzálja-e azt a termékenységekiesést, ami az első kapcsolat felbomlása miatt bekövetkezett (*Lappegård & Rønsen, 2013; Kalmijn & Gelissen, 2007; Vikat et al. 2004; Buber & Prskawetz, 2000; Vikat et al., 1999*).

Kérdés tehát, hogy a mozaikcsaládokban milyen arányban születnek közös gyermekek, illetve van-e valamilyen társadalmi meghatározottsága a közös gyermekek születésének. Az általunk vizsgált családok körében 2001-ben 38%-ot, 2011-ben és 2016-ban

pedig 46%-ot tett ki azoknak az aránya, ahol közös gyermekek is éltek. A párkapcsolat jellege és a közös gyermekvállalás között összefüggés van, hiszen a házasságban élők körében lényegesen nagyobb azoknak az aránya, akiknek közös gyermekeik is vannak, mint az élettársi kapcsolatban élők körében (lásd a 7. táblázatot). Lehetséges, hogy akiknek közös gyermekeik vannak, azok nagyobb arányban házasodnak össze, de az is lehet, hogy a házasságot kötők körében nagyobb a gyermekvállalási kedv. 2001 és 2016 között a házasságban és az élettársi kapcsolatban élők körében is növekedett azoknak az aránya, akiknek közös gyermekeik is lettek. A növekedés a 2000-es évek első évtizedében történt, 2011-ben és 2016-ban viszont nagyon hasonló értékeket számoltunk. A házasságban élők körében ez a növekedés erőteljesebb, viszont a házasságban élők aránya csökkent, így összességében a közös gyermekes mozaikcsaládok aránya mérsékeltebben növekedett, mint a házasságban élőké.

7. táblázat. A mozaikcsaládban élő szülők megoszlása aszerint, hogy vannak-e közös gyermekeik, párkapcsolat jellege szerinti bontásban, 2001 – 2016 (%)

A mozaikcsalád összetétele	Házasságban			Élettársi kapcsolatban			Házasságban és élettársi kapcsolatban összesen		
	2001	2011	2016	2001	2011	2016	2001	2011	2016
Közös gyermekkel	43,1	57,0	59,0	29,5	36,3	35,1	38,2	46,1	45,5
Közös gyermek nélkül	56,9	43,0	41,0	70,5	63,7	64,9	61,8	53,9	54,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

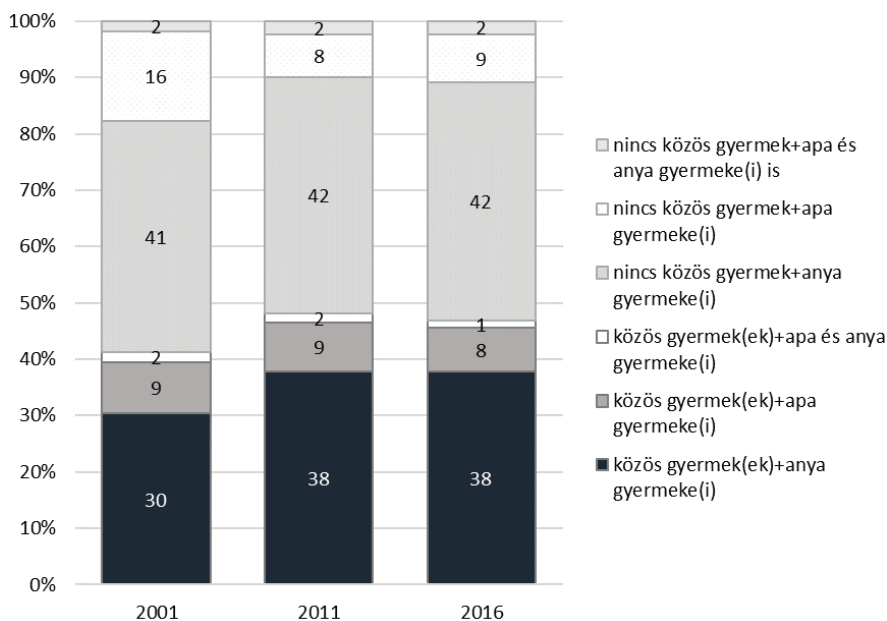
Megjegyzés: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0-18 év közötti.

Kérdés, hogy a közös gyermekek születését hogyan befolyásolja például az a tény, hogy a mozaikcsaládban élő szülők egyikének egyáltalán nincs vér szerinti gyermeke, vagy hogy hoznak-e a szülők az új kapcsolatba később velük élő gyermeket, hogy csak az anya, csak az apa vagy mindketten hozzák korábbi kapcsolatukból származó gyermekeiket, és hogy hány olyan gyermek kerül az új családba, akinek csak az egyik szülő vér szerinti szülője.

A közös gyerek születésének valószínűsége azokban a családokban nagyobb, ahol csak a férj vagy csak a feleség hozott korábbi kapcsolatból származó gyermeket (hasonló eredményre jutott magyar adatokon *Murinkó & Szalma 2016*). Az ilyen típusú családok 47%-ában született közös gyermek. Ahol viszont mindketten hoztak korábbi kapcsolatból származó gyermeket, ott a közös gyermekes családok aránya csak 37%. Ugyanakkor fontos megemlíteni azt a tényt, hogy a vizsgált években a mozaikcsaládok körében domináltak azok, ahol az anya hozta gyermekeit a korábbi párkapcsolatából

az új családba. 2001-ben a mozaikcsaládok 75%-át, 2011-ben és 2016-ban pedig 83%-át ők alkották. Ezen belül is azok voltak döntő többségben, ahol csak az anyák hoztak korábbi kapcsolatból származó gyermeket az új családba. 2001-ben a mozaikcsaládok 71%-a, 2011-ben és 2016-ban pedig 80%-a tartozott ebbe a csoportba. Nagyon kevesen voltak azok, akiknél mind az apa, mind pedig az anya hozta magával a korábbi kapcsolatából származó gyermekeket (1. ábra).

1. ábra. A mozaikcsaládban élő szülők megoszlása aszerint, hogy mely szülők gyermekei élnek a háztartásban

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. A szerzők saját számítása.

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vetjük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0-18 év közötti.

Fontos megemlíteni, hogy a mozaikcsaládok a gyermekes családok legnépesebb együttélési formái. Értelemszerűen következik ez a keletkezésük módjából, hiszen az mozaikcsaládokban az egyik vagy mindkét szülő gyermekeket hoz az új kapcsolatba, és még közös gyermekeik is szülehetnek. 2016-ban minden tízedik gyermeket nevelő család volt mozaikcsalád. A három- vagy többgyermekesek körében viszont az arányuk 18% volt. A mozaikcsaládok negyedében legalább három gyermeket neveltek (lásd a 8. táblázatot).

8. táblázat. A különböző családtípusokban élők megoszlása a gyermekek száma szerint, 2001 – 2016 (%)

		1 gyermek	2 gyermek	3 vagy több gyermek	Összesen
Intakt családban	2001	46,3	41,4	12,3	100,0
	2011	50,9	36,1	13,1	100,0
	2016	49,8	37,1	13,0	100,0
Mozaik-családban	2001	36,5	38,4	25,2	100,0
	2011	38,4	36,1	25,3	100,0
	2016	38,5	35,4	26,1	100,0
Egyszülős családban	2001	67,8	25,3	7,0	100,0
	2011	65,0	26,5	8,5	100,0
	2016	66,1	26,0	8,0	100,0
Összesen	2001	47,4	39,4	13,3	100,0
	2011	51,5	34,8	13,7	100,0
	2016	50,6	35,7	13,7	100,0

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. A szerzők saját számítása.

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vetjük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0-18 év közötti.

4.2.3. A párkapcsolatok típusa a különböző családtípusokban⁴³

Az élettársi kapcsolatok térhódítása a gyermeket nevelő párok körében is megfigyelhető. Ugyanakkor, az intakt családok és a mozaikcsaládok erősen különböznek abban, hogy közülük mekkora az élettársi kapcsolatban élő szülők aránya. 2016-ban az intakt családok 22%-ában, a mozaikcsaládok 56%-ában élettársi kapcsolatban éltek a szülők (9. táblázat).

9. táblázat. Az élettársi kapcsolatban élő szülők aránya családtípusok szerint, 2001, 2011, 2016 (%)

	2001	2011	2016
Intakt család	6,5	17,2	21,5
Mozaikcsalád	36,4	52,6	56,4

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vetjük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0-18 év közötti.

43 Tanulmányunkban csak a heteroszexuális kapcsolatokkal foglalkozunk. Nem tudjuk, hogy a népszámlálási adatfelvételek hogyan kezelik a homoszexuális párkapcsolatokat így azt sem, hogy mekkora azoknak az aránya, ahol gyermekek is nevelkednek.

Feltételezhetjük, hogy ennek a magyarázata alapvetően három okban keresendő. Az egyik, hogy a második vagy többedik kapcsolatként a gyermeket vállalók gyakrabban választják az élettársi kapcsolatot. A másik, hogy a mozaikcsaládokban élők társadalmi jellemzők szerinti struktúrája eltér az intakt családokban élőktől, és ebből következik az élettársi kapcsolatban élők eltérő aránya. A mozaikcsaládokban élő szülők iskolai végzettség szerinti struktúrája például kedvezőtlenebb, azt pedig tudjuk, hogy az élettársi kapcsolatok aránya az alacsonyabban kvalifikáltak körében magasabb (*KSH, 2018*). A harmadik pedig az lehet, hogy az élettársi kapcsolatok bomlékonyabbak, és az így felbomlott kapcsolatok után, a második vagy többedik kapcsolat is nagyobb valószínűséggel élettársi kapcsolat lesz.

Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatára a népszámlálási adatok nem adnak lehetőséget, mivel kapcsolattörténeti információkat nem tartalmaznak. Így ezeket az Életünk Fordulópontjai adatfelvétel alapján vizsgáltuk meg, noha ez esetben az alacsony *esetszám* (4. táblázat) jelent komoly korlátot. Az adatok alapján az látható, hogy azokban a mozaikcsaládokban, ahol a szülők házasságban élnek, nagyobb azoknak az aránya, akik már korábban is éltek házasságban. Erre utal, hogy a házasságban élők körében 47%-ot tett ki az életpálya során már legalább egyszer elváltak aránya, míg az élettársi kapcsolatban élő szülők körében csak 39%-ot. Másrészt, akik valaha elváltak, azoknak 42%-a él a mostani kapcsolatában is házasságban, míg akiknek nem volt korábbi házassága, azoknak csak 35%-a. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy akik éltek már házasságban, azok nagyobb arányban választják a házasságot követező párkapcsolati formaként is. Az iskolai végzettség szerinti összefüggések pedig azt mutatják, hogy az élettársi kapcsolaton alapuló mozaikcsaládokban annál magasabb a valaha elváltak aránya, minél iskolázottabb csoportról beszélünk. Tehát a magasabb iskolai végzettségűekre jellemzőbb, hogy a házasság után az élettársi kapcsolatot választják, míg az alacsonyabban kvalifikáltak körében nagyobb arányban találunk olyanokat, akiknek a korábbi kapcsolatuk/kapcsolataik is élettársi kapcsolat volt.

4.2 Szociológiai jellemzők

4.2.1 Iskolai végzettség

A vizsgált 15 év alatt a gyermeket nevelő szülők iskolai végzettség szerinti struktúrája lényeges változásokon ment keresztül. A legfeljebb 8 általánost végzetek aránya 15%-ról 8%-ra, a szakiskolát végzetteké 29%-ról 19%-ra csökkent. A diplomásoké viszont 21%-ról 37%-ra növekedett. Ha a diplomások arányának alakulását családtípusonként nézzük, akkor azt látjuk, 2001-2016 között a családtípusok közötti távolság növekedett. 2001-ben és 2011-ben is az intakt családokban volt a legmagasabb a diplomások aránya, de 2016-ban még jelentősebb a különbség. Az intakt családban élő szülők 41%-a, a mozaikcsaládokban élőknek 26%-a, az egyszülősöknek pedig csak 24%-a diplomás (*10. táblázat*). Ez azt jelenti, hogy az intakt és a másik két családtípus

között növekedett a társadalmi távolság abban az értelemben, hogy a diplomások napjainkban még inkább felülreprezentáltak az intakt családokban, mint a 2000-es évek legelején.

10. táblázat. Családtípusok a szülő legmagasabb iskolai végzettsége szerint, 2001 – 2016 (%)

		Legfeljebb 8 általános	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
Intakt családban	2001	12,4	29,2	35,7	22,7	100,0
	2011	8,4	22,5	35,0	34,1	100,0
	2016	7,6	17,4	34,4	40,7	100,0
Mozaikcsaládban	2001	20,1	30,9	31,3	17,8	100,0
	2011	13,1	29,0	34,5	23,3	100,0
	2016	11,1	27,1	35,6	26,2	100,0
Egyszülős családban	2001	31,1	22,2	32,2	14,4	100,0
	2011	21,4	24,7	33,5	20,5	100,0
	2016	19,4	22,0	34,2	24,2	100,0
Összesen	2001	15,3	28,7	34,8	21,2	100,0
	2011	10,7	23,5	34,7	31,2	100,0
	2016	9,3	18,8	34,5	37,4	100,0

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás.

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0-18 év közötti. 3. az iskolai végzettségénél a magasabb végzettségű szülő adatait vettük figyelembe.

4.2.2. Munkaerőpiaci státusz

Részben az iskolai végzettség szerinti különbségekkel összefüggésben, munkaerőpiaci szempontból is a mozaikcsaládban és az egyszülős családban élő szülők voltak kedvezőtlenebb helyzetben (11. táblázat). A foglalkoztatottsági arányokban mért különbségek 2016-ban voltak a legkisebbek. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy 2011 és 2016 között jelentősebben javultak a foglalkoztatottság mutatói, ami a munkaerőpiaci pozíció szempontjából kedvezőtlenebb helyzetben levő csoportokat érintette nagyobb mértékben. A mozaikcsaládokban élő szülők ebből a szempontból is középen helyezkednek el az intakt és az egyszülős családokban élők között.

11. táblázat. A foglalkoztatottak aránya a különböző családszerkezetben élő szülők körében, 2001,2011,2016 (%)

	2001	2011	2016
Intakt család	69,4	72,6	78,6
Mozaikcsalád	61,8	68,0	76,4
Egyszülős család	64,9	65,5	75,2

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vet-tük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0-18 év közötti.

5. Társadalmi egyenlőtlenségek és a családszerkezet összefüggései

Kutatásunk ezen szakaszában azt vizsgáltuk meg, hogy az életkörülmények kü-lönféle dimenzióiban mért hátrányos helyzet és a kapcsolati hálózat dezintegrációja milyen módon érinti a különböző családszerkezetben élőket.

Az életkörülmények vonatkozásában két területet emeltünk ki: az egyik a jövedel-mi szegénységben élők arányát mutatja, azokét, akik a háztartás ekvivalens jövedelme alapján a gyermekes családok alsó ötödébe sorolódtak. A másik pedig a súlyos meg-élhetési gondokkal küzdők arányát jeleníti meg. A kapcsolati háló vizsgálatánál külön vizsgáltuk a rokoni és a baráti kapcsolatokat. Túl azon, hogy az életkörülmények, a szegénység vizsgálatának önmagában is van jelentősége, arra is kerestük a választ, hogy a mozaikcsaládok hátrányos helyzetét mennyiben határozza meg az, hogy tár-sadalmi réteghelyzetüket tekintve kedvezőtlenebb helyzetben vannak, és mennyiben maga a családszerkezet. Másként megfogalmazva: például az alacsony iskolai végzett-ségűek körében differenciálódik-e a szegénységben érintettek aránya? Azaz, kedve-zőbb jövedelmi helyzetben vannak-e az alacsony iskolai végzettségű intakt családok, mint az ugyanilyen végzettségű mozaik- vagy egyszülős családok? A személyes kap-csolati háló vizsgálatánál pedig arra a kérdésre kerestük a választ, hogy igazolható-e, hogy a mozaikcsaládok a kiterjedt rokonsági hálózat miatt jobban beágyazottak a csa-ládi kapcsolatokba. Vagy éppen ennek az ellenkezőjét támasztják alá az adatok, azaz, a rokoni kapcsolatok számossága nem feltétlenül jelenti a rokonsági hálózatba való intenzívebb beágyazottságot.

Korábbi elemzésünk arra is rávilágított, hogy a három családtípus között abban is jelentősek a különbségek, hogy hány gyermeket nevelnek. A legnépesebbek a mo-zaikcsaládok, míg a legalacsonyabb a gyermekszám az egyszülős családokban. Ez

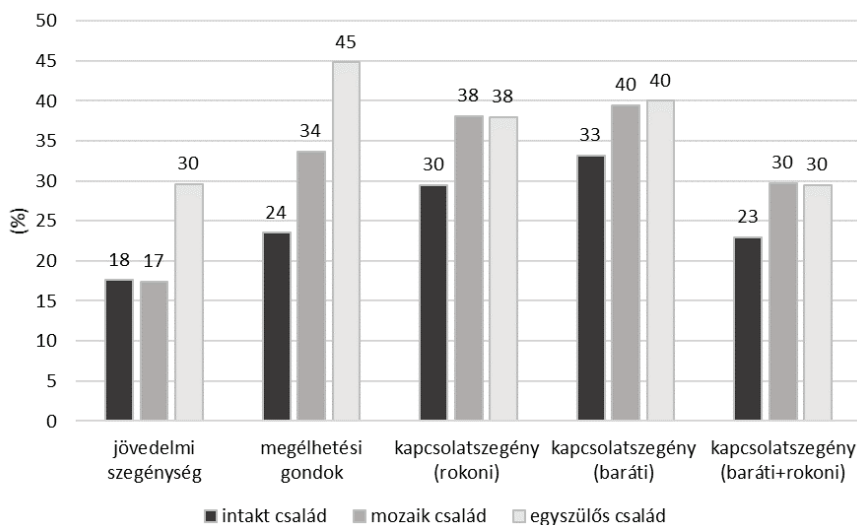
szintén befolyásolja a társadalmi hátrányok kialakulását, hiszen mind a hazai, mind pedig a nemzetközi kutatások kimutatták, hogy a legalább három gyermeket nevelők életkörülményei számos vonatkozásban kedvezőtlenebbek, mint a többi gyermekes családtípusé.⁴⁴ Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a mozaikcsaládok bevételi szerkezete eltér az intakt családban élőkétől. A mozaikcsaládokban élők bevételeit kiegészíti/kiegészítheti a korábbi kapcsolatból érkező anyagi támogatás tartásdíjként vagy egyéb formában, ugyanakkor, ha van korábbi kapcsolatból származó, de nem a családban élő kiskorú gyermek, akkor utána is tartásdíjat kell fizetni. Nem tudjuk, hogy pusztán ennek következtében végül is jövedelmi előnyök vagy hátrányok kapcsolódnak a mozaikcsaládokhoz az intakt családokhoz képest.

A 2016-os adatokra épülő elemzésünk azt mutatja, hogy a relatív jövedelmi szegénységben élők és a megélhetési gondokkal küzdők aránya mind a mozaikcsaládokban, mind pedig az egyszülős családokban magasabb volt, mint az intakt családokban (2. ábra). A gyermekes családokon belüli alsó jövedelmi ötödbe az intakt családok 18%-a, a mozaikcsaládok 27%-a, az egyszülős családoknak pedig a 30%-a tartozik. Ennél még nagyobbak a különbségek, ha azoknak az arányát vizsgáljuk, akiknek komolyabb megélhetési nehézségeik vannak. Míg az intakt családoknak a 24%-a, addig a mozaikcsaládoknak a 34%-a nyilatkozott úgy, hogy jövedelmükből nagyon nehezen vagy nehezen tudnak kijönni. Ezek az eredmények szorosan kapcsolódnak ahhoz a több országban is feltárt mintázathoz, miszerint a jövedelmi helyzetüket, megélhetési nehézségeiket tekintve a legjobb helyzetben az intakt családok, legrosszabb helyzetben pedig az egyszülősök vannak. A mozaikcsaládok a kettő között helyezkednek el, de inkább az egyszülős családok hátrányos helyzetéhez vannak közelebb (*Brown et al. 2015; Kreyenfeld & Martin 2011*).

A mozaikcsaládban élő szülők rokoni és baráti kapcsolatainak vizsgálata alapján pedig azt állapíthatjuk meg, hogy köreikben az intakt családokénál magasabb azoknak az aránya, akiket a rokoni, a baráti kapcsolati háló és a kettő együttes vizsgálata alapján kapcsolatszegénynek tekintettünk. Ezen adatok alapján tehát nem igazolható, hogy a válással, újraházasodással (új párkapcsolattal) megsokszorozódó kapcsolati háló valóban gazdagabb társas kapcsolatokba való beágyazottságot jelentene.

44 Lásd: az EUROSTAT éves adatközléseit a jövedelmi szegénységi rátáról és az anyagi deprivációról családtípusok szerint.

2. ábra. Hátrányos helyzetben, szegénységben, társadalmi kirekesztettségben élők különböző dimenziók mentén, 2016

Forrás: 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A jövedelmi ötödöket nem a népesség egészének jövedelmi helyzetét figyelembe véve alakítottuk ki, hanem csak a vizsgált gyermekek családokra vonatkoztatva. Célunk ugyanis nem egy klasszikus szegénységi mutató kialakítása volt, hanem az egyes családtípusok relatív jövedelmi helyzetének meghatározása a gyermekes családok körén belül. 2. A megélhetési gondok kategóriát az ún. *make ends meet* kérdés alapján számítottuk. A 2016-os mikrocenzus kérdése a következőképpen szólt: „*Véleménye szerint, hogyan tudja fedezni az Ön háztartása a szokásos kiadásokat?*” A megélhetési gondokkal küzdő kategóriába azokat tettük, akik a kérdésre a ’nagy nehézségek árán’ és a ’nehézségek árán’ választ adták. 3. Kapcsolatszegénynek azokat tekintettük, akik arra a kérdésre, hogy „*Az elmúlt egy évben milyen gyakran szokott rokonokat/barátokat látogatni, vendégül látni?*” azt a választ adta, hogy „soha” vagy „ritkán”.

Mіндеzen elemzések továbbra is nyitva hagyják azt a kérdést, hogy az egyes családtípusok közötti különbségek azzal magyarázhatók-e, hogy az adott családszerkezet magában hordozza az előnyösebb vagy hátrányosabb helyzetet, vagy alapvetően azzal, hogy a mozaikcsaládokban és az egyszülős családokban élők a társadalmi struktúra kedvezőtlenebb pozícióból érkeznek nagyobb arányban. Más szavakkal, hogy az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci státusz szerinti összetételük kedvezőtlenebb volta mivel magyarázható. Ennek vizsgálatára többváltozós logisztikus regressziós elemzést végeztünk, amelyben családszerkezet, a szülők iskolai végzettsége és munkaerőpiaci aktivitása voltak azok a magyarázó változók, amelyek hatását vizsgáltuk. Emellett számos kontrollváltozót építettünk be modelljeinkbe, amelyekről feltételeztük, hogy hatással lehetnek a függő változóinkra. Így demográfiai változóként a szülő nemét, életkori csoportját, a háztartásban élő gyermekek számát, a legkisebb gyermek életkorát.

Azt is figyelembe vettük, hogy van-e olyan kiskorú gyermek, aki nem él a háztartásban, de egyik szülő kiskorú vér szerinti gyermeke. Ez a vizsgált szülő és családja megélhetési körülményeit és kapcsolathálózatát is befolyásolhatja. Mindezek mellett kontrollváltozóként építettük be modellünkbe a lakóhely jellegét is, ami szintén befolyásolhatja a vizsgált tényezőket. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a családtípus hatása a kontrollváltozók beépítése után is szignifikáns maradt: mind a jövedelmi szegénység, mind a megélhetési gondok, mind pedig a rokoni és a baráti kapcsolati háló vonatkozásában. Az anyagi nehézségek és a kapcsolati szegénység vonatkozásában is a mozaikcsaládok szignifikánsan rosszabb helyzetben vannak, mint az intakt családok. A legnagyobb anyagi és kapcsolati szegénységnek pedig az egyszülős családok vannak kitéve (12. táblázat).

12. táblázat. Többváltozós logisztikus regressziós elemzés

Demográfiai és szociológiai ismérvek	jövedelmi szegénység (β)	megélhetési gondok (β)	kapcsolatszegény		
			(rokoni és barát)	rokoni	baráti
			(β)		
<i>Családtípus</i>					
intakt család (ref.)	-	-	-	-	-
mozaikcsalád	1,176	1,122	1,180	1,245	1,116
egyszülős család	2,015	2,206	1,279	1,367	1,224
<i>Neme</i>					
férfi (ref.)	-	-	-	-	-
nő	0,845	0,888	1,027	ns.	1,059
<i>Korcsoport</i>					
24-29 éves	1,225	1,098	0,783	0,859	0,750
30-34 éves	1,211	1,044	0,824	0,893	0,791
35-39 éves (ref.)	-	-	-	-	-
40-49 éves	1,100	1,158	1,163	1,135	1,101
50 éves és idősebb	1,221	1,769	1,534	1,524	1,501
<i>Gyermekek száma a családban</i>					
1 (ref.)	-	-	-	-	-
2	1,226	0,978	1,041	0,989	1,064
3 és több	1,931	1,396	1,220	1,185	1,206
<i>Legfiatalabb gyermek életkora a családban</i>					
5 éves vagy fiatalabb	0,931	0,765	0,970	0,936	1,048
6-14 éves (ref.)	-	-	-	-	-
15-18 éves	1,264	ns.	1,026	ns.	0,973

<i>Különélő kiskorú vér szerinti gyermek</i>					
van	1,133	1,104	1,029	1,079	1,022
nincs (ref.)	-	-	-	-	-
Iskolai végzettség					
általános iskola	10,811	9,936	3,291	2,752	2,730
szakmunkásképző/ szakiskola	3,811	3,747	2,676	2,309	2,225
érettségi diploma (ref.)	2,148	2,251	1,692	1,549	1,454
	-	-	-	-	-
<i>Gazdasági aktivitás</i>					
Dolgozik (ref.)	-	-	-	-	-
Nem dolgozik	2,503	2,344	1,103	1,080	1,102
<i>A lakóhely típusa</i>					
község	1,386	0,900	1,129	0,919	1,061
város	1,201	0,799	1,093	0,919	1,097
megyeszékhely	1,031	0,804	0,922	0,827	0,964
Budapest (ref.)	-	-	-	-	-
Nagelkerke R ²	23,8	16,7	6,7	5,6	5,2

Forrás: Mikrocenzus 2016. A szerzők saját számításai.

Megjegyzés: A táblázatban szereplő összes $\exp(\beta)$ érték 0.001 szinten szignifikáns.

Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az iskolai végzettségnek erősebb szerepe van mind a jövedelmi helyzet és a megélhetési nehézségek, mind pedig a kapcsolat-szegénység vonatkozásában. A gyermeket nevelő, általános iskolai végzettségű szülők esetében tízszer nagyobb a valószínűsége a legelső ötödbe való kerülésnek, mint a diplomásokéban. Hasonló a mutató értéke a megélhetési gondokkal élők esetében is. Mindezek mellett a szakiskolát végzettek és az érettségizettek esélyei is szignifikánsan magasabbak arra, hogy az alsó jövedelmi ötödbe vagy a megélhetési nehézséggel küzdők körébe kerüljenek. A kapcsolatszegénység vonatkozásában is elmondható, hogy az iskolai végzettség erős kapcsolatban van a függő változóval. Az egyes szintek erőteljesebben differenciálják a szülőket, mint az a tény, hogy milyen családszerkezetben élnek. Az is elmondható, hogy számos változó kontrollálása mellett megmaradt a munkaerőpiaci aktivitás hatása is, nevezetesen, azok, akik nem dolgoztak, mind az anyagiakban, mind pedig a társas kapcsolatokban megjelenő szegénységet illetően nagyobb valószínűséggel kerültek a hátrányos helyzetű csoportba.

6. Összegzés

Tanulmányunk a családszociológiai kutatások fehér foltjának számító mozaikcsaládokkal foglalkozott. Megvizsgáltuk alapvető demográfiai és szociológiai jellemzőiket, és megpróbáltunk választ találni arra a kérdésre, hogy a mozaikcsaládok társadalmi hátrányai mennyiben magyarázhatóak azzal, hogy egy adott családszerkezetben élnek, és mennyiben azzal, hogy körükben magasabb azoknak a szülőknek az aránya, akik számos szempontból a társadalmi hierarchia kedvezőtlenebb rétegeiben helyezkednek el. Kutatásunkban fontosnak tartottuk, hogy a mozaikcsaládokat a többi gyermekes családdal összehasonlítsuk, hiszen csak ezáltal kaphatunk képet azokról a relatív hátrányokból, amelyek a gyermekes családok körén belül jellemzik a mozaikcsaládban élőket. Mindezek miatt tanulmányunkon végigvonul az intakt, a mozaik- és az egyszülős családok összehasonlításának szempontja.

A mozaikcsaládok empirikus vizsgálatára sajnos nem állnak rendelkezésre olyan nagymintás adatbázisok, amelyek a mozaikcsaládok számának és jellemzőinek hosszú távú alakulását megmutathatnák. Ugyancsak hiányoznak azok a kellő mintanagyságú, élettörténeti adatokat is tartalmazó adatforrások, amelyek a mozaikcsaládok létrejöttének sokféleségéről adnának képet. Mindezek hiányában ismereteink csak korlátozottak lehetnek.

Elemzésünkben alapvetően a 2001-es és 2011-es népszámlálások és a 2016-os mikrocenzus adataira támaszkodtunk. A mozaikcsaládok meghatározását ezekben az adatbázisokban csak közvetett módon, a családban vagy háztartásban élő gyermekek és a kérdezett felnőttek biológiai gyermekei születési adatainak összevetésével tudtuk megtenni. A mozaikcsaládok arányaira vonatkozó adatainkat összevetettük az Életünk Fordulópontjai adatfelvételtől származó adatokkal, ami jelezte, hogy az általunk alkalmazott módszer megfelelő lehet a mozaikcsaládok demográfiai és társadalmi jellemzőinek bemutatására, illetve strukturális helyzetük, családszerkezeti jellemzőjük, anyagi körülményeik és a társas kapcsolatokba való beágyazottságuk vizsgálatára.

Kutatásunkban rávilágítottunk arra, hogy a mozaikcsaládok számos dimenzióban (iskolai végzettség, munkaerőpiaci helyzet) egyfajta „közbülső” helyet foglalnak el az intakt és az egyszülős családok között. Bemutattuk azt is, hogy ezekben a családokban a jövedelmi szegénység, a megélhetési nehézségek és a társas kapcsolatok szűkössége is inkább függ a szülők iskolai végzettségétől, mint a családszerkezettől, noha kétségtelen tény, hogy ez utóbbinak is van önálló hatása a többváltozós modellben (12. táblázat).

Tanulmányunkban az egyes családtípusokat nem a termékenység szempontjából vizsgáltuk, de kétségkívül nagyon fontos kérdés, hogy az egyes társadalmak családszerkezet szerinti struktúrája hogyan befolyásolja a termékenység alakulását. Ahogy fentebb is utaltunk rá, a termékenységgel foglalkozó szakirodalomban fontos kérdésként merül fel, hogy a válások arányának növekedése, illetve az élettársi kapcsolatok törékenysége (Billari & Kohler, 2004) hogyan befolyásolja a termékenységet.

Ebből a szempontból mi arra világitottunk rá, hogy a három vagy több gyermeket nevelő családok jelentős csoportját (2016-ban 18%-át) képviselik a mozaikcsaládok. Ebből azonban még nem következik az, hogy a kapcsolatok törekenyebbé válása növelné a termékenységet azáltal, hogy az újabb kapcsolatokban újabb gyermekek születnek. Egyrészt azért, mert a mozaikcsaládok kevesebb, mint a felében születnek közös gyermekek, másrészt azért is, mert a kapcsolatok felbomlása után nem feltétlenül jönnek létre mozaikcsaládok, hiszen ha így lenne akkor nem lennének egyszülős családok. Továbbá nem minden szétbomló kapcsolatban vannak gyermekek, tehát a mozaikcsaládok kialakulását csak azok a válások teszik lehetővé, ahol gyermekek is születtek.

Szakirodalom

- Aeby, G., Widmer, E. D. & De Carlo, I. (2014): Bonding and Bridging Social Capital in Step- and First-Time Families and the Issue of Family Boundaries. *Interpersona: An International Journal on Personal Relationships*, 8 (1), 51–69.
- Amato, P.R., Booth, A., McHale, S. M. & Van Hook, J. (2015): *Families in an Era of Increasing Inequality*. National Symposium on Family Issues. Vol. 5. Springer International Publishing.
- Aquilino, W.S. (1996): The life course of children born to unmarried mothers: Childhood Living arrangements and young adult outcomes. *Journal of Marriage and the Family*, 58: 293–310. DOI: <https://doi.org/10.2307/353496> DOI: 10.2307/353496
- Baydar, N. (1988): Effects of parental separation and reentry into union on the emotional well-being of children. *Journal of Marriage and the Family*, 50(4), 967–981. DOI: <https://doi.org/10.2307/352108>
- Bernardi, F. & Martínez-Pastor, J. (2011): Female Education and Marital Dissolution: Is It a Selection Effect? *European Sociological Review*, 27(6), 693–707. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jcq031>
- Bernardi, F. & Boertien, D. (2016): Non-intact families and diverging educational destinies: A decomposition analysis for Germany, Italy, the United Kingdom and the United States. *Social Science Research*, 63(2017), 181–191. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2016.09.004>
- Billari, F. C. & Kohler, H.P. (2004): Patterns of low and lowest-low fertility in Europe. *Population Studies*, 58(2), 161–76. DOI: <https://doi.org/10.1080/0032472042000213695>
- Blossfeld, H., de Rose A., Hoem J. M. & Rohwer, G. (1995): Education, Modernization and the Risk of Marriage Disruption in Sweden, West Germany, and Italy. In: Mason, K.O., & Jensen, A. (Eds.) *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, pp. 200–222. Oxford: Clarendon Press.

- Boertien, D. & Harkönen, J., (2014): *Less Education, More divorce: Explaining the Inverse Relationship Between Women's Education and Divorce*. Stockholm Research Report in Demography 2014.11.
- Brown, S. L., Manning W. D. & Stykes, J. B. (2015): Family Structure and Child Well-being: Integrating Family Complexity. *Journal of Marriage and Family*, 77(1) 177–190. DOI: <https://doi.org/10.1111/jomf.12145>.
- Buber, I. & Prskawetz, A. (2000): Fertility in second unions in Austria: findings from the Austrian FFS. *Demographic Research*, 3(2), 44. DOI: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2000.3.2>.
- Bulcroft, R., Carmody, D. & Bulcroft, R. (1998): Family structure and patterns of independence giving to adolescents: variations by age, race and gender of child *Journal of Family Issues*, 19, 404–435. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F019251398019004003>
- Cherlin, A. J. (1981): *Marriage, Divorce, Remarriage*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Coleman, M., Ganong, L. & Fine, M. (2000) Reinvestigating Remarriage: Another Decade of Progress. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1288–1307. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.01288.x>
- De Bruycker, T. (2008): Selection versus structure: expalining family type differences in contact with close kin. *Journal of Family Issues*, 29(11), 1448–1470. DOI: <https://doi.org/10.1177/0192513X08318154>
- Dunn, J., Deater-Deckard, K., Pickering, K., O'Connor T.G. & Golding, J. (1998): Children's adjustment and prosocial behaviour in step-, single-parent, and non-stepfamily settings: Findings from a community study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 39(8), 1083–1095. DOI: <https://doi.org/10.1111/1469-7610.00413>
- Dupaquier, J., Helin, E., Laslett, P., Livi-Bacci, M. & Sogner, S. (Eds.) (1981): *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*. London/New York: Academic.
- EUROSTAT (2015): *People in the EU: who are we and how do we live?* Eurostat Statistical Books.
- Elliott, J.B. & Richards, M.P.M. (1991): Children and Divorce: Educational performance and behaviour before and after parental separation. *International Journal of Law and the Family*, 5, 258–276. DOI: <https://doi.org/10.1093/lawfam/5.3.258>
- Erdélyi, G. (2019): Családtörténetek. Gyermek és mozaikcsalád a régi Magyarországon <http://families.hu/lenduletet-vesznek-a-csaladtorteneti-kutatasok/> [letöltve: 2019-12-10]
- Faragó, T. (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal tézisére. *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001*. Budapest: KSH NKI. 19–63.
- Fergusson, D. M., Dimond, M.E. & Horwood, L.J. (1986): Childhood family placement history and behaviour problems in 6-year-old children. *Journal of Child Psychiatry*, 27(2), 213–226. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1986.tb02331.x>

- Fomby, P. & Cherlin, A. J. (2007) Family Instability and Child well-Being. *American Sociological Review*, 72(2), 181–204. DOI: <https://doi.org/10.1177/000312240707200203>
- Furstenberg, F. F. Jr. (1987): The new extended family: The experience of parents and children after remarriage. In: Pasley, K. B. & Ihinger-Tallman, M. (Eds.) *Remarriage and Stepparenting: Current Research and Theory*. New York: Guilford. pp. 42–61
- de Graaf, P. M. & Kalmijn, M. (2006): Change and Stability in the Social Determinants of Divorce: A Comparison of Marriage Cohorts in the Netherlands. *European Sociological Review*, 22(5), 561–572. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jcl010>
- Griffith, J. D. (1980): Economy, family and remarriage: A theory of remarriage and application to preindustrial England. *Journal of Family Issues*, 1, 479–496. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F0192513X8000100403>
- Härkönen, J. & Dronkers, J. (2006): Stability and Change in the Educational Gradients of Divorce: A Comparison of 17 Countries. *European Sociological Review*, 22(5), 501–517. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jcl011>
- Harcza, I. & Monostori, J. (2017) A háztartás-és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények. *Demográfia*, 60(4), 299–332. DOI: <https://doi.org/10.21543/Dem.60.4.2>
- Hoem, J. M. (1997): Educational Gradients in Divorce Risks in Sweden in Recent Decades. *Population Studies* 51(1), 19–27. DOI: <https://doi.org/10.1080/0032472031000149696>
- Iacovou, M. & Skew, A. (2010): *Household structure in the EU*. ISER Working Paper Series.
- Ihinger-Tallman, M. (1988): Research on Stepfamilies. *Annual Review of Sociology*, 14, 25–48. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.so.14.080188.000325>
- Jalovaara, M. (2013): Socioeconomic Resources and the Dissolution of Cohabitations and Marriages. *European Journal of Population* 29(2), 167–193. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10680-012-9280-3>
- Kalmijn, M. & Gelissen, J. (2007): The impact of recombination on fertility: evidence from life history data in the Netherlands. *Journal of Comparative Family Studies*, 38(4), 555–573. DOI: 10.3138/jcfs.38.4.555
- Kerr, D. & Beaujot, R. (2002): Family relations, low income and child outcomes: a comparison of Canadian children in intact-, step- and lone-parent families. *International Journal of Comparative Sociology*, 43(2), 134–152.
- Kreyenfeld, M. & Martin, V. (2011): Economic Conditions of Stepfamilies from a Cross-National Perspective. *Zeitschrift für Familienforschung*, 23(2), 128–153. https://www.demogr.mpg.de/publications/files/4223_1386243826_1_PDF.pdf
- KSH (2018): Mikrocenzus 2016. 6. *A háztartások és a családok adatai*.
- Lappegård, T. & Rønsen, M. (2013): Socioeconomic differences in multipartner fertility among Norwegian men. *Demography*, 50(3), 1135–53. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13524-012-0165-1>

- Laslett, P. (1977): *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*. Cambridge, MA. London: Cambridge University Press.
- Lyngstad, T. H. & Jalovaara, M. (2010): A Review of the Antecedents of Union Dissolution. *Demographic Research*, 23(10), 257–292. DOI: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2010.23.10>
- Martin, S. P. (2006): Trends in Marital Dissolution by Women’s Education in the United States. *Demographic Research*, 15(20), 537–560. DOI: <https://doi.org/10.5054/DemRes.2006.15.20>.
- Menaghan, E.G., Kowaleski-Jones, L. & Mott, F.L. (1997): The intergenerational costs of parental social stressors: Academic and social difficulties in early adolescence for children of young mothers. *Journal of Health and Social Behaviour*, 38, 72–86. <https://doi.org/doi/10.2307/2955362>
- Monostori, J. & Murinkó, L. (2018): Család-és háztartásszerkezet. In: Monostori J., Öri P. & Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré. 2018*. 153–170.
- Murinkó, L. – Szalma, I. (2016): *Men’s Fertility in Second Unions in Three European Countries: The Effect of Parenthood Status*. Finnish Yearbook of Population Research, 50, 53–70.
- Prskawetz, A., Vikat, A., Philipov, D. & Engelhardt, H. (2003): Pathways to Stepfamily Formation in Europe: Results from the FFS. *Demographic Research*, 8, 107–150. DOI: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2003.8.5>.
- Pryor, J. & Rodgers, B. (2001): *Children in Changing Families: Life After Parental Separation*. Oxford: Blackwell.
- Riley, M. W. (1983): The Family in an Aging Society: A Matrix of Latent Relationships. *Journal of Family Issues* 4 (3), 439–454.
- Spéder, Zs. (2005): Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég*, 12(3), 3–47.
- Steinbach, A. & Kuhnt, A-K. (2016): The prevalence of single-parent families and stepfamilies in Europe: can the Hajnal line help us to describe regional patterns? *The History of the Family*, October. 578–595.
- Vaskovics, L. (2002): A család fejlődése Európában. *Educatio*, 3, 349–365.
- Vikat, A., Thomson, E. & Hoem, J. M. (1999): Stepfamily fertility in contemporary Sweden: the impact of childbearing before the current union. *Population Studies*, 53(2), 211–25. <https://doi.org/10.1080/00324720308082>
- Vikat, A., Thomson, E. & Prskawetz, A. (2004): Childbearing responsibility and stepfamily fertility in Finland and Austria. *European Journal of Population*, 20(1), 1–21. <https://doi.org/10.1023/B:EUIP.0000014536.56286.41>
- Vörös, Cs. & Kovács, M. (2013): A változó család a népszámlálási adatok tükrében. *Statisztikai Szemle*, 91(12), 1213–1227.
- Warner, L. (2017): *Stepfamilies in Europe 1400-1800*. Routledge: London
- Wu, Z., Hou, F. & Schimmele, C.M. (2008): Family Structure and Children’s Psychosocial Outcomes. *Journal of Family Issues*, 29(12), 1600–1624.

Az egyszülős családdá válás társadalmi meghatározottsága⁴⁵

Monostori Judit
2013

1. Bevezetés

Az egyszülős családokról való ismereteink bizonyos dimenziók vonatkozásában igen gazdagok. Statisztikai adatközlések és szociológiai kutatások is számos információt nyújtanak az egyszülős családok jövedelmi viszonyairól, a szegénységben való érintettségükről, az életkörülményeikről, a lakhatással kapcsolatos nehézségeikről. Mindezeknek a legfontosabb állítása az, hogy *az egyszülős családok a társadalom egyik leghátrányosabb helyzetben levő csoportját képezik.*

Demográfiai szempontból viszont már sokkal szegényesebb a tudásunk, és bizonyos vonatkozásokban a közbeszédben tévesen elterjedt állítások nehezítik a tisztánlátást. Gyakran halljuk, olvassuk, hogy az utóbbi időben egyre többen élnek egyszülős családban, valójában azonban a 19 évesnél fiatalabb gyermekek körében a rendszerváltás óta nem változott az egy szülővel nevelkedők aránya: a Népszámlálások és a KSH Munkaerő-felmérésének adatai szerint 1990-ben, 2001-ben és 2011-ben is 16 százalékot tett ki. *(Népszámlálások 2%-os mintája, KSH MEF 2011-es adatai alapján saját számítás)* Szintén kevésbé köztudott, hogy az egyszülős családokban élő gyermekek 2/3-a élt olyan családban, ahol a szülőn kívül a családban, háztartásban nem élt senki *(saját számítás, 2011-es adat)*.

Jól ismert tény viszont, hogy az egyszülős családok döntő többségében az anya neveli a gyerme(ke)ket, és hogy az egyszülős családokban alacsonyabb a gyermekszám, mint azokban a családokban, ahol a szülők párkapcsolatban élnek.

Az egyszülős családok témaköre gyakran a család válságával kapcsolatos kontextusban merül fel, mint a válság egyik nagyon fontos indikátora. Ugyanakkor alapvető információk hiányoznak ahhoz, hogy az egyszülős családok létét, mint társadalmi jelenséget összekapcsoljuk a család válságával, ha egyáltalán elfogadjuk azt a tételt,

45 Megjelent: Socio.hu 2013.

hogy a család, mint társadalmi intézmény válságban van (*lásd erről Vaskovics, 2002; Harcsa, 2013*).

Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy az egyszülős családszerkezet mit jelent a szülői életpályán. *Vajon ez egy átmeneti szakasz, egy párkapcsolat felbomlásából egy másik létesítése felé, vagy dominánsan egy hosszú éveken át, esetleg a gyermek felnövekedésig tartó időszak? Vajon mekkora azoknak az aránya, akik gyermekük születése óta egyszülős családszerkezetben élnek?* Más szavakkal: akkor jutunk közelebb az egyszülős családszerkezet lényegének megértéséhez, ha tudjuk, hogy mennyi ideig tart a szülői és a gyermeki életpályán és mi felé tart, milyen új perspektívákat rejt magában. Nyilvánvalóan történeti időben, társadalmi rétegenként és számos egyéb ismérv alapján is különböznek az egyéni életutak abban, hogy milyen hosszú ideig áll fenn az egyszülős családszerkezet, ugyanakkor keresnünk kell a domináns jellemzőket, és rá kell mutatnunk a különbségekre is. Mindezek alapján családi életutak tipizálhatók.

A másik fontos kérdés, hogy mennyien érintettek az életpálya során az egyszülős családszerkezeti formában, azaz *mennyien vannak azok a gyermekek és szülők, akik valaha éltek egyszülős családban?* Sokakat érint viszonylag kevészer vagy egy-egy társadalmi csoportnál kumulálódik a jelenség, ahol az egyszülős családszerkezeti forma többször is visszatér az életpálya során?

A harmadik kérdéscsoport arra vonatkozik, hogy *milyen társadalmi ismérvek határozzák meg az egyszülős családok kialakulását, a családszerkezet fennmaradásának hosszát, a kilépési lehetőségeket?* Melyek azok a társadalmi problémák (anyagi helyzet, munkaerőpiaci pozíció), amelyek begyűrűzve a családok életébe, szerepet játszanak a párkapcsolaton nyugvó családszerkezet felbomlásában, az egyszülős családszerkezet kialakulásában?

Ez a tanulmány alapvetően két dologra vállalkozik:

- Egyrészt bemutat néhány olyan adatot, amely az egyszülős családok dinamikájára utal, vagyis az egyszülős státuszban való érintettségre, továbbá arra, hogy mennyien változtatják meg státuszukat egy meghatározott időszak alatt.
- Másrészt megvizsgálja, hogy az egyszülős családstruktúra kialakulását milyen demográfiai és szociológiai jellemzők határozzák meg, melyeknek van különösen erős hatása az egyszülős családok kialakulására.

Vizsgálatunk során *családi szintű és a jelenségek dinamikájára* koncentrálnak megközelítést alkalmazunk. Az egyszülős családok vizsgálatakor különösen fontosak ezek a szempontok, hiszen az egyszülős családok döntő többsége egy párkapcsolaton nyugvó családszerkezet felbomlásával jön létre, és az esetek jelentős részében néhány év után, újabb párkapcsolat létesítésével mozaik családdá alakul át.

A családi szintű megközelítés pedig azért fontos, mert így nem csupán a gyermekkel maradó szülő, hanem a korábbi családból kiváló szülő demográfiai és szociológiai ismérvei is a vizsgálat tárgyát képezik.

A téma szorosan kapcsolódik a válás témaköréhez, ugyanakkor attól nyilvánvalóan el is tér. Egyrészt abban, hogy az egyszülős családok nemcsak házasságok, hanem élettársi kapcsolatok felbomlásával is keletkeznek, másrészt abban, hogy itt kizárólag

a gyermekes családok kerülnek az elemzési körbe, ami a szülői generáció életkora szempontjából is szelektáló tényező.

A tanulmány első fejezetében az egyszülős családok néhány fontosabb demográfiai és szociológiai jellemzőjét mutatjuk be statikus adatfelvételek alapján. A második fejezetben az egyszülős családok kialakulásának és megszűnésének dinamikájára utaló adatokat, számításokat közlünk. A 3-5 rész az egyszülős családdá válás társadalmi meghatározottságával foglalkozik. A harmadik részben a témához kapcsolódó korábbi kutatási eredményeket, a negyedik részben pedig a kutatásunk módszertanát ismertetjük. Az ötödik fejezetben vizsgálati eredményeink olvashatók.

2. Az egyszülős családok néhány fontosabb demográfiai és szociológiai jellemzője

A 19 év alatti gyermekek körében az egyszülős családban élők aránya a rendszer-váltás óta alapvetően nem változott. 1990-ben 15,6 százalékot, 2001-ben 15,9 százalékot, 2011-ben pedig 16,1 százalékot tett ki azoknak az aránya, akik csak egy szülővel éltek együtt (1. táblázat).

A vizsgálati években az egyszülős családban nevelkedő gyermekek kétharmada olyan családban élt, ahol a szülőn (és a testvéreken) kívül más (rokon vagy nem rokon) személyek nem éltek. A gyermekek 20-24%-a testvér nélkül élt, csak a szülőjével ketten. Megközelítőleg egyharmaduk (33-37%-uk) 19 év alatti testvérükkel/testvéreikkel és a szülővel. 7-11 százalék között mozgott azoknak az aránya, akiknek családjában a szülőn kívül csak nagyobb, 18 év feletti testvérük/testvéreik éltek (2. táblázat).

Az a tény, hogy az egyszülős családok döntő többségében a szülőn és a gyermek(ek) en kívül nem élnek más rokonok, arra a több évtizedes tendenciára vezethető vissza, hogy a többgenerációs együttélési formák visszaszorultak. Ez azoknak a gyermekes családoknak a családszerkezetét is átalakította, ahol két szülő neveli a gyermekeket, azonban az egyszülős családforma esetében ez súlyosabb következményekkel járhat, hiszen a gyermekek felügyelete, a személyes együttlétet kívánó tevékenységek egyetlen személyre hárulnak. Más oldalról ez a családszerkezeti forma nagyobb kockázatot jelent az olyan együttélések kialakulására is, amelyet a szakirodalom a szülő és a gyermek túl szoros kapcsolatának nevez, amelyben alapvetően a szülő túlságosan erős érzelmi köteléket alakít ki a gyermeke felé (Rogge, 1993).

1. táblázat. 19 év alatti gyermekek megoszlása háztartástípus szerint, 1990, 2001, 2011, (%)

Háztartástípus	1990	2001	2011
Pár+1 18 éves és fiatalabb gyermek	12,8	12,9	15,1
Pár+2 18 éves és fiatalabb gyermek	35,9	30,6	28,4
Pár+3 vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	15,0	18,0	19,1
Pár+18 éves és fiatalabb gyermekek és/vagy csak 19-24 év közötti gyermekek	5,8	8,3	9,5
Egy szülő+1 18 éves és fiatalabb gyermek	3,7	3,6	3,2
Egy szülő+2 vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	5,4	5,3	5,9
Egy szülő+18 éves és fiatalabb gyermekek és/vagy csak 19-24 év közötti gyermekek	1,1	1,5	1,7
Egy szülő csak 19 év alatti gyermek(ek)kel és más személy is él velük	5,0	4,9	4,7
Egy szülő legalább egy 19 év alatti és legalább egy 19-24 év közötti gyermekkel és más személy is él velük	0,4	0,6	0,6
Szülők egy 19 év alatti gyermekkel és más személy is él velük	3,1	3,4	3,4
Szülők két 19 év alatti gyermekkel és más személy is él velük	5,9	5,1	3,9
Szülők legalább három 19 év alatti gyermekkel és más személy is él velük	3,1	3,1	1,6
Szülők legalább egy 19 év alatti és legalább egy 19-24 év közötti gyermekkel, és más személy is él velük	2,7	2,7	2,6
Egyéb együttélési forma	0,0	0,0	0,3
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: 1990-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2001-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedéves, saját számítás

2. táblázat. Az egyszülős családban élő 19 év alatti gyermekek megoszlása háztartástípus szerint, 1990, 2001, 2011 (%)

Háztartástípus	1990	2001	2011
Egy szülő+1 18 éves és fiatalabb gyermek	23,8	23,0	19,8
Egy szülő+2 vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	34,5	33,3	36,5
Egy szülő+18 éves és fiatalabb gyermekek és/vagy csak 19-24 év közötti gyermekek	6,8	9,4	10,6
Egy szülő csak 19 év alatti gyermek(ek)kel és más személy is él velük	2,7	3,5	3,9
Egy szülő legalább egy 19 év alatti és legalább egy 19-24 év közötti gyermekkel és más személy is él velük	32,1	30,8	29,2
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: 1990-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2001-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedéves, saját számítás

A gyermekek döntő többségét az anya neveli. Az időbeli trendet tekintve egyre jellemzőbb, hogy a gyermekek az anyjukkal élnek együtt. 1990-ben az egyszülős családban nevelkedő gyermekek 85,5, 2001-ben 89,7, 2011-ben pedig 91,7 százaléka az anyjával élt (3. táblázat).

Ez a tendencia összefügghet azzal, hogy feltételezhetően napjainkban a nők nagyobb aránya vállal egyedül, tartós párkapcsolat nélkül gyermeket, mint korábban. Ugyanakkor erre vonatkozóan nincsenek adataink, csupán egy-egy időpontra/időszakra vonatkozó becslések. A 2003-2008 közötti időszakra vonatkozó számítások szerint például az újszülött gyermekek 9%-ának volt egyedülálló az édesanyja (Murinkó & Földházi 2012). Ezeknek egy része nyilván az anya tudatos döntésével függ össze, ugyanakkor nem feltétlenül. A párkapcsolat válságba kerülése (talán éppen a gyermekvállalással kapcsolatban), az apa halála és számos egyéb élethelyzet állhat amögött, hogy egy anya egyedül kezdi nevelni gyermekét.

3. táblázat. Az egyszülős családban élő 19 év alatti gyermekek megoszlása a szülő neme szerint (%)

A szülő neme	1990	2001	2011
Nő	85,5	89,7	91,7
Férfi	14,5	10,3	8,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1990-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2001-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedéves, saját számítás

Az iskoláskor alatti gyermekek körében az egyszülős családban élők aránya alacsonyabb, mint az idősebb gyermekek körében. Mindhárom vizsgálati évre elmondható, hogy a 6-18 év közöttiek körében minél idősebb korcsoportot vizsgálunk, annál magasabb azoknak az aránya, akiket csak az egyik szülőjük nevel. A 15-18 évesek korcsoportjában már közel minden ötödik gyermek egyszülős családban él (4. táblázat).

4. táblázat. Az egyszülős családban nevelkedő gyermekek aránya a gyermek korcsoportja szerint (%)

A gyermek korcsoportja	1990	2001	2011
0-2 éves	13,2	13,1	11,3
3-5 éves	12,4	13,5	11,5
6-9 éves	14,4	14,4	15,8
10-14 éves	16,8	16,5	18,8
15-18 éves	18,8	19,4	19,7
0-18 éves összesen	15,6	15,8	16,1

Forrás: 1990-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2001-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedéves, saját számítás

3. Az egyszülős családszerkezet dinamikája

A keresztmetszeti adatfelvételek azt mutatják, hogy egy adott időpontban a gyermekeknek hány százaléka él egyszülős családban. Az érintettség annak vizsgálatát jelenti, hogy mennyien vannak azok, akik életük során éltek egy adott háztartás/családstruktúrában. Ezt vizsgálva megállapítható, hogy 2005-ben a 0-19 éves korosztály 16%-a egyszülős háztartásban élt, de további 7%-ot tett ki azoknak a gyermekeknek az aránya, akiket jelenleg párkapcsolatban élő szülők nevelnek, de az egyik szülő nem vérszerinti (5.táblázat). Ezek az ún. mozaik családok, ahol a gyermekek korábban nagy valószínűséggel éltek egyszülős családban. További 3%-ot tett ki azoknak az aránya, akiket olyan szülők nevelnek, akik egyike sem vérszerinti. Köztük is feltehetően vannak olyanok, akik hosszabb-rövidebb ideig csak az egyik vérszerinti szülőjükkel éltek együtt, noha itt többségükben olyanok lehetnek, akiket kezdetektől nevelőszülők neveltek, vagy mindkét szülőjüket elveszítették, és nagyszüleik (egyéb rokonok) nevelték őket.

A 0-19 évesek között minél idősebb korosztályt vizsgálunk, annál magasabb a mozaik családban élők aránya (5.táblázat). A 18-19 évesek körében már 9%-ot tesz ki azoknak a gyermekeknek az aránya, akiket két szülő nevel, de csak az egyik vérszerinti. Ha ehhez hozzáadjuk az egyszülős családban nevelkedő gyermekek arányát, ami meghaladta a 23%-ot, akkor megállapítható, hogy a 18-19 évesek harmada már élt egyszülős családban.⁴⁶

5. táblázat. A gyermekek megoszlása aszerint, hogy kik nevelik, 2005 (%)

A gyermeket nevelő szülők	A gyermek életkora						
	0-2 éves	3-5 éves	6-9 éves	10-14 éves	15-17 éves	18-19 éves	0-19 éves
mindkét szülő vérszerinti	86,5	81,3	75,3	71,4	67,4	65,6	74,4
két szülő neveli, de csak az egyik vérszerinti	1,4	3,5	6,6	8,3	8,8	8,9	6,5
egyik szülő sem vérszerinti	1,6	3,1	3,2	2,7	2,5	2,1	2,6
egyszülős	10,4	12,1	14,8	17,6	21,2	23,3	16,4

Forrás: 2005 évi Mikrocenzus. 10. Gyermek a családban. KSH, 2007

Az egyszülős családszerkezetben valaha érintettek becsült aránya:

32-34% 23-26%

46 Az érintettségre vonatkozó becslésekre ld. még Anderson tanulmánya, amely több országra vonatkozóan végzett hasonló számításokat. Az adatok többségében az 1990-es évek elejére, közepére vonatkoztak (Anderson 2002).

Az egyszülős családok dinamikáját oly módon is vizsgálhatjuk (és ez lenne a legmegfelelőbb módszer), hogy egy-egy személy életútját hosszabb ideig követjük. Ily módon képet kaphatunk arról, hogy az egyszülős családok milyen családszerkezetekből alakulnak ki, mennyi ideig állnak fenn, és jellemzően milyen családszerkezetté alakulnak át.⁴⁷ A következőkben az *Életünk fordulópontjai* panel adatfelvétel alapján egy három éves időszak alatt bekövetkezett változásokat mutatunk be, amely jól jelzi, hogy mikro szinten még egy ilyen rövid időszak alatt is milyen nagymértékű családszerkezeti változások zajlanak.

Adataink a kiinduló évben, azaz 2004-ben 21-50 év közötti nők családszerkezeti változásait mutatják.⁴⁸ Azt vizsgáltuk meg, hogy milyen családszerkezetben éltek 2004-ben azok, akik 2008-ban egyedül nevelték gyermeküket/gyermeküket, illetve milyen családszerkezetben éltek 2008-ban azok, akik 2004-ben egyszülősök voltak. Az egyik az egyszülős státuszba való belépés, a másik a kilépés oldaláról mutatja meg a családszerkezeti forma dinamikáját.

A 2008-ban egyszülős státuszban élő nők közel kétharmada 4 évvel korábban is ebben a családszerkezeti formában élt, ugyanakkor 1/3-uk más struktúrában. Döntő többségük párjával és gyermekével/gyermekekkel élt (6. táblázat). Ez az adat is azt támasztja alá, hogy az egyszülős családok döntő többsége válással, párkapcsolat felbomlásával keletkezik.

6. táblázat. A 2008-ban gyermeküket egyedül nevelő nők családszerkezete 2004-ben (2004-ben 21-50 év közötti nők) (%)

Családtípus	2004	2008
egyedülálló	2,4	egyedülálló szülőként
párjával él	0,5	
párjával és gyermekkel	30,9	
egyedülálló szülőként	63,1	
szülővel pár és gyermek nélkül	2,6	
egyéb	0,5	

A kilépési oldal hasonló dinamikát mutat: a gyermeküket egyedül nevelő nők 70%-a négy évvel később is ugyanebben a státuszban volt, viszont 30%-uk családszerkezete megváltozott. Az egyszülős családszerkezet felbomlásának útjai több irányba vezetnek (7. táblázat). Az esetek több mint felében új párkapcsolat vagy a korábbi kapcsolat

47 A család/háztartás struktúra mikroszintű változásairól magyar panel adatok alapján végzett számításokat Harcsa István (*Harcsa, 2009*). Az egyszülős család státusz kialakulását és megszűnését szintén magyar adatokon vizsgálta Földházi Erzsébet (*Földházi, 2008*). A témára vonatkozó külföldi kutatások sorában lásd pl. *Bradshaw & Millar 1991; McKay, 2002*; összehasonlító kutatások területéről pl. *Lehmann & Wirtz, 2004*.

48 A szelekciós tényezők indoklását a tanulmány későbbi fejezetében írjuk le.

helyreállítása következtében egy kétszülős családmódel alakult ki. Ugyanakkor jelentős azoknak a nőknek az aránya is, akik egyedülállóvá váltak, azaz gyermekük elköltözött. Kisebb csoportot alkottak azok, akiknek gyermeke elköltözött, ők maguk pedig együttélésen alapuló párkapcsolatot alakítottak ki, házasságot kötöttek.

7. táblázat. A 2004-ben gyermeküket egyedül nevelő nők családszerkezete 2008-ban, 2004-ben 21-50 év közötti nők (%)

2004	Családtípus	2008
egyedülálló szülőként	egyedülálló	8,6
	párjával él	2,6
	párjával és gyerekekkel	16,8
	egyedülálló szülőként	70,3
	szülővel pár és gyermek nélkül	1,1
	egyéb	0,8

4. Elméleti keretek és a korábbi kutatások eredményei

Ahogy a fentebb bemutatott adatok is jelezték, az egyszülős családok döntő többsége válással keletkezik. Magyarországon viszonylag alacsony azoknak a gyermekvállalásoknak az aránya, ahol a nő egyedül, pár nélkül vállalja, szüli meg gyermekét, és a gyermek születése után is egyedül marad.

Az egyszülős családok keletkezésének társadalmi beágyazottságát vizsgálva ily módon közvetlenül kapcsolódhatunk a válás elméleteihez és a válással kapcsolatos kutatási eredményekhez, azzal a kiterjesztéssel, hogy az élettársi kapcsolatok felbomlását is vizsgáljuk, illetve csak azokra a válásokra koncentrálunk, ahol gyermekek élnek.

A tanulmányban tudatosan és hangsúlyozottan nem az egyszülős családdá válás közvetlen okairól, hanem annak társadalmi beágyazottságáról beszélünk. Az empirikus vizsgálatok a válás közvetlen okaiként olyan tényezőket szoktak megemlíteni, mint az elhidegülés, szeretethiány, a közös célok hiánya, a mindennapos konfliktusok, a családon belüli munkamegosztás problémái, az alkoholizmus, a hűtlenség stb. (Földházi, 2009). Minket nem ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata foglalkoztat, hanem az, hogy megragadható-e az egyszülős családdá válás társadalmi meghatározottsága. Vannak-e olyan társadalmi ismérvek, amelyek erősebben hordozzák magukban a gyermekes családok felbomlásának kockázatát, mint mások?

A gyermek léte már önmagában befolyásolja azt a tényt, hogy felbomlik-e egy párkapcsolat, hiszen a házasság megszűnésének kockázata a gyermektelenek körében nagyobb (Földházi, 2008). Ugyanakkor egyre elfogadottabbá vált az a nézet, hogy ha

egy házasság megromlik, akkor a párnak még akkor is el kell válnia, ha gyermeket nevelnek (S. Molnár, 2010). Elfogadóbbak lettek az emberek azzal az állítással kapcsolatban is, hogy egy gyermek inkább nevelkedjen egy mostoha szülővel, harmonikus kapcsolatban, mint egy konfliktusokkal terhelt családban az édeszüleivel.

Ugyanakkor más adatokkal összevetve arra következtethetünk, hogy az egyszülőes családok élethelyzetét, körülményeit az egyik legsúlyosabb társadalmi problémának látják az emberek (S. Molnár, 2010).

Feltehetően differenciáltabb képünk lenne ezekről a jelenségekről, ha a lakossági adatfelvételek során azt a kérdést feszegetnénk, hogy egy rossz kapcsolat felbontása akkor is preferált-e, ha később a gyermekkel maradó szülőnek hosszabb ideig egyedül kell nevelnie a gyermekét. A párkapcsolatok felbontásával kapcsolatos megengedőbb attitűd mögött valószínűleg sokszor az a feltételezés húzódik meg, hogy a gyermekével egyedül maradó szülő hamarosan új párt talál magának.

Mindezeket is figyelembe véve úgy véljük, hogy a válási döntés meghozásakor még mindig szerepe van annak, hogy a családban nevelkedő gyermekek érdekei mit kívánnak, hogy hányan vannak, és hogy közös gyermekekről vagy korábbi párkapcsolatból hozott gyermekekről van szó. Ha nincsenek közös gyermekek, akkor feltételezésünk szerint a párok könnyebben döntenek a válás mellett. A családból kilépőnek – általában a férj, a férfi partner – nem kell tartania attól, hogy hogyan fogja a külön családban nevelkedő saját gyermekével tartani a kapcsolatot, nem kell szembenéznie mindazokkal a nehézségekkel, amit az új otthon megteremtése mellett a gyermektartás költségei rónak rá. A feleségnek, női partnernek pedig nem kell azzal a dilemmával megbirkóznia, hogy helyes döntést hoz-e, ha a gyermekét egyedül, (legalább egy ideig) pár nélkül neveli majd, annak lelki és anyagi konzekvenciáival együtt.

Ha a gyermekek kicsik még, akkor a válás kockázata alacsonyabb (Földházi, 2008). Nem csak azért, mert ekkor a szülők többsége úgy véli, hogy a gyermekeknek nagyon nagy szüksége van mindkét szülőre, hanem azért is, mert jellemzően ekkor még „fiatal” kapcsolatokról van szó, amelyek az esetek jelentős részében erős érzelmi köteléket jelentenek, még akkor is, ha a kisgyermekek születése erősen megrengetheti a párkapcsolatokat. Ráadásul a kisgyermekes nők esélyei új párkapcsolat kialakítására nagyon kicsik, így a válás során nagy valószínűséggel számíthatnak arra, hogy gyermeküket vagy gyermekeiket hosszabb ideig egyedül fogják nevelni.

Ugyanakkor néhány kutatás arra hívja fel a figyelmet, hogy az elsősülött gyermekek és a további gyermekek különböző módon hatnak a szülők párkapcsolatának felbontására. Waite és Lillard kimutatták, hogy az elsősülött gyermekek egészen iskolás korukig stabilizáló hatást gyakorolnak a szülők párkapcsolatára, míg a további gyermekek esetében ez csak egészen kiskorukban mutatható ki (Waite & Lillard 1991).

A válással foglalkozó elméletek és empirikus kutatások gyakran foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy hogyan hat a szülők párkapcsolatának minősége, a szülői pár válása a gyermekek generációjának párkapcsolataira. Hogy vajon nagyobb eséllyel válnak-e el azok, akiknek a szülei is elváltak, mint akiket együtt neveltek fel a szüleik.

A szülői ház hatásait vizsgálva persze ez esetben is az a kérdés, hogy közvetlen vagy közvetett hatásokról beszélünk-e. Közvetlen hatás lehet azoknak a szocializációs

mechanizmusoknak a hiánya, amelyek a problémamegoldást segítik, amelyek a harmonikus férfi és női szerepek kialakítását támogatják, melyek a gyermekneveléssel kapcsolatos kérdések megoldását segítik stb. Ezek hiányában a gyermekek generációja nagyobb valószínűséggel alakít ki olyan kapcsolatokat, amelyek nem lesznek tartósak.

Másrészt a szülők válása számos következményt hordoz magában, mint pl. a rossz anyagi helyzet, lakásproblémák stb. Az átörökítés formája lehet az is, hogy a gyermekek ebből az anyagilag hátrányos helyzetből nem tudnak kilépni, és ez növeli a párkapcsolataik felbomlásának esélyét (*Feng et al., 1999*).

Az empirikus kutatások eredményei alapján a csonka családban nevelkedés gyakran növeli az esélyét annak is, hogy a gyermekek korán lépnek tartós kapcsolatba és korán születnek első gyermekeik is (*Kamarás, 1997*). A korai családalapítás pedig az esetek jelentős részében szintén növeli a válás esélyeit.

A korai családalapítás kockázati ereje abban rejlik, hogy a fiatalok bizonyos életkor alatt nem hoznak hosszútávra szóló, megalapozott döntéseket, személyiségük még változó, munkaerőpiaci státuszuk, jövedelmi helyzetük még nem kialakult.

A válással kapcsolatos elméletek azt hangsúlyozzák, hogy a párkapcsolatok bomlásának kiterjedésében mindenképpen fontos szerepe van annak, hogy a női munkavállalás kiterjedt, hogy a nők anyagilag függetlenebbé váltak, továbbá annak, hogy a család, mint gazdasági társulás sokat veszített az erejéből (*Phillips, 2004*).

Ha ezt az alaptételt nem időbeli folyamatok vizsgálatára, hanem a társadalmi rétegkülönbségek megértésére próbáljuk használni, akkor azt várhatjuk, hogy a biztosabb munkaerőpiaci pozícióval, saját jövedelmi háttérrel rendelkezők könnyebben hoznak válási döntést, mint azok, akik nem rendelkeznek önálló jövedelemmel, vagy saját forrású bevételeik alacsony szintűek. Ugyanakkor az ide vonatkozó kutatási eredmények azt állítják, hogy ez a tétel csak abban az időszakban bizonyult igaznak, amikor a válási mutatók nem voltak olyan magasak, mint napjainkban. Manapság sokkal jellemzőbb az, hogy az alacsonyabb státuszú nők válnak el (*de Graaf & Kalmijn 2006*).

Több kutatás is kimutatta, hogy nem csak az érintettek munkaerőpiaci helyzete vagy jövedelme van kapcsolatban a válás kockázatával, hanem az is, hogy a párok munkaerőpiaci helyzete és jövedelme hogyan viszonyul egymáshoz (*Liu & Vikat 2004*).

A jövedelmi helyzet, de még inkább – ettől természetesen nem függetlenül – a megélhetési problémák nyilvánvalóan számos konfliktust generálhatnak a családban, amely a válás kockázatát növeli. Korábbi kutatások (*Liu & Vikat 2004*) eredményei alapján feltételezhetjük, hogy az anyagi problémákkal küzdő családokban a párkapcsolatok könnyebben bomlanak.

5. Adatok, módszer

Elemzésünk adatbázisát az *Életünk fordulópontjai c.* demográfiai panel adatfelvétel 2004-es és 2008-as hullámai jelentik. Azt vizsgáljuk, hogy milyen társadalmi ismérvek növelik annak a kockázatát, hogy egy gyermekét/gyermeküket nevelő párkapcsolat felbomlik, és az egyik szülő egyedül neveli tovább a gyermekét/gyermeküket.

Megfigyelésünk középpontjában azok állnak, akik 2004-ben párjukkal és gyermekeikkel együtt éltek 2008-ra viszont egyszülős családokká váltak. Mivel alapvetően a kis-korú gyermekeket nevelők érdekelnek, a szülők korcsoportját 21-50 év közé szűkítettük.

Természetesen a kétszülős családok felbomlása után más családstruktúrák is keletkeznek. A párkapcsolatból kilépő egyik fél egyedülállóvá válhat, a gyermekek családi fészekből történő kilépése után a szülői pár egyedül maradhat, és az is előfordulhat, hogy a gyermek párkapcsolatot létesít, megházasodik és a szülői családban marad, vagy maga is gyermeket vállal és úgy marad tovább a szülői házban. Mindezekkel a családstruktúra változásokkal elemzésünkben nem foglalkozunk.

Mivel a gyermekek döntő többsége válás után az anyával marad, elemzésünket a nőkre koncentráltuk⁴⁹, hiszen a panel adatfelvétel csak a család egyik tagját követi. Így a szülői pár női tagjának követésével tudjuk az egyszülős családdá válás társadalmi ismérveit vizsgálni.

A 2004-ben párkapcsolatban gyermekükkel vagy gyermekeikkel együtt élő nők 91%-a továbbra is ebben a családszerkezetben élt 2008-ban. 9%-uk viszont egyedülálló szülővé vált (8. táblázat).

8. táblázat. A 21-50 éves (2004-ben) gyermeké(i)vel és párjával együttélők (2004-ben) nők családszerkezete 2008-ban (% ,N)

Családtípus	Megoszlás (%)	N	Megoszlás (%)	N
1,00 egyedülálló	0,8	14		
2,00 párjával házasságban	5,3	96		
3,00 párjával élettársi kapcsolatban	0,5	9		
4,00 házastársával, gyermekkel	75,0	1349	81,1	1349
5,00 élettársával, gyermekkel	9,3	167	10,0	167
6,00 egyedülálló szülőként	8,2	147	8,8	147
7,00 szülővel pár és gyermek nélkül	0,1	2		
8,00 egyéb együttélési forma	0,8	15		
Összesen	100,0	3269	100,0	1663

Forrás: Életünk Fordulópontjai demográfiai panel adatfelvétel. Saját számítás

49 A gyermeküket egyedül nevelő férfiak önálló elemzését az alacsony esetszám nem teszi lehetővé.

6. Eredmények

Az elméleti megközelítésekre és a témára vonatkozó kutatási eredményekre támaszkodva vizsgálatunkban az alábbi demográfiai és szociológia jellemzők összefüggéseit vizsgáltuk az egyszülős családszerkezet kialakulására:

- A szülő életkora
- A gyermekek száma és a legkisebb gyermek életkora
- A család összetétele: mozaik család-e vagy édesszülők nevelik a gyermekeket
- A szülők párkapcsolatának jellege: házasság vagy élettársi kapcsolat
- A gyermekkori hatások közül a szülők párkapcsolatának jellege
- Életkor az első párkapcsolat létesítésekor és az első gyermek születésekor
- Iskolai végzettség
- A férfi és a nő gazdasági aktivitása
- Jövedelmi helyzet, anyagi helyzet, megélhetés
- A lakóhely jellege
- Vallásosság

6.1. Demográfiai jellemzők

A demográfiai ismérvek sorából (a szülő életkora, a gyermekek száma és a legkisebb gyermek életkora) a gyermekek életkora mutatott kapcsolatot az egyszülős családszerkezet kialakulásával (9. táblázat).

Eredményeink kapcsolódnak azokhoz a korábbi kutatási eredményekhez, amelyek megállapítják, hogy a gyermekes családok felbomlása összefügg a gyermekek életkorával, pontosabban azzal, hogy milyen korú a családban nevelt legkisebb gyermek. Az egyszülős családdá válás kockázata azokban a családokban a legkisebb, ahol a legfiatalabb gyermek 3 év alatti. Ezután a válás kockázata a gyermek életkorával párhuzamosan növekszik, a legnagyobb azokban a családokban, ahol a legkisebb gyermek 7-14 éves. Ezután csökken a kockázat, majd a 19 éves és idősebb gyermekeket nevelők körében ismét egy kicsit megemelkedik. Ez utóbbi eredmény is összhangban van azokkal a megfigyelésekkel, miszerint az utóbbi években növekedett a hosszabb ideje tartó kapcsolatok, házasságok felbomlásának valószínűsége is.

Mindezek jól rávilágítanak arra a tényre, hogy a párkapcsolatok minősége és a párkapcsolatok felbomlása között ugyan nyilvánvaló kapcsolat van, de a válási döntéskor a párok komolyan figyelembe veszik a gyermek(ek) életkorát. Amikor a legkisebb gyermek még 3 év alatti, a párok valószínűleg még akkor sem döntenek a párkapcsolat felbontása mellett, ha a kapcsolat minősége megromlott. Persze nyilvánvalóan arról is szó van, hogy az esetek túlnyomó többségében ekkor még maga a kapcsolat

is rövidebb ideje tart, a párok erős érzelmekkel kötődnek egymáshoz, alig néhány éve döntöttek a gyermekvállalásról. A gyermek életkorának figyelembe vétele azzal is igazolható, hogy azokban a családokban, ahol a legfiatalabb gyermek 18 év feletti, magasabb a válási kockázat. Feltételezhetően ez esetben a válás gondolatának érlelődése kapcsolódik a gyermekek felnövéséhez.

9. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya demográfiai jellemzők szerint (% , N)

Demográfiai jellemzők	Megoszlások			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
<i>Korcsoportok</i>						
21-30 éves	91,7	8,3	100,0	330	30	360
31-40 éves	91,3	8,7	100,0	647	62	709
41-50 éves	90,7	9,3	100,0	539	55	594
<i>18 éves és fiatalabb gyermekek száma</i>						
Nincs ilyen korú gyermeke, csak idősebb	90,2	9,8	100,0	174	19	193
1 gyermek	90,1	9,9	100,0	590	65	655
2 és több gyermek	92,3	7,7	100,0	752	63	815
<i>A legkisebb gyermek korcsoportja</i>						
0-3 éves	93,3	6,7	100,0	401	29	730
4-6 éves	91,3	8,7	100,0	190	18	208
7-14 éves	89,4	10,6	100,0	534	63	597
15-18 éves	92,0	8,0	100,0	218	19	237
19 éves és idősebb	90,2	9,8	100,0	174	19	193

6.2. Családszerkezet, a párkapcsolat jellege

A válásokhoz, a családok felbomlásához kötődő döntéseket nyilvánvalóan befolyásolja az a tény, hogy van-e gyermek a családban. Ugyanakkor az is fontos lehet, hogy a családban nevelkedő gyermekek közös gyermekek-e, vagy vegyesen vannak közös és korábbi párkapcsolatból származó gyermekek, vagy csak az utóbbiak vannak. Az adatok arra utalnak, hogy a mozaik családok sokkal könnyebben bomlanak fel, mint

azok, amelyekben csak közös gyermekek élnek. Különösen azokban a családokban nagy az egyszülős családdá válás kockázata, ahol csak olyan gyermekek élnek, akik a párok korábbi házasságaiból, kapcsolataiból származnak (10. táblázat).

Ademográfiai irodalom egyik alaptétele, hogy az élettársi kapcsolatok bomlékonyabbak, mint a házasságok. Ez a tétel a gyermekes családok körében is igazolható: a házasságban élő gyermekes családok 7%-a, az élettársi kapcsolatban élő szülők 21%-a vált a vizsgált időszak alatt egyszülős családdá (10. táblázat). Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az élettársi kapcsolatban élő szülők számos egyéb dimenzió mentén nem homogének: az életük különböző periódusában járhatnak, különböznek a tekintetben, hogy voltak-e már korábban házások vagy sem, hogy született-e korábbi kapcsolatból már gyermekük vagy sem. Ez pedig befolyásolhatja a kapcsolat stabilitását. Más szavakkal az élettársi kapcsolatban élő párok közös vonása, hogy nem létesítettek házasságot, ugyanakkor az élettársi kapcsolat lehet a házasság előszobája, lehet teljes értékű megfelelője a házasságnak, és lehet egy annál lazább együttélési forma is. Feltételezhetjük, hogy az élettársi kapcsolatok bomlékonysága függ attól, hogy az élettársi kapcsolat melyik típusáról beszélünk.

Az adatok igazolják ezeket a várakozásokat. Azok az élettársi kapcsolatok, amelyekben a nők korábban még nem éltek házasságban, kevésbé könnyen bomlanak, mint azok, amelyekben elvált nők létesítik az élettársi kapcsolatot (10. táblázat).

A házasságok és az élettársi kapcsolatok felbomlását is befolyásolja, hogy a családban élő gyermekek közös gyermekek-e vagy sem. Ha csak közös gyermekek vannak, akkor a párkapcsolat felbomlásának esélye kisebb. Ugyanakkor az élettársi kapcsolatok ebben az esetben is könnyebben bomlanak, mint a házasságok. (10. táblázat).

10. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya családstruktúra és a párkapcsolat jellege szerint (% , N)

Családstruktúra, párkapcsolat jellege	Megoszlások			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
<i>Mozaik család-e?</i>						
Csak közös gyermek van	93,0	7,0	100,0	1398	106	1504
Nincs közös gyerek	72,5	27,5	100,0	66	25	91
Közös gyerek és nem közös gyerek is van	76,2	23,8	100,0	48	15	63
<i>A párkapcsolat jellege</i>						
Házasság	93,0	7,0	100,0	1349	102	1451
Élettársi kapcsolat	78,8	21,2	100,0	167	45	212

<i>A párkapcsolat jellege és az élettársi kapcsolatban élők családi állapota</i>						
Házasság	93,0	7,0	100,0	1349	102	1451
Élettársi kapcsolatban – korábban nem volt házas	83,8	16,2	100,0	98	19	117
Élettársi kapcsolatban – korábban házas volt	72,6	27,4	100,0	69	26	95
<i>A párkapcsolat jellege, mozaik család-e?</i>						
Házasság, csak közös gyerek van	93,5	6,5	100,0	1285	89	1374
Házasság, nincs közös gyerek vagy közös gyerek és nem közös gyerek is van	83,3	16,7	100,0	60	12	72
Élettársi kapcsolat, csak közös gyerek van	86,9	13,1	100,0	113	17	130
Élettársi kapcsolat, nincs közös gyerek vagy közös gyerek és nem közös gyerek is van	65,9	34,1	100,0	54	28	82

6.3. A gyermekkori család, a családalapítás első lépései

Az egyszülős családok kialakulására gyengén hat az a tény, hogy gyermekkorban egy vagy két szülő nevelte-e az érintetteket. Nagyobb jelentősége van viszont annak, hogy az első tartós párkapcsolat kialakításakor hány éves volt valaki, és annak is, hogy hány évesen született az első gyermeke. Azoknak a nőknek a körében, akik első tartós párkapcsolatuk létesítésekor 19 évesek vagy ennél fiatalabbak voltak, nagyobb a kockázata az egyedülálló szülővé válásnak, és ugyanilyen kapcsolatot mutat az első gyermek születése és az egyszülős családdá válás is (11. táblázat).

11. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya a gyermekkori család, az első párkapcsolat, az első gyermekvállalás életkora szerint (% , N)

Gyermekkori család, első párkapcsolat, első gyermekvállalás életkora szerint	Megoszlások			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
<i>Gyermekkori család. Szülei váltak-e?</i>						
A szülők nem váltak el	91,6	8,4	100,0	1257	116	1373
A szülők elváltak vagy sohasem éltek együtt	89,3	10,7	100,0	243	29	272
<i>Első tartós párkapcsolat létesítésekor hány éves volt?</i>						
19 éves vagy fiatalabb	88,7	11,3	100,0	550	70	620
20-22 éves	91,6	8,4	100,0	567	52	619
23-25 éves	93,6	6,4	100,0	250	17	267
26 éves vagy idősebb	94,1	5,9	100,0	144	9	153
<i>Első gyermeke születésekor hány éves volt?</i>						
19 éves vagy fiatalabb	89,3	10,7	100,0	276	33	309
20-22 éves	89,4	10,6	100,0	481	57	538
23-25 éves	92,1	7,9	100,0	385	33	418
26 éves vagy idősebb	93,9	6,1	100,0	371	24	395

6.4. Iskolai végzettség

Az iskolai végzettség szerinti különbségek szignifikánsak (12. táblázat). Az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében nagyobb az egyszülős családdá válás kockázata. Ugyanakkor a különbségek egy része feltételezhetően megmagyarázható azzal, hogy az élettársi kapcsolatban és a mozaik családban élők aránya iskolai végzettségi szintek szerint különbözik. Az élettársi kapcsolatban és a mozaik családban élők körében pedig lényegesen magasabb a válás kockázata. A magasabb iskolai végzettségűek jellemzően később is alapítanak családot, ami szintén csökkenti az egyszülős családdá válás kockázatát.

12. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya iskolai végzettség szerint (% , N)

Iskolai végzettség	Megoszlások			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
Legfeljebb 8 általános	88,9	11,1	100,0	279	35	314
Szaktanulmányok	89,0	11,0	100,0	395	49	444
Érettségi	91,9	8,1	100,0	519	46	565
Diploma	95,0	5,0	100,0	323	17	340

6.5 A párok gazdasági aktivitása

A gazdasági aktivitás tekintetében a nők, a férfiak és a párok aktivitását is vizsgáltuk. Összességében azt lehet mondani, hogy azoknak a párkapcsolatban élő gyermekes nőknek volt a legmagasabb kockázata az egyedülálló szülővé válásra, akik maguk dolgoztak, de férjük inaktív volt. A dolgozó nők közül is a fizikai munkát végzők és a vállalkozók körében volt magasabb az egyedülálló szülővé válók aránya (13. táblázat).

A nem dolgozó nők körében fontos megkülönböztetni a gyermekgondozási szabadságon levő nőket az egyéb inaktív státuszúaktól. A gyermekgondozási szabadságon levő nők körében némiképpen alacsonyabb az egyedülálló szülőkké válók aránya, ami a korábbi adatok alapján azzal függ össze, hogy ezekben a családokban kisebbek még a gyermekek, amikor is a válás kockázata alacsonyabb. A legkisebb valószínűséggel azok a nők válnak egyedülálló szülővé, akik otthon vannak még gyermekükkel/gyermekükkel, férjük pedig dolgozik. Az ebbe a csoportba tartozó, párkapcsolatban élő nők 6%-a volt az első megfigyelési időpont után négy évvel egyedülálló szülő. Ennél valamivel magasabb (7%) volt a mutató értéke azokban az esetekben, ahol a nő nem dolgozott (de nem gyermekgondozási szabadságon volt), a férje viszont igen. Azokban a párkapcsolatokban, ahol mindketten dolgoztak, négy év múlva a nők 9%-a már egyedül nevelte gyermekét/gyermekét. Előzetesvárakozásainkkal ellentétben ettől alig különbözik (10%) azokban a családokban a mutató értéke, ahol a férj és feleség sem dolgozik. Nyilvánvalóan ez a munkaerőpiaci pozíció szűkös anyagi helyzettel jár együtt, ami növelhetné a válás kockázatát. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a család munkaerőpiacról való kizáródása megnehezíti a válás melletti döntést, hiszen akkor tovább romlik a család szétváló részeinek anyagi helyzete. Kutatásunk egyik legérdekesebb

eredménye, hogy a párok gazdasági aktivitását tekintve kimagaslóan legnagyobb volt az egyszülős családokká válók aránya, azokban a családokban, ahol az első megfigyelési időpontban a nő dolgozott, a férfi viszont nem. Ezeknek a családoknak négy évvel később már 17%-a csonka család volt. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy ez a fajta munkaerőpiaci asszimetria, már önmagában is komoly feszültségforrás egy olyan társadalomban, ahol erőteljesen élnek a tradicionális szerepelvárások, amelyben sokkal elfogadhatóbb ha egy családban a férfi dolgozik, a nő pedig nem, mintha ez fordítva történik. Emellett közismert tény, hogy a válásra vonatkozó döntéseket az esetek döntő többségében a nők hozzák meg. A család munkaerőpiaci részvételének ez a mintázata pedig válás esetén sokkal kevésbé jelent anyagi kockázatot a munkaerőpiacon aktív nő számára, hiszen ő maga kereső, férjének pedig nincs jövedelme. Így válás esetén anyagi helyzetük kevésbé romlik, mint azokban a családokban, ahol mindketten vagy csak a férfi dolgozik.

13. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya a párok gazdasági aktivitása szerint (%N)

A párok gazdasági aktivitása	Megoszlások			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
<i>Gazdasági aktivitás</i>						
Dolgozik	90,1	9,9	100,0	924	101	1025
Gyermekgondozási szabadságon van	93,4	6,6	100,0	338	24	362
Egyéb inaktív	92,5	7,5	100,0	248	20	268
<i>Gazdasági aktivitás 2.</i>						
Dolgozik, vállalkozó	86,7	13,3	100,0	72	11	83
Dolgozik, fizikai munkás	84,8	15,2	100,0	324	58	382
Dolgozik, szellemi, vezető	93,9	6,1	100,0	77	5	82
Dolgozik, szellemi, beosztott	94,0	6,0	100,0	331	21	352
Nem dolgozik	93,0	7,0	100,0	585	44	629
<i>A férj vagy élettárs aktivitása</i>						
Dolgozik	92,0	8,0	100,0	1300	113	1413
Nem dolgozik	86,4	13,6	100,0	216	34	250

<i>A férj vagy élettárs aktivitása 2.</i>						
Dolgozik, vállalkozó	91,2	8,8	100,0	238	23	261
Dolgozik, fizikai munkás	91,0	9,0	100,0	737	73	810
Dolgozik, szellemi, vezető	95,2	4,8	100,0	139	7	146
Dolgozik, szellemi, beosztott	94,1	5,9	100,0	176	11	187
Nem dolgozik	86,4	13,6	100,0	216	34	250
<i>A pár gazdasági aktivitása</i>						
Nő és párja is dolgozik	91,2	8,8	100,0	812	78	890
Nő dolgozik, párja nem	83,0	17,0	100,0	112	23	135
Nő anyaságin, férfi dolgozik	94,0	6,0	100,0	298	19	317
Nő és a párja sem dolgozik	90,4	9,6	100,0	104	11	115
Nő nem dolgozik, a párja dolgozik	92,9	7,1	100,0	183	14	197

6.6 Anyagi viszonyok

Az anyagi helyzet egyik fontos faktora a jövedelem, ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a jövedelmi szint a szükségletekkel, a fogyasztással együtt válik a megélhetés fontos jellemzőjévé. Az anyagi helyzetet jelző mutatók sorában a relatív jövedelmi pozíciót vizsgáltuk, illetve két olyan mutatót, amely a megélhetési feszültségekre utal: az egyik mutató azt jelzi, hogy a család hogyan tud kijönni a jövedelméből, a másik pedig arra utal, hogy vannak-e a családnak rezsifizetési problémái. Végül az életszínvonallal való elégedettség és az egyszülős családdá válás összefüggéseit vizsgáltuk.

A relatív jövedelmi helyzet kategóriái szerint nem voltak lényeges különbségek, ugyanakkor a megélhetési mutatók erőteljesen differenciáltak. Azokban a családokban, ahol úgy érezték, hogy jövedelmükből nehezen jönnek ki, nélkülözések között vagy hónapról hónapra élnek, rezszi költségeiket nem mindig tudták fizetni, jelentősen magasabb volt azoknak a nőknek az aránya, akik négy év múlva egyedül nevelték gyermekeiket, mint azoknak a körében, akiknek ilyen problémáik nem voltak. Ugyanígy erőteljes volt az összefüggés az életszínvonallal való elégedettség és az egyszülős családdá válás között (14. táblázat).

14. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya anyagi helyzet szerint (% , N)

Anyagi helyzet	Megoszlások			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
<i>Ekvivalens jövedelem tercilisek</i>						
Alsó	90,2	9,8	100,0	471	51	522
Középső	91,2	8,8	100,0	466	45	511
Felső	92,1	7,9	100,0	475	41	516
<i>Hogyan tudnak kijönni a jövedelmükből?</i>						
Nélkülözések között élnek	75,6	24,4	100,0	31	10	41
Hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	86,5	13,5	100,0	198	31	229
Beosztással épphogy kijönnek a pénzükből	91,2	8,8	100,0	698	67	765
Elfogadhatóan élnek	93,7	6,3	100,0	548	37	585
Gondok nélkül élnek	93,0	7,0	100,0	40	3	43
<i>Előfordult-e, hogy nem tudták fizetni a rezsiköltséget</i>						
Igen	84,2	15,8	100,0	267	50	317
Nem	92,8	7,2	100,0	1245	97	1342
<i>Az életszínvonallal való elégedettség 0-10 skálán</i>						
0-3	83,2	16,8	100,0	153	31	184
4-7	91,2	8,8	100,0	942	91	1033
8-10	94,6	5,4	100,0	419	24	443

6.7. Településtípus

A településtípus és az egyszülős családdá válás közötti kapcsolat nem túl erős, a település jogállása szerint képzett kategóriák között nincsenek jelentős különbségek. Ugyanakkor az megállapítható, hogy Budapesten és a nagyvárosokban magasabb, a kisebb városokban, a községekben pedig alacsonyabb a mutató értéke (15. táblázat).

15. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya településtípus szerint (%N)

Településtípus	Megoszlások			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
Budapest	87,0	13,0	100,0	221	33	254
Megyei jogú város	89,8	10,2	100,0	342	39	381
Egyéb város	91,3	8,7	100,0	524	50	574
Község	90,2	9,8	100,0	696	76	772

6.8. Vallásosság

A házasságok stabilitását meghatározó tényezőkkel foglalkozó elméletek és empirikus kutatások általában fontos faktornak tekintik a vallásosság kérdését. Az élettársi kapcsolatok vonatkozásában ritkább ennek a vizsgálata, hiszen a vallásosság már azt is jelentős mértékben befolyásolja, hogy valaki a házasságot vagy az élettársi kapcsolatot választja együttélési formaként.

Kutatási eredményeink a gyermekes családok párkapcsolati stabilitásának vonatkozásában is mutatják a vallásosság szerepét, noha ez a hatás nem túl erős, pontosabban a vallásosság „típusa” szerint különbözik. Az egyszülős családdá válás esélye ugyanis egyforma volt azok körében, akik magukat „nem vallásosnak mondták” illetve „a maguk módján vallásosnak tekintették”. Alacsonyabb érték csak azok körében volt mérhető, akik az egyház tanítását követő vallásosságot tekintették magukra jellemzőnek.

16. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya a vallásosság szerint (%N)

Vallásosság	Megoszlások			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
Vallásos vagyok, az egyház tanítását követem.	94,8	5,2	100,0	146	8	154

Vallásos vagyok a magam módján	91,0	9,0	100,0	948	94	1042
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e	84,0	16,0	100,0	42	8	50
Nem vagyok vallásos	90,8	9,2	100,0	355	36	391

6.9. Többváltozós hatások

A többváltozós modellekben csak azokat a demográfiai és szociológiai ismérveket szerepeltettük, amelyek a kétváltozós vizsgálatokban szignifikáns kapcsolatot mutattak az egyszülős családdá válással. Kihagytuk a modellekből azokat az ismérveket is, amelyeknek szignifikáns hatása volt ugyan, de ugyanarra a jelenségre utaltak egy kicsit más aspektusból. Ezekben az esetekben a legerősebb kapcsolatot mutató ismerv került a modellbe. A gyermekek számára és a legkisebb gyermek életkorára vonatkozó ismérveket összevontuk, és interakciós változóként jelenítettük meg a többváltozós modellekben. Az alacsony esetszám miatt a 19 év alatti gyermekek számára vonatkozó változóban csak az egy gyermekeseket és a kettő vagy több gyermeket nevelőket különböztettük meg.

A modellépítés során elsőként a demográfiai jellegű adatokat vontuk be a magyarázó változók körébe, majd a család szerkezetére, a párkapcsolat jellegére vonatkozóakat, ezt követte az iskolai végzettség, a gazdasági aktivitás, az anyagi helyzet és végül a településtípus változók beépítése.

A végső modell azt mutatja, hogy a referencia csoporthoz képest azokban a családokban szignifikánsan magasabb az egyszülős családdá válás kockázata, ahol csak egy gyermeket nevelnek és a gyermek 7-14 év közötti. Ez tulajdonképpen megerősíti azokat a korábbi hazai és nemzetközi kutatási eredményeket is, amelyek azt állapították meg, hogy a válás kockázata az egy gyermeket nevelők körében magas, ezen belül is azokban a családokban, ahol a gyermek már „kicsit nagyobb”, iskoláskorú. A 14 éven felüli gyermeket nevelők szignifikánsan magasabb esélyhányadosa azonban a végső modellben már „eltűnik”. A referencia csoporthoz képest szignifikánsan nagyobb esélye van az egyszülős családdá válásra azoknak a családoknak is, ahol két vagy több gyermeket nevelnek és a kisebbik gyermek 4-14 év közötti. Hozzá kell tenni, hogy eredményeinket feltehetően árnyalta volna, ha a két és több gyermeket nevelők csoportját szét tudjuk bontani a gyermekek száma szerint. A korábbi kutatások ugyanis azt jelzik, hogy nem csak az egy gyermekesek, hanem a nagycsaládosok válási kockázata is magasabb a két gyermekes családokhoz képest (Földházi, 2008).

További kutatási irány lehet az is, ha nem csak a legfiatalabb, hanem a legidősebb gyermek életkora szerint is vizsgálódunk. Több, a demográfiai magatartással foglalkozó megközelítés, empirikus kutatás is jelezte, hogy az elsőszülött gyermek „hatása” bizonyos esetekben sokkal erősebbnek bizonyul, mint a további gyermekeké (Waite & Lillard, 1991).

Minden modellben a legerősebb hatása a család szerkezetére vonatkozó ismérvnek volt, pontosabban annak, amely azt vizsgálta, hogy mozaik családról van-e szó vagy sem. Referencia csoportnak azokat tekintettük, akiknek a családjában csak közös gyermekek éltek, azaz azokat a családokat, ahol a gyermekeket édesszüleik nevelték. Ehhez képest jelentősen nagyobb volt az esélye az egyszülős családdá válásnak ott, ahol nem volt közös gyermek, és még ennél is nagyobb volt az esélyhányados értéke azokban a családokban, ahol közös és nem közös gyermekek egyaránt nevelkedtek. Bár nyilvánvalóan ez az eredmény további kutatásokat igényel, ennél a pontnál érdemes visszakapcsolódnunk azokhoz a kiinduló kérdésekhez, amelyeket a tanulmány elején felvetettünk. Ez az eredmény ugyanis azt mutatja, hogy az egyszülős családdá válás kockázata azokban a családokban a legmagasabb, ahol már korábban is volt válás, mégpedig olyan válás, ahonnan legalább az egyik fél gyermeket hozott az új kapcsolatba. Ha tehát azt a kérdést tesszük fel, hogy az egyszülős családmodellre inkább az a jellemző, hogy a társadalom széles rétegeit érinti viszonylag kevésszer vagy keveseket többször, akkor ezek az eredmények inkább az utóbbit támasztják alá.

A párkapcsolat jellegére vonatkozó hatás részben a várt eredményt hozta. Az élettársi kapcsolatok ebben a megközelítésben is bomlékonyabbnak bizonyultak, mint a házasságok. A gyermekek léte tehát nem változtatja meg azt a több kutatásban is feltárt hatást, hogy azok, akik élettársi kapcsolatban élnek, nagyobb arányban bontják fel kapcsolatukat, mint akik házasságban. A többváltozós modellben ugyanakkor azt nem sikerült kimutatnunk, hogy az élettársi kapcsolatban élők körében azoknak van nagyobb esélye a párkapcsolat felbontására, akik már voltak házasok. Azt feltételeztük ugyanis, hogy ha az élettársi kapcsolatok különbözőek a funkciójukat illetően (házasság előszobája, házassággal egyenrangú, házasság utáni lazább párkapcsolati forma stb.), akkor abban is különbözniük kell, hogy milyen eséllyel bomlanak fel. Hipotézisünk az volt, hogy azok a nők, akik már voltak házasok, nagyobb eséllyel válnak egy második, harmadik stb. kapcsolatban egyszülőssé, mint akik még nem éltek házasságban. Több oka lehet annak, hogy miért nem sikerült ezt az állítást bizonyítanunk. Az egyik magyarázat kétségkívül az, hogy a különböző funkciót betöltő élettársi kapcsolatok abban nem különböznek egymástól, hogy milyen valószínűséggel bomlanak fel. Ugyanakkor lehetséges az is, hogy nem megfelelően operacionalizáltuk a kérdést, azaz a különböző funkciót betöltő élettársi kapcsolatokat nem lehet azzal az egyszerű méréssel azonosítani, hogy a benne élők voltak-e már korábban házasok vagy sem.

Az iskolai végzettség hatása a végső modellben szignifikánsnak bizonyult. A diplomásokat tekintettük referencia csoportnak. Hozzájuk képest azok, akik legfeljebb általános iskolai, vagy szakiskolai végzettséggel rendelkeztek, szignifikánsan nagyobb eséllyel váltak egyszülőssé. Az iskolai végzettség hatására vonatkozóan kétféle hipotézist is megfogalmaztunk. Az egyik szerint minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál nagyobb az esélye annak, hogy párkapcsolata felbomoljék és egyedül nevelje tovább gyermekét/gyermekeit. Ennek az az oka, hogy a képzetesebb nők egzisztenciális függetlensége megengedi azt a döntést, hogy egy megromlott párkapcsolatot felbontsanak. A másik hipotézis szerint viszont az alacsonyabb végzettségűek kockázata nagyobb. Ennek alapvető oka, hogy az alacsonyabb végzettségűek körében gyakoribbak

az anyagi jellegű problémák, számosabbak az alkoholizmussal összefüggő gondok⁵⁰, amelyek a kapcsolatok megromlásához vezethetnek, ez pedig az elválás kockázatát rejt magában. Adataink tanulsága szerint inkább ez utóbbi hipotézis nyert alátámasztást.

A gazdasági aktivitásra vonatkozó legfontosabb megállapításunk a több változós modellben is megerősítést nyert. Az egyszülős családdá válást leginkább az valószínűsíti, ha a pár női tagja dolgozik, a férfi viszont nem. Ennek lehetséges okait a tanulmány korábbi fejezetében részletesen kifejtettük.

Az anyagi helyzetre vonatkozó ismérvek közül a többváltozós modellekbe kettőt építettünk be. A megélhetésre vonatkozó kérdés és az életszínvonalal való elégedettség mutatója szignifikáns hatásokat mutatott, bár a fentebb ismertetett hatásoknál ez esetben gyengébbeket mértünk.

A település jogállását tekintve a községeket tettük meg referencia kategóriának. A községekben élőkhez képest a budapestiek egyszülős családdá válásának voltak szignifikánsan nagyobb esélyei.

17. táblázat. Többváltozós hatások az egyszülős családdá válásra

Demográfiai és szociológiai ismérvek	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell	5. modell
<i>18 éves és fiatalabb gyermekek száma és a legkisebb gyermek korcsoportja</i>					
2 és több gyermek és a fiatalabb 0-3 év közötti	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
2 és több gyermek és a fiatalabb 4-6 év közötti	2,014 [^]	1,967 ^{^^}	ns	ns	2,123 [^]
2 és több gyermek és a fiatalabb 7-14 év közötti	2,011 [*]	1,984 [*]	ns	ns	1,985 [^]
2 és több gyermek és a fiatalabb 15-18 év közötti	ns	ns	ns	ns	ns
1 gyermek, aki 0-3 év közötti	ns	ns	ns	ns	ns
1 gyermek, aki 4-6 év közötti	ns	ns	ns	ns	ns
1 gyermek, aki 7-14 év közötti	2,877 ^{**}	2,902 ^{**}	2,657 [*]	2,628 [*]	2,685 [*]
1 gyermek, aki 15-18 év közötti	2,008 [^]	1,989 [^]	ns	ns	ns
A gyermek(ek) 18 év feletti	2,352 [*]	2,277 [*]	ns	ns	ns
<i>Mozaik család-e?</i>					
Csak közös gyermek van	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
Nincs közös gyerek	2,724 ^{***}	2,771 ^{**}	2,985 ^{**}	2,696 ^{**}	2,870 ^{***}
Közös gyerek és nem közös gyerek is van	4,210 ^{***}	4,038 ^{***}	4,003 ^{***}	4,052 ^{***}	4,457 ^{***}

50 Az alkoholizmus és az iskolai végzettség, az alkoholizmus és a jövedelmi helyzet összefüggéseiről lásd pl. Elekes, 2012.

II. Egyes családformák sajátosságai

<i>A párkapcsolat jellege</i>					
Házasság	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
Élettársi kapcsolat – korábban nem volt házas	2,522**	2,356**	2,441**	2,631**	2,092*
Élettársi kapcsolat – korábban volt már házas	2,560**	2,354**	2,239*	2,326*	2,090*
<i>Iskolai végzettség</i>					
Legfeljebb 8 általános		1,898*	2,088*	ns	1,993^
Szaktanúsok		1,869*	1,894*	ns	1,860^
Érettségi		ns	ns	ns	ns.
Diploma		ref.	ref.	ref.	ref.
<i>A pár gazdasági aktivitása</i>					
Nő és párja is dolgozik			ref.	ref.	ref.
Nő dolgozik, párja nem			2,196**	2,045**	2,032**
Nő anyaságin, férfi dolgozik			ns	ns	ns
Nő és a párja sem dolgozik			ns	ns	ns
Nő nem dolgozik, a párja dolgozik			0,577^	0,569^	ns
<i>Hogyan tudnak kijönni a jövedelmükből?</i>					
Nélkülözések között élnek vagy hónapról hónapra anyagilag gondjai vannak				1,662^	1,712^^
Beosztással épphogy kijönnek a pénzükből				ns.	ns.
Elfogadhatóan élnek vagy gondok nélkül élnek				ref.	ref.
<i>Az életszínvonalal való elégedettség 0-10 skálán</i>					
0-3				2,035*	1,928^
4-7				ns.	ns.
8-10				ref.	ref.
<i>Településtípus</i>					
Budapest					2,070*
Megyei jogú város					ns
Egyéb város					ns
Község					ref.

Tanulmányunkban az egyszülős családstruktúra kialakulásának társadalmi beágyazottságát vizsgáltuk panel adatok segítségével. Ez a megközelítés lehetőséget adott olyan adatok megfigyelésére, amelyek időben változnak, és amelyek retrospektív kérdései technikával torzítási lehetőséget hordoznának magukban. Kutatásunk másik

hangsúlyos eleme a családi szintű ismérvek megfigyelése, amelyre szintén az adatgyűjtés panel jellege adott lehetőséget, hiszen nem csak az egyszülős családszerkezetben élő szülő demográfiai és szociológiai ismérveit ismerjük, hanem a családból kiváló szülőét is, és képet kaphatunk a család azon időszakra vonatkozó adatairól is, amikor a két szülő még együtt nevelte a gyermekét.

Kutatásunk két legfontosabb megállapítása, hogy a mozaik családok nagyobb eséllyel bomlanak szét, mint azok, ahol csak közös gyermekek vannak, illetve hogy a gazdasági aktivitás vonatkozásában nem csupán a pár tagjainak aktivitása játszik meghatározó szerepet az egyszülős családok kialakulásában, hanem a gazdasági aktivitás asszimmetriája is, nevezetesen azokban a családokban a legnagyobb az elválás kockázata, ahol az nő dolgozik, a férfi viszont nem. Ezek az eredmények jól kapcsolhatók több külföldi kutatási eredményhez is, amelyek kimutatták, hogy nem csak a családi jövedelem nagysága meghatározó az egyszülős családdá válás kialakulása szempontjából, hanem az is, hogy milyen a jövedelem szerkezete abból a szempontból, hogy a férfi vagy nő keres-e többet, azaz ki hogyan járul hozzá a családi bevételekhez. Ez lényegében ugyanúgy kapcsolható a családon belüli erőforrások megoszlásának, a családon belüli szerepek, szimmetriák és asszimetriák kérdéséhez, mint a munkaerőpiaci részvétel.

Tanulmányunk elején felvetettük azt a gondolatot, hogy az egyszülős családokról alkotott képünk nagy hiányossága, hogy nem tudjuk pontosan, mennyien vannak azok, akik gyermekük/gyermekük születése óta egyszülős családban élnek, és mennyien azok, akik azzá válnak. Arról sincsen képünk, hogy mennyien érintettek az életpályájuk során az egyszülős családszerkezetben. Erre vonatkozóan ugyan közöltünk néhány adatot, becslést, ugyanakkor ezeknek az adatoknak a különböző időszakokra való kiszámítása adhatna árnyaltabb képet, hiszen csak időbe ágyazva lehetne megítélni, hogy e vonatkozásban milyen folyamatok zajlanak a magyar családok körében. Reményeink szerint az Életünk Fordulópontjai adatfelvétel hosszabb időtávjának elemzésével ezek a hiányosságok tovább mérsékelhetőek.

Szakirodalom

- Andersson, G. (2002): Children's experience of family disruption and family formation: Evidence from 16 FFS countries. *Demographic Research*. Volume 7, Article 7. 343-364. Hozzáférhető: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol7/7/7-7.pdf> [letöltve: 2013-09-04]
- Bradshaw, J. & Millar, J. (1991): Lone Parent Families in the UK. Department of Social Security Research Report No. 6. London: HMSO.
- Elekes, Zs. (2012): Alkoholfogyasztás Magyarországon az ELEF2009 adatai alapján. In: *Európai Lakossági Egészségfelmérés. Tanulmányok II.* 73-89.

- Feng, D., Giarrusso, R., Bengtson, V. L. & Frye, N. (1999): Intergenerational transmission of marital quality and marital instability. *Journal of Marriage and Family*. 61(2) 451-463.
- Földházi, E. (2008): *Az első házasságkötés után. A párkapcsolatok dinamikája, egyszülős családok kialakulása és megszűnése Magyarországon a 20. század második felében*. PhD értekezés. Budapest: Corvinus Egyetem.
- Földházi, E. (2009): Válás. In: Monostori J., Óri P., S. Molnár E. & Spéder Zs. (Szerk.) *Demográfiai Portré 2009*. KSH NKI.
- de Graaf, P. M. & Kalmijn, M. (2006): Change and Stability in the Social Determinants of Divorce: A Comparison of Marriage Cohorts in the Netherlands. *European Sociological Review*. 22 (5). 561-572.
- Harcza, I. (2009): *Változó háztartások, változó megélhetési pozíciók. Módszertani elemzés panelvizsgálatok alapján*. Budapest: KSH. Hozzáférhető: http://tudasbazis.org.hu/doktar/makrogazdasag/megelhetesi_poziciok.pdf [letöltve: 2013-09-04]
- Harcza, I. (2013): A családszerkezeti átalakulások és családi kohézió trendjei a gyermekes családokban, az utóbbi negyedszázadban. (kézirat)
- Kamarás, F. (1997): The Long Term Impact of Divorce on Adult Children. Paper prepared for the General Population Conference, Beijing, China, 11-17 October 1997.
- Lehmann P. & Wirtz C. (2004): Household formation in the EU – Lone parents. *Statistics in focus. Population and Social Conditions*. 3-5.
- Liu, G. & Vikat, A. (2004): Does divorce risk depend on spouses' relative income? Rosstock: Max Planck Institute for Demographic Research Hozzáférhető: http://www.demogr.mpg.de/papers/workshops/041125_paper07.pdf [letöltve: 2013-08-15]
- McKay, S. (2002): The Dynamics of Lone Parents, Employment and Poverty in Great Britain. *benefits.org.uk* Hozzáférhető: <http://www.benefits.org.uk/loneparentdynamics.pdf> [letöltve: 2013-09-04]
- S. Molnár, E. (2010): Párkapcsolat létesítését/megszüntetését érintő magatartási normák változásának megfigyelése. *Demográfia*. LIII. 2-3. 234-275.
- Murinkó L. & Földházi E. (2012): Háztartás- és családszerkezet. In: Óri P. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai Portré 2012*. Budapest: KSH NKI. 113-123.
- Phillips, R. (2004): *Amit Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest: Osiris.
- Rogge, J-U. (1993): *Kell a gyerekeknek a korlát*. Budapest: Park.
- Waite, L. J. & Lillard, L. A. (1991): Children and Marital Disruption. *The American Journal of Sociology*. 96. 4. Jan. 930-953.
- Vaskovics L. (2002): A család fejlődése Európában. *Educatio*. 3. 349-364.

Nagyszülők és unokák egy háztartásban. Háromgenerációs együttélések Magyarországon⁵¹

Monostori Judit
2021

1. Bevezetés

Európa bizonyos térségeiben és meghatározott társadalmi csoportokban hosszú évszázadokon keresztül a legtermészetesebb együttélési formának számított, ha három generáció is élt egy háztartásban.⁵² Az idősebbeknek éppúgy megvolt a háztartáson belüli szerepe, mint az aktív korú generációnak vagy éppen a legfiatalabbaknak, a gyerekeknek. A paraszti társadalmakban az együttélés alapját leginkább a közös gazdaság jelentette, amely a háztartástagok szoros munkamegosztásán alapult. Amint a háztartás, mint gazdálkodó egység kezdte elveszíteni az erejét, úgy egyre elterjedtebbé válnak a nukleáris családok, amelyekben jellemzően csak egy vagy két generáció él együtt. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a multigenerációs háztartások aránya sohasem volt olyan magas, mint azt gondolnánk. Erre elsőként Laslett (*Laslett, 1965, 1966; Laslett & Wall, 1972*) mutatott rá az 1960-as évektől induló kutatásaiban, az iparosodás előtti Anglia adatait tanulmányozva. Megállapította, hogy az angol társadalmat már az iparosodás előtti időkben is a nukleáris család dominanciája jellemezte. Ennek egyszerűen az volt az oka, hogy a várható élettartam sokkal alacsonyabb volt, mint napjainkban, így a nagyszülők ritkán éltek meg unokáik felnőtté válását. A társadalmak életkori struktúrája tehát erősen korlátozta a háromgenerációs háztartások elterjedését. Ruggles ehhez azt is hozzá teszi, hogy a magas fertilitás más vonatkozásban is akadályozta a multigenerációs háztartások dominanciájának kialakulását. Nevezetesen, hogy az idősek jellemzően csak az egyik gyerekük családjával éltek együtt, a többi gyereknek új, önálló háztartást

51 Megjelent: Szociológiai Szemle 2021 31(1) 116-142.

52 Tanulmányunkban a három generációs háztartás szinonimájaként használjuk a nemzetközi irodalomban elterjedt multigenerációs háztartás fogalmát, illetve ugyanezzel a tartalommal használjuk a nagyszülői háztartás kifejezést is.

kellett alkotnia. Így a származási családból – a magasabb termékenység révén – több új, különélő nukleáris család jött létre, mint napjainkban. (*Ruggles, 2003*)

Azt is előre kell bocsátani, hogy pusztán a háztartásszerkezeti kérdések vizsgálata nem ad képet ezeknek a háztartásoknak a tényleges működéséről, mindazokról az előnyökről és hátrányokról, ami ehhez az együttélési formához kapcsolódhat. Nem tudjuk például azt, hogy hol vannak a háztartás irányításának súlypontjai, a háztartáson belül kinek a szükségletei motiválják jobban ezt az együttélési formát. Ezek persze lehetnek egyéni sajátosságok is, de feltételezhetően a múltban és jelenleg is vannak ebben társadalmi mintázatok. A múltbéli példát Magyarország 18. század közepének időszakából hozzuk, amikor is megfigyelték, hogy a német falvakban a háztartásfők fiatalabbak, mint például a magyar vagy a horvát többségű településeken. Ennek az volt az oka, hogy a német közösségekben élt az ún. visszavonulás szokása, azaz az idősödő gazda még életében átadta az irányítást a következő generációnak, így a háztartás irányítása hamarabb a fiatalabbak kezébe került. Ez viszont nem volt szokás a magyar vagy a horvát közösségekben. (*Faragó, 2011*) Szépirodalmi példaként Oravec Imre leírását említhetjük, aki a 19. század végén, egy Észak-Magyarországon élt család példáján mutatja be a háztartáson belüli hatalmi viszonyokat, a munkaszervezés fő jellegzetességeit: „Elborult a tekintete, elcsüggedt. A termékeny izgalmat meddő szorongás váltotta fel. Lehet, hogy nem is megy sehova, nem lesz az egészből semmi. Itt gebed meg, itthon, föld, vagyon nélkül, az apja cselédjeként, így múlik el a fiatalága. Amikor aztán oda az erő, a kedv, vénségére örököl majd pár holdacska, amivel akkor már nem megy semmire. Behúzta a nyakát, komoran nézett maga elé. Űzte, hajszolta az agyát, a gondolkodását, hogy kiötöljön valamit.” (*Oravec, 2020*) Ahogyan ez a példa is mutatja, a három generációs együttélési forma sok fiatal számára korábban is inkább kényszert jelentett, és ahogyan elterjedt a tömeges oktatás, az egyéni kereset, és ahogyan csökkent a fiatalokra irányuló szülői kontrol ereje, úgy a fiatalok mobilabbak lettek, városokba költöztek, és erőteljesebben csökkent a multigenerációs háztartások elterjedtsége is. (*Isd. ezekről: Ruggles, 2007; Goldscheider, F. K. & Lawton, L., 1998*)

Napjainkban is felmerül a kérdés, hogy miért jönnek létre a multigenerációs háztartások, hogy mely generációk szükségletei motiválják azt inkább, és hogy milyen jellegűek ezek a szükségletek? Milyen szerepe van a makro szintű folyamatoknak (pl. a lakáspiac szűkössége, a gazdasági recesszió, az állami szintű gondozás elégtelen működése), és milyen a mikro szintűeknek (szegénység, az alacsony társadalmi státuszú szülőktől származás, és ennek tovább örökítése, a „középső” generáció részéről a párkapcsolatok felbomlása, korai gyerekvállalás, az idősek felől a kielégítetlen gondozási szükséglet).

Kutatásunkhoz hazai szakirodalmi előzmények szinte alig vannak, aminek részben az az oka, hogy sokan úgy gondolják, hogy ez az együttélési forma már-már kiveszőben van. Noha becsléseink szerint körülbelül 120 ezer ilyen háztartás él napjaink Magyarországon, amiben több mint 560 ezren élnek (2016-os Mikrocenzus alapján saját számítás). Ritka kivételnek számít az is, hogy ezekről a háztartásokról statisztikákat olvashatunk (*KSH, 2005*), egyszerűen azért, mert a legfontosabb potenciális adatforrások, a népszámlálások adatgyűjtési és közlési stratégiája nem kezeli kiemelt szempontként, hogy ezekről az együttélési formákról pontosabb képpel rendelkezünk.

Az alkalmazott háztartástípológiájukban a háromgenerációs együttélések éppúgy jelen vannak az egycsaládos és a többszaládos háztartásokban is. Külön kategóriaként általában nem jelennek meg.

Ebben a tanulmányban az utóbbi évtizedek három generációs háztartásaival foglalkozunk a fiatalabb háztartástagok – azaz a szülők és az unokák – szemszögéből. Megvizsgáljuk, hogyan alakult ezeknek a háztartásoknak a száma, és mely társadalmi rétegekre jellemző. Korábbi, háztartásszerkezettel és annak változásaival foglalkozó munkák (*Harcsa & Monostori, 2012; 2018*) már részben érintették ezeket a kérdéseket. Ezek hívták fel a figyelmünket arra, hogy bizonyos társadalmi csoportokban – pl. a gyermeküket egyedül nevelő szülők körében – a háromgenerációs együttélési formák lényegesen meghaladják az átlagos szintet.

Tanulmányunkat azzal kezdjük, hogy áttekintjük milyen értelmezési keretek között lehet tárgyalni a háromgenerációs együttélési formák létrejöttét. Ezután egy nemzetközi kitekintéssel folytatjuk és összegezzük mindazokat a kutatási eredményeket, amelyek ezeknek a háztartásoknak az elterjedtségére, demográfiai és társadalmi jellemzőire vonatkoznak. Majd megvizsgáljuk, hogy az 1980 és 2016 közötti időszakban hogyan alakult a háromgenerációs háztartások aránya, milyen makroszintű jelenségekkel függött ez össze, és milyen demográfiai és szociológiai jellemzők valószínűsítik a kialakulásukat. Hogyan zajlanak ezek a folyamatok a különböző társadalmi csoportokban? Mennyire köthető a három generációs együttélés az alacsonyabb státuszokhoz, elsősorban az alacsonyabb iskolai végzettséghez? Milyen szerepe van a válásnak / a társ elvesztésének abban, hogy kialakuljon vagy fennmaradjon a három generációs háztartás? Ezt követően azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy hogyan keletkeznek és mennyi ideig tartanak ezek az együttélési formák az egyéni életpályán. Vajon napjaink háromgenerációs háztartásaira is elmondható-e hogy többségükben csak az életpálya egy-egy szakaszához kapcsolódnak, amiből a legtöbbször viszonylag rövid időn belül kilépnek.

2. A háromgenerációs háztartások keletkezésének értelmezési keretei

A háromgenerációs háztartások kialakulása és működése többféle kontextusban is vizsgálható. Az egyik az intergenerációs transzferáramlás vizsgálati kerete. A generációk közötti transzfereket a kutatások többsége háztartások közötti transzferként közelíti meg, amikor a háztartások közötti pénz, vagyon, gondozási támogatás vagy időtranszfer kutatását helyezi a középpontjába. (*lsd. példaként: Albertini et al., 2007*) Ezek a kutatások nagyon gyakran figyelmen kívül hagyják, hogy a háztartásokon belül is zajlik a javak áramlása az egyik generációtól a másik felé. Az, hogy ez milyen mértékű, az megszabja a háztartások közötti transzferek alakulását is. Azaz, azokban az országokban ahol kiterjedt a multigenerációs háztartások aránya, ott a háztartások közötti transzferek alacsonyabb szintje nem feltétlenül jelenti azt, hogy a generációk

közötti transzferáramlás kevésbé kiterjedt, mint azokban, ahol a háztartások közötti transzferek magasabbak, de sokkal kisebb a háromgenerációs háztartások aránya. Ezek az együttélési formák a javak generációk közötti átcsoportosításának közvetlen keretét adják, amelyben anyagi, lakhatási, gondozási és egyéb transzferek áramolnak a három generáció között.

Az hogy az egyes generációk különböző szükségletei hogyan elégülnek ki, az makrogazdasági tényezőktől, az adott jóléti állam preferenciától és kiterjedtségétől is függ. Több nemzetközi kutatás is utalt arra, hogy a gazdasági recessziók időszakában megnövekedett az multigenerációs háztartások aránya (*Pew Research Center 2010, 2011*). Ehhez a lakhatási problémák, a munkaerőpiaci nehézségek járultak hozzá, amelyek elsősorban a „középső” vagyis a szülői generáció részéről jelentkeztek. Emellett a jóléti állam preferenciái és kiterjedtsége is befolyásolja, hogy milyen erők a „külső kényszerek” arra, hogy a generációk egy háztartásba(n) éljenek/költözzenek. A nagyszülői generáció szempontjából két fontos kérdés merül fel. Az egyik, hogy mennyire kiterjedt és milyen színvonalú ellátást biztosít egy adott ország nyugdíjrendszere, a másik pedig, hogy mennyire kiterjedt a gondozási szempontból rászoruló idős állami támogatása. Ha a nyugdíjrendszer nem teljeskörű, és/vagy alacsony ellátást nyújt, ha a gondozási feladatokat az állam alapvetően a családokra hárítja, vagy erősen selektál a gondozásra szorulóknak között, és/vagy magas térítési díjakat szab meg, akkor a háromgenerációs együttélések aránya növekedhet, hiszen lesznek családok, akik csak ilyen módon tudják támogatásra/gondozásra szoruló idős családtagjaikat ellátni. (Izd. ezekről például *Bianchi et al, 2007; McGarry & Schoeni, 2000; Hareven, 1994*)

Makro szintű összefüggéseket keresve kiemelhetjük a kulturális tényezők szerepét is. Ez azt jelenti, hogy a társadalmak abban is különböznek egymástól, hogy hogyan működnek a családi kohézió, a családi szolidaritás elemei, mennyire tartanak össze a családok, mennyire érzik kötelességüknek a rászoruló családtagok, gyermekek, unokák, más oldalról az idős szülők és nagyszülők támogatását. Ezek szintén meghatározhatják a háromgenerációs háztartások előfordulását. (*Coleman & Ganong, 2008; Bengtson et al., 2000; Piercy, 1998*)

Az életciklus elméletek felől megközelítve a kérdést, a háztartásra úgy tekinthetünk, mint egy dinamikusan változó együttélési forma, amelynek keretei folyamatosan változnak. Nemcsak abban az értelemben, hogy újabb háztartástagok születnek és halnak meg, hanem abban is, hogy az egyén, életpályája során több családban/háztartásban éli az életét. Egy-egy együttélési forma hosszabb, míg mások rövidebb ideig tartanak az egyéni életútban. Az együttélési formák változását demográfiai események (születés, halál, házasságkötés, válás) és egyéni/családi élethelyzetek (szegénység, betegség) is befolyásolják. Erre mutat rá Ruggles azon munkája, amely a 19. századi amerikai háztartásokat vizsgálja. Megállapítja, hogy a vizsgált időszakban a háromgenerációs háztartás szinte minden egyéni életpályának része volt, de általában viszonylag rövid ideig tartott. (*Ruggles, 2003*) Időskorban viszont nagyon meghatározó volt a szerepe, hiszen a társadalombiztosítási rendszer hiánya vagy rendkívüli szűkössége miatt az idősöknek ez az együttélési forma nyújtotta az időskori biztonságot. Hasonló következtetésre jutott Andorka is, amikor azt állapította meg, hogy a kiterjesztett

és több családos háztartások aránya azokban a korosztályokban volt a legmagasabb, akiknek a háztartásában a fiatalok éppen új családot alapítottak, és még nem költöztek el a szülőktől. (*Andorka, 1996*)

Az utóbbi évtizedek kutatásainak többsége azt mutatja, hogy az intergenerációs transzferek jelentős része a középkorú generációktól áramlik a gyerekek felé, illetve az idősektől a középgenerációk és a gyerekek felé. Az idősek jórészt csak az életük legvégén kapnak transzfereket a fiatalabbaktól, amelynek egyik formája, hogy a gondozásra szoruló idősek gyerekeik háztartásába költöznek. (*Liang et al., 2005; Choi, 2003; Hays, 2002; Mickus et al., 1997*) A középkorú és az idős generációk együttélését főként a középkorú generációk olyan életeseményei váltják ki, mint például a munkahely elvesztése, a válás. (*Ward et al., 2007; Choi, 2003, Aquilino 1990, Ward et al., 1992*)

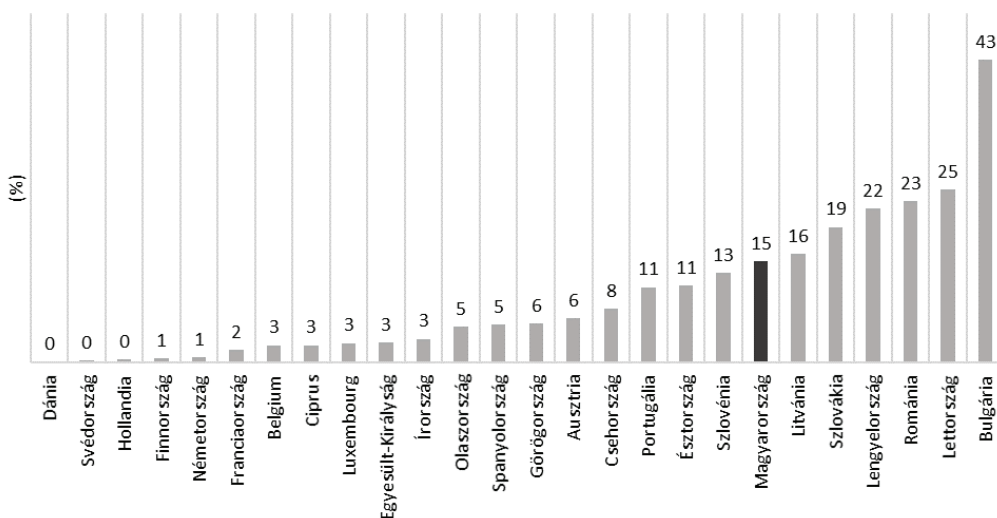
A különböző értelmezési keretek különböző magyarázatokat adhatnak a háromgenerációs együttélések létrejötté, demográfiai és szociológiai profilja vonatkozásában, de nyilvánvaló, hogy egyszerre több tényezőnek is szerepe van a folyamatokban. A hatásokat szétválasztani és pontosan számszerűsíteni lehetetlen, de fontos gondolati támpontokat jelenthetnek a megértésben, amelyeket az elemzésünkben igyekeztünk figyelembe venni.

3. Háromgenerációs háztartások Európában és az Egyesült Államokban

A három generációs háztartások aránya a korábbi évszázadokban is jelentős térbeli különbségeket mutatott, amire már Laslett is rávilágított (*Laslett, 1983*). Európán belül a déli, keleti és közép-kelet európai országokban volt ez a leginkább elterjedt együttélési forma, de egy-egy országon belül is nagy különbségeket mértek etnikulturális csoportok, a lakóhely jellege és társadalmi státuszok szerint is (*Faragó, 2011; Andorka, 1996*). Az országok és az egyes társadalmi rétegek közötti különbségekre a jelenkori kutatások is rámutattak. (*Verbist et al, 2019; Iacovou & Skew, 2011*) A 2000-es évek végén végzett kutatások alapján, miközben számos észak- és nyugat-európai országban 1-3 százalék körül mozgott azoknak a kiskorú gyermekeknek az aránya, akik nemcsak szüleikkel, hanem nagyszüleikkel is együtt élnek, addig a kelet-európai országokban jellemzően 10 százalék feletti a megfelelő érték. Ezek közül néhányban még a 20 százalékot is meghaladja, kiugróan magas például Bulgáriában. (*1. ábra*) Az országok közötti különbségek megértésére többféle magyarázat is született, és ezzel vissza is utalunk az imént bemutatott értelmezési keretekre. Az interpretációk között ugyanis nagy hangsúlyt kapott az egyes országok általános gazdasági helyzetének, a kulturális kontextusnak és a jóléti politikáknak a differenciáló ereje. (*Glaser et al, 2018; Preoteasa et al., 2018*) A jóléti politikák vonatkozásában többen is Saraceno és Keck tipológiájához nyúlnak vissza, amely a generációk közötti informális együttműködés alakulását arra vezeti vissza, hogy az állam mit és milyen arányban

vállal fel a gyermekekre és az idősekre irányuló gondozási tevékenységben. Eszerint azokban az országokban, ahol a gondozási tevékenység alapvetően az állam által koordinált, állami szolgáltatásokra épülő rendszer keretei között zajlik, ott a generációk közötti informális transzferáramlás gyengébb. Ebből következik az is, hogy a háromgenerációs háztartások elterjedtsége is azokban az országokban alacsonyabb, ahol az államok de-familiarizációs politikát folytatnak. Így például a skandináv országokban. Ez a megközelítés viszont nem igazán ad támpontot annak megértésére, hogy a dél-európai országokban mivel magyarázható a három generációs háztartások ugyancsak alacsony szintje, amely a skandináv és a nyugat-európai országokhoz képest ugyan magasabb, de összességében mégis rendkívül alacsonynak tekinthető. És nem ad magyarázatot arra sem, hogy a kelet-európai országokban miért ennyivel elterjedtebbek ezek az együttélési formák. Mindezek alapján sokkal inkább azt feltételezhetjük, hogy egy ország általános jóléti szintje és a kulturális tényezők a jóléti politikáknál is fontosabb szerepet játszanak.

1.ábra. A három generációs háztartásban élők aránya a 18 év alatti gyermekek körében, 2008

Forrás: Iacovou – Skew, 2011

A háromgenerációs együttélési formák elterjedtségének megértésében fontos támpontot adhatnak az időbeli tendenciák vizsgálata. Az időbeli trendek és a lehetséges magyarázó tényezők változásainak egyidejű követése rámutathat arra, hogy makro szinten melyik tényező befolyásolja erőteljesebben a multigenerációs háztartások kialakulását. Viszont éppen azért, mert a nyugat-európai országok többségében a háromgenerációs háztartások aránya rendkívül alacsony, nagyon kevés kutatás foglalkozik azzal, hogy hogyan változott ezeknek az együttélési formáknak az elterjedtsége, és mi jellemzi őket. A

kutatások korlátjaként jelenik meg az is, hogy nincsenek nemzetközileg összehasonlítható adatbázisok, amelyek a változás trendjeinek bemutatására alkalmasak lennének. A háromgenerációs háztartások aránya csak becslésként értelmezhető a népszámlálási adatok esetében is, hiszen a háztartásban élők rokoni kapcsolatának vizsgálatakor általában nem rögzítik a nagyszülő és az unoka státuszt. Ilyen becslést alkalmazott az a kutatás is, amely öt európai országban (Ausztria, Franciaország, Görögország, Portugália) és az Egyesült Államokban vizsgálta az 1980 és 2010 közötti trendeket. (*Glaser et al., 2018*) Az IPUMS népszámlálási adatait használva a szerzők bizonyos rokonsági láncok és életkori adatok felhasználásával következtetnek arra, hogy az adott háztartás három generációs-e vagy sem. Az USA-ra vonatkozó korábbi kutatások eredményei és az interpretációk alapján a trendek alakulását egyéni és társadalmi szintű változásokkal is magyarázzák. Előzetes várakozásaik szerint azokban az országokban, ahol az állam egyre inkább kivonult a gondozás feladatából, mint például Románia, Görögország vagy Portugália esetében, a háromgenerációs háztartások arányának növekednie kellene. Várakozásaikat azonban csak a romániai tendenciák erősítették meg. Portugália vonatkozásában egyébként ezek az eredmények összhangban vannak azokkal a kutatási eredményekkel, amelyek a háromgenerációs háztartások arányának hosszú távú csökkenését mutatták ki. Ezek szerint Portugáliában 1960 és 2001 között 15-ről 10%-ra csökkent ezeknek az együttélési formáknak az aránya az összes háztartáson belül. (*Vasconcelos, 2003; Wall, 2004*)

Rövidebb időszakokat tekintve viszont több európai országban is mérték már a háromgenerációs háztartások növekvő arányát. Portugáliában például az 1994 és 2001 közötti időszakban (*Albuquerque, 2009*), az Egyesült Királyságban 1991 és 2001 között (*Nandy et al. 2011*), Szlovákiában és Lengyelországban pedig 2007 és 2017 között (*Eurofound, 2019*). Ezek a változások viszonylag kisebb mértékűek voltak, és a kutatásoknak nem sikerült olyan makroszintű tényezőket beazonosítani, amelyek egyértelműen, és azonos irányba befolyásolták volna a multigenerációs háztartások elterjedtségét.

Más a helyzet az individuális jellemzők vonatkozásában. Az ezt kutató nemzetközi vizsgálatok több, országokon átívelő, hasonló mintázatot találtak. Ilyen volt például, hogy az európai országok többségében ezekben a háztartásokban a nagymamákkal való együttélés jellemzőbb volt, mint a nagypapákkal való együttélés. Különösen azokban az országokban nagy a nemek szerinti különbség, ahol a háromgenerációs együttélési forma általában véve elterjedtebb. (*Verbist et al., 2019*) Ezek jellemzően azok, ahol a férfiak és a nők várható élettartama közötti különbség nagyobb, és a nők nagyobb arányban élnek partner nélkül. Ugyanakkor Franciaországban vagy Hollandiában, ahol a háromgenerációs együttélési forma meglehetősen ritka, a nagypapákkal való együttélés a jellemzőbb. Kutatók ezt azzal magyarázzák, hogy az özvegygé vált idősebb férfiak nagyobb részének jelent problémát a mindennapi feladatok megoldása, mint az ugyanilyen helyzetben levő nőknek. (*ILC, 2012*)

Az európai országok többségében a multigenerációs háztartásban élő idős emberek nem számoltak be nagyobb mértékben rossz egészségi állapotukról, mint a nem ilyen háztartásban élő társaik (*Verbist et al., 2019*), noha az idős emberek rossz egészségi állapota, gondozási szükséglete lehetne az egyik fő motivációja a multigenerációs háztartások kialakulásának. Ebből a kutatók azt a következtetést vonták le, hogy napjainkban

a multigenerációs együttélések kialakulását nem az idősek, hanem sokkal inkább a fiatal generációk szükségletei motiválják. Erre a következtetésre jutott Verbist és társainak kutatása is, akik azt vizsgálták, hogy a háromgenerációs háztartások jövedelmében mekkora arányt képvisel az idős, és mekkora a 'középső' generáció jövedelme. (Verbist et al., 2019) A 2013-as EU-SILC adatokat használták 32 országra kiterjedően. Háromgenerációs háztartásnak azokat tekintették, amelyben legalább egy 18 év alatti, egy 18 és 64 év közötti, és egy 64 év feletti háztartástag élt. Megállapították, hogy a transzferáramlás iránya ezekben az országokban alapvetően a gyermekes családok felé irányult az idősebb generáció felől. Azaz a gyermekes családok jövedelmi helyzetét javította az a tény, hogy a nagyszülők is a háztartásban éltek. Sőt a kelet-európai országok többségében azt találták, hogy a háromgenerációs háztartásban élő gyermekek anyagi helyzete még valamivel jobb is volt, mint a kétgenerációs háztartásban élőké.

A fiatalabb generációk, azaz a gyermekes családok felől nézve több kutatás is kimutatta, hogy a szülők válása szignifikánsan növeli a multigenerációs háztartások kialakulásának kockázatát. Ezzel magyarázható, hogy az egyszülős családok nagyobb arányban élnek együtt a nagyszülőkkel, mint a párkapcsolatban élők. (Cohen & Casper, 2002; Boaz et al., 1999) Életpálya adatokat vizsgálva, pedig egészen magas lehet az érintett gyermekek aránya. Egy amerikai kutatás szerint például az egyszülős családba születő városi gyermekek 60%-a élt legalább egyszer a nagyszüleivel is a gyermekkorában. (Pilkauskas, 2012)

A multigenerációs együttélési forma a legtöbb országban rurális környezethez kapcsolódik. (ILC, 2012) Ennek valószínűleg több oka is lehet. Az egyik, hogy a falvakban általában kevésbé érhetőek el azok a szolgáltatások, amelyek a rászoruló idősek mindennapi szükségleteinek kielégítését szolgálják, és feltételezhetően a gyermekjóléti szolgáltatások is korlátozottabbak. A másik a különböző településtípusokon levő házak/lakások eltérő adottságaival függ össze. A falvakban általában nagyobb alapterületű otthonok vannak, ugyanakkor kisebb értéket képviselnek a hasonló nagyságú városi társaikhoz képest. Az előbbi a lehetőségét teremti meg, hogy három generáció együtt élhessen, utóbbi pedig a fiatalabb generációk szülői háztól való elköltözését korlátozza.

A nemzetközi kutatási eredmények áttekintése után megvizsgáljuk, hogy Magyarországon hogyan alakult a háromgenerációs háztartások elterjedtségének trendje és milyen egyéni/családi tényezők határozzák meg, hogy valaki ilyen háztartásban éljen.

4. Adatok, módszerek

A tanulmányban az 1980 és 2011 közötti népszámlálási adatokat, továbbá a 2016-os mikrocenzust és az Életünk Fordulópontjai Adatfelvételt használtuk. Az 1980-as, 1990-es, 2001-es és 2011-es népszámlálás vonatkozásában teljes körű adatokat használtunk, míg a 2016-os mikrocenzus mintája a lakosság 10%-a terjedt ki. Az Életünk Fordulópontjai Adatfelvétel egy 2001-ben indított demográfiai panel felvétel,

amelynek kezdő mintanagysága megközelítőleg 16 ezer volt, amely mintapótlással az 5. hullám végére közel 9300-ra csökkent. Tanulmányunkban alapvetően azokkal a háromgenerációs háztartásokkal foglalkoztunk, ahol a legfiatalabb generáció legalább egy tagja 0-24 év közötti gyermek státuszban levő háztartástag. Ennek alapvetően két oka van: az egyik, hogy így próbáltuk homogenizálni a vizsgált csoportot, a másik pedig az, hogy így tudunk közvetlenül is kapcsolódni azokhoz a korábbi kutatásokhoz, amelyek család- és háztartásszerkezeti kérdéseket vizsgáltak, és így definiálták a gyermek fogalmát. Továbbá az is szempont volt, hogy ezzel a megközelítéssel a háromgenerációs háztartások túlnyomó többségét (2016-ban 84%-át) le tudjuk fedni.

1. táblázat. Gyermek státuszban élő személyek a különböző háztartásokban, 2016 (%N)

Gyermekek különböző definíciók szerint	Két generációs háztartásban (%)	Három generációs háztartásban (%)	Összesen (%)	N
Gyermekek életkori határ nélkül	92,1	7,9	100,0	2 884 622
0 és 24 év közötti gyermekek	91,2	8,8	100,0	2 189 409
25 éves és idősebb gyerekek	94,7	5,3	100,0	695 213

Forrás: Mikrocenzus 2016. Saját számítás

Megjegyzés: A népszámlálásokban gyermeknek tekintenek mindenkit, aki legalább egy szülőjével együtt él, és nincs 'önálló családja', azaz nincs együttélő partnere és/vagy gyermeke. A gyermek definíciójának nem kritériuma, hogy a szülőnek a gyermek vérszerinti gyermeke legyen. Ilyen módon számolni tudtunk azokkal a gyermekekkel is, akiket a szülők örökre fogadtak, vagy hivatalos örökbefogadási procedúra nélkül gyermeküknek tekintenek.

A népszámlálások és a mikrocenzus legnagyobb előnye, hogy a viszonylag ritkán előforduló háztartástípusok vizsgálatára is alkalmas, ezért választottuk empirikus adatbázisként a három generációs háztartások elemzésére is. További fontos szempont volt az is, hogy a népszámlálások egy hosszabb időszak – csaknem 40 év – áttekintésére adnak lehetőséget. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a népszámlálásoknak nem célja, hogy a három generációs családokról statisztikákat közöljön, és ennek következtében az adatfelvételi koncepciója sem fordít figyelmet arra, hogy ez az együttélési forma nagy pontossággal kutatható legyen. Az egycsaládos háztartásokban a nagyszülőket 'felmenő rokonként' definiálják, de azt nem tudjuk, hogy nagyszülőről vagy dédszülőről van szó. Tanulmányunkban mi minden felmenő rokont nagyszülőnek tekintettünk, így ezzel a megközelítéssel felülbecsüljük a nagyszülő háztartások arányát, noha úgy gondoljuk, hogy ez a felülbecsülés igen kis mértékű. A két vagy több családos háztartások kategóriájából azokat a háztartásokat próbáltuk megtalálni, ahol a második vagy többedik családban a nagyszülők élnek. A népszámlálási gyakorlat ugyanis azokat a háztartásokat, ahol nemcsak egy, hanem kettő nagyszülő is a háztartásban él,

több családos háztartásnak tekinti, szemben az előbb említett típusal, ahol ha a gyermekes családhoz egy nagyszülő felmenőként kapcsolódik, az nem alkot önálló családot. A többcsaládos háztartások esetében a nagyszülő háztartások becslése a következőképpen történt: Megvizsgáltuk, hogy a háztartásban élő gyermekes család szülői generációja és a másik családban élők generációja között mekkora a korkülönbség. Ha a 'középső generáció' legidősebb tagja és a legidősebb generáció legfiatalabb tagja között legalább 16 év különbség volt, akkor nagyszülő háztartásnak tekintettük az adott háztartást. Természetesen ez is a felülbecslés irányába hat, hiszen az is lehetséges, hogy a gyermekes család nagynénik/nagybácsik vagy egyéb idősebb, a tágabb családhoz tartozó rokon családdal alkot egy közös háztartást. Ez esetben is úgy véljük, hogy kis mértékű torzítást jelenthet ez csupán, hiszen már a több családos háztartások előfordulása is nagyon alacsony, és feltételezhetjük, hogy ezeknek döntő többsége olyan, ahol a nagyszülőkkel élnek együtt a fiatalabb generációk.

Az Életünk Fordulópontjai Adatfelvételben nincsenek ilyen módszertani problémák, hiszen a háztartás szerkezetét vizsgáló kérdésekből egyértelműen kiderül, hogy kik az unokák, a szülők és a nagyszülők a háztartásban. Hátránya viszont, hogy az adatfelvétel rendkívül gazdag tematikája ellenére az olyan, a társadalomban ritkábban előforduló jelenségek, mint a multigenerációs háztartások kutatása, kevésbé alkalmas, hiszen a mintába ilyen paraméterrel bekerülő háztartások száma viszonylag kicsi. (2. táblázat) Ugyanakkor úgy véljük, hogy hasznos lehet ezeknek az adatoknak az elemzése is, hiszen néhány kérdés vizsgálatára csak ez az adatgyűjtés áll rendelkezésre. Ilyen például annak a bemutatása, hogy hogyan keletkeznek ezek a háztartások, milyen élethelyzetekkel kapcsolhatók össze, és mennyire tartósak az életpályán. Az adatfelvétel arra ad lehetőséget, hogy az egyéni életpályákból egy 15 éves szakaszt tekintsünk át. A panelkopás miatt az elemzésünkben nyilván csak azok az egyének szerepelnek, akik mind az 5 adatfelvételi évben benne maradtak a mintában. A panel kopást ugyan súlyozással kompenzálni tudjuk egy bizonyos mértékig, de azt nem tudjuk, hogy a minta kopása hogyan érinti az olyan kisebb társadalmi csoportokat, mint például a három generációs háztartások.

2. táblázat. Elemszámok az Életünk Fordulópontjai Adatfelvétel mintájában

(n számok)

25 év alatti gyermeket nevelő szülők	2001	2004	2008	2012	2016
Gyermeket nevelő szülők összesen	6365	5148	3891	4062	3060
Háromgenerációs háztartásban élő gyermekes szülők	661	622	508	497	320

Forrás: Életünk Fordulópontjai Adatfelvétel, 2001,2004, 2008, 2012 és 2016-os hulláma (1-5. hullámok)

Megjegyzés: Az elemszámok azoknak a kérdezetteknek a számát jelölik, akik szülő státuszban voltak az adatfelvétel időpontjában, és a háztartásban élő gyermekeik 0-24 év közöttiek voltak.

5. Általános trendek

Magyarországon, az általunk vizsgált időszakban a három generációs háztartások aránya alacsony, és csökkenő tendenciát mutat. Ez a csökkenés azonban a 2. világháború utáni időszakban viszonylag mérsékelt ütemű, ami abból adódik, hogy a multigenerációs háztartások aránya már a háborút követő egy-két évtizedben sem volt túlságosan magas. Az 1960-as népszámlálás adatai szerint a 3 millió 79 ezer háztartásból 322 ezer tartozott ebbe a kategóriába. Ők a háztartásoknak 11%-át tették ki. (KSH, 1963) 1980-ban mi 7,5%-ot mértünk, ami 2016-ra 3%-ra csökkent, vagyis az 1980-as érték 39%-ára. (3.táblázat) A változások mögött strukturális okok is állnak. Ezek közül az egyik legfontosabb a demográfiai öregedés jelensége, vagyis az, hogy a gyermekek és a fiatalok aránya folyamatosan csökkent ezen időszak alatt. Ez maga után vonja a háromgenerációs háztartások arányának csökkenését, hiszen ha kevesebb a gyermeces család, akkor az összes háztartáson belül kisebb azoknak az aránya is, akik potenciálisan három generációsok lehetnek. Ez az oka annak is, hogy ha a gyermeces családok körében vizsgáljuk a kérdést, akkor sokkal kisebb a csökkenés mértéke. 1980-ban a gyermeces családok 16, 2016-ban 9%-a élt ebben a formában. Ez esetben a 2016-os érték az 1980-asnak 56%-a. (3.táblázat)

3.táblázat. Három generációs háztartások aránya a gyermeces családok körében, 1980-2016 (%)

A háztartások különböző csoportjai	1980	1990	2001	2011	2016
Összes háztartáson belül	7,5	5,1	5,1	3,9	2,9
A gyermeces háztartásokon belül	15,5	11,5	12,4	11,5	9,2

Forrás: Népszámlálás 1980, 1990, 2001, 2011 és Mikrocenzus 2016. Saját számítás.

Megjegyzés: Gyermeces háztartásnak azokat tekintjük, akiknek a háztartásában legalább egy 24 éves vagy fiatalabb gyermek nevelkedik.

Ugyanakkor az a tény, hogy a csökkenés a gyermeces családokra vetítve is bekövetkezett azt mutatja, hogy más okai is vannak annak, hogy ez az együttélési forma napjaink társadalmában kevésbé van jelent, mint akár 20-30 évvel ezelőtt is. Ahogyan már korábban is említettük gazdasági, kulturális, társadalompolitikai faktorok is szerepet játszhatnak abban, hogy ez bekövetkezett. Ezeket részben megérthetjük azáltal, ha megismerjük, hogy a multigenerációs háztartások arányának csökkenése hogyan zajlott időben, valamint társadalmi csoportok szerint.

Az elmúlt évtizedekben, 1980 és 2016 között az említett csökkenés nem volt egyenletes, hiszen az 1980 és 1990 közötti időszak erőteljes csökkenését az 1990-es években növekedés követte, 2000 után viszont tovább csökkent az arányuk. Kontroll adatok

hiányában nehéz megítélni, hogy az 1990-es mérés mennyire reális. Tekintve, hogy a rendszerváltás utáni évek komoly gazdasági visszaesést jelentettek, hogy megjelent, és 1997-re csúcsot döntött a munkanélküliség, hogy az aktív korú népességnek nagy tömegei váltak inaktívvá és hogy a lakáspiac is jelentősen beszűkült, a népszámlálási mérések reális folyamatokat jelezhetnek. Egyben egyfajta igazolást adhatnak arra, hogy a gazdasági recessziók az együttélési formákra is hatnak. Hasonlóképpen mint amit az Egyesült Államokban és Kanadában is megfigyeltek, ahol a gazdasági recessziók évei alatt jelentősen növekedett a háromgenerációs háztartásban élők aránya. (Keene & Batson, 2010; Pew Research Center, 2010, 2011; Kreider & Ellis, 2011; Battams, 2017; Pilkauskas & Cross, C. 2018)

A multigenerációs háztartások előfordulása nem független a benne élő felnőttek társadalmi státuszától. Ha a társadalmi státuszt az iskolai végzettséggel közelítjük, akkor azt tapasztaljuk, hogy a felsőfokú végzettségű szülők körében lényegesen alacsonyabb ennek az együttélési formának az előfordulása, mint a nem diplomások körében. A társadalmi távolságok pedig időben növekedtek, nem csak a diplomások és a nem diplomások között, hanem a középfokú és az alacsonyabb végzettségűek között is. (2. ábra) Ebből arra lehet következtetni, hogy a három generációs együttélési forma időben nézve egyre inkább összekapcsolódott az alacsonyabb társadalmi státusszal. Ez alapján feltételezhetjük, hogy a multigenerációs együttélési forma létrejöttének egyik legfontosabb oka az maga a szegénység lehet. A diverzifikáció folyamata az 1990-es években indult, amikor jól láthatóvá vált, hogy miközben a diplomások körében tovább folytatódott a háromgenerációs háztartások arányának csökkenése, addig a középfokúak körében enyhe, az alacsonyabb végzettségűek körében pedig kifejezetten erős növekedés történt. (2. ábra)

2. ábra. Háromgenerációs háztartások aránya a szülők (középső generáció) iskolai végzettsége szerint

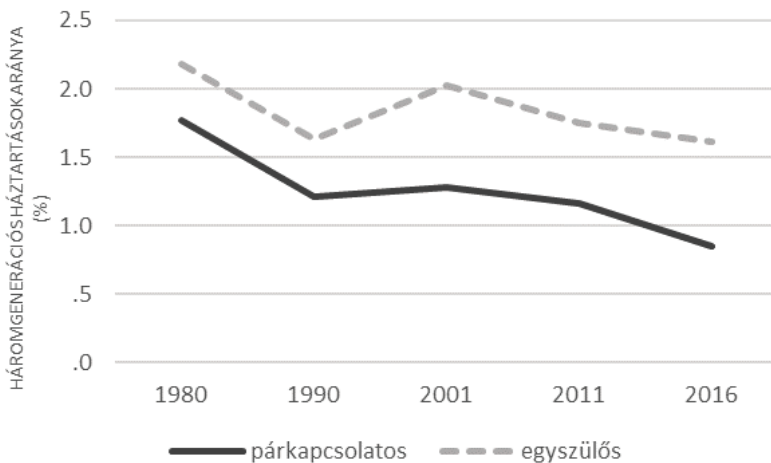

Forrás: Népszámlálás 1980, 1990, 2001, 2011 és Mikrocenzus 2016. Saját számítás.

Megjegyzés: A szülők iskolai végzettsége háztartásonként a magasabb végzettségű szülő legmagasabb iskolai végzettségét jelzi.

Az 1990-es évek abban a tekintetben is változást hoztak, hogy a szülők párkapcsolati státusza szerint hogyan alakult a háromgenerációs háztartások aránya. Miközben a párkapcsolaton alapuló családok körében 1990-ben és 2001-ben hasonló arányokat mértünk, addig az egyszülős családok esetében ugyanebben az időszakban egy erős növekedésnek lehetünk szemtanúi. (3. ábra) Ezáltal a különbség megnövekedett a két csoport között, amely a későbbi időszakban is fennmaradt.

3. ábra. Háromgenerációs háztartások aránya
a szülők (középső generáció) partnerkapcsolati státusza szerint

Forrás: Népszámlálás 1980, 1990, 2001, 2011 és Mikrocenzus 2016. Saját számítás.

6. A három generációs háztartások demográfiai és társadalmi meghatározottsága

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy milyen egyéni és családi szintű demográfiai és szociológiai tényezők határozzák meg a multigenerációs együttélések kialakulását. Milyen változások történtek e vonatkozásban 1980 és 2016 között? Másrészt a 2016-os Mikrocenzus adatait elemezve, a középső (szülői) generáció élettörténeti és a gyermekkori családi háttérre vonatkozó adatait is beemeltünk a magyarázó tényezők sorába. Feltételezhetjük ugyanis, hogy az hogy valaki nem tud elköltözni a szülői

háztól, illetve az új család alapítása után vissza kell költöznie a szülőkhöz, a hátrányok hosszabb távú akkumulációjára utal: akár a tekintetben, hogy a szülők nem tudtak elegendő támogatást adni az önálló életkezdéshez, akár a vonatkozásban, hogy a gyermekek generációja – munkaerőpiaci problémák, demográfiai életesemények hatására - nem tudja megteremteni vagy fenntartani az önállósodás feltételeit.

Függő változónk azt mutatja, hogy a gyermekes család együtt él-e a nagyszülőkkel vagy sem, azaz, hogy háromgenerációs háztartásról beszélhetünk-e vagy sem. A logisztikus regressziós elemzés demográfiai, társadalmi és térségi változók összefüggéseit mutatja a függő változókkal. Ezáltal választ kaphatunk olyan kérdésekre, mint például, hogy az iskolai végzettséggel akkor is összefügg-e a multigenerációs háztartás kialakulásának esélye, ha az iskolai végzettség szerinti különbségeket a térségi jellemzőkkel kontroláljuk? Hogy van-e ezekben a modellekben önálló hatása a térségi ismérveknek, azaz alapvető demográfiai és szociológiai jellemzők kontrolálása után is fennmaradnak-e a térségek (lakóhely jellege és regionális elhelyezkedése) szerinti differenciák? Választ kaphatunk arra is, hogy az egyszülős családoknak vajon azért nagyobb az esélye arra, hogy a nagyszülőkkel egy háztartásban éljenek, mert a válás lakhatási problémákat, anyagi nehézségeket hozott az életükbe, vagy azért (is), mert az egyszülössé válásban felülreprezentáltak az alacsonyabb végzettségűek.

A demográfiai változók arra utalhatnak, hogy ez az együttélési forma szorosan kapcsolódik egy-egy életszakaszhoz, életút eseményhez. A kétváltozós elemzések azt mutatják, hogy a gyermekek száma és a legfiatalabb gyermekek életkora fontos meghatározója a háromgenerációs családok kialakulásának. Az első gyermek vállalása, a kisgyermekes életkor a háromgenerációs együttélés esélyét növeli. Ez az összefüggés a többváltozós modellben is szignifikáns maradt, és mind az öt vizsgálati évben megfigyelhető. A gyermekszám és az életkor növekedésével fokozatosan csökken az esélye annak, hogy a gyermeket nevelő családok a nagyszülőkkel is együtt éljenek. (4, 5. táblázat) Ez mögött feltételezhetően az az egyik magyarázat, hogy a gyermeket vállaló családok egy része nem tud a gyermekvállalás előtt, vagy azzal közel egyidőben elköltözni a szülői háztól, de a későbbiekben megtörténik a szülői háztól való elköltözés. Az időbeli hatásokat tekintve elmondhatjuk, hogy a gyermekek száma mindvégig szignifikáns hatással bír, de ez a hatás időben csökken. A legfiatalabb gyermek életkorát tekintve a 2000-es években megerősödött annak a hatása, hogy a gyermeket nevelő családban 0 és 3 év közötti gyermek él. 2001-ben és az azt követő években is több mint kétszeresére növelte a háromgenerációs háztartássá válás esélyét a referenciacsoporthoz képest, ha óvodáskor alatti gyermek is élt a családban. Ez azt mutatja, hogy a multigenerációs együttélési forma egyre inkább a gyermeki életpálya legelejéhez kapcsolódott.

Az egyszülős családokra vonatkozó korábbi kutatásainkban azt láttuk, hogy a gyermeküket egyedül nevelő szülők, főként nők körében viszonylag magas a nagyszülőkkel együtt élők aránya. (Monostori, 2021) Ennek oka lehet az, hogy azokban a háztartásokban, ahol több felnőtt generáció is él együtt, nagyobb a kapcsolatok törékenysége, amelyek felbomlása után a szülői generáció egyik tagja, jellemzően a férj/férfi partner elköltözik. Másrészt az is oka lehet ennek, hogy a válás vagy a partner elvesztése után a családok nehéz anyagi helyzetbe kerülnek, esetleg lakhatási problémáik vannak,

és ezért visszaköltöznek a szülői házba. Az egyszülős családok magasabb esélye minden vizsgálati évben kimutatható volt a többváltozós modellekben is. A két változós elemzések azt mutatják, hogy ez a hatás időben erősödik, de a több változós elemzés ezt nem erősítette meg. (4, 5. táblázat) Ennek az volt az oka, hogy amikor az iskolai végzettség belépett a modellbe, akkor lényegesen csökkent a családszerkezeti hatás. Erős korreláció van tehát a szülők iskolai végzettsége és a családszerkezet között. Minél alacsonyabb valakinek az iskolai végzettsége annál nagyobb az egyszülős családdá válás kockázata, és a kettő összekapcsolódásával rendkívüli módon felerősödik annak az esélye, hogy a gyermekes család együtt éljen a szülői generációval.

Az iskolai végzettség a rendszerváltás utáni években a legerősebb differenciáló tényezőnek bizonyult. A háromgenerációs együttélési forma sokkal jellemzőbb az alacsonyan kvalifikált szülők családjaira, mint a magasabb végzettségűekre. Rádásul időben az egyik legmarkánsabb változás az iskolai végzettség szerinti különbségek alakulásában zajlott. Miközben 1980-ban és 1990-ben a háromgenerációs háztartássá kockázata iskolai végzettség szerint szignifikáns, de nem nagyon erőteljes különbségeket mutatott, addig 2000-es években jelentőssé, a 2010-es években pedig meghatározóvá vált. (4,5. táblázat) A iskolai végzettségi szintek közötti legmeghatározóbb választóvonal a diplomások és a nem diplomások között van. A 2010-es években már az érettségizettek körében is 1.7-1.8-szoros esélye volt annak, hogy három generációs háztartásban éljenek, a diplomásokhoz képest.

Az általunk használt adatbázisokban nem állnak rendelkezésre a szülők hosszabb távú munkaerőpiaci státuszára vonatkozó adatok. Ez azért problémás, mert azt feltételezzük, hogy a munkaerőpiaci hátrányok hosszabb távú akkumulációja vezethet ahhoz, hogy a gyermekes család a nagyszülői generációval egy háztartásban éljen. Vizsgálni csak az aktuális munkaerőpiaci státuszt tudtuk, amely a kétváltozós elemzésekben azt mutatta, hogy ha egyik szülő sem kereső, vagy csak egy kereső van a gyermekes családban, akkor az szignifikánsan növeli a nagyszülős háztartás kialakulásának kockázatát.

A többváltozós modellben azonban ez a hatás megváltozik. Nem csak a hatás ereje, hanem az iránya is. (4,5. táblázat) Erre egyelőre nehéz magyarázatot találni.

A háromgenerációs háztartások előfordulásának jellegzetes térbeli mintázata van, hiszen szignifikánsan nagyobb eséllyel fordul elő a falvakban és a kisebb városokban, mint a megyeszékhelyeken és Budapesten. Leginkább a Dél-Dunántúlon, Nyugat-Dunántúlon, Észak-Magyarországon fordul elő, de kifejezetten magas a Közép-Magyarországi régió fővárosán kívül eső részeiben is. (4,5. táblázat)

4. táblázat. A háromgenerációs együttéléseket meghatározó demográfiai és szociológiai jellemzők, KÉTVÁLTOZÓS ÖSSZEFÜGGÉSEK (logisztikus regresszió; esélyhányadosok)

Társadalmi ismérvek	1980		1990		2001		2011		2016	
	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.
<i>Gyermekek száma</i>										
1	1,451	0,007	1,685	0,009	1,324	0,008	1,332	0,009	1,314	0,009
2	1,207	0,008	1,328	0,009	1,059	0,008	1,110	0,009	1,028	0,010
3 és több (ref.)										
<i>A legkisebb gyermek életkora</i>										
0-3 éves	1,633	0,007	1,352	0,009	1,904	0,008	1,673	0,008	1,192	0,009
4-5 éves	1,273	0,009	1,173	0,011	1,587	0,010	1,436	0,011	1,104	0,012
6-14 éves	1,343	0,007	1,107	0,008	1,301	0,007	1,331	0,008	1,039	0,009
15-18 éves	1,212	0,009	1,072	0,010	1,145	0,009	1,162	0,010	1,045	0,011
19-24 éves (ref.)										
<i>A szülők generációjának párkapcsolat státusza</i>										
Párkapcsolaton alapuló (ref.)										
Gyermekeit egyedül nevelő	1,232	0,006	1,343	0,006	1,585	0,006	1,506	0,006	1,896	0,007
<i>A szülők iskolai végzettsége</i>										
Általános iskola	1,172	0,007	ns.		1,615	0,008	1,929	0,009	2,178	0,011
Szakmunkásképző	1,642	0,008	1,317	0,008	1,891	0,008	1,994	0,008	2,228	0,009
Érettségi	1,194	0,008	1,203	0,007	1,509	0,008	1,698	0,008	1,866	0,008
Diploma (ref.)										
<i>A szülők gazdasági aktivitása</i>										
Egyik sem kereső	ns.		1,044	0,010	1,412	0,007	1,598	0,007	1,351	
Csak az egyik szülő kereső	ns.		1,167	0,005	1,301	0,005	1,302	0,006	1,100	
Mindkét szülő kereső (ref.)										
<i>Településtípus</i>										
Budapest	1,247	0,007	1,426	0,008	1,068	0,009	1,067	0,010	0,954	0,011
Megyeszékhely (ref.)										
Egyéb város	1,268	0,007	1,267	0,008	1,251	0,007	1,286	0,008	1,272	0,009
Falu	2,172	0,006	2,106	0,007	1,789	0,007	1,692	0,008	1,686	0,009

Régió	1980	1990	2001	2011	2016					
Közép-Magyarország	1,114	0,007	1,775	0,010	1,108	0,008	1,124	0,009	0,920	0,010
Észak-Alföld (ref.)										
Dél-Alföld	0,974**	0,008	ns.		0,928	0,010	0,850	0,011	0,801	0,012
Észak-Magyarország	1,334	0,008	1,324	0,009	1,214	0,009	1,373	0,010	1,066	0,012
Közép-Dunántúl	1,064	0,009	1,086	0,010	1,082	0,010	1,123	0,011	1,038	0,012
Dél-Dunántúl	1,796	0,008	1,284	0,008	1,543	0,010	1,370	0,011	1,262	0,012
Nyugat-Dunántúl	1,603	0,008	1,645	0,010	1,462	0,010	1,191	0,011	1,142	0,012

Forrás: Népszámlálás 1980, 1990, 2001, 2011 és Mikrocenzus 2016

Megjegyzés: 1. Háztartási szintű adatok; 2. A táblázatban a szignifikancia szinteket az alábbi módon jelöltük: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; amennyiben a megadott érték $P < 0,001$, ott azt külön nem jelöltük. A nem szignifikáns hatásokat 'ns.' jelzéssel jelöltük.

5. táblázat. A háromgenerációs együttéléseket meghatározó demográfiai és szociológiai jellemzők, TÖBBVÁLTOZÓS ÖSSZEFÜGGÉSEK (logisztikus regresszió; esélyhányadosok)

Társadalmi ismérvek	1980		1990		2001		2011		2016	
	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.	Exp (B)	S.E.
<i>Gyermekek száma</i>										
1	1,700	0,008	1,826	0,008	1,678	0,008	1,699	0,009	1,447	0,010
2	1,259	0,008	1,358	0,009	1,252	0,009	1,317	0,009	1,135	0,010
3 és több (ref.)										
<i>A legkisebb gyermek életkora</i>										
0-3 éves	1,922	0,008	1,570	0,009	2,461	0,008	2,356	0,009	2,145	0,011
4-5 éves	1,583	0,010	1,311	0,011	1,959	0,010	1,894	0,011	1,550	0,013
6-14 éves	1,597	0,008	1,242	0,009	1,551	0,008	1,600	0,009	1,277	0,009
15-18 éves	1,340	0,009	1,149	0,010	1,255	0,009	1,275	0,010	1,127	0,011
19-24 éves (ref.)										
<i>A szülők generációjának párkapcsolat státusza</i>										
Párkapcsolaton alapuló (ref.)										
Gyermekeit egyedül nevelő	1,695	0,009	1,572	0,007	1,865	0,007	1,654	0,007	2,762	0,009

II. Egyes családformák sajátosságai

<i>A szülők iskolai végzettsége</i>										
Általános iskola	1,065	0,008	0,898	0,008	1,365	0,009	1,717	0,010	1,947	0,012
Szakmunkásképző	1,346	0,008	1,169	0,008	1,685	0,008	1,982	0,008	2,119	0,009
Érettségi	1,112	0,008	1,129	0,008	1,405	0,008	1,677	0,008	1,776	0,008
Diploma (ref.)										
<i>A szülők gazdasági aktivitása</i>										
Egyik sem kereső	0,631	0,028	0,793	0,012	0,930	0,009	ns.		0,538	0,013
Csak az egyik szülő kereső	0,770	0,007	0,912	0,007	0,937	0,006	0,956	0,007	0,607	0,009
Mindkét szülő kereső (ref.)										
<i>Településtípus</i>										
Budapest	1,298	0,010	1,355	0,012	0,938	0,012	0,862	0,012	0,857	0,014
Megyeszékhely (ref.)										
Egyéb város	1,388	0,007	1,369	0,008	1,260	0,008	1,219	0,009	1,217	0,010
Falu	2,365	0,007	2,282	0,008	1,760	0,007	1,574	0,008	1,584	0,010
<i>Régió</i>										
Közép-Magyarország	1,153	0,009	1,245	0,010	1,336	0,010	1,409	0,010	1,205	0,011
Észak-Alföld (ref.)										
Dél-Alföld	0,971	0,008	ns.		0,916	0,010	0,850	0,011	0,795	0,012
Észak-Magyarország	1,205	0,008	1,163	0,010	1,140	0,009	1,292	0,010	ns	
Közép-Dunántúl	1,033	0,009	1,040	0,010	0,054	0,010	1,106	0,011	ns	
Dél-Dunántúl	1,712	0,008	1,649	0,010	1,472	0,010	1,314	0,011	1,195	0,012
Nyugat-Dunántúl	1,605	0,008	1,619	0,010	1,493	0,010	1,214	0,011	1,145	0,012
<i>Modell statisztikák:</i>										
Cox & Snell Square		0,028		0,020		0,027		0,024		0,024
Nagelkerke R Square		0,048		0,038		0,051		0,046		0,052

Forrás: Népszámlálás 1980, 1990, 2001, 2011 és Mikrocenzus 2016

Megjegyzés: 1. Háztartási szintű adatok; 2. A táblázatban a szignifikancia szinteket az alábbi módon jelöltük: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; amennyiben a megadott érték $P < 0,001$, ott azt külön nem jelöltük. A nem szignifikáns hatásokat 'ns.' jelzéssel jelöltük.

2016-ra vonatkozóan a regressziós modellt további változókkal egészítettük ki. Ezáltal szeretnénk volna élettörténeti adatokat is megvizsgálni. Elsőként a származási hatást mértük, hiszen a háromgenerációs háztartások kialakulásában szerepet játszhat az is, hogy a szülők nem tudják a gyerekeik családalapítását, önállósodását támogatni. Ehhez persze látni kellene a gyermeket vállaló párok mindkét tagjának származási hátterét, amire nincs módunk, de a kérdezettek származására utaló adatok is fontos

hatásra mutathat rá. Másrészt ezeken az adatokon meg tudtuk vizsgálni azt is, hogy az életpályán előforduló munkanélküliség hogyan hat a multigenerációs háztartások kialakulására és végül megvizsgáltuk az első gyerekvállalás időztítésének hatását is. Ezek a modellek személyi szintű modellek. Kontroll változóként szerepeltettük mindazokat a változókat, amelyek az előző modellben is szerepeltek, de ezek hatását már nem foglaltuk bele a táblázatba (6. táblázat).

Származási változóként a kérdezett apjának az iskolai végzettségét emeltük ki, amely szignifikánsan meghatározta a multigenerációs háztartások kialakulásának esélyét. A diplomás nagyszülők diplomás szülői generációhoz tartozó gyerekeihez képest az általános iskolai végzettségű nagyszülők gyerekeinek másfélszer, az érettségizetteknek közel 1.3-szor akkora esélye volt, hogy nagyszülői háztartásban éljenek. Ugyancsak szignifikáns, bár az előzőnél jóval gyengébb hatása volt annak, hogy a kérdezett volt-e munkanélküli az életpályáján. A munkanélküliség megtapasztalása a szülői generáció bizonytalanabb munkaerőpiaci pozíciójára utal, bár nem tudjuk, hogy mennyi ideig tartott a munkanélküliség, és hogy milyen következményei voltak a család életére, hogy tudta-e ezt kompenzálni a kérdezett partnerének kedvezőbb munkaerőpiaci helyzete vagy sem. Végül azt vizsgáltuk meg, hogy az első gyermek vállalásának időpontja, hogyan befolyásolja a háromgenerációs együttélés létrejöttét. A két változós elemzés azt mutatta, hogy minél fiatalabban vállalja valaki az első gyermekét, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a szülői házban éljen. Ezt azonban a többváltozós elemzés nem támasztotta alá, aminek az volt az oka, hogy a fiatalon szülővé válás alapvetően az alacsonyán kvalifikált csoportokra volt jellemző. Tehát az iskolai végzettség és a gyermekvállalás között erős korreláció állt fenn. Ebből arra következtethetünk, hogy nem önmagában a fiatalkori gyermekvállalás valószínűsíti a multigenerációs háztartás kialakulását, hanem az alacsony iskolai végzettség, amely növeli a korai gyermekvállalás esélyét is.

6. táblázat. A háromgenerációs együttéléseket meghatározó élettörténeti hatások, 2016 (logisztikus regresszió, regressziós együtthatók)

	Kontrolálatlan hatások	Kontrolált hatások
<i>Apa iskolai végzettsége a kérdezett gyermekkorában</i>		
Alapfok	0,836	0,443
Érettségi	0,427	0,253
Diploma	Ref.	Ref.
Nem volt édesapja/nem ismerte	0,490	0,081
<i>Volt-e munkanélküli az élete során?</i>		
Igen	0,229	0,074
Nem	Ref.	Ref.

Mikor született az első gyermeke?		
20 éves kora előtt	0,311	-0,055
20-24 éves korában	0,215	ns
25-29 éves korában	0,171	0,129
30 éves korában vagy később	Ref.	Ref.

Forrás: Mikrocenzus 2016

Megjegyzés: 1. Személyi szintű adatok. 2. A többváltozós modellben az összes változót szerepeltettük, ami a háztartási szintű modellekben is benne volt. (Isd. 4. táblázat) 3. A táblázatban minden megadott érték $p < 0,001$ szinten volt szignifikáns.

7. Hogyan keletkeznek és mennyi ideig tartanak a három generációs együttélések?

Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy hogyan keletkezik és mennyi ideig tart az életpályán a multigenerációs együttélési forma. A nemzetközi kutatások általában azt találták, hogy nemcsak napjainkban, de még a korábbi évszázadokban is a háromgenerációs együttélések a fiatalok családalapítása utáni időszakokra koncentráálódtak. Néhány év elteltével a háztartások nagy részében a generációk szétköltöztek egymástól, a fiatalok elhagyva a szülői házat, új háztartást alapítottak. Ezek az esetek tehát tipikusan olyanok voltak, hogy a fiatalok nem a gyermekvállalás előtt, nem közvetlenül ahhoz kapcsolódóan, hanem néhány évvel azután hagyták el először a szülői háztartást. Keveset tudunk viszont arról, hogy vajon régen milyen gyakori volt a szülői házhoz való visszaköltözés. Előfordulhatott ez is, hiszen ha a válások aránya alacsony is volt, sokan megözvegyültek, ami okozhatta azt, hogy valaki gyermekeivel együtt visszaköltözött a szülei háztartásába, így a háztartás három generációssá vált. Mindezeknek a vizsgálatára napjainkban is olyan életpálya adatokra lenne szükségünk, amelyek bemutatják, hogy az egyének a különböző életszakaszaikban milyen szerkezetű háztartásban éltek. Ilyenek nem állnak rendelkezésre, de bizonyos kérdéseket meg tudunk válaszolni az Életünk Fordulópontjai Adatfelvétel alapján is, ami 2001 és 2016 között követi a kiválasztott egyének életét, és három évenként felméri, hogy a kérdezettek, milyen háztartásban élnek. Ráadásul az adatfelvétel a második hullámtól, 2004-től azt is feltérképezi, hogy a háztartásban élők mióta élnek együtt, pontosabban a kérdezett mióta él együtt a háztartás jelenlegi tagjaival. Az adatfelvétel elemszámai részletesebb, társadalmi rétegek, demográfiai csoportok szerinti vizsgálódást nem tesznek lehetővé, de néhány alapvető kérdés megválaszolására alkalmasak.

Az első ilyen kérdés, hogy a háromgenerációs háztartásokon belül mekkora azoknak az aránya, amelyek úgy keletkeztek, hogy a „középső generáció” el sem költözött a szülőktől, és mekkora azoké, amelyekben visszaköltözésről lehet beszélni. Számításaink során a háromgenerációs háztartásokból csak azokat tudtuk figyelembe venni,

akik kérdezettként a szüleikkel élnek, hiszen ha az apósukkal, anyósukkal élnek együtt, akkor nem tudjuk megmondani, hogy a párjuk, elköltözött valaha a szüleitől korábban vagy sem. Az együttélés kezdetére vonatkozó információ ugyanis csak a kérdezett szemszögéből áll rendelkezésre. Az adatok alapján azt találtuk, hogy a szüleikkel is együtt élő kérdezettek körében minden vizsgált évben meghaladta az 50%-ot, a 2010-es években a 60%-ot is azoknak az aránya, akik még egyáltalán nem költöztek el a szülői házból. (7. táblázat) Kérdéses, hogy mivel magyarázhatjuk ezt a növekedést. Lehetséges, hogy ez kapcsolódik ahhoz, hogy a 2010 körüli időszakban a gazdasági válság megnehezítette a fiatalok önállósodását, talán azokét is, akik már önálló családot alapítottak. Sajnos az alacsony esetszám nem teszi lehetővé, hogy további elemzések keretében az egyes csoportok demográfiai és szociológiai profilját is megrajzoljuk.

7. táblázat. A szüleikkel együtt élő középső generáció megoszlása aszerint, hogy mióta élnek a szülői házban (% , N)

	2004	2008	2012	2016
Születése óta (még nem költözött el a szülői házból)	54,3	57,2	63,2	63,7
Az első gyermeke születése előtt 'költözött vissza' a szülői házba	17,4	10,4	12,7	9,7
Az első gyermeke születése után 'költözött vissza' a szülői házba	28,3	32,4	24,1	26,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	260	228	253	173

Megjegyzés: 1. A táblázatban azok a szülők szerepelnek, akik 0-24 év közötti gyermeket nevelnek a saját háztartásukban. 2. Születése óta a szülőkkel élőknek azokat tekintettük, akik legalább az egyik szülőnél azt jelölték, hogy születésük óta egy háztartásban élnek.

Forrás: Életünk Fordulópontjai, 2-5. hulláma alapján saját számítás.

Megvizsgáltuk azt is, hogy mennyire tartós az életpályán a három generáció együttélése. Adataink egy 15 éves szakasz vizsgálatát tették lehetővé, de több rövidebb időtávot is kiemeltünk. Elemzésünkbe csak azok kerültek be, akiknek a háztartásában mindkét vizsgálati évben – a nyitó és a záró időpontban is – volt legfeljebb 24 éves gyermek. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a gyermeket nevelő multigenerációs háztartások több mint 50, de kevesebb, mint 60%-a a négy évvel későbbi megfigyelési időpontban is nagyszülői háztartás volt. Nyolc éves időtávban a mutató értéke 40 és 50% közé csökkent, majd a 12 éves időtartamban 40% alá. A 2001-2016 közötti, tehát a teljes 15 éves időszak alatt a 2001-ben háromgenerációsok háztartásoknak 30% minden megfigyelési évben az volt. (8. táblázat) Mindezek elég dinamikus mozgást jeleznek a háromgenerációs együttélési formából való kilépésben. Az alacsony esetszám miatt azt nem vizsgáltuk, hogy mennyien vannak azok, akik a köztes időszakban más háztartásszerkezetben is éltek.

8. táblázat. Háromgenerációs háztartásban maradók aránya az egyes évek között (panel adatok),(%)

Évek	Három generációs háztartásban maradók aránya t+3 ... 15 időpontban			
	2004	2008	2012	2016
2001	52,5	47,6	36,5	29,0
2004		58,7	42,3	31,6
2008			55,9	41,9
2012				55,1

Megjegyzés: 1. A táblázatban azok a szülők szerepelnek, akik mindkét megjelölt évben 0-24 év közötti gyermeket nevelnek a saját háztartásukban.

Forrás: Életünk Fordulópontjai, 1-5. hulláma alapján saját számítás.

8. Összegzés

Tanulmányunkban a háromgenerációs együttélésekkel foglalkoztunk. Egy olyan együttélési formával, amiről a hétköznapi életben és a tudományos diskurzusokban is nagyon kevés szó esik. Ennek főként az az oka, hogy a háztartások körében viszonylag kis arányt tesznek ki azok, ahol unokák, szülők és nagyszülők együtt élnek. Számításaink ugyanakkor azt mutatják, hogy több, mint 560 ezer ember él ilyen háztartásban, és bizonyos társadalmi csoportokban messze átlag feletti a reprezentációjuk. Ezek a csoportok általában több dimenzióban is társadalmi hátrányokkal írhatók le, illetve olyan életszakaszhoz, demográfiai eseményekhez kötődnek, amikor erőteljesebben jelennek meg anyagi nehézségek, munkaerőpiaci és lakhatási problémák.

A multigenerációs háztartások arányát egy társadalomban számos dolog befolyásolhatja. A makro tényezők némelyike hosszabb távon, míg mások rövid időszakra vonatkozóan fejtik ki a hatásukat. Az európai példák azt mutatják, hogy nagyon nehéz egy-egy tényező konkrét hatását mérni, hiszen egyszerre több tényező is hat. Általában elmondhatjuk, hogy egy társadalom általános jóléti szintje befolyásolja a háromgenerációs háztartások arányát, hiszen a gazdagabb országokban kevesebb ilyen együttélési formát találunk. Ugyanakkor ha az általános jóléti szint közvetlenül hatna erre a mutatóra, akkor sokkal nagyobb különbségnek kellene lenni, például a nyugat-európai és a dél-európai országok között, illetve a kelet-európai és a dél-európai mutatóknak sokkal közelebb kellene állni egymáshoz. A gazdasági recessziók hatását sem lehet mindenütt egyértelműen kimutatni, de például az USA-ban, az Egyesült Királyságban mérhető volt, és feltételezhetjük, hogy a hazai rendszerváltás és az azt követő gazdasági recesszió hatását lehet látni az 1990-es évek folyamataiban Magyarországon is, amikor összességében enyhén, bizonyos társadalmi csoportok – például az alacsony kvalifikált szülők vagy a gyermeküket egyedül nevelők – esetében erősebben

növekedett a nagyszülős háztartások aránya. Kérdéses ugyanakkor az, hogy az 1990-es években felerősödő egyenlőtlenségek miért maradtak meg hosszabb távon? A gazdasági prosperitás időszakai miért nem eredményeznek ellentétes irányú tendenciákat? És kérdés marad az is, hogy egy kisebb és rövidebb ideig tartó recessziós időszak milyen hatással van a többgenerációs együttélések előfordulására? A 2009 körüli évek gazdasági válságának hatását nem látjuk az adatainkban, de lehetséges, hogy ennek csak az az oka, hogy nem elég sűrűek a megfigyelési időpontjaink.

A háromgenerációs háztartások arányát meghatározó makro folyamatok közül mindenképpen ki kell emelnünk a társadalmak korstruktúrájának hatását. Ha egy társadalomban a gyermekek vagy éppen az idősek aránya nagyon alacsony, akkor kisebb a lehetősége annak, hogy ilyen együttélési formák elterjedjenek. Régebben az idősek, napjaink társadalmában inkább a gyerekek alacsony aránya jelent egyfajta korlátot a háromgenerációs háztartások számának növekedésében. Ez az oka annak, hogy ha a háromgenerációs háztartásban élők arányát a gyermekek körében vizsgáljuk, akkor az elmúlt közel 40 évet tekintve mérsékelt csökkenést láthatunk, mint a teljes népességben.

Sajnos az adataink nem tették lehetővé, hogy a háromgenerációs háztartások demográfiai és szociológiai profiljának vizsgálatoknál hálózatszerűen vizsgáljuk a fiatalabb és az idősebb generációk jellemzőit. Ezeknek az egyidejű vizsgálata tudna csak választ adni arra a kérdésre, hogy a vizsgált együttéléseket vajon a fiatalok vagy az idősek igényei/szükségletei motiválják-e erősebben. Ugyanakkor az a tény, hogy a fiatalok szemszögéből nézve ez az együttélési forma egyértelműen kapcsolódik össze a társadalmi hátrányok különböző dimenzióival, azt jelzi, hogy a fiatalok szükségleteinek meghatározó szerepe van a multigenerációs együttélések kialakulásában.

Az unokák, a szülők és a nagyszülők együttélése nem feltétlenül évtizedeken át tartó élethelyzet az egyéni életpályán. Erre a történeti demográfiai és a jelenkorra vonatkozó szakirodalom is felhívja a figyelmet. Ez utóbbi állítást azonban nagyon kevés szociológiai munka támasztja alá empirikusan is. A kérdéssel elsősorban amerikai kutatók foglalkoztak, főként abban a kontextusban, hogy a háromgenerációs háztartások instabilitása – ez esetben az instabilitás alatt háztartásszerkezeti változásokat értenek – hogyan alakítja a gyermekfejlődés különböző aspektusait. A háromgenerációs együttélés életpályán belüli hosszát, ezek a kutatások nagyon rövidre teszik, miközben az érintettség, vagyis az, hogy például egy gyermek a gyermekkorában legalább egyszer a nagyszüleivel és a szüleivel/szülőjével is együtt él, nagyon magas. (*Pilkauskas, 2012; Oberlander et al., 2009; Beck & Beck, 1984, 1989*) Ráadásul bizonyos, elsősorban hátrányos helyzetű csoportokban, nagyon magas azoknak az aránya, akik többször be- és kilépnek a nagyszülői háztartásba. (*Oberlander et al, 2009*) A mi adataink azt mutatják, hogy a háromgenerációs együttélésben való érintettség sokkal alacsonyabb, mint például az amerikai társadalomban, de azoknak az aránya, akik hosszabb ideig vannak ebben az együttélési formában, magasabb. Jelentős csoportot képviselnek azok is, akik nem visszaköltözők, hanem el sem tudnak költözni a szülői háztól az önálló családalapítás után. Ebben nagy szerepet játszhat a magyar lakásállomány struktúrája is, amely alapvetően azon alapszik, hogy a lakásokban és házakban élők tulajdonosai és nem bérlői az ingatlanok.

Szakirodalom

- Albertini, M., Kohli, M. & Vogel, C. (2007): Intergenerational Transfers of Time and Money in European Families: Common Patterns—Different Regimes? *Journal of European Social Policy* 17(4), 319-334. DOI: 10.1177/0958928707081068
- Albuquerque, P. C. (2009): The elderly and the extended household in Portugal: an age-period-cohort analysis. *Population Research and Policy Review* 28(3), 271-289. DOI: 10.1007/s11113-008-9099-0
- Albuquerque, P.C. (2011): Grandparents in multigenerational households: the case of Portugal. *European Journal of Ageing*. 8(3), 189-198. DOI: 10.1007/s10433-011-0196-2
- Andorka, R. (1996): Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18-19. századi magyarországi falvakban. In: *Aetas*, 11.4. 128-156.
- Battams, N. (2017): *Sharing a Roof: Multi-generational Homes in Canada*. (2016 Census Update)
- Beck, S. H. & Beck, R. W. (1984): The formation of extended households during middle-age. *Journal of Marriage and Family*. 46(2). 277-287. DOI: 10.2307/352459
- Beck, S. H. & Beck, R. W. (1989): The incidence of extended households among middle-aged black and white women. Estimates from a 15 year panel study. *Journal of Family Issues*, 10(2). 147-168. DOI: 10.1177/019251389010002001
- Bengtson, V., Giarrusso, R., Silverstein, M. & Wang, H. (2000): Families and Intergenerational Relationships in Ageing Societies. *International Journal of Ageing*. 2: 3-10. DOI: 10.2190/HA2.1.a
- Bianchi, S. M. V., Hotz, J., McGarry, K. & Seltzer, J. A. (2007): *Intergenerational Ties: Alternative Theories, Empirical Findings and Trends, and Remaining Challenges*. California Center for Population Research On-line Working Paper Series. CCPR-024-06.
- Boaz, R. F., Hu, J. & Ye, Y. (1999): The Transfer of Resources from Middle-Ages Children to Functionally Limited Elderly Parents: Providing Time, Giving Money, Sharing Space. *The Gerontologist* 39: 648-657. DOI: 10.1093/geront/39.6.648
- Choi, N. G. (2003): Coresidence between Unmarried Ageing Parents and Their Adult Children: Who Moved in With Whom and Why? *Research on Ageing* 25: 384-404. DOI: 10.1177/0164027503025004003
- Cohen, P. N. & Casper, L.M. (2002): In Whose Home? Multigenerational Families in the United States, 1999-2000. *Sociological Perspectives* 45: 1-20. DOI: 10.1525/sop.2002.45.1.1
- Coleman, M. & Ganong, L. (2008): Normative Beliefs About Sharing Housing with an Older Family Member. *International Journal of Ageing and Human Development* 66: 49-72. DOI: 10.2190/AG.66.1.c

- Eurofound (2019): *Household composition and well-being*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Faragó T. (2011): *Bevezetés a történeti demográfiába*. Budapesti Corvinus Egyetem
- Glaser, K., Stuchbury, R., Price, D., Di Gessa, G., Ribe, E. & Tinker, A. (2018): Trends in the prevalence of grandparents living with grandchild(ren) in selected European countries and the United States. *European Journal of Ageing*. 15:237-250. DOI: 10.1007/s10433-018-0474-3.
- Goldscheider, F.K. & Lawton, L. (1998): Family Experiences and the Erosion of Support for Intergenerational Coresidence. *Journal of Marriage and the Family*. 60: 623-632. DOI: 10.2307/353533
- Harcza, I. & Monostori J. (2012): Családi struktúrák az életciklusban. In: Kolosi T. & Tóth I. Gy. (Szerk.): *Társadalmi Riport 2012*. pp. 65-92
- Harcza, I. & Monostori J. (2018): A háztartás- és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények. *Demográfia* 60(4), 105-137. DOI: 10.21543/Dem.60.4.2.
- Hareven, T. K. (1994): Ageing and Generational Relations: A Historical and Life Course Perspective. *Annual Review of Sociology*, Vol. 20, 437-461
- Hays, J. C. (2002): Living Arrangements and Health Status in Later Life: A Review of Recent Literature. *Public Health Nursing* 19, 136-151. DOI: 10.1046/j.1525-1446.2002.00209.x
- ILC (2012): *Global Perspectives on Intergenerational Households and Relations*.
- Keene, J.R. & Batson, C. D. (2010): Under One Roof: A Review of Research on Intergenerational Coresidence and Multigenerational Households in the United States. *Sociology Compass*. 4/8. 642-657. DOI: 10.1111/j.1751-9020.2010.00306.x
- Kreider, R. & Ellis, R. (2011): *Living arrangements of children: 2009*. Current Population Reports. US Census Bureau.
- KSH (1963): *1960. évi Népszámlálás 7. A családok és a háztartások adatai*. KSH
- KSH (2005): *2001. évi Népszámlálás. Nagyszülővel élő gyerekek*. KSH
- Laslett, P. (1965): *The World We Have Lost: England Before the Industrial Age*. London
- Laslett, P. (1966): The Study of Social Structure From Listings of Inhabitants. In: Eversley, D. E. C. – Laslett, P. and Wrigley E.A. (szerk.): *An Introduction to English Historical Demography*. Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, 1. London: Weidenfeld and Nicholson. 160–208.
- Laslett, P. & Wall, R. (1972): *Household and Family in Past Time*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Laslett, P. (1983): Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared. In: Wall, R., Robin, J. & Laslett, P. (Eds.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge. Cambridge University Press, 513-563.
- Liang, J., Winchester J. B., Krause, N.M., Ofstedal, M. B. & Bennett, J. (2005): Health and living arrangements among older Americans: does marriage matter? *Journal of Aging and Health*, 17(3), 305–335. <http://doi.org/10.1177/0898264305276300>.

- McGarry, K. & Schoeni, R.F. (2000): Social Security, Economic Growth, and the Rise in Independence of Elderly Widows in the 20th century. *Demography* 37: 221-236. DOI: 10.2307/2648124
- Mickus, M., Stommel, M. & Given, C.W. (1997): Changes in Living Arrangements of Functionally Dependent Older Adults and Their Adult Children. *Journal of Ageing and Health*. 9: 126-143. DOI: 10.1177/089826439700900107
- Monostori J. (2021): A nagyszülők gondozási tevékenysége Magyarországon. *Demográfia*, 2020. 63 (4), 319-355. DOI: 10.21543/DEM.63.4.2.
- Nandy S., Selwyn J., Farmer E. & Vaisey P. (2011): *Using Census Microdata to Examine the Extend and Nature of Kinship Care in the UK*. University of Bristol, Bristol
- Oberlander, S. E., Shebl, F. M., Magder, L.S. & Black, M. M. (2009): Adolescent mothers leaving multi-generational households. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 38(1), 62-74. DOI: 10.1080/15374410802575321
- Oravecz I. (2020): *A rég gyermekei. I. Ondrok gödre*. 341. o.
- Pew Research Center (2010): *The Return of the Multi-Generational Family Household*.
- Pew Research Center (2011): *Fighting Poverty in a Tough Economy Americans Move in with Their Relatives*.
- Piercy, K. W. (1998): Theorizing About Family Caregiving: The Role of Responsibility. *Journal of Marriage and the Family*. 60: 109-118. DOI: 10.2307/353445
- Pilkaukas, N. V. (2012): Three-generation family households: differences by family structure at birth. *Journal of Marriage and Family*. 74(5). 931-943. DOI: 10.1111/j.1741-3737.2012.01008.x
- Pilkaukas, N. V. & Cross, C. (2018): Beyond the Nuclear Family: Trends in Children Living in Shared Households. *Demography* 55:2283–2297 DOI: 10.1007/s13524-018-0719-y
- Preoteasa, A., Vlase, I. & Tufa, L. (2018): Intergenerational support as a reaction to socio-economic crisis: alteration of solidarity withon precarious Romanian households. *European Societies*, 20, 111-130. DOI: 10.1080/14616696.2017.1402123
- Ruggles, S. (2003): Multigenerational families in nineteenth-century America. *Continuity and Change* 18 (1), 2003, 139–165. DOI: 10.1017/S0268416003004466
- Ruggles, S. (2007): The Decline of Intergenerational Coresidence in the United States, 1850 to 2000. *American Sociological Review* 72. 964-989. DOI: 10.1177/000312240707200606
- Saraceno, C. & Keck, W. (2010): Can we identify Intergenerational policy regimes in Europe? *European Societies*., 12, 675-696. DOI: 10.1080/14616696.2010.483006
- Vasoncelos, P. (2003): Famílias complexas: tendências de evolução. *Sociologia, problemas e práticas*, 43:83-96.
- Verbist, G., Diris, R. & Vandenbroucke, F. (2019): Solidarity between Generations in Extended Families: Old -Age Income as a Way Out of Child Poverty? *European Sociological Review*, 2020, Vol. 36. No. 2. 317-332. DOI: 10.1093/esr/jcz052.

- Wall, K. (2004): Portugal. In: Cizek B, Richter R (eds.) *Families in the EU15 – Policies, challenges and opportunities*, Austrian Institute for Family Studies, Vienna, pp. 195-207.
- Ward, R. A. & Spitze, G. (2007): Nestleaving and Coresidence by Young Adult Children: the Role of Family. *Research on Ageing* 29: 257-277. DOI: 10.1177/0164027506298225
- Ward, R. A., Logan J. R. & Spitze, G. (1992): The Influence of Parent and Child Needs on Coresidence in Middle and Later Life. *Journal of Marriage and the Family*, 54: 209-221. DKOI: 10.2307/353288

III. Családi kohézió

A családi kohézió trendjei a gyermekes családokban. A kohézió színe és fonákja⁵³

Harcza István
2014

1. Bevezetés

A tanulmány központi fogalma a családi kohézió, amelynek elméleti kidolgozottsága és az empirikus elemzések számára használható operacionalizálása a nemzetközi szociológiában is meglehetősen elnagyolt, idehaza pedig inkább a szociológia “fehér-foltjának” tekinthetjük. A pszichológiában és a szociológiában is a családi kohéziót általában a családtagok közötti emocionális kötődésként definiálják, amelynek közvetlen mérésére a szociológia eszköztára meglehetősen korlátozott. Jelen tanulmányban a családi kohézió alakulását egy szűkebb értelemben, az időfelhasználás struktúrájával közelítjük, ami azt jelenti, hogy a családi kapcsolatok szorosságát az együtt töltött idő hosszával mérjük. Ez leginkább az amerikai szociológiai szakirodalomhoz kapcsolható megközelítés, ahol az időfelhasználás alakulását számos életmódbeli elem vizsgálatára használják. Alapja ez a háztartáson belüli munkamegosztás mérésének, a nemi szerepek változására irányuló kutatásoknak, a gyermekneveléssel kapcsolatos családi mintázatok feltárásának. Ide kapcsolódnak azok az időmérleg elemzések is, amelyek a gyermekkel töltött idő alakulását vizsgálják, mint egy olyan tőkeformát, ami jelentősen hozzájárul a humán tőke újra termelődésének (*Österbacka et al., 2012*).

53 Az írás előzetes változata a Csikszeredán, 2013. május 26-án rendezett Andorka konferencián került bemutatásra, Andorka Rudolf munkássága előtti tisztelgés jegyében. Ezt követően 2013. november 18-án, Budapesten a Fényes Elek Műhely (FEM) és a Szociológiai Szemle közös műhelyvitáján került megtárgyalásra a korábbi írás módosított változata. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a viták résztvevőinek értékes észrevételeik megfogalmazásáért, valamint a jelen írást bíráló lektoroknak is. A tanulmány korábbi változata megjelent a Szociológiai Szemle 2014. évi 1-es számában. (Szociológiai Szemle, 24 (1), 40-66.) Jelen kötetben ennek a tanulmánynak a rövidített, átszerkesztett változatát olvashatjuk.

A gyermekes családok tagjainak időfelhasználására irányuló nemzetközi, főként amerikai kutatások egyik kulcskérdése az, hogy mi jellemzi a szülők közötti feladatmegosztást a család fenntartásában, és a szülői szerepek ellátásában (co-providers and co-parents). A témára vonatkozó amerikai kutatások eredményei azt mutatják, hogy a századfordulót megelőző négy évtizedben jelentősen növekedett a foglalkoztatott anyáknak és apáknak a gyermekek gondozásával és nevelésével (primary child care) kapcsolatos időráfordítása (Sayer et al., 2004). E folyamat komoly értelmezési dilemmákat vetett fel, hiszen az amerikai társadalom 1960-as éveire jellemző család-centrikusság időszakához képest a kutatók a gyermekek gondozására, nevelésére fordított idő csökkenését várták. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a folyamat értelmezésében csak feltételezésekre tudnak támaszkodni. A kérdés tehát nyitva áll, és a kutatók további empirikus vizsgálatoktól várják a magyarázatot arra vonatkozóan, hogy a 2000 körüli években a szülők miért fordítanak több időt gyermekeikre, mint néhány évtizeddel korábban?

Kutatásunk ehhez a dilemmához kapcsolódóan vizsgálja meg a gyermekes családok időfelhasználását két Időmérleg adatfelvétel alapján (a KSH 1986/1987 és 2009/2010. évi Életmód és Időmérleg adatfelvételei). Tény, hogy az utóbbi 2-3 évtizedben Magyarországon is jelentősen megnőtt a közvetlenül a gyermekek gondozására és nevelésére fordított idő (Harcza, 2013).

A kutatásunk célja az is, hogy kiegészítsük azokat a hazai demográfiai és szociológiai elemzéseket, amelyek folyamatosan nyomon követték a családszerkezeti változásokat, és foglalkoztak azzal a kérdéssel is, hogy a változások milyen elméleti keretekbe illeszthetők. Az empirikusan megragadható tényekre, illetve az ezekre alapozott összefüggésekre támaszkodva gyarapodtak a családformálódásra vonatkozó ismereteink, és árnyaltabbá váltak az olyan elméleti megközelítések érvényességei, mint például a második demográfiai átmenet elmélete vagy az együttélési formák, a család- és háztartás szerkezetek pluralizációjára vonatkozó teóriák.

Az elemzések jelentős része (ld. pl. a kötet tanulmányai) szélesebb összefüggés rendszerben, tehát a társadalmi és gazdasági folyamatokba beágyazva, így elsősorban a foglalkoztatottság, az iskolarendszer, a népesedés- és családpolitika terén bekövetkezett változások tükrében értelmezte a családformálódás aktuális trendjeit. Azt lehet tehát mondani, hogy ezekről a strukturális változásokról, valamint azoknak a család-szerkezetre gyakorolt hatásairól viszonylag jól dokumentált képünk van.

Ugyanakkor a családok belső működéséről, így a családi kohézió különböző dimenzióiról is nagyon kevés empirikus ismeretünk van. Ahogyan a családszerkezeti változásokat, úgy ezeket a kérdéseket is össze lehet kapcsolni strukturális folyamatokkal, olyan kérdésekkel, mint hogy miként hat a fogyasztói társadalom, az anyagi gazdagodásra való törekvés, a munkaerőpiac átalakulása, vagy éppen bizonyos társadalmi rétegek elszegényedése a családi kohézióra, és annak egy szegmensére a családtagokkal együtt töltött időre? Milyen módon határozza meg az egyének demográfiai magatartása, a családok demográfiai és szociológiai jellemzői, a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyzete az időfelhasználásukat? Mire kell több időt fordítaniuk, mire szánnak több időt a különböző korokban a családok, és hol van ebben a helye a családtagokkal eltöltött időnek?

2. A családi kohézió értelmezései

Ahogy fentebb is említettük, a családi kohézió fogalmát többféle kontextusban és eltérő tartalmakkal használják a pszichológiai és a szociológiai szakirodalomban is. A családi kohéziót, mint a család működésének egyik meghatározó elemét már az 1930-as években is említik egyes szerzők. R. Angell szociológus a kohéziót olyan dimenzióknak tekintette, amelyben értelmezhetők a családtagok közötti interakciók (Angell, 1936). E gondolat fontos kiindulópontját jelentette a családi kohézióval kapcsolatos elméleteknek és kutatásoknak is.

Az egyik legelterjedtebb megközelítés Olson és munkatársai nevéhez fűződik (Olson et al., 1979). Olson amerikai pár- és családterapeutaként vett részt a családi funkcionalitásra, működésre vonatkozó egységes modell kidolgozásában. A modellben a családok működésének egyik dimenziója az adaptivitás, amely azt mutatja meg, hogy a családok mennyire nyitottak a családon belüli változásokra, amelyek a szerepek, kapcsolatok, hatalmi viszonyok területén zajlanak. A szerzők a túlzott nyitottság veszélyét abban látják, hogy a családokban a káosz uralkodik el, míg a túlzott zártság merevséghez vezethet, ami szintén ellenében hat egy jól működő családnak. Olsonék (Olson & Gorall, 2003) a családi kohéziót a családtagok közötti érzelmi kötelékként írják le, amely dimenzióban szintén egyfajta egyensúly megtalálása az ideális. Egyensúly a családtagok egymástól való elkülönülése (függetlenség) és együttessége (függőség) között. A családi kohézió erőssége alapján négy szintet különböztetnek meg: a szétesett (disengaged), a tagolt (separated), az összetartó (connected) és a túlzottan egybefonódott (enmeshed) működési módokat. Ez utóbbi ugyanolyan rossz működési mintákra utal, mint amikor egy családban a kapcsolatok túlzottan gyengék (ld. *erről még: Baer, 2002*).

A családi kohézió szociológiai mérésére példaként említhetjük Miller és Tucker kutatását (Miller & Tucker, 1993), akik a kohéziót egy családi tevékenység, a különböző javak és szolgáltatások vásárlása, az anyagiakkal kapcsolatos feladatok terén megnyilvánuló együttműködési minták segítségével mérik. Ezen belül is a döntési, valamint felelősségi rendszerben való részvétel mértéke és jellege szerint vizsgálják a kohézió lehetséges kimeneteit. Azt nézik, hogy miként kommunikálnak egymással a családtagok, mennyire erősek a kötelékek a családtagok között illetve azt, hogy hogyan alakul a családtagok függetlenségének szintje a vizsgált területeken. A kohézióknak – követve Olsonék metodikáját - négy szintjét/típusát különböztetjük meg: a szétesett, a tagolt, az összetartó, és a túlzottan egybefonódott mintákat.

A családi kohézió alakulását optimális esetben hosszabb időtávon kellene vizsgálnunk (Baer, 2002), hiszen az életciklus során változnak a kötődések, szerepek, a családtagok külső kapcsolatai, a családtagok lehetőségei. Erre ritkán nyílik alkalma egy szociológiai kutatásnak, de mindenképpen fontos megjegyezni, hogy a statikus vizsgálatok csak korlátozott értelmezésekre adnak lehetőséget.

A családi kohézió időben is változó módon értelmezhető kategória. A családi közösség fenntartásában a korábbi (premodern) időszakokban érthetően a gazdasági alapokon nyugvó összetartás játszott domináns szerepet. Ennek megfelelően a családok nemzedéki egymásra épülésében a családnak/háztartásnak, mint gazdasági egységnek kiemelkedő szerepe volt, és ennek mentén alakult ki a családon belüli munkamegosztás, a nemi szerepek és a szülő-gyerek kapcsolat. E rendben többnyire “ideje” volt az együttlét különféle formáinak a munka és a társas élet világában egyaránt, és ebben a világban az érzelmi kötődésnek korántsem volt akkora szerepe, mint amelyet Olsonék a mai viszonyokra alapozva fogalmaztak meg.

A családi kohézió értelmezésének és szerepének elterjedtebb megközelítése az is, amikor a családi kohézióra úgy tekintünk, hogy az a családi tőke felhalmozásának és működtetésének egy fontos háttér meghatározója (Coleman, 1988).

3. A családi kohéziót meghatározó demográfiai változások a vizsgált időszakban

A családi kohézió mindenkori alakulásának a családszerkezeti változások adják a szűkebb hátteret, következésképpen a kohéziót is csak ezekkel együtt lehet értelmezni. A továbbiakban kiemelünk néhány fontosabb, a demográfiai magatartásban bekövetkezett változást, amelyek közvetve, vagy közvetlenül is hatással lehetnek az együttélési formákra és a családi kohézió alakulására is.

1. *Későbbi életkorra tolódott a gyermekvállalás.* (Kapitány & Spéder, 2012) Ennek következtében a gyermeket vállalók jelentős része több élet-tapasztalattal rendelkezik, így tudatosabbá válhat a gyermeknevelés, a kötődés, a gondoskodás.
2. *A korszerű fogamzásgátlók elterjedésével a gyermekvállalás tervezettebbé válhat.* Ehhez kapcsolódóan Schneider a következőket írja: “Ahola gyermekek száma, valamint születésük időpontja racionális tervezés tárgyává válik, ott a szülővé válás motivációjaként egyre növekvő mértékben a gyermekek általi önmegvalósítás, a gyermek feletti öröm és a szülői szerep szubjektív életcélként való felfogása lép az előtérbe.” (Schneider, 2009)
3. *A kutatás által vizsgált időszakban növekedett az egy gyermekes családok aránya.* Ez jelenheti azt, hogy a megszületett gyermekek viszont felértékelődhetnek, velük a szüleik többet tudnak foglalkozni. Ugyanakkor a családi kötelek dinamikája nyilván más és más attól függően, hogy hány gyermek nevelkedik a családban. Az egy gyermekes családokban a szülői jelenlét, a szülővel eltöltött idő egy része lehet egyfajta kényszere annak, hogy ha a gyermeknek nincs testvére, akkor a gyermek olyan tevékenységet is a szülővel végez, amit ha lenne testvére, akkor vele tenne meg.

4. *A fiatal felnőttek egyre később költöznek el a szülői háztól* (Murinkó, 2010; Harcsa & Monostori, 2012) A meghosszabodott gyermekkor alatt másfajta családi dinamikák aktivizálódhatnak. A fiatal felnőttek, egyszerre érezhetik magukat a szüleikkel egyenrangúnak bizonyos döntések meghozatalában, ugyanakkor el-tartottsági státuszukat tekintve még gyerekek, sokszor önálló bevételek nélkül.
5. *Kevesebb gyermek él többgenerációs családban.* Az unokák-szülők és nagy-szülők együttéléseinek visszaszorulása azt is jelenti, hogy a gyermekek szá-mára a háztaráson belül kizárólag a szülő az a felnőtt, aki 'hozzáférhető'. Ez szintén a szülő-gyermek együttlét időtartam növekedésének magyarázataként szolgálhat.
6. *Átalakulnak az apa szerepek.* Egyre több jel utal arra, hogy az apák intenzi-vebben szeretnének jelen lenni a gyermekeik életében. Nyilván sok tényezőtől (elsősorban munkapiaci kérdésektől) függ az, hogy ezt megtehetik-e, de ez a törekvés megváltoztathatja az anya-gyermek és az apa-gyermek kapcsolatokat, és a szülők gyermekekkel töltött idejét is.

4. Módszertani megfontolások az időfelhasználás mérésével kapcsolatban

A kutatás a 25 év alatti gyermeket nevelő családokra irányult, azon belül is azokra, ahol a megkérdezett szülő foglalkoztatott volt. Ez utóbbi lehatárolásra azért volt szükség, mert a foglalkoztatottak és a munkaerőpiacon kívül levők időfelhasználásában nyilvánvalóan lényeges, minden más időfelhasználást meghatározó különbségek mutatkoznak. Ebből következően nem lehet a két csoport abéli lehetőségeit összehasonlítani, hogy mennyi időt tudnak a gyermekeikkel tölteni.

Miután a családi életciklus mentén való differenciáltság kimutatása kiemelt szempont volt, ezért a 25 év alatti gyermekeket nevelőket - a gyermekszám és a gyermekek életkora alapján - további csoportokra bontottuk, továbbá külön kezeltük a párkapcsolatban élő családokat, valamint gyermeküket egyedül nevelőket.

A kutatás első eredményeit közreadó elemzés (Harcsa, 2014) részletesen tartalmazza az alkalmazott módszertant, ezért itt csak a kohézió mérésére használt változó képzésével kapcsolatos információkat mutatjuk be.

Miért tekinthető a társas együttléttel töltött idő a családi kohézió egyik fontos indikátorának?

Az idő nagyon fontos érték az emberek életében, és ha valamilyen tevékenységre időt szánunk, akkor annak komoly jelentősége van. A családtagok együttlétében két - eredendően - pozitív érték összehatása jelenik meg, nevezetesen a szeretett családtaggal való együttlét lehetősége, valamint a közösen végzett tevékenység fontossága. Természetesen az is a kohézió jellemzője, ha a tevékenység valamiért nem fontos, vagy csak

a kényszer tartja fenn, és/vagy a tevékenységben résztvevő családtagok között nincs jó kapcsolat. Ezeknek az elemeknek a szétválasztása a vizsgálati módszereinkkel nem lehetséges, de az együtt töltött idő, és maga a tevékenység, amelyet együtt végeznek a szülők és a gyermekek, vagy, amit a szülő a gyermekekre irányulóan végez, leírja családon belüli interakciók egy meghatározó szegmensét, és ez által utal a családi kohézió tartalmi elemeire.

A családi kohézió mérésére használt változók

A családi kohézió alakulását a szülők részletes időfelhasználása alapján vizsgáltuk. Miután a nemzetközi szakirodalom alapján nem találtunk olyan módszertani megoldásokat, amelyek a szűkebb vagy a tágabb család, valamint az ismerősök társas együttlétét a napi időszerkezet egészébe beágyazva értelmezi, ezért új fogalmi kereteket kellett kialakítani.

Első lépésben arra kellett megoldást találni, hogy az időmérleg kutatások adataira építve, hogyan tudjuk meghatározni azt az időalapot, amely potenciális kerete lehet családtagok együttlétének.

A társas együttlét vizsgálata szempontjából kiemelt jelentősége van annak, hogy mindkét általunk használt időmérleg felvételben rögzítették azt is, hogy a kérdeztettek kivel együtt végezték adott tevékenységet, valamint azt is, hogy ki volt még jelen. Az első az aktív együttlét, vagy másképpen közösen végzett tevékenységek bemutatásához szükséges, a második a passzív együttlét időtartamát rögzíti. A tanulmányban csak az aktív együttléttel töltött időt vizsgáljuk. A gyerekekkel együtt töltött idő vonatkozásában nagyon fontos, hogy nem csak azokat a tevékenységeket vettük számba, amelyek közvetlenül a gyermekek gondozásához és neveléséhez kapcsolódnak (a gyermek fizikai ellátása, együtt játszás, olvasás, vele való tanulás stb.), hanem minden olyan tevékenységet, amelyet a szülő és a gyermek együtt tölt valamilyen aktív tevékenység keretében (pl. közösen végzett házimunka). A gyermek szocializációja, a családi kapcsolatok szorossága szempontjából ugyanis ezeknek a tevékenységeknek is fontos szerepe van.

Az adatok értelmezése szempontjából alapvető kérdés, hogy a nap 24 óráján belül miként oszlik meg az egyedül, illetve társas környezetben töltött idő. Ennek meghatározásához előzetesen elvi döntést kellett hozni arra vonatkozóan, hogy melyek azok a tevékenységek, amelyeket elvileg társas környezetben is lehet végezni, azaz potenciális időalapját jelentik a családi társas együttlétének. Ez alapján négy nagyobb tevékenység kivételével mindent a társas környezetben végezhető tevékenységek közé soroltunk. E négy tevékenység a következő volt: főfoglalkozású munka, főfoglalkozású munkával kapcsolatos közlekedés,⁵⁴ tanulás,⁵⁵ és alvás.

54 A főfoglalkozású munkával kapcsolatos közlekedést lehet ugyan társas környezetben végezni, azonban kihagyása mellett az szólt, hogy a főfoglalkozású munkát, valamint az azzal kapcsolatos járulékos tevékenységet a el kívántuk különíteni a többi tevékenységtől. Ez az elkülönítés bizonyos esetekben nehézkes, mert gyakori, hogy a szülő munkábemenet viszi a gyermeket óvodába, iskolába. Ezekben az esetekben a közlekedésre fordított időt a társas időalaphoz soroltuk.

55 A családban szülői státuszban élő személyt elemezzük, tehát a tanulás nem a gyermekek tevékenységét jelenti, hanem azt az időt, amit a szülő tölt el tanulással.

Az így kialakított idóalapon belül azt vizsgáltuk meg, hogy a társas tevékenységként is végezhető tevékenységek közül melyek azok, amelyeket a kérdezett egy-egy vagy több családtagjával együtt végez. Abban a tekintetben, hogy kivel töltik el a kérdezettek az időt, négy kategóriát különböztettünk meg:

- párjával,
- párjával és gyerekeivel,
- gyerekeivel,
- egyéb formációban (a megkérdezett mellett családtagok, rokon és nem rokon személyek is részt vettek a tevékenységben).

Előre kell bocsátanunk, hogy a társas együttlét formájában megjelenő családi kohéziót jelen tanulmányban alapvetően a szülő(k) és gyermek(ek) közötti interakciókban mutatjuk be.

A minták elemszámái (N), a gyereket nevelők teljes sokaságában⁵⁶

Családi állás	Iskolai végzettség			
	8 általános	Szaktunlkásképző	Érettségi	Felsőfokú végzettség
	Párkapcsolatban levők			
Anya: 1986/87	3737	909	1967	689
2009/10	189	262	350	232
Apa: 1986/87	3090	2006	1374	826
2009/10	157	432	230	184
	Egyszülős családok			
Szülő: 1986/87	902	136	306	81
2009/10	108	108	111	56

56 Az adatok 1986/87-re az embernapok számát tartalmazzák. A felvétel során négy alkalommal keresték meg a mintában szereplő személyeket, ezért az elemszámok halmozottan adják vissza a többszörös kérdés értékeit. Meg kell említeni, hogy a minta kisebb részénél - a lemorzsolódás miatt - csak háromszori, vagy kétszeri kérdés szerepel. A 2009/2010. évi felvételtől - más lehetőségek hiányában - csak azt az állományt használtuk, amelyben az egy alkalommal felkeresett személyek szerepeltek. Csak azokra az esetekre közzöltük az adatokat, ahol legalább száz személy szerepelt az adott kategóriában.

5. Családi együttlét - a mindennapi közös tevékenységek tükrében

Jelen vizsgálat a mindennapok felől közelíti a családi kohézió megnyilvánulási formáit, és arra helyezi a hangsúlyt, hogy mennyi időt töltenek el a családtagok közös tevékenységekkel. Ilyen közös tevékenységnek tekintjük például, amikor a szülő játszik a gyerekekkel, kikérdezi a leckét, közösen kirándulnak, együtt végeznek valamilyen háztartási munkát, stb. Úgy véljük, hogy ezeken az aktív tevékenységen keresztül viszonylag jól megragadható a “családi történések” mikro-világának egy nagyon fontos eleme.

Ennek kapcsán megemlíthetők azok a nemzetközi kutatások, amelyek kimutatták az együttlét minőségének a fontosságát: e szerint a gyermekek jobban méltányolják az együtt töltött idő minőségét, mint annak mennyiségét (*Turtainen et al., 2007*). Különösen fontos momentum az intimitás és a bizalom légkörének a fenntartása (*Fallon & Bowles, 1997*). Felmerült továbbá, hogy a minőségi elemet tükröző indikátorok fontos komponensei lehetnek a családi kohézióval kapcsolatos jól-lét bemutatásának. A kutatás megfelelő adatok hiányában ezzel a metszettel nem foglalkozik, noha a fentieket releváns felvetésnek tekinti.

5.1. A globális időkeretek alakulása

A családi együttlét jellemzőinek a bemutatása előtt célszerű kitérni az időfelhasználás szerkezetében bekövetkező változásokra, hiszen a globális időkeretek jelentős mértékben behatárolják a közös tevékenységekre fordítható időalapot. Az időmérleg vizsgálatokban a tevékenységeknek hagyományosan három nagy csoportját különböztetik meg. A társadalmilag kötött tevékenységeket, amelyek a fizetett és a nem fizetett munka területét foglalják magukba. Itt található a főfoglalkozású munkára fordított idő, és minden egyéb fizetett kiegészítő tevékenység, mellékállás. Itt található a háztartás fenntartására fordított nem fizetett munkaidő, és minden egyéb olyan munkaidő, amely nem jár fizettséggel, pl. az önkéntes munkák. Ebbe a kategóriába tartozik a tanulás is, továbbá az a közlekedésre fordított idő, amely a munkához vagy a tanuláshoz kapcsolódik. Az időmérleg vizsgálatokban a tevékenységek második nagy csoportjába a fiziológiai tevékenységek tartoznak. A fiziológiai tevékenységre fordított időkeretben vesszük számba az alvásra, étkezésre és a tisztálkodásra fordított időt is. És végül a harmadik csoportba tartoznak a szabadidős tevékenységek, amelybe olyan tevékenységek tartoznak, mint kirándulás, sportolás, kulturális események látogatása, tv nézés stb.

5.1.1. Az időfelhasználás szerkezete

1. A gyermeket nevelő foglalkoztatottak *társadalmilag kötött*, tehát az alapvetően munka jellegű tevékenységekre fordított ideje - az utóbbi negyedszázadban - napi átlagban 35 perccel csökkent (*1. táblázat*). A csökkenés alapvetően a jövedelemkiegészítő tevékenységekre, azon belül is mezőgazdasági kistermelésre fordított idő nagyarányú visszaesése miatt következett be. A főfoglalkozású munkával töltött idő alig változott, a család és a háztartás ellátására fordított idő kis mértékben növekedett, ezen belül a gyermekek gondozásával és nevelésével kapcsolatos időráfordítás viszont komoly mértékben emelkedett.
2. A munka jellegű tevékenységek csökkenése révén felszabaduló időt teljes mértékben felszippantották az ún. *fiziológiai tevékenységek*, ezen belül is leginkább az étkezésre fordított idő növekedett.
3. Az időfelhasználás harmadik nagy csoportját kitevő *szabadidős tevékenységek* időráfordítása változatlan maradt. Ezzel kapcsolatosan azt is érdemes megemlíteni, hogy a 2000-es évek fordulóján még felcsillant a szabadidős társadalom hosszabb távú lehetősége, hiszen az 1980-as évek derekához képest 13%-kal (napi átlagban 24 perccel) növekedett a szabadidő, ám a következő évtizedben ugyanannyival visszaesett. Ez utóbbi körülmény már eleve behatárolta a családi együttlétre fordítható időalap alakulását, hiszen a családi közös tevékenységek jelentős része a szabadidős tevékenységekben jelenhet meg.

1. táblázat. A gyermeket nevelő foglalkoztatottak időfelhasználása évi átlagos napon, 1986/1987-ben és 2009/2010-ben, (évi átlagos nap/ perc)

Főbb tevékenységcsoportok	A gyermeket nevelő foglalkoztatottak időfelhasználása						Változás az összesenben 1986/1987= 100%
	1986/1987-ben			2009-ben/2010-ben			
	Anyák	Apák	Összesen	Anyák	Apák	Összesen	
I. Társadalmilag kötött tevékenységek	643	590	615	609	553	580	94
Ezen belül: Főfoglalkozás	262	319	292	266	328	299	102
<i>A család és háztartás ellátása</i>	259	96	172	252	121	183	106
Ezen belül: Gyermekek gondozása, nevelése	30	21	25	50	43	46	184
II. Fiziológiai tevékenységek	631	637	634	664	677	670	106
III. Szabadon végzett tevékenységek	166	213	191	168	210	190	99
Összesen	1440	1440	1440	1440	1440	1440	-

5.1.2. A közösen (társas környezetben) végezhető tevékenységek időalapja

A módszertani fejezetben is említettük, hogy első lépésben meghatároztuk azoknak a tevékenységeknek a listáját, amelyet közösen is lehet végezni. Csak ezeket a tevékenységeket vettük figyelembe, amikor a kérdezett szülők körében megvizsgáltuk, hogy ténylegesen mennyi időt tölt ezekkel a tevékenységekkel, mással közösen, és mennyit egyedül. A társas tevékenységként és az egyedül végzett tevékenységek egymással komplementer viszonyban vannak, tehát az egyik blokk időráfordításának a növelése alapvetően csak a másik rovására mehet végbe, ily módon a kialakított indikátorok viszonylag jól jellemzik a mindennapokban megjelenő társas kapcsolatok aktuális alakulását. Itt szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a potenciálisan közösen végezhető tevékenységek teljes időalapját csak a 2. táblázatban mutatjuk be, és az ezt követő táblázatokban a számítások csak a ténylegesen közösen végzett tevékenységekre fordított időt tartalmazzák.

Az időmérleg adatok azt mutatják, hogy a közösen is végezhető tevékenységekre fordított időn belül 1986 és 2009 között jelentősen növekedett az egyedül eltöltött idő nagysága, amivel párhuzamosan csökkent a másokkal eltöltött idő hossza. A párkapcsolatban élő anyák esetében a közösen végzett tevékenységek napi átlagban 20 perccel, az apáké 39 perccel csökkent, a gyermeküket egyedül nevelő anyák esetében, - a párkapcsolatban élőkhez viszonyítva - még erőteljesebb a társas környezetben végzett tevékenységek visszaszorulása. (2. sz. táblázat) A későbbiekben látni fogjuk, hogy ezen átlagszámok mögött igen komoly, nem csak egyéni, hanem társadalmi ismérvek mentén is leírható differenciák húzódnak meg.

2. táblázat. A közösen végezhető tevékenységek időalapja,
(foglalkoztatott szülők), (évi átlagos nap/perc)

Az együttléti formái	A közösen végezhető tevékenységek időalapjának alakulása, perc					
	Anya			Apa		
	1986/1987	2009/2010	Változás	1986/1987	2009/2010	Változás
	Párkapcsolatban élők					
Egyedül	341	373	+32	258	314	+56
Közösen másokkal	307	287	-20	321	282	-39
Összesen	648	660	+12	579	596	+17
	Gyermeküket egyedül nevelők					
Egyedül	353	401	+48	..	..	
Közösen másokkal	272	235	-37	..	..	
Összesen	625	636	+11	..	..	

Megjegyzés: az alacsony elemszám miatt a gyermeküket egyedül nevelő apák adatait nem jelenítjük meg.

5.2. A közös tevékenységekre fordított idő alakulása - vesztesek a gyermekek

Ebben a fejezetben három fontosabb társadalmi-demográfiai változó mentén mutatjuk be a párkapcsolatban élők, illetve a gyermeküket egyedül nevelők közös tevékenységekre fordított idejének alakulását (*részletesebb adatokról lsd: Harcsa 2014*). Ezek közül az első a családi nemi szerepekben, valamint szülői szerepekben bekövetkezett változásokra hívja fel a figyelmet. A második azt mutatja meg, hogy a családi életciklus különböző szakaszaiban (ezt a gyermek életkorával közelítettük) hogyan változik a szülők közös tevékenységekre fordított ideje. A harmadik pedig a szülők iskolai végzettsége szerinti differenciákra hívja fel a figyelmet.

5.2.1. Az anyák és az apák közös tevékenységgel és a gyermekekkel eltöltött ideje

Ha a párkapcsolatban élő anyákat és az apákat nézzük, akkor azt látjuk, hogy mind az anyák, mind pedig az apák társas tevékenységgel eltöltött ideje visszaesett a vizsgált időszakban. A visszaesés az anyák körében 1986 és 2009 között napi átlagban 20 perc volt, az apák körében 39 perc (*3. táblázat*). Ez azt jelenti, hogy a gyermekes családban élő szülők többet vannak egyedül a 2000-es évek végén, mint közel negyedszázaddal korábban. Az egyedüllét növekedése a párkapcsolatban élő apáknál a legjellemzőbb, majd ezt követik az egyszülős családban nevelő anyák, és a legkisebb növekedés a párkapcsolatban élő anyák esetében volt.

A gyermekekkel együtt töltött idő mindezen időszak alatt az anyák esetében kis mértékben csökkent, az apáknál nem változott.

Az időfelhasználási adatok arra engednek következtetni, hogy az utóbbi negyedszázadban előtérbe kerülnek az olyan közös tevékenységek, amikor csak az egyik szülő van a gyerekkel/gyerekekkel (*4. táblázat*). Emögött részben a valóságos, részben a vélt időhiány miatt előálló "racionalitás" húzódhat meg, nevezetesen a szülőknek külön-külön több ideje jut egyéb tevékenységre, ha csak egyikük foglalkozik a gyermekkel. Ennek nyilván ára van, hiszen fokozatosan elmaradnak az olyan tevékenységek, amelyben a család minden tagja részt vesz, de azok is, amikor a párok kizárólag kettesben vannak, továbbá azok is, amikor a tágabb család tagjai, vagy nem rokon személyek vesznek részt egy-egy tevékenységben. E jelenséget bizonyos fokig egyfajta felemás gyermek felé fordulásnak is tekinthetjük, hiszen előtérbe kerül ugyan a gyerek, de ezzel párhuzamosan csökken a szülők egyéb társas tevékenysége.

3. táblázat. Közös tevékenységekre fordított idő
(párkapcsolatban élő, foglalkoztatott szülők), (évi átlagos nap/ perc, %)

Közös tevékenységek	A család közös tevékenységekre fordított ideje					
	Anyák			Apák		
	1986/ 1987-ben	2009/ 2010-ben	Változás 1986/87= 100	1986/ 1987-ben	2009/ 2010-ben	Változás 1986/87= 100
Összesen	307	287	93	321	282	88
Ezen belül: Gyermekkel közösen*	165	159	96	137	136	99

Megjegyzés: Beleértve a gyermekgondozással és neveléssel töltött időt.

4. táblázat. Közös tevékenységekre fordított idő az együttlét formái
és családtípus szerint, (foglalkoztatott szülők), (évi átlagos nap/ perc)

Az együttlét formái (kivel együtt)	Párkapcsolatban élők			Egyszülős család		
	1986/87	2009/2010	Változás	1986/87	2009/2010	Változás
	Anya					
Párjával	87	78	-9	16	13	-3
Párjával és gyerekével	93	71	-22	16	6	-10
Gyerekével	72	88	+16	143	146	+3
Egyéb formációban	54	50	-4	96	70	-26
Összesen	307	287	-19	271	235	-36
	Apa					
Párjával	100	87	-13	..	..	..
Párjával és gyerekével	91	78	-13	..	..	..
Gyerekével	46	58	+12	..	..	..
Egyéb formációban	84	59	-25	..	..	..
Összesen	321	282	-39	..	..	..

Megjegyzés: az egyszülős családok esetében csak az anyákat vettük figyelembe, tekintve, hogy a gyermeküket egyedül nevelő apák száma viszonylag kicsi.

5.2.2. A szülők közös tevékenységgel és gyermekeikkel eltöltött ideje a gyermekek száma és a legkisebb gyermek kora szerint

A szülők és a gyermekek együtt töltött ideje nyilvánvalóan függ attól, hogy hány gyermek van a családban és hány évesek a gyermekek. A kisebb gyermekek nagyobb időráfordítást igényelnek, az egészen kicsik gondozási szükségletei nagyságrendileg nagyobbak, mint az óvodás korúaké vagy az iskoláskorúaké. Ugyanakkor 1986-ban azok a szülők, akiknek a legkisebb gyermeke 0-6 év közötti volt közel hasonló időt töltöttek a gyerekeikkel, mint akiknek a gyermekei 7-14 évesek voltak. 2009-re ugyanakkor óriási különbséget mutattak az adatok. Ahol a legfiatalabb gyermek 0-6 éves volt, ott drasztikusan megnőtt az időráfordítás, míg azokban a családokban, ahol a legfiatalabb gyermek 7-14 év közötti volt, a gyermekszám szerint képzett különböző csoportokban vagy alig növekedett az időráfordítás vagy még jelentősen csökkent is. (5-6. táblázat) A kisgyermeket (is) nevelő szülők tehát lényegesen több időt töltenek a gyermekeikkel, mint korábban, ott viszont ahol a legkisebb gyermek is már iskoláskorú, összességében a gyermekekkel töltött idő csökkenéséről beszélhetünk. Bár ezek nem élettörténeti adatok, de ha egy-egy korcsoport magatartását a családi életpályára vetítjük, akkor azt látjuk, hogy az iskolába lépés – a régebbi időkkel szemben - nagyon komolyan csökkenti a családi kohézióknak ebben a dimenzióban mért összekötő szálait.

Mire utalhatnak ezek a tendenciák? Magyarázó tényezőként felmerülhet, hogy a korábbiakhoz viszonyítva jelenleg az iskoláskorú gyerekek nagyobb mértékben vesznek részt a kötelező tanórákon kívül szervezett foglalkozásokon, külön órákon, stb., következésképpen kevesebb idő marad a családi együttlétre. Sőt, a szülők által érzékelt "időnyomás" is arra ösztönözhet, hogy az anyagi és egyéb feltételek megléte esetén, a gyermek minél több időt töltsön társadalmilag szervezett programokon.

E feltételezés megalapozottságát bizonyos mértékig megkérdőjelezi egy korábbi, 1995-ben végzett vizsgálat, amely a gyermekek életmódjával, mindennapjaival foglalkozott (Harcza, 1996) és arra világított rá, hogy már az 1990-es évek derekán is az általános iskolások mintegy háromötöde, a középiskolások kétötöde járt valamilyen különórásra. Lehetséges, hogy az arányok azóta némiképp növekedtek, ám nagyságrendjüket tekintve nem olyan mértékben, amely magyarázatot adhatna az iskoláskorú gyermekek és szüleik közös tevékenységekre fordított idejének ilyen jelentős visszaesésére.

Végül nem alaptalan az a feltételezés, hogy a gyermeket nevelők a mindennapi élet pszichés terheit egyre nehezebben viselik, ezért az életciklus előrehaladtával, mire gyermekeik iskolába kerülnek, a szülőség számos dimenziójában elfáradnak.

Nehéz megítélni, hogy mindez milyen hatással lehet a családi kohézióra, mert ha a szülők részéről terhes a korábbi gyakoriságú együttlét fenntartása, akkor a kevesebb idő kisebb feszültséget eredményezhet. Másrészt ha a gyermekek társadalmilag szervezett keretek közötti kiegészítő jellegű képzése, ismereteinek, készségeinek a bővítése fontos cél, akkor ez is pozitív fejlemény. Kérdés, hogy a konkrét esetekben mindez miként érinti a kohéziót, ezen belül is annak érzelmi szálát? Az itt kiemelt összefüggések is arra hívják fel a figyelmet, hogy a családi kohézió a mindennapok sűrű

szövevényébe beágyazódva jelenik meg, és az együttléttel töltött idő nagyságának jelentős csökkenése alapján többféle következtetést lehet levonni.

A családban nevelkedő gyermekek számával kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy a gyermekszám csak minimális hatást gyakorolt a gyermekekkel együtt töltött idő nagyságára. Ennek egyik lehetséges magyarázata az, hogy a második és többedik gyerek vállalása már egyfajta szelekciót hordoz magában, ami abban jelentkezik, hogy a többgyerekes anyáknak a családi teendőkkel kapcsolatos szervezőképessége átlagon felüli. Ezen kívül megjelenik a több gyermek "hatás" is, nevezetesen a nagyobb gyermekek egyre inkább képesek közös tevékenységekre, szülők részvétele nélkül.

5. táblázat. A gyermekekkel közös tevékenységekre fordított idő, a legkisebb gyermek kora, és a családban élő gyermekek száma szerint (Párkapcsolatban élő, foglalkoztatott szülők), (évi átlagos nap/ perc, %)

	A gyermekekkel közös tevékenységekre fordított idő							
	Egy gyermekesek és a gyermek életkora			Két gyermekesek és a legfiatalabb gyermek életkora			Három és több gyermekesek és a legfiatalabb gyermek életkora	
	0-6	7-14	15-24	0-6	7-14	15-24	0-6	7-14
1986/1987	161	154	99	160	162	131	167	180
2009/2010	219	168	73	214	142	79	177	124
2010/1987 (%)	136	109	74	134	88	60	106	69

6. táblázat. A közös tevékenységekre fordított idő a legkisebb gyermek kora, és a családban élő gyermek száma szerint (Párkapcsolatban élő, foglalkoztatott szülők), (évi átlagos nap/ perc, %)

Kivel együtt végezte az adott tevékenységet?	A közös tevékenységekre fordított idő							
	Egy gyermekesek, a gyermek életkora			Két gyermekesek, a kisebbik gyermek életkora			Legalább három gyermekesek, a legkisebb gyermek életkora	
	0-6	7-14	15-24	0-6	7-14	15-24	0-6	7-14
	<i>1986/87</i>							
Párjával	122	82	111	101	80	103	80	76
Párjával és gyerekével	92	98	69	87	103	90	86	106
Gyerekével	69	56	30	73	59	41	81	74
Egyéb formációban	76	72	64	77	70	60	82	70
Összesen	359	308	274	339	312	295	329	325

	2009/2010							
Párjával	77	82	114	69	74	95	75	55
Párjával és gyerekével	103	88	45	99	74	55	86	64
Gyerekével	116	80	28	115	68	24	91	62
Egyéb formációban	56	52	56	68	47	49	48	65
Összesen	351	302	243	351	263	223	300	246
	2010/1987 (%)							
Párjával	63	100	103	68	93	92	94	72
Párjával és gyerekével	112	90	65	114	72	61	100	60
Gyerekével	168	143	93	158	115	59	112	84
Egyéb formációban	74	72	88	87	67	82	59	93
Összesen	98	98	89	104	84	76	91	76

5.2.3. A szülők közös tevékenységgel és gyermekeikkel eltöltött ideje a szülő iskola végzettsége szerint

Iskolai végzettség szerint jelentős mértékben növekedett a különbség a legfeljebb 8 általános, illetve a felsőfokú végzettséggel rendelkező foglalkoztatottak között: az 1980-as évek közepén a párkapcsolatban élők körében a legalsó iskolai kategóriába tartozók időráfordítása 85%-át tette ki a felsőfokú végzettségűekének, 2010-re ez az érték 75%-ra csökkent. (7-9. táblázat) Ezzel párhuzamosan növekedett a közép- és a felsőfokú végzettségűek közötti eltérés is.

A különbségek alapvetően azért növekedtek, mert a közép és alacsony végzettségűek körében napi átlagban mintegy 50 perccel csökkent az időráfordítás, a felsőfokú végzettségűek esetében pedig csak 21 perccel. Azt lehet tehát mondani, hogy a foglalkoztatottak körében közös tevékenységekre fordított időalap csökkenésével párhuzamosan jelentősen megnövekedett a felsőfokú, illetve az ennél alacsonyabb végzettségűek közötti különbség. Úgy tűnik tehát, hogy az "időnyomásnak" a családok együttlétére gyakorolt kedvezőtlen hatása az alsó és a középső társadalmi rétegekben meglehetősen erőteljes volt.

Hasonló mértékű társadalmi differenciálódást lehet megfigyelni, ha a szülők és gyerekek közös tevékenységét vesszük alapul, ezen belül is, amikor csak az egyik szülő foglalkozik a gyerekekkel: ez utóbbi esetben az 1980-as évek derekán a párkapcsolatban élők körében az alacsony végzettségűek időráfordítása 78%-át tette ki a felsőfokú végzettségűekének, 2010-re ez az érték 65%-ra csökkent.

Ha abból indulunk ki, hogy a kohéziós folyamatok során valósul meg a társadalmi-kulturális értékekben és magatartásmintákban rögzülő családi tőke egy részének újratermelése, akkor a fentiekben kimutatott tendenciák viszonylag jól jelzik a családi tőke felhalmozódásában megragadható társadalmi differenciálódást.

7. táblázat. Közös tevékenységekre fordított idő a szülő iskolai végzettsége szerint, (Párkapcsolatban élő, foglalkoztatott szülő), (évi átlagos nap/ perc)

Iskolai végzettség	Anya			Apa			Együtt		
	1986/ 1987	2009/ 2010	Változás	1986/ 1987	2009/ 2010	Változás	1986/ 1987	2009/ 2010	Változás
8 általános	294	..	..	297	..	..	295	243	-52
Szaktanácsképző	313	255	-58	326	280	-46	323	272	-51
Érettségi	314	286	-28	337	264	-71	325	276	-49
Felsőfokú végzettség	340	321	-19	351	330	-21	347	326	-21

8. táblázat. A gyermekkel töltött idő, a szülők iskolai végzettsége szerint, (Párkapcsolatban élő, foglalkoztatott szülő), (évi átlagos nap/ perc)

Iskolai végzettség	Anya			Apa			Együtt		
	1986/ 1987	2009/ 2010	Változás	1986/ 1987	2009/ 2010	Változás	1986/ 1987	2009/ 2010	Változás
8 általános	158	..	..	123	..	..	140	116	-24
Szaktanácsképző	174	145	-29	137	136	-1	147	138	-9
Érettségi	165	161	-4	145	129	-16	155	146	-9
Felsőfokú végzettség	194	174	-20	161	161	0	174	167	-7

9. táblázat. Csak a gyermekkel töltött idő (a másik szülő nélkül), a szülők iskolai végzettsége szerint, (Párkapcsolatban élő, foglalkoztatott szülő), (évi átlagos nap, perc)

Iskolai végzettség	Anya			Apa			Együtt		
	1986/ 1987	2009/ 2010	Változás	1986/ 1987	2009/ 2010	Változás	1986/ 1987	2009/ 2010	Változás
8 általános	68	..	..	39	..	..	53	56	+3
Szaktanácsképző	77	84	+7	45	59	+14	53	66	+13
Érettségi	71	84	+15	56	48	-8	64	67	+3
Felsőfokú végzettség	93	103	+10	52	71	+19	68	86	+18

6. Az egyedül töltött idő

Az egyedül töltött idő változásának értelmezése számtalan kérdést felvet. Az egyedül töltött idő lehet egyfajta rekreáció, de lehet a társas kapcsolatokból való kivonulás megnyilvánulása is. Lehet szükségszerű például olyan munkáknál, amelyek ugyan közösen is végezhetőek lennének, de racionálisabb egyedül végezni. Lehet szükségszerű azért is, mert a családban élő felnőttek munkahelyi műszakbeosztása miatt a szülők egymással és a gyerekekkel is keveset találkoznak.

Az időmérleg vizsgálatok adatai azt mutatták, hogy az eltelt időszakban az anyáknál - napi átlagban - 32, az apáknál 56 perccel növekedett az egyedül töltött idő nagysága. (10. táblázat) Az eltérő ütemű változást is figyelembe véve, a párkapcsolatban élő anyák egyedül töltött ideje így is közel egy órával haladja meg az apák megfelelő idejét. E nagyarányú eltérés alapvetően abból adódik, hogy a háztartási munkát zömét végző anyák e feladatok nagyobb részét egyedül végzik.

Érték és helyzetfüggő, hogy a fenti tendenciákat miként értékeljük, és más-más szempontok merülnek fel, ha a munkával összefüggő, illetve ha a szabadidős tevékenységeket vesszük alapul. A gyerekekkel közösen végzett háztartási munkák visszaszorulásának meglehetősen komoly szocializációs hátrányai vannak, mert ha a családi kötődés rendszeréből kimarad a gyermekek munkára nevelése, akkor ez felnőttkorban a munka világába való beilleszkedési problémákhoz vezethet. A szabadidős tevékenységek esetében pedig az egyik nézőpontból az egyéni feltöltődés lehetőségeinek a javulását olvashatjuk ki az adatokból, a másik (szélső) nézőpont szerint a tendenciát a családon belüli magány terjedésének is tekinthetjük, párkapcsolatban élőknel a "társas magány", gyermeküket egyedül nevelők esetében pedig a "társtalan magány" terjedésének.

Ez utóbbi feltételezéshez kellő alapot nyújtanak az életciklus szerint részletezett adatok. Így például a párkapcsolatban élő két gyereket nevelő családokban, a kisebbik gyerek életkorától függően az egyedül töltött idő - napi átlagban - a következőképpen alakult, 2009/2010-ben: ha a fiatalabb gyermek 0-6 éves volt, akkor 288 perc, ha 7-14 éves, akkor 331 perc és ha 15-24 éves, akkor 391 perc. Látható tehát, hogy a 7 éves kor alatti, illetve a 14 éves kor feletti gyereket nevelők között napi átlagban közel két óra a különbség a szülők egyedül töltött ideje között, ami nagyon jelentős.

További fontos jellemző, hogy az egyedül töltött idő mindegyik társadalmi csoportban növekedett, és jelenleg ennek nagyságában nincs számottevő különbség a különböző végzettséggel rendelkezők között. Olyan általános trendről van tehát szó, amely többnyire független a családok társadalmi státuszától, ha azt az iskolai végzettséggel közelítjük.

10. táblázat. Az egyedül töltött idő, (foglalkoztatott szülő), (évi átlagos nap/perc, %)

Társadalmi-demográfiai ismérvek	Az egyedül töltött idő alakulása		
	1986/1987	2009/2010	2010/1986 (%)
<i>Párkapcsolatban élők</i>			
Anya	341	373	109
Apa	258	314	122
<i>Egy gyermekesek, a gyermek életkora</i>			
0- 6 éves	256	280	109
7-14 éves	293	336	115
15-24 éves	335	389	116
<i>Két gyermekesek, a kisebbik gyermek életkora</i>			
0- 6 éves	266	288	108
7-14 éves	297	331	111
5-24 éves	323	391	121
<i>Három és több gyermekesek, a legkisebb gyermek életkora</i>			
0- 6 éves	276	309	112
7-14 éves	289	355	123
<i>Gyermeküket egyedül nevelők</i>			
egy gyerek, 0-14 éves	308	375	122
egy gyerek, 15-24 éves	390	428	110
két és több gyerek, a legkisebb 0-14 éves	303	351	116
<i>A szülő iskolai végzettsége szerint* párkapcsolatban élők</i>			
8 általános iskolai végzettség	317	337	106
szakmunkásképző	274	336	123
érettségi	284	337	119
diploma	275	342	124

Megjegyzés: A párkapcsolatban élőknel az apa, gyermeküket egyedül nevelőknel az anya iskolai végzettsége.

7. Főbb eredmények - lehetséges alternatív magyarázatok

A tanulmány az időfelhasználási adatok alapján a családi kohézió egyik fontos területét, a családi együttlét jellemzőit kívánta megragadni. Az aktív együttlét formájában megjelenő kohézió komoly önértékkel bír, hiszen a szűkebb, illetve tágabb család tagjainak egymáshoz való kötődése szempontjából alapvető jelentősége van a közös

tevékenységek végzésének, mindemellett multifunkcionális jelenségnek és folyamatnak is tekinthető, amely nagyon sok szálon kötődik a családot fenntartó különböző funkciókhoz, különösen a gyermekek mentális stabilitásának megalapozásához.

1. *Az adatok cáfolták azt a közvélekedésben rögzült sztereotípiát, mely szerint a gyermeknevelés és gyermekgondozás alapvetően az anyák feladata.* Az anyák domináns szerepe ugyanis csak a közvetlen gyermekgondozási tevékenységeknél mutatható ki. Ezzel szemben az apák a gyermekekkel való szabadidős tevékenységeknél játszanak meghatározóbb szerepet. Mindez kellő alapot szolgáltat ahhoz, hogy a családon belüli nemi szerepeket célszerűbb árnyaltabban kezelni. Ez azt is jelenti, hogy a magyar családok körében ugyan domináns a tradicionális szerepmegosztás, de ez árnyaltabb formában jelenik meg, mint ahogy ezt az eddigi kutatások minősítették.

A nemek közötti viszonylag kismértékű különbség arra hívja fel a figyelmet, hogy *a foglalkoztatottak körében a gyermekgondozással és neveléssel kapcsolatos teendők ellátását tekintve a nemi szerepek egyre inkább kiegyensúlyozottak.* Sőt, ha a szellemi foglalkozásuk csoportját vesszük alapul, akkor azt tapasztaljuk, hogy körükben a “történelmi trend” megfordult, 2010-ben ugyanis a szellemi foglalkozású apák gyermekgondozással és neveléssel töltött ideje 14%-kal haladja meg az ugyanezen kategóriába tartozó anyák idejét. Az 1980-as évek derekán az anyák időráfordítása még 27%-kal haladta meg az apákét. (Harcza, 2014)

Érdemes azt is megemlíteni, hogy a fizikai foglalkozásuk csoportjában is viszonylag kicsik a nemek közötti különbségek, hiszen az anyák időráfordítása 2010-ben csupán 9%-kal haladta meg az apákét. Ha viszont a gyermeket nevelők egészét vesszük alapul, akkor kimutatható, hogy az anyák napi átlagos időráfordítása több mint kétszerese az apákénak. Ezek az adatok arra hívják fel a figyelmet, hogy *a gyermekgondozásban és nevelésben megfigyelhető nemek közötti különbségek alapvetően azzal magyarázhatók, hogy eltérő az anyák és az apák gazdasági aktivitás szerinti összetétele.*

2. *A gyermekekkel való közös tevékenységek hosszabb távú trendjei alapján úgy tűnik, mintha jelenleg csak az iskolás korig lenne felfokozott igény és energia a gyermekekkel való intenzívebb foglalkozásra, ezt követően pedig jelentősen mérséklődik a gyerekekkel való törődés.*

A jelenség kapcsán szóba jöhető magyarázatot feltehetően több irányban kell keresni. Jelen esetben csupán *az időnyomást emeljük ki*, amely alatt azt értjük, hogy viszonylag nagy a rés a fogyasztói társadalomnak a különböző szolgáltatásokban és javakban megnyilvánuló kínálata, és a különböző fogyasztói rétegek rendelkezésére álló (anyagi és időbeli) lehetőségei között. Mindez a javak megszerzését illetően versenyhelyzetet teremtett, és ennek hatására a családok időgazdálkodásában egyre több gondot jelent a családi együttlét megszervezése. Az anyagi és nem anyagi, fogyasztási lehetőségek szelektálása nem kevés energiát és figyelmet igényel, amelynek következtében a családi élet érhetően szétszórtabbá válhat.

Ilyen körülmények között a feltöltődésre is több idő szükséges, annak érdekében, hogy a mindennapi élet viszonylag zökkenőmentesen haladhasson. *Az időnyomásnak,*

mint a fogyasztói társadalom által generált társadalomlélektani tényezőnek, tehát komoly hatása lehet a mindennapok világára, amelynek következtében a mai szülőknek több igényük van az egyedül töltött órákra. A gyermeküket egyedül nevelők esetében a helyzet ennél súlyosabb, mert ilyen körülmények között körükben fokozottabb az elmagányosodás veszélye. Mindezt felerősíti a fokozódó individualizálódás folyamata is.

Itt kell megemlíteni, hogy a fokozódó időnyomás alatt élőkkel párhuzamosan *kiterjedtté vált azon rétegek jelenléte is, akiknél viszont a széteső mindennapok a jellemzőek. E rétegek a munkaerőpiacról kiszoruló köréből kerülnek ki, és a további kutatásoknak kell majd választ adni arra, hogy miként alakul a családi kohézió ezekben a rétegekben.*

Végül célszerűnek tartjuk visszatérni a tanulmány elején megfogalmazott kérdésekre.

3. Milyen értelmezési csapdák jelenhetnek meg, amikor a kutatók csupán a gyermekek gondozásával és nevelésével kapcsolatos időráfordítás alapján méri a társadalom családbarát jellegét, illetve ezzel összefüggésben a családi kohéziót?

A kutatás egyik fontos tanulsága az, hogy a család működését, illetve a családi kohézió alakulását vizsgálva, *következtetéseinket nem építhetjük csupán néhány kiragadott változó értékeinek az alakulására, így többek között pusztán a gyermekek gondozására és nevelésére fordított időre. Ez a nemzetközi gyakorlatban is megjelenő megközelítés a szülő-gyermek viszonyt csak az egyik aspektusát ragadja meg, hiszen a család működése, azon belül is a szülő-gyermek közötti interakciók messze nem korlátozódnak a gondozással és neveléssel kapcsolatos célzott tevékenységekre.*

A szülő-gyermek közötti tényleges viszonyokat csak a család mindennapi működésébe beágyazva, nevezetesen a napi tevékenységek teljes struktúrájának ismerete alapján lehet kellően bemutatni. Azt lehet tehát mondani, hogy *a szokásos fogalmak és az ehhez rendelt rendezőelvek önmagukban nem adnak elégséges keretet a komplexebb értelmezéshez.*

Az adatok azt mutatták, hogy az utóbbi negyedszázadban a szülők a gyermekek gondozására és nevelésére fordított többletidejük "ellentételezéseként" több mint a kétszerannyit "vontak ki" a teljes időalapjukból, ennek következtében a gyermekekkel egyéb tevékenységekre fordított idő kevesebb, mint a kétharmadára esett vissza. *Nem arról van szó tehát, hogy a mai szülők korábbi társaikhoz viszonyítva szabadidejük nagyobb részét áldoznák fel gyermekeik megfelelő felnevelése érdekében. Sőt, az egyedül töltött szabadidejük inkább növekedett.*

Ezen tények tükrében kell megmagyarázni, hogy mely területeken gyermekbarát, és mely területeken nem gyermekbarát a társadalom. (Ám ez a dilemma más társadalmak estében is fennáll.) A jólét (welfare) területén, bizonyos társadalmi rétegek esetében gyermekbarát, ezen belül is a gyermekek anyagi ellátásával kapcsolatos területeken. Más a helyzet a jóllét (well-being) dimenziójában, hiszen *ha - más kutatásokhoz hasonlóan - a gyermekekre fordított időt a családi tőke fontos részének tekintjük, akkor azt lehet mondani, hogy a jólét oltárán számottevő jólléti értékek kerültek feláldozásra. A folyamatot a fogyasztásra orientált társadalmi gyakorlat velejárájának tekinthetjük.*

4. Miként lehet értelmezni azt a társadalom és a szakemberek által is érzékelt társadalomlélektani jelenséget, mely szerint a mai szülők növekvő "kulturális és normatív" nyomást éreznek a gyermekekkel való fokozottabb törődésre, és ezzel párhuzamosan a családbarát klímát tekintve, miért vélik az 50-60 évvel korábbi időszakot kedvezőbbnek? (E kérdés bizonyos fokig független attól, hogy a célzott gyermekgondozásra (primary child care) fordított idő hosszabb távon növekedett.)

A kérdésnek a családi kohézió hosszú távú alakulása szempontjából van különös jelentősége, amelyre Liana C. Sayer, Suzanne M. Bianchi és John P. Robinson idézett műükben is felhívták a figyelmet. Elégséges magyarázat-e, hogy e mögött a vélt és/vagy valóságban is bizonytalanabbá váló mikro-mezo- és makro környezet⁵⁷ húzódik meg.

Úgy vélem, hogy statikus megközelítésben, tehát a mai viszonyok nézőpontjából alapvetően elégséges a magyarázat, de mint korábban említettük az értékek és a normák, miként a családi kohézió is, hosszabb távon csak dinamikus megközelítésben értelmezhetők. A korábbi időszakokban is működtek «kulturális és normatív» nyomások, csak mások, mint manapság. *A hosszabb távú strukturális kényszerek és lehetőségek érthetően változó motivációkat termelnek újra, és e motivációktól függ, hogy mely kulturális és normatív nyomások válnak dominánssá.*

Társadalomtörténeti kitekintésben tehát azt lehet mondani, hogy e nyomásokat vizsgálva alapvetően "másságokat" hasonlítunk össze, következésképpen erősek azok a korlátok, amelyek mellett ezeket egymás viszonylatában minősíteni lehet. Mind-egyik korszakban létrejön egyfajta egyensúly, amely mellett sajátos dominanciák érvényesülnek. Ebből az is következik, hogy *nehéz a korábbi struktúra kivetítéséből máig érvényes dominanciákat kiolvasni, és fordítva, a jelenből a múlt felé haladva hasonló zsákutcába jutunk.*

A fentiekből az is következik, hogy az idősorok értékelésekor a mégoly gondosan megkonstruált mérési módszerek mellett is értelmezési nehézségekbe ütközünk, hiszen éppen a strukturális feltételek megváltozása miatt a függő változó ugyanazon értékei koronként mást jelenthetnek. A függő változó valóságos tartalmának minősítéséhez ezért más, kiegészítő jellegű, külső információk szükségesek. Ilyen "kiegészítő jellegű" információ lehet a meghatározó strukturális folyamatok hatásának a figyelembe vétele, pontosabban annak a becslése, hogy azok miképpen értékelik át a függő változó (jelen esetben a szolidaritás/kohézió) tartalmát és formáit.

57 Mikro környezeti hatás alatt részben a családformák pluralizálódásából fakadó következményekre gondolunk, amelynek eredményeként megnövekedett az egy emberöltő alatt megélhető családformációk száma. Ezzel összefüggésben időben beszűkültek a perspektívák, nevezetesen nem lehet előre tudni, hogy az éppen aktuális családformáció meddig tart, hiszen - az 50-60 évvel korábbi időszakhoz viszonyítva - sokkal több az aktuális családformáció megváltozásához vezető lehetőség. De idesorolhatjuk a meglazult szomszédsági kapcsolatnak, mint védőhálónak a csökkenő szerepét is. *Mezo környezeti hatás* alatt részben az urbanizációval, részben a közbiztonság romlásával kapcsolatos vélt, vagy valós képzeteket, *makro környezeti hatás* alatt pedig - többek között - a bizonytalanabbá váló munka-erőpiaci klímát lehet említeni. Ezek a hatások egyaránt jellemzőek az európai, illetve az amerikai kontinens társadalmainak a zömére.

5. A fentiekkel összefüggésben, mit jelenthet együttesen az adatok “görbe tükrében” megjelenő kép (a felszínen növekvő időráfordítás a gyerekekre, a valóságban, mint láttuk kevesebb, mint korábban), valamint a társadalomnak az “elég jó szülői szereppel” kapcsolatos elvárásai, pontosabban ezen elvárás esetleges elérhetetlenségéből fakadó félelmei (erre utaltak az idézett amerikai kutatók)?

A bevezetőben is említettük, hogy a nemzetközi kutatások, azon belül is az amerikai kutatók figyelmébe elsősorban az ideális szülői szerepmegosztással kapcsolatos kérdésekre koncentrálnak. E témára meglehetősen “jó vevő” az amerikai társadalom, és ennek ismeretében nem véletlen, hogy e probléma kezelésére, igen komoly tudományos apparátussal a háttérben, kiterjedt szociálpszichológia szolgáltatásipar jött létre. E szolgáltatásipar részben a leendő szülők felkészítését, részben a gyermekneveléssel kapcsolatosan felmerülő növekvő pszichológiai és nevelési problémák kezelését hivatott szolgálni. Nem véletlen, hogy a szülőknek a megfelelési kényszer szülte szorongásának az oldására népszerű művek születnek, amelyek közül érdemes megemlíteni Bruno Bettelheimnek “Az elég jó szülő” című könyvét (*Bettelheim, 1994*). E társadalmi háttér is fontos annak megértéséhez, hogy a milyen környezetben merülhet fel a legélesebben a fenti, disszonánsnak is nevezhető tünet együttes.

A válasznál egyik kulcselem az adatok görbe tükre, amely azt a látszatot kelti, hogy a valóságot tükrözi. A társadalom viszont részben a korábbi generációktól kapott információk, részben a gyermeknevelés során szerzett traumák ismeretében, nem alaptalanul azt érzi, hogy a korábbi korokhoz képest bizonyos dolgok elveszőben vannak, vagy már el is veszték, következésképpen ezek az adatok, - amit a kohézió “fel/színének” tekinthetünk, - nem igazán nyugtatják meg őket, mert a “fonák” helyzet tudatában ezt disszonánsnak minősíthetik.

A mai szülők generációja azt érezheti, hogy ők már nem tudják azt megadni a gyermekeiknek, amit ők kaptak a szüleiktől, és itt most részben azokra a mindennapi életből kiszorult családi közös tevékenységekre gondolhatnak, amit a magyar időadatok tükröznek.⁵⁸ A társadalom tagjai érzik, hogy a családi élet sérülékenyebbé vált, amely mögött sok más egyéb tényező mellett a tényleges, vagy vélt időnyomás is komoly szerepet játszik.

Végezetül azzal zárjuk a tanulságokat, hogy a tanulmány alapjául szolgáló kutatás csak az első lépéseket tette meg a családi kohézió érdemi vizsgálatát célzó úton. A hazai életmód-időmérleg adatbázis nemzetközi viszonylatban is egyedülálló lehetőséget ad a további elmélyült kutatásokra.

58 Nagy a valószínűsége annak, hogy a nemzetközi adatok is hasonlóan tükröznének, ha széles körben olyan részletezettségű időfelhasználási adatok állnának a rendelkezésre, mint Magyarországon. Ez a helyzet nem véletlen, hiszen az első nemzetközi időmérleg vizsgálatot is - Szalai Sándor személyében - magyar kutató szervezte, akinek szellemi öröksége, legalábbis szűk körben tovább élt, a KSH egykori Társadalomstatisztikai főosztályán. Ennek következtében nemzetközi viszonylatban is páratlan értékű idősoros adatbázissal rendelkezünk.

Szakirodalom

- Angell, R. (1936): *The Family encounters the depression*. New York. Charles Scribner's Sons.
- Baer, J. (2002): Is Family Cohesion a Risk or Protective Factor During Adolescent Development? *Journal of Marriage and Family*. 64(3), 668-675.
- Bettelheim, B. (1994): *Az elég jó szülő*. Gondolat Kiadó.
- Coleman, J. S. (1988): Social Capital in the Creation of Human Capital, *The American Journal of Sociology*, Vol. 94. Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure, pp. S95-S120.
- Dupcsik Cs. & Tóth O. (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4), 307-328.
- Dupcsik Cs. (2012): A családdal és a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák, különös tekintettel a familizmusra. *Demográfia*. 55 (2-3), 123-135.
- Fallon, B. J. & Bowles, T. V. (1997): 'The effect of family structure and family functioning on adolescents' perceptions of intimate time spent with parents, siblings and peers', *Journal of Youth and Adolescence*. 26(1), 25-43.
- Guryan, J., Hurst, E. & Kearney, M. (2008): Parental Education and Parental Time with Children. *Journal of Economic Perspectives*. 22(3), 3. 23-46.
- Harcza, I.: Az ifjúság életkörülményei. Gyermek a családban - Családok közötti együttműködés. Társadalomstatistikai füzetek 17. KSH. 1996.
- Harcza I. (2014): *Családi kohézió - Szülők és gyerekek társas együttléte a mindennapok világában. A gyermekes családokban élők időfelhasználása*. KSH. Műhelytanulmányok 5.
- Harcza I. & Monostori J. (2012): Családi struktúrák az életciklusban. In: Kolosi, T. & Tóth I. Gy. (Szerk.) *Társadalmi Riport 2012*. pp. 65-90. TÁRKI
- Kapitány B. & Spéder, Zs.: Gyermekvállalás. In: Öri, P. & Spéder, Zs. (Szerk.) *Demográfiai portré 2012*. pp. 31-43. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
- Miller, L.A. & Tucker, C. (1993): *The intrahousehold communications study: a typology of family cohesion*. https://www.bls.gov/cex/research_papers/pdf/The-Intrahousehold-Communications-Study-A-Typology-of-Family-Cohesion.pdf
- Murinkó L. (2010): Mitől lesz valaki felnőtt? A családi szerepátmenetek és az önállóvá válás szerepe a felnőtté válás megítélésében. *Demográfia*, 53(1), 7-37.
- Olson, D. H., Sprenkle, D. H. & Russel, C.S.(1979): Circuplex Modell of Marital and Family Systems: I. Cohesion and Adaptability Dimensions, Family Types, and Clinical Applications. *Family process*. 18(1) 3-28. doi: 10.1111/j.1545-5300.1979.00003.x.
- Olson, D.H. & Gorall, D.M. (2003). Circumplex model of marital and family systems. In: F.Walsh (Ed.), *Normal Family Processes* (pp. 514-547). New York: Guilford

- Österbacka, E., Merz, J. & Zick, C. D. (2010): Human capital investments in children - A comparative analysis of the role of parents-child shared time in selected countries. *Electronic International Journal of Time Use Research*. 9(1). pp. 120-143.
- Pongrácz, T-né & S. Molnár, E. (2011): A nemi szerepmegosztásról, a családi élet és a munka összhangjáról alkotott vélemények változása 2000-2009 között. In: Pongrácz T-né (Szerk.): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. pp. 95-112.
- Pongrácz T-né & Murinkó L. (2009): Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. (pp.95-116) TÁRKI/ Szociális és Munkaügyi Minisztérium
- Sayer, L. C., Bianchi, S.M. & Robinson, J. P.(2004): Are Parents Investing Less in Children? Trends in Mothers' and Fathers' Time with Children. *American Journal of Sociology*. 110(1). 1-43.
- Schneider, N. (2009): Az európai családok sokfélesége. *Demográfia*. 52(4), 267-282.
- Spéder Zs. (2011): Ellentmondó elvárások között. Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In: Pongrácz T-né (Szerk.): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. pp. 129-148.
- Somlai P. - Tóth O. (2002): A házasság és család változásai az ezredforduló Magyarországon. *Educatio*. 11 (3). 339-348.
- Turtiainen, P., Karvonen, S. & Rahkonen, O. (2007): All in the Family? The Structure and Meaning of Family Life among Young People. *Journal of Youth Studies*. 10(4), 477-493.

IV. Családpolitika

Egyszülős családok és politikák Magyarországon és Európában⁵⁹

Monostori Judit
2019

1. Bevezetés

Társadalmi egyenlőtlenségek minden társadalomban léteznek, amelyeket részben a piac, részben pedig az állam újraelosztási mechanizmusai gerjesztenek. Annak ellenére van ez így, hogy ez utóbbiról, azaz az állam újraelosztási tevékenységéről gyakran hangoztatjuk, hogy célja a piac által generált egyenlőtlenségek csökkentése. Valójában számos empirikus bizonyíték áll rendelkezésre azzal kapcsolatban, hogy az állami újraelosztás is új egyenlőtlenségeket hozhat létre vagy már meglévő egyenlőtlenségeket erősíthet fel. Erre talán az egyik legszemléletesebb példa, hogy miközben az utóbbi évtizedben a párkapcsolaton alapuló, legalább három gyermeket nevelő családok szegénységi mutatói lényegesen javultak, addig a gyermeküket egyedül nevelő szülők mutatói érdemben nem változtak (*Központi Statisztikai Hivatal, 2019a*). Ezáltal a gyermekes családok szegénység szempontjából két legveszélyeztetettebb csoportja közötti társadalmi távolság az utóbbi évtizedben lényegesen megnövekedett. Ez alapvetően annak köszönhető, hogy a családtámogatási rendszer különböző elemeit az egyes családtípusok eltérő mértékben tudják igénybe venni. A párkapcsolaton alapuló családok, különösen a három vagy több gyermeket nevelők a 2010 utáni családpolitika preferált csoportjának tekinthetők, míg az egyszülős családokról ez nem mondható el.

A tanulmány áttekinti azokat a nehézségeket, amelyekkel az egyszülős családoknak meg kell küzdeniük, megvizsgálja, hogy reflektál erre a magyar társadalmpolitika; milyen jó gyakorlatokat találunk Európa különböző országaiban; melyek azok a területek, ahol a társadalmpolitika hatékonyabb beavatkozására lenne szükség, hogy a gyermeküket egyedül nevelő szülők családjainak életkörülményei érdemben javuljanak.

Az európai és a hazai szakpolitikák kritikai értékelésére ez a tanulmány nem vállalkozik, melynek több oka is van. Egyrészt számos szakterületen hiányoznak azok

59 Megjelent: Demográfia 2019. 62(1), 5-41. DOI: 10.21543/Dem.62.1.1

az adatok, amelyek a családi háttérrel (pl. van-e gyermeke, akivel egy háztartásban él, egyedül vagy párkapcsolatban neveli) is figyelembe véve vizsgálják a nők és a férfiak, illetve a nők különböző csoportjai közötti egyenlőtlenségeket. Másrészt eléggé felületesek, nehezen értelmezhetők azok a szakpolitikai leírások (pl. a Mutual Information System on Social Protection [MISSOC] adatbázisa), amelyek próbálják a munkaerőpiaci politikák, a családpolitika, a segélyezés stb. szempontjából számbavenni Európa országainak gyakorlatát. Figyelembe kell venni azt is, hogy az egyes intézkedések gyakorlati megvalósulásáról nagyon kevés információnk van. Tipikus példa a munkaerőpiaci szereplők (munkavállalók és munkadók) közötti viszony szabályozása, amelyben a törvény betűje és a mindennapi gyakorlat eltérhet egymástól. Ilyen lehet a bölcsődei vagy az óvodai nyitvatartás szabályozása is. Nevezetesen hiába írják elő a hosszabb nyitvatartást, ha például késő délután már nincs megfelelő számú szakember az intézményben, ha összevonják a csoportokat, vagy ha nap mint nap szűrős szemmel néznek azokra a szülőkre, akik későn viszik el a gyerekeiket. A jogi szabályozás és a gyakorlat szétválásának vizsgálata komoly feltétele annak, hogy egy-egy intézkedés tényleges hatását is felmérjük.

Tanulmányunkban az európai példák és jó gyakorlatok is így inkább csak illusztratív célokat szolgálnak. Az egyes szakpolitikai intézkedések hatása ugyanis függ az intézményi közegtől, attól a kultúrától, amelyben működésbe lép. Számos olyan példát sorolunk fel, amely bizonyítja, hogy nincsen olyan intézkedés, amely minden közegben hasonló hatékonysággal működne, sőt gyakran még az intézkedés hatásainak az iránya is eltérő lehet.

Tanulmányunk első fejezetében áttekintést adunk arról, hogy mennyire elterjedtek az egyszülős családok Európa különböző országaiban. Ezután megpróbáljuk felvázolni, hogy milyen általános vonások jellemzik az egyszülős családokra irányuló politikákat, illetve bemutatjuk azt az értelmezési keretet, amelyen keresztül ezeket a szakpolitikákat megfigyeljük. Majd néhány főbb területen megvizsgáljuk az egyszülős családokkal kapcsolatos hazai és európai politikákat.

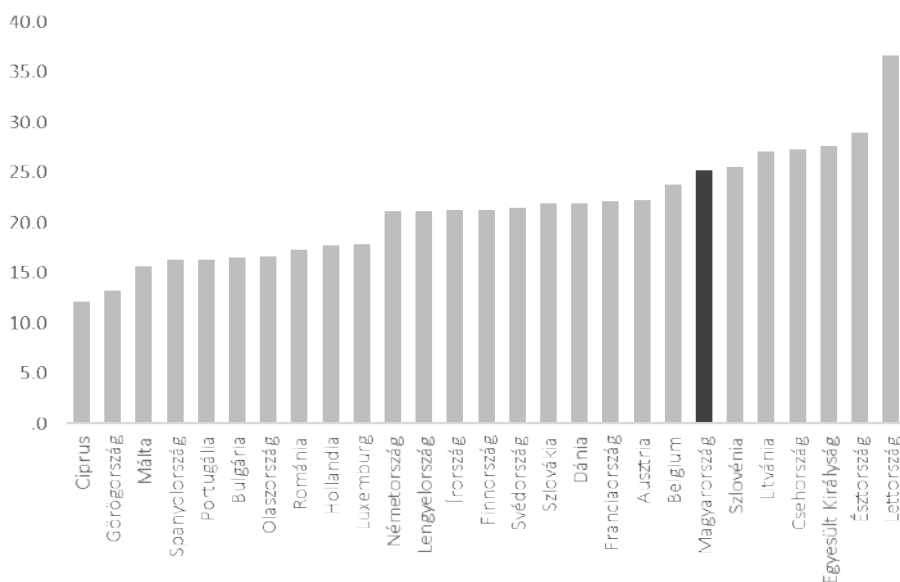
2. Egyszülős családok elterjedtsége

A legutóbbi, 2016-os mikrocenzus adatai szerint a 18 éves és fiatalabb gyermekeknek 18%-a egyszülős családban nevelkedik. Minél idősebb korosztályt vizsgálunk, annál magasabb a mutató értéke. Adataink szerint a 17–18 éveseknek már 26%-a él kizárólag az egyik szülőjével. Ennél azonban lényegesen magasabb azoknak az aránya, akik eddigi életük alatt már megtapasztalták szüleik kapcsolatának felbomlását, az egyik szülő elvesztését, tehát az egyszülős családban élést. Erre utal, hogy a 0–18 évesek 31%-a nem intakt családban él, azaz ahol az ott élő gyermekek legalább egyike nem mindkét vér szerinti szülőjével nevelkedik.⁶⁰

60 A számításokat a 2016-os mikrocenzus adatai alapján végeztem. Nem intakt családnak az egyszülős családok és a mozaik családok összességét tekintettem.

Az egyszülős családok aránya Európa más országaiban is számottevő, noha európai szinten viszonylag nagy különbségeket találunk a tekintetben, hogy a gyermeket nevelő családoknak mekkora hányada egyszülős. A 2011-ben végrehajtott európai népszámlálások adatai szerint ezeknek a családoknak az aránya a dél-európai országokban a legalacsonyabb, 10–15% között mozog. A legmagasabb arányokat viszont elsősorban közép-kelet-európai, illetve a kelet-európai országok körében találjuk, így például Magyarországon, Csehországban, Szlovéniában és a Balti országokban. A nyugat-európai térségben, főként az Egyesült Királyságban nagyon magas a gyermeküket egyedül nevelők aránya (1. ábra).

1. ábra. Egyszülős családok aránya a gyermeket nevelő családok körében, 2011 (%)

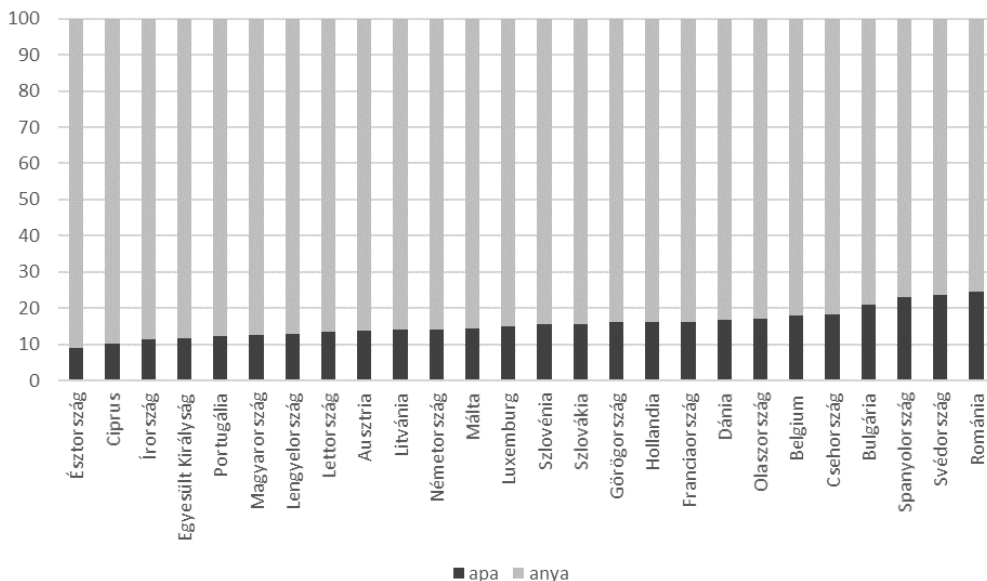
Forrás: Eurostat cenzus adatok.

Megjegyzés: Az adatok azokra a családokra vonatkoznak, ahol a háztartásban csak egy család él. A gyermekes családok körében azok kerültek számbavételre, ahol 25 évnél fiatalabb gyermeket neveltek a szülő(k).

Az egyszülős családok döntő többségében az anya neveli a gyermekeket. Magyarország azon országok körébe tartozik, ahol ez a „női túlsúly” különösen nagy. 2011-ben mindössze a családok 13%-a volt olyan, ahol az anya hiányzott a családból, míg a családok 87%-ában a háztartástól külön élő szülő az apa volt (2. ábra). E vonatkozásban nagyon nehéz valamilyen logikus csoportosítást találni az európai országok körében, mert más-más okok állhatnak amögött, hogy néhány országban miért magasabb az apás családok aránya. Svédországban például azt feltételezhetjük, hogy az apai jogok sokkal magasabb szinten vannak, mint másutt, ezért európai összehasonlításban

a gyerekek gyakrabban kerülnek elhelyezésre az apáknál. Romániában vagy Bulgáriában viszont egészen más a helyzet. Ezekben az országokban feltételezhetjük, hogy sok anya dolgozik/él külföldön és ezért magas a mutató értéke (lsd. ezekről: Blaskó, 2016).

2. ábra. Egyszülős családok aránya a szülő neme szerint, 2011 (%)

Forrás: Eurostat cenzus adatok.

Megjegyzés: Az adatok azokra a családokra vonatkoznak, ahol a háztartásban csak egy család él. A gyermekes családok körében azok kerültek számbavételre, ahol 25 évnél fiatalabb gyermeket neveltek a szülő(k).

Itt utalnánk egy nagyon fontos mérési problémára, amely a jövőben a magyar kutatásokban is egyre jelentősebbé fog válni. Ez pedig a **váltott gondoskodás** kérdése, amikor a gyermek az ideje felét egyik, míg másik felét a másik szülőnél tölti. Jelenleg ezt az élethelyzetet a statisztikák nem kezelik, noha néhány országban (pl. a skandináv országokban) ez igen elterjedt gyakorlat. Magyarországon nincsenek arra vonatkozóan adataink, hogy a **váltott gondoskodás** mennyire elterjedt, hiszen ez a gyakorlat nem feltétlenül kötődik egy jogi aktushoz, így az adminisztratív adatok ebben nem adnak eligazítást. A váltott gondoskodást jól mérő lakossági adatfelvételek pedig hiányoznak.

3. Egyszülős családok az európai társadalmpolitikákban: általános vonások

Ha áttekintjük az európai országok egyes szakpolitikáit, kiemelten a családpolitikai, munkaerőpiaci és segélyezési alrendszereket, akkor általánosságban azt állapíthatjuk meg, hogy nincsen olyan európai ország, ahol az egyszülős családok erőteljesen kiemelt célcsoportként jelennek meg, szemben például a három vagy több gyermeket nevelő, párkapcsolaton alapuló családokkal, akikre számos vonatkozásban külön szabályozás van érvényben. Ők jellemzően a családpolitika kedvezményezettjei, rájuk több országban is vonatkoznak munkaerőpiaci támogatások, számtalan ellátáshoz, szolgáltatáshoz térítésmentesen jutnak hozzá, és igen jelentős adókedvezményeket vehetnek igénybe. Pedig a párkapcsolaton alapuló, legalább három gyermekes családok a legtöbb európai országban kevesebben vannak, mint a gyermeküket egyedül nevelő szülők (*Eurostat, 2019a*), és az anyagi nehézségek tekintetében sincsenek rosszabb helyzetben (*Eurostat, 2019b*).

Az egyszülős családok diszpreferálásának lehetséges okai

A családpolitikai diszpreferálásnak egyik oka lehet, hogy népesedéspolitikai szempontból a három vagy több gyermeket nevelők fontosabbak lehetnek egy adott kormányzat számára, hiszen ezekben a családokban több gyermek nevelkedik, ezek a családok a későbbiekben több potenciális keresőt bocsátanak a munkaerőpiacra, mint például az egyszülős családok, ahol a gyermekszám jellemzően az átlagos alatti.

A másik ok lehet, hogy az egyszülős családok támogatása visszaélésekre adhat alapot. Ha az egyszülős családok bármely társadalmpolitika kiemelt célcsoportja, akkor lehetnek olyanok, akik „csak papíron válnak vagy költöznek szét”, hogy a kedvezményeket megkaphassák. A kormányzat ezeket a visszaéléseket csak nagy adminisztratív költségek mentén tudná visszaszorítani, ami komoly ellenérv az egyszülős családok támogatása mellett.

A harmadik lehetséges érv ideológiai természetű, miszerint az egyszülős családok támogatása azt a képzetet sugallná, hogy az adott kormányzat e családforma mellett áll, ez pedig például a konzervatív kormányzatú országokban nem illeszthető össze egy tradicionális családmodell ideálját hirdető iránnyal. Különösen élesen jelenhet meg ez a kritika azoknak a családoknak a támogatásában, amelyekben az anyák egyedül vállalják a gyermekeiket. Egy ezzel kapcsolatos politikai vita zajlott például az Egyesült Államokban az 1990-es évek legelején, ahol a konzervatív amerikai politikusok úgy érveltek, hogy az addig érvényben lévő segélyezési rendszer alapvetően a szegény,

nem házas, de gyermeket nevelő szülőket támogatja. A segély folyósítása hozzájárult ahhoz, hogy folyamatosan csökken a házasságkötések száma, miközben növekedtek a válási mutatók, és emelkedett a házasságon kívül született gyermekek aránya. Ráadásul a rendszer további gyermekvállalásra ösztönzi a nem házas nőket, hiszen egy újabb gyermek érkezésével a segély összege automatikusan megemelkedik. Politikai harcuk eredményeként 22 államban – elsőként New Jersey-ben – egy új programot (Transitional Aid for Needy Families [TANF]) vezettek be, aminek az egyik kulcseleme az volt, hogy ha az anya segélyt kap, akkor egy újabb gyermek születésével a segély összege automatikusan nem emelkedik meg.

Nem tudjuk, hogy Európa különböző országaiban ezek az érvek és tapasztalatok mennyire vannak jelen, mennyire legitimálják, hogy az egyszülős családok korántsem tekinthetők a társadalmpolitikai intézkedések kedvezményezettjeinek. Az viszont bizonyos, hogy bármelyik érvelés logikáját is vesszük, mindenképpen találhatunk benne könnyen megcáfolható elemeket.

Vegyük azt az érvet, hogy az egyszülős családokban kevesebb gyermek születik, így ezek a családok nem kapcsolhatók az olyan népesedéspolitikai célokhoz, mint például a születések számának növelése. Az valóban igaz, hogy az egyszülős családokban alacsonyabb az átlagos gyermekszám, ugyanakkor látni kell azt is, hogy ennek alapvetően az az oka, hogy az esetek egy részében termékenységi szempontból megtört életpályákról beszélünk. Vagyis nem feltétlenül arról van szó, hogy ezek a szülők kevesebb gyermeket szerettek volna, hanem arról, hogy a párkapcsolat felbomlása megakadályozta őket a vágyaik megvalósításában. Ha viszont újabb párkapcsolatot tudnak kialakítani, akkor ott újabb gyermekek is szülehetnek, ami illeszkedhet olyan népesedéspolitikai célokhoz, mint például a születések számának növelése.

A visszaélések lehetőségére utaló érvek sem indokolják, hogy egy ilyen nagyszámú, és társadalmi helyzetét tekintve kedvezőtlen helyzetben levő csoport diszpreferálva legyen, hiszen ezen az alapon megszüntethető lenne a segélyezés, az adókedvezmények rendszere és minden más olyan újraelosztási mechanizmus, ahol visszaélésekre van lehetőség. A visszaélések megjelenéséből nem az következik, hogy nem kell támogatni egy társadalmi csoportot, hanem vissza kell szorítani a visszaélések lehetőségét, hogy szigorúbb ellenőrzési metodusokat kell bevezetni. Továbbá számtalan olyan eszköze lehet a családpolitikának, amelyeknél a visszaélés lehetősége nem merül fel, mint például a tartásdíj fizetésének állami kontrolja. Nyilvánvalóan nem növelné a párkapcsolatok felbomlásának arányát egy olyan állami intézmény vagy eszköz felállítása, amely segítené a gyermeküket egyedül nevelő szülőket abban, hogy a gyermek után járó tartásdíjhoz hozzájussanak.

A harmadik, ideológiai érv ellen olyan fontos alapértékeket lehetne szembe állítani, mint a választás szabadsága, a magánélet védelme, a minden gyermeket megillető alapjogok stb. Másrészt semmi nem garantálja, hogy a kétszülős családok biztosabb háttérrel tudnak nyújtani egy gyermek számára, illetve a gyermek érzelmi szükségletei kevésbé lennének kielégítve egy egyszülős családban. Számos európai kutatás jutott arra az eredményre, hogy az egyszülős családban nevelkedő gyermekek jóllétére, iskolai előmenetelére, érzelmi fejlődésére nem az a tény hatott negatívan, hogy egyszülős

családban nőttek fel, hanem, hogy rosszabb anyagi körülmények között nevelkedtek, az anyagi deprivációnak számos formáját élték meg. Ez részben abból következik, hogy egy szelekciós hatás is érvényesül, nevezetesen, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek, a szegényebbek köréből nagyobb valószínűséggel kerülnek ki az egyszülős családok (*Fransson et al., 2018; Harkness & Salgado, 2018; Treanor, 2018*). Empirikus kutatások azt sem tudják egyértelműen kimutatni, hogy a gyermeküket egyedül nevelő szülők támogatása arra ösztönözné az anyákat, hogy ne kössenek házasságot, hogy a nekik járó támogatások miatt több gyermeket vállaljanak házasságon kívül (ld. a fentebb bemutatott TANF-vita az USA-ban: *Bitler et al., 2004; Grogger & Bronars, 2001; Jagannathan & Camasso, 2003*). Végül pedig azt is hangsúlyozni kell, hogy az egyszülős családoknak egy meghatározó része özvegyülés útján jön létre, amely egy olyan élethelyzet, amikor az életben maradt szülő már egészen biztosan nem számíthat a másik segítségére. Ezekben az esetekben különösen indokolt a gyermeküket egyedül nevelők társadalmi szintű támogatása.

Az egyszülős családokat érintő társadalompolitikák lehetőséges modelljei

Mivel az egyszülős családokra vonatkozó társadalompolitikák nem kiemelt területei az európai családpolitikai, munkaerőpiac politikai és segélyezési rendszereknek, ezért nagyon nehéz az országok tipizálása abból a szempontból, ahogyan kezelik ennek a családtípusnak a speciális problémáit. Néhány évtizeddel korábban Kamerman és Kahn megpróbált egy tipizációt felállítani, amelyben a témára vonatkozóan négy európai modellt különböztetett meg (*Kamerman & Kahn, 1988*):

Az első modell az egyszülős családok problémáit kiterjedt szegénység politikán belül kezeli, amelyben egy meghatározott bevételi szint alatt mindenkit támogatásban részesítenek: a gyermeket nevelőt éppúgy, mint a gyermektelent, a fiatalt és az időset, az egyszülős családokat és a kétszülősöket egyaránt, akkor, ha anyagi helyzetük alapján rászorulónak nyilvánítják. Ide sorolják a szerzők például az angol modellt.

A második modellnek azt tekintik, amikor egy adott országban felismerik az egyszülős családok speciális nehézségeit, és egy olyan támogatási rendszert dolgoznak ki, amelyben kifejezetten az egyszülős családok a kedvezményezettek, mely igaz például Norvégiára, ahol erősen támogatják, hogy a kisgyermeküket egyedül nevelő szülők hosszabb ideig otthon maradjanak a gyermekkel, és ez alatt az időszak alatt anyagi támogatásban részesüljenek.

A harmadik modellbe azokat a típusokat sorolják, ahol kiemelt figyelmet fordítanak a kisgyermekes családok támogatására. Ezen belül kisebb-nagyobb további támogatást kaphatnak az egyszülős családok, de a hangsúly feltétlenül azon van, hogy a kisgyermekes anyák eldönthessék, hogy gyermekük három éves koráig otthon maradnak-e vagy sem, és amennyiben a válaszuk nem, akkor is megfelelő támogatásban részesülhessenek. Ebbe a csoportba sorolják a francia családpolitikát.

A negyedik modell azoknak az országoknak a családpolitikáját testesíti meg, amelyek a munka és a családi teendők összehangolásának támogatására teszik a hangsúlyt. Így például arra, hogy az anyák minél nagyobb arányban, és a gyermek megszületése után viszonylag hamar belépjenek/visszalépjenek a munka világába. Ennek közép-pontjában a munkaerőpiaci politikák dominanciája áll. Alapelv, hogy a családok fő megélhetési forrását a munkaerőpiaci jövedelemnek kell képezni, és minden állami támogatás csak kiegészítő jellegű legyen, átmeneti időre szóljon vagy olyan társadalmi csoportok segítését célozza, akik valamilyen speciális okból nem tudnak integrálódni a munkaerőpiacra. Ez a modell egy kiterjedt, területileg és társadalmi rétegek szerint is széles körben hozzáférhető gyermekellátórendszer működését is feltételezi, hiszen a szülők – különösen az egyedülálló szülők – csak akkor tudnak a munkaerőpiac aktív tagjai lenni, ha a gyermekek napközbeni ellátása rugalmasan biztosított. Ezt a modellt az akkori tipizációban a svéd politika testesítette meg.

Az utóbbi évtizedek európai politikáiban a legnagyobb hangsúlyt a munkaerőpiaci integrációt segítő támogatások kapták. E mögött alapvetően az a megfontolás áll, hogy a szegénységi kockázatot alapvetően az csökkenti, ha valaki dolgozik. Gyermekes családok esetében ez nem lehet független attól, hogyan alakul a gyermekek nappali ellátását biztosító intézmények hozzáférhetősége. Hol, hogyan, milyen anyagi terhek mellett tudják elhelyezni a szülők a gyermekeiket napközben? Különösen nagy jelentősége van ennek az egyszülős családok esetében, ahol a háztartáson kívül élő szülő az esetek többségében kevésbé vesz részt a gyermekek napközbeni ellátásában. Továbbá az sem egyértelmű, hogy a munkaerőpiaci részvétel hasonló módon csökkenti a szegénység kockázatát különböző társadalmi csoportokban. A munka világába integrálódottak is lehetnek szegények, az függ a munkaerőpiaci pozíciójuktól, és függ attól is, hogy a munkaerőpiaci bevételeket milyen módon használják fel a családban, és hogy a foglalkoztatott személynek hány inaktív családtagot kell eltartania.

4. Egyszülős családokra irányuló társadalompolitikák értelmezési kerete

Az alábbiakban bemutatjuk azt az értelmezési keretet, amelyen belül az egyszülős családpolitikákat taglaljuk. Ahogyan korábban is említettük, ezek vizsgálatánál több vonatkozásban is ki kell tágítanunk a nézőpontunkat. Nem csak azokat a területeket kell áttekintenünk, ahol közvetlen állami támogatás jelenhet meg, hanem mindazokat is, ahol az állam bármilyen formában csökkentheti az egyenlőtlenségeket, különösen a férfiak és a nők között. Ez azért jelentős, mert az egyszülős családok döntő többségében az anyák a háztartásfők, így egy olyan országban, ahol jelentős a nők és a férfiak közötti egyenlőtlenség, ott szükségszerűen hátrányos helyzetbe kerülnek az egyszülős családok is.

Elsőként arra mutatunk rá, hogy az apai szerepek hogyan alakulnak az egyszülős családok életében. A különélő szülőtől kapott támogatás intenzitása ugyan alapvetően

az individuális jellemzőkön múlik, de jelentős a társadalmi meghatározottsága is. Utóbbi adja az alapját annak, hogy megvizsgáljuk, mit tesz az állam az apai szerepek megerősítésében, az apák jogainak és kötelezettségeinek erőteljesebb hangsúlyozásában.

A másik nagy terület a munkaerőpiac: miként alakulnak egy országban a férfiak és a nők közötti esélykülönbségek a munkaerőpiacon, mekkorák a kereseti differenciák. Hogyan integrálódnak a kisgyermekes anyák a munkaerőpiacra? Milyen keresetki-
esést jelent számukra a gyermekvállalás a munkaerőpiaci életútban? Milyen védelmet kapnak a (kis)gyermeket nevelő szülők a munka világában? Mennyire rugalmas a munkavégzés ideje az egyes országokban?

A harmadik terület, ahol az államnak közvetlen és közvetett beavatkozási lehetősége is van, az a pénzbeli és természetbeni transferek területe. Ezt gyakran közvetlenül kapcsolják a szegénypolitikához, noha ennek számos eleme kifejezetten nem a szegények támogatására irányul. Ilyen például az adórendszeren keresztüli redistribúció, de ide tartoznak azok a transferek is, amelyek a gyermeket nevelő családokhoz alanyi jogon áramolnak (pl. a családi pótlék).

A gyermekes családoknak, de különösen az egyszülős családoknak nagy segítséget nyújthat, ha a gyermekek nappali ellátását biztosító állami intézmények területileg lefedik a gyermekes családok igényeit, ha ezeknek az intézményeknek a szolgáltatásai megfelelő színvonalúak, anyagilag hozzáférhetőek. Munkaerőpiaci szempontból különösen fontos, hogy az intézmények nyitvatartási ideje kellően rugalmas legyen. A gyermekek nappali ellátását biztosító intézmények rossz működése gyakorlatilag kizárhatja a kisgyermekét egyedül nevelő szülőket a munkaerőpiacról, ezért az ezzel kapcsolatos állami politikák kulcsszerepet töltenek be a családok életlehetőségeinek szempontjából.

Végül szeretnénk utalni annak a jelentőségére is, hogy az állam milyen támogatásokat ad, milyen pályázati lehetőségeket nyújt azoknak a civil szervezeteknek, amelyek az egyszülős családok érdekképviselését látják el, és a legkülönbözőbb programokkal, továbbképzéssel stb. próbálnak segíteni ezeknek a családoknak a helyzetén.

3. ábra. Az egyszerűs családok életkörülményeit meghatározó tényezők és a társadalompolitikai beavatkozás lehetőségei

Apai szerepek	Munkaerőpiaci tényezők	Pénzbeli és természetbeni állami támogatások	A gyermekek nappali ellátását biztosító intézmények	Az egyszerűs családokkal foglalkozó civil szervezetek támogatása
Az apai jogok és kötelezettségek erőssége	A nemek közötti egyenlőség alakulása a munkaerőpiacon	Pénzbeli támogatások a (kis)gyermeket nevelőknek	Kedvezmények, térítésmentesség az intézmények szolgálatásainak	
A gyermeket nevelő apák pozitív diszkriminációja a munkaerőpiacon	A gyermeket nevelők támogatása/védelme a munkaerőpiacon	Pénzbeli és természetbeni támogatások az alacsony jövedelmű családoknak	Rugalmas nyitvatartás	
Tartásdíj fizetési problémák állami szintű kezelése	A rugalmas munkavégzés elterjedtsége	Adórendszeren keresztüli támogatások	Férőhely hiány esetén pozitív diszkrimináció a bekerüléskor	
	A gyermekeiket egyedül nevelő szülők közvetlen támogatása a munkaerőpiacon	Családi kedvezmények a szabaddíós intézmények látogatásakor		
	A gyermeküket egyedül nevelő szülők munkakeresésének támogatása			

4.1. Apai szerepek

Kutatások bizonyítják, hogy azokban az országokban, ahol a párkapcsolatban élő szülők közötti egyenlőbb munkamegosztására nagyobb ösztönzők hatnak, ott a válás utáni apai szerep is erősebb maradhat (*Isd. pl. Kalmijn, 2015*). Ez mind anyagilag, mind pedig érzelmileg fontos támogatást jelenthet az egyszülős családoknak. A skandináv országokban hosszú hagyományai vannak annak, hogy az apák gyermeknevelésben betöltött szerepét jogszabályokkal is próbálják erősíteni (*Bergman & Hobson, 2002; Dommermuth & Kitterød, 2009; Oláh et al., 2002*). Ezt szolgálja, például az ún. apa kvóta, ami azt az időszakot jelenti, amit kizárólag az apák használhatnak fel kisgyermekük gondozására. Svédországban az apa kvótát 1995-ben vezették be, majd 2002-ben és 2016-ban megnövelték az igénybe vehető időszakok hosszát. (Hasonló rendszer működik még például Norvégiában és Izlandon is.) Ráadásul a skandináv modell a munka és a gyermekgondozási feladatok egyenlőbb megosztását akkor is ösztönzi, amikor a szülők nem élnek együtt. Ha nem is ilyen kiterjedt értelmezésben, de apa kvóta Európa már országaiban is működik, például Németországban vagy Portugáliában.

Az apa kvóta bevezetése egyértelműen egy társadalompolitika eszköz. Ugyanakkor itt is utalni kell arra, hogy az apa kvóta hatékony működésének, a kitűzött célok elérésének komoly korlátja lehet például, hogy ha egy országban nagy a nők és a férfiak keresete közötti különbség. Ha ugyanis az apák lényegesen többet keresnek, mint az anyák, akkor az apa kvótát akkor sem fogják igénybevenni a férfiak, ha az egyébként elveszik, hiszen a keresetkiesés jelentős. Fontos szerepe van továbbá az attitűdöknek is, amelyek több szinten kedvezőtlenül befolyásolhatják, hogy az apák éljenek az apa kvóta lehetőségével. A munkaadók, a kollégák, a családi és baráti közeg pozitív hozzáállása mind fontos szempont lehet. A munkaadók részéről ez munkaszervezési kérdés is, hiszen az apa ilyenkor néhány hétig kiesik a munkából. Érdekes eredményt hozott például egy finn kutatás, amely kimutatta, hogy Finnországban az attitűdök erősebben gátolták, hogy az apa otthon maradjon a gyerekekkel, mint a család anyagi helyzete. Svédországban az apa kvóta igénybevételét egyértelműen a család anyagi helyzete befolyásolta, és az attitűdöknek nem volt szerepe, hiszen ott az apák erőteljes bekapcsolódása a gyermekvállalásba általánosan elfogadott (*Salmi & Lammi-Taskula, 2014*).

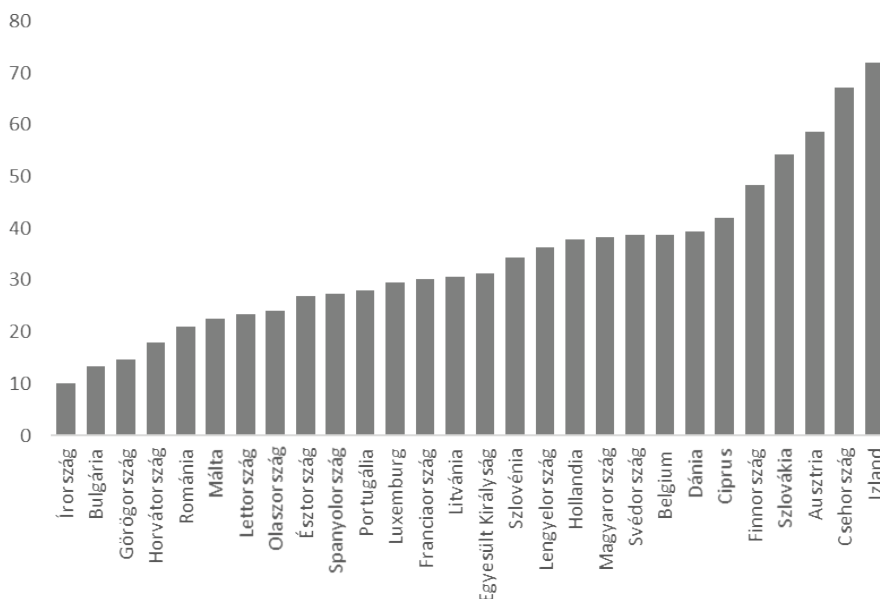
Magyarországon nincs apa kvóta, de van apai szabadság, amit az apa a gyermek születése utáni első két hónapban vehet igénybe, és melynek hossza öt munkanap (az uniós ajánlás fele). Erre az időtartamra a munkaadó távolléti díjat fizet. A Magyar Államkincstár adatai szerint ezt az apáknak csak nagyon kis része (2014-ben körülbelül negyede) veszi igénybe (*KSH, 2019b*). Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy a távolléti díjat a munkaadónak kell megelőlegeznie, így ők ellenérdekeltek az apai szabadság kiadásában. Ez nyilvánvalóan nem segíti az apák családon belüli munkavállalásának növekedését, és ahogyan említettük, válás esetén ez mind fontos előzményét jelenti a különélő szülő és a gyermek kapcsolatának.

A különélő szülőtől kapott támogatás, a tartásdíj fizetés problémái

A háztartáson kívül élő szülő rendszeres anyagi támogatása meghatározó lehet az egyszülős családok jövedelmi helyzetében. Az Európai Unió életkörülményeket és jövedelmi helyzetet vizsgáló adatfelvételének (Statistics on Income and Living Conditions [SILC]) 2012-re vonatkozó adatai azt mutatták, hogy meglehetősen nagy a szórás a tekintetben, hogy a gyermeket egyedül nevelő családok mekkora aránya kap anyagi segítséget a különélő szülőtől (4. ábra). Ez nem jelenti azt, hogy a tartásdíj más csatornákon keresztül ne jutna el az egyszülős családokhoz, hiszen az állam több országban is komoly garanciát jelent arra, hogy az elmaradt tartásdíjat állami forrásokból előlegezze meg. Svédországban ez tényleges garanciát jelent, ezért ott, ha a különélő szülő nem fizet gyermektartást, akkor az állam átvállalja a kifizetést. Másutt viszont az egyszülős családoknak csak töredéke kapja meg a tartásdíjat. Ezek között is találunk olyan országokat, ahol a tartásdíj elmaradása esetén az állam jogszabály szerint megelőlegezi azt, de számos okból kifolyólag ezek a rendszerek hézagosan működhetnek.

A tartásdíjban részesülő egyszülős családok arányát az is befolyásolhatja, hogy az egyes országokban eltérő azoknak az aránya, ahol a gyermek születése óta egy szülő él, illetve ahol az egyik szülő halála miatt lett egyszülős a család. Írországban és az Egyesült Királyságban például nagyon magas azoknak az aránya, akik a gyermek születésétől fogva egyedül nevelik a gyermeküket, egy részüknél az apa nem elérhető, vagy maguk az anyák sem kívánják vele tartani a kapcsolatot. A dél-európai országokban pedig azoknak az egyszülős családoknak az aránya magas, ahol özvegyülés okozta a párkapcsolat végét. Ezekben az esetekben nyilvánvalóan eleve kizárt a háztartáson kívül élő szülő támogatása.

4. ábra. Gyermektartási díjban részesülő családok aránya az egyszülős családok körében, 2012 (%)

Forrás: EU-SILC 2012-re vonatkozó adatai. Saját számítás.

Megjegyzések: 1.) Az adatok azoknak a 18 éves vagy fiatalabb gyermekeknek az arányát mutatják, akik egyszülős családban élnek, és ahol az ott élő gyermekek közül legalább egy után gyermektartást fizet a különélő szülő. Mivel a tartásdíjat az EU-SILC-ben háztartási szintű adatként kérdezik, nem tudjuk, hány gyerek után kap tartásdíjat a család. 2.) Ezekben az adatokban azok a tartásdíjak jelennek meg, amit a különélő szülő közvetlenül fizet a családnak. Ha a tartásdíjat az állam előlegezi meg, akkor ezek nincsenek benne ebben az adatban.

Ahogy fentebb is említettük az egyes európai országok nagyon különbözőek abból a szempontból, hogy a tartásdíj elmaradása esetén milyen eszközöket alkalmaznak annak kikényszerítésére.⁶¹ Több országban megfigyelhető, hogy a tartásdíj kikényszerítését közvetlenül egy állami szerv végzi (pl. Magyarország, Svédország, Németország, Ausztria), míg másutt önkormányzati hatáskörbe tartozik a kérdés (pl. Csehország, Dánia, Finnország). Vannak olyan országok is, ahol a tartásdíjjal kapcsolatos ügyeket egy önálló szervezet intézi, ilyen például Hollandia, Dánia vagy az Egyesült Királyság. Az Egyesült Királyságban például a *Child Support Agency* (2014-től *Child Maintenance Service*), Dániában a *Statsamt*, Hollandiában pedig a *National Agency Collecting Child Support* szervezetek intézik a tartásdíjjal kapcsolatos ügyeket. Az egyszülős családok élethelyzetén javíthat, hogy magánbiztosító társaságok is fedezhetik az elmaradt tartásdíjakat, úgy mint Franciaországban.

61 Az alábbiakban ismertetett szabályozások a 2010-es évek elejéről származnak.

Magyarország vonatkozásában – a fent említett SILC vizsgálat kivételével – ez idáig nem ismerünk olyan adatközlést, ami a tartásdíjban részesülő családok számáról tájékoztatott volna. A lakossági adatfelvételekben számos torzítással kell számolnunk, hiszen a háztartáson kívül élő és a gyermekét egyedül nevelő szülő kapcsolata nagymértékben befolyásolhatja, hogy a gyermekek után fizetett tartásdíjat megjelenítik-e a kérdezettek a bevételi forrásaik között, illetve hogy ha igen, akkor reális képet adnak-e a tartásdíj nagyságáról.

Az Életünk Fordulópontjai adatfelvétel 2016-os hullámának erre vonatkozó adata azt mutatja, hogy azok közül a családok közül, ahol legalább egy olyan 18 éves vagy fiatalabb gyermek élt, aki korábbi párkapcsolatból származott, 57%-ot tett ki azoknak az aránya, akiket a különélő szülő rendszeres anyagi támogatásban részesített. Az esetek túlnyomó többségében (70%) ezekben a családokban egy ilyen gyermek élt. 22%-ot tett ki, ahol két olyan kiskorú gyermeket is neveltek, aki korábbi kapcsolatból született, és 8% volt a három vagy több ilyen gyermekesek aránya. A gyermekek szemszögéből azt mondhatjuk, hogy az adatfelvétel szerint a kiskorú gyermekek 61%-a kap a háztartáson kívül élő szülőtől rendszeres támogatást.⁶² 13%-uknál a szülő meghalt vagy nem tudja, hogy hol tartózkodik. Ezekben az esetekben nyilvánvaló a rendszeres támogatás hiánya, de a fennmaradó 87% esetében indokolt lehet az anyagi támogatás. Egyszerűen a gyermekek mintegy negyedének életben van a különélő szülője, tudják, hogy hol él, de anyagi támogatást nem kapnak tőle (saját számítások, Életünk Fordulópontjai adatfelvétel 5. hulláma, 2016).

Abban az esetben, ha a háztartáson kívül élő szülő nem fizeti a tartásdíjat, és az átmenetileg behajthatatlanná vált, a gyámhivatal a tartásdíjat megelőlegezi. Erre akkor kerülhet sor, ha a gyermeket gondozó családban az egy főre jutó jövedelem nem éri el az öregségi nyugdíjminimum háromszorosát (ez az összeg 2018-ban 57 000 Ft). A folyósítás legfeljebb három évig tarthat, amely időszak a feltételek fennállása esetén további három évvel meghosszabbítható. Ha a bíróság által megállapított tartásdíj összegének legalább felét a fizetésre kötelezett szülő eljuttatja a gondozó család felé, akkor a tartásdíj megelőlegezést nem lehet igénybe venni. A megelőlegezett tartásdíj összege gyermekenként nem haladhatja meg a nyugdíjminimum felét, amely jelenleg 14 500 Ft.

Mindazok ellenére, hogy a lakossági adatok nagyon alacsony lefedettséget jeleznek a tartásdíj fizetés vonatkozásában, a megelőlegezett gyermektartási díjban részesülők száma is kevésnek mondható. 2017-ben csak valamivel több, mint 8 400 gyermek részesült ebben a támogatási formában, és a kifizetett összeg is rendkívül alacsony volt (KSH, 2019b).

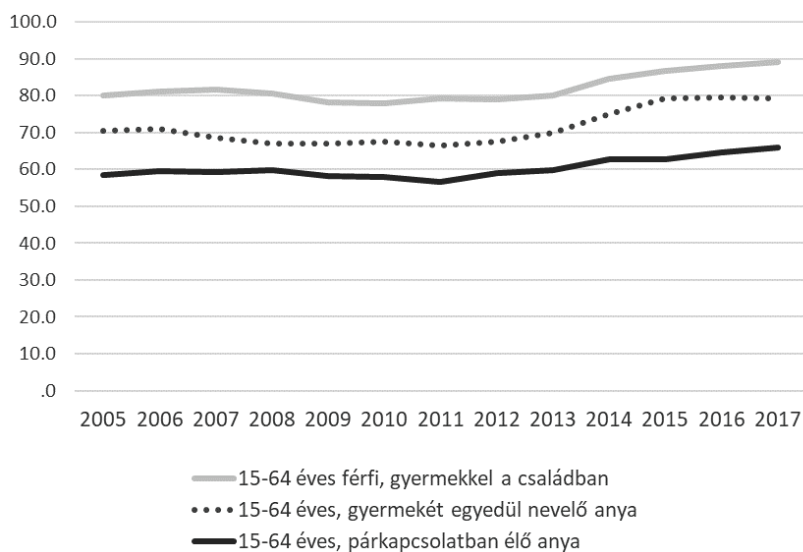
62 Ez az arány sokkal magasabb, mint amit a SILC adatokból számítottunk. Lehetséges, hogy ennek az az oka, hogy az Életünk Fordulópontjai adatfelvételben az összes olyan anyagi támogatásra rá lett kérdezve, ami a különélő szülőtől rendszeres támogatásként az egyszülős családhoz áramlik. Ez nem minden esetben tartásdíj. De számolnunk kell azzal is, hogy ezeknek az adatoknak a bevallása általában pontatlan.

4.2. Az egyszülős családok munkaerőpiaci helyzete és a munkaerőpiaci politikák

Ahogy fentebb említettük, a nők és a férfiak munkaerőpiaci esélykülönbségei, a foglalkoztatási és kereseti különbségek jelentős mértékben befolyásolhatják a családok életkörülményeit. A különbségeket csökkentő szakpolitikák hatékony működése különösen fontos azokban az esetekben, ahol a családban kisgyermek nevelkednek, méginkább azokban, ahol a szülő – Európa számos országában döntő többségében az anya – egyedül neveli a gyermekét. Több kutatás mutatja ugyanis, hogy a nemek közötti különbségek a gyermek születése körüli időszakban kezdenek jelentősebben megnövekedni, és számos vonatkozásban fennmaradnak a gyermeknevelés teljes periódusa alatt (*Grimshaw & Rubery, 2015; Joyce & Xu, 2019; Miller, 2018*). Az, hogy a gyermekvállalás milyen mértékben töri meg az anyák munkaerőpiaci karrierjét, hogy milyen hosszú távú hatásai vannak a gyermekvállalásnak, és hogy milyen hátrányokban csapódik le mindaz, amikor egy anya egyedül neveli tovább a gyermekét, az nem csak a munkaerőpiaci politikáktól függ. A családpolitikai intézkedések, a segélyezés, a gyermekek napközbeni ellátását biztosító intézmények működése, a gyermekellátási időszak hossza és szintje mind meghatározó elemek ebből a szempontból.

Mint a legtöbb európai országban, így Magyarországon is a nők foglalkoztatási mutatói rendre elmaradnak a férfiakétól. A különbség egyik magyarázata, hogy a nők nyugdíjbavonulási életkora általában alacsonyabb, mint a férfiaké. A korcsoportos foglalkoztatási mutatók viszont azt is jelzik, hogy a gyermekvállalás is jelentősen befolyásolja ezt a különbséget, ugyanis a férfiak és a nők foglalkoztatottsága közötti különbség éppen a gyermekesek körében a legnagyobb. Az anyák mutatóit viszont erősen differenciálja, hogy együttélő párkapcsolatban vagy egyedül nevelik-e gyermekeiket. Magyarországon az egyszülős anyák foglalkoztatottsága magasabb (az utóbbi években 80% körüli), mint a párkapcsolatban élőké (*5. ábra*). Ez minden iskolai végzettségi szinten így van (*6. ábra*). Ennek az lehet az oka, hogy az egyszülős anyák ösztönző tényezői erőteljesebbek, hiszen ha nem dolgoznak, akkor a család kereső nélkül maradhat.

5. ábra. Foglalkoztatási ráta az anyák és az apák különböző csoportjaiban Magyarországon, 2005–2017 (%)

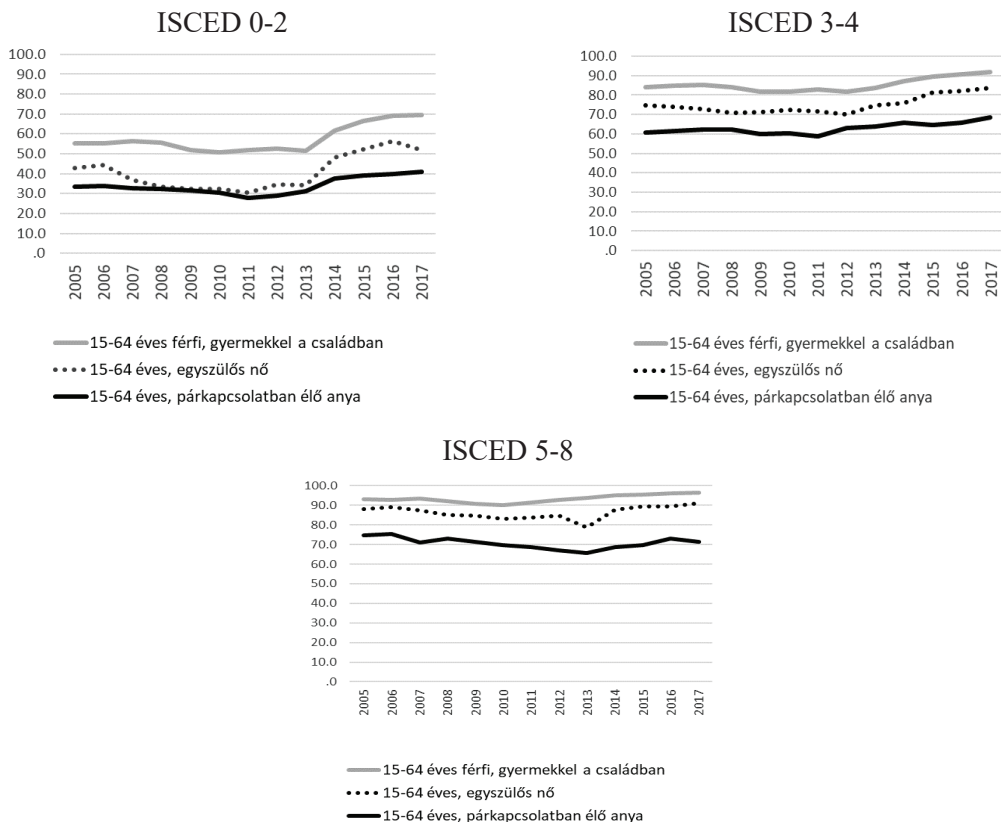

Forrás: Eurostat Labour Force Survey adatok. Letöltés: 2018.06.28.

Megjegyzések: 1.) Apának és anyának azokat tekintettük, akik gyermekkel élnek egy családban szülő státuszban, függetlenül attól, hogy vér szerinti gyermekükkel élnek-e vagy sem. 2.) Az apák esetében nem bontottuk meg a párkapcsolatban élőket és a gyermeküket egyedül nevelőket, mert ez utóbbiak nagyon kevesen voltak.

A legutóbbi években erőteljesen növekedett az iskolai hierarchia alján elhelyezkedő, gyermeküket egyedül nevelő anyák foglalkoztatottsága. 2010 körül ennek a csoportnak a foglalkoztatottsági rátája alig haladta meg a 30%-ot, az utóbbi években viszont rendre 50% felett van. Ez feltehetően összefüggésben van a 2010-es években bevezetett közmunka programmal, amely az alacsony iskolai végzettségű társadalmi csoportok munkaerőpiaci integrációját célozta meg. Az emelkedő trend ellenére azonban még mindig rendkívül alacsony ennek a rétegnek a foglalkoztatási mutatója. Ezeknek a családoknak valószínűleg támaszt jelenthet, hogy az átlagosnál nagyobb arányban élnek három generációs családban, így szüleik is segítik őket a megélhetésben (*Harcsa & Monostori, 2017*).

6. ábra. Foglalkoztatási ráta az anyák és az apák különböző csoportjaiban iskolai végzettség szerint Magyarországon, 2005–2017 (%)

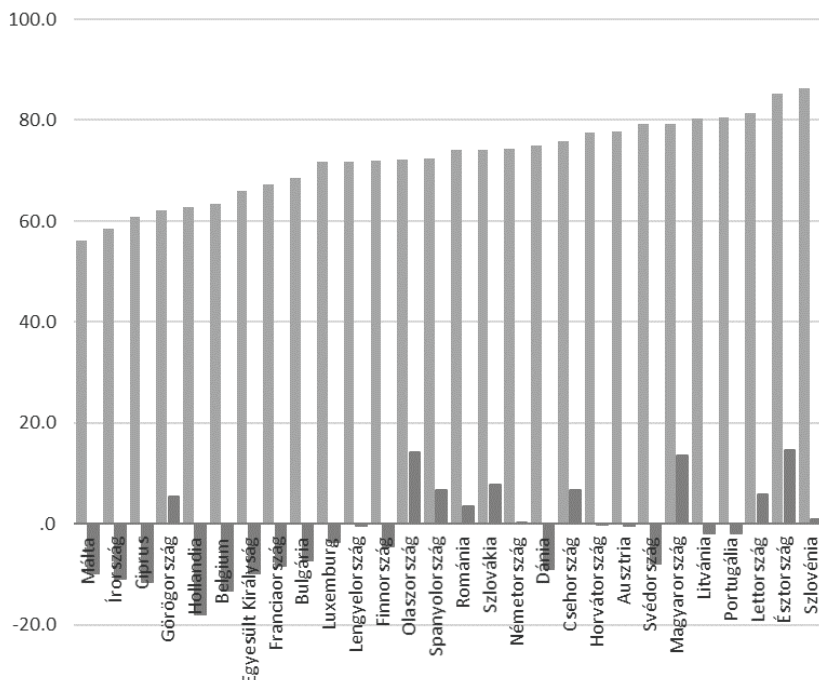
Forrás: Eurostat Labour Force Survey adatok. Letöltés: 2018.06.28.

Megjegyzés: Az iskolai végzettség nemzetközi osztályozása mentén kialakított kategóriák a következők: ISCED 0–2: érettségit nem adó végzettségek; ISCED 3–4: érettségit adó végzettségek; ISCED 5–8: felsőfokú diplomát adó végzettségek.

A gyermeküket egyedül nevelő magyar anyák foglalkoztatottsága európai összehasonlításban kifejezetten magasnak tekinthető. Sajátossága még, hogy mindössze két olyan ország van hazánkon kívül, ahol a gyermeküket egyedül nevelő nők foglalkoztatottsága ilyen jelentősen meghaladja a párkapcsolatban élő anyákéét. Meglepő módon azok az országok vannak többségben, ahol a gyermeküket egyedül nevelő nők mutatói elmaradnak a párkapcsolatban élő anyáktól (7. ábra). Sokféle magyarázat állhat e mögött, és hozzá kell tenni, hogy a gyermeküket egyedül nevelő anyák foglalkoztatottsági mutatójának időbeli trendje nagyon különböző. Az általunk vizsgált 2017-es adatok csak egyetlen időpontot ragadnak meg, és nem mutatják, hogy melyik ország merre tart a folyamatban. Az ír anyák munkaerőpiaci integrációját például alapvetően határozza meg az a tény, hogy Írországból a gyermekek nappali gondozása alapvetően

piaci alapon működik, és a térítési díjak rendkívül magasak. Több gyermek esetén már mindenképpen mérlegelés tárgyát képezi, hogy megéri-e a gyermekét egyedül nevelő szülőnek visszatérnie a munkaerőpiacra. Egy OECD-vizsgálat kimutatta, hogy Írorszában két iskolás kor előtti gyermek teljes idő nappali ellátása az egyszülős családok átlag jövedelmének 40%-át teszi ki, míg az OECD-országok átlaga 14% (Maldonado & Nieuwenhuis, 2015; Millar & Crosse, 2016). Hollandiában fontos szerepe lehet annak, hogy a munkanélküli, gyermekét/gyermekeit egyedül nevelő szülő a gyermek öt éves koráig mentességet kap a munkakeresés alól. A munkanélküliség periódusa alatt a minimálbér 70%-át kapja, melynek az a feltétele, hogy ezen időszak alatt olyan képzéseken vegyen részt, amelyek a későbbi munkaerőpiaci integrációját szolgálják. Ez az intézkedés komoly ellenőztözőként működhet. Az időbeli trendek fontosságára mutat rá az Egyesült Királyság példája, mely szerint láthatjuk, hogy egy hosszú évtizedek óta tartó komplex munkaerőpiaci eszköztár próbálja a gyermeküket egyedül nevelő anyák foglalkoztatottsági szintjét megemelni. 1996 és 2013 között a foglalkoztatottsági rátájuk 43-ról emelkedett 60%-ra. Ezen időszak alatt a párkapcsolatban élő anyák mutatója csak 5 százalékponttal növekedett (Klett-Davies, 2016). Az angol egyszülős anyák foglalkoztatottsági mutatója tehát elmarad a párkapcsolatban élő anyákétól, de a trend egyértelműen arra utal, hogy a gyermeküket egyedül nevelők mutatói felzárkózóban vannak.

7. ábra. Foglalkoztatottsági ráták a gyermekes nők különböző csoportjaiban, 2017 (%)

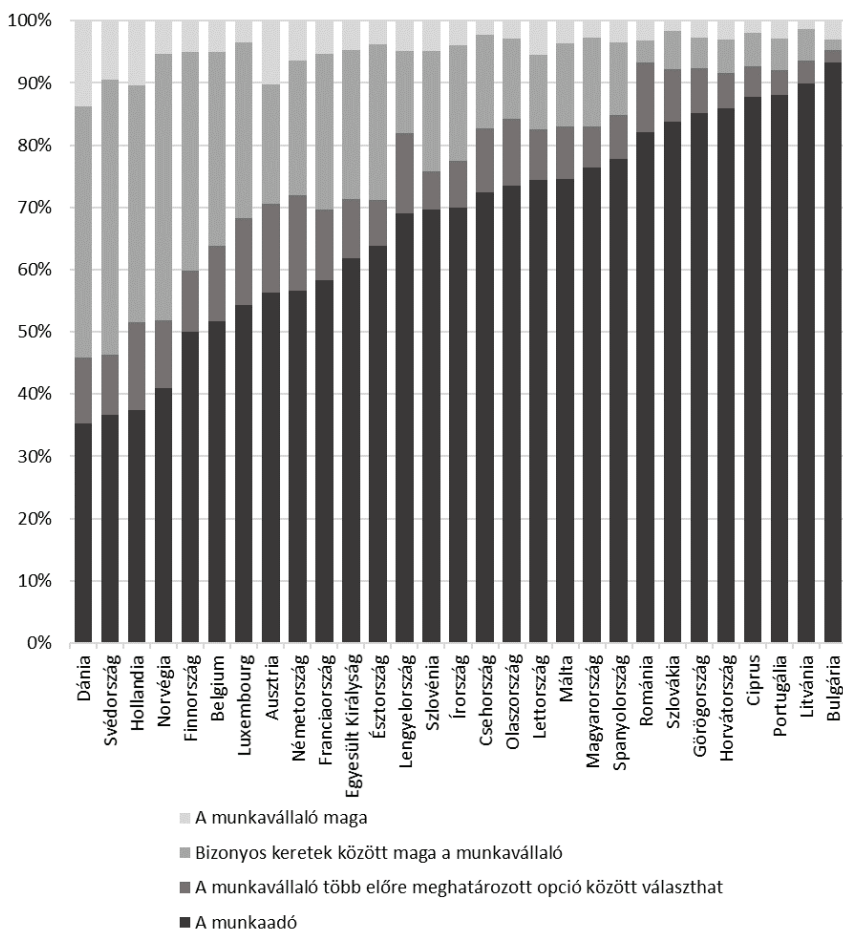

Forrás: Eurostat Labour Force Survey adatok. Letöltés: 2018.06.28.

A munka és a családi teendők összehangolását jelentősen segíthetik a rugalmas munkaformák. Magyarországon ezt szolgálja például a 2012. évi I. törvény, amely kimondja, hogy a három éven aluli gyermeket nevelő szülő, illetve három vagy több gyermek nevelése esetében a legkisebb gyermek öt éves koráig a munkavállaló kérésére a munkaadó köteles részmunkaidőben foglalkoztatni a munkavállalót. Ugyanakkor a munkaadónak csak a négy órás munkaidőre vonatkozó kérést kötelessége elfogadni, a hat órás munkaidő elfogadását mérlegelheti. A részmunkaidős foglalkoztatási forma ott tud igazán hatékonyan működni, ahol egy részmunkaidős kereset is megélhető tud biztosítani, és ez az egyszülős családoknál szinte kizárt. Sokkal nagyobb jelentősége van azoknak a szakpolitikai eszközöknek, amelyek a munkavégzés idejének rugalmasságát tudják biztosítani. Ezeknek a támogatására irányult Magyarországon a családbarát munkahely program, melynek értelmében támogatást kaphatnak azok a munkáltatók, akik valamilyen eszközzel megpróbálják segíteni a családi teendők és a munkahelyi feladatok összehangolását. Egy 2013–2016 közötti, 10 főnél több dolgozót foglalkoztató cégekre kiterjedt magyar kutatás azt mutatta, hogy a vizsgált, több mint 10 ezer cégnek a 67%-a vette figyelembe a munkaidő beosztásnál, a szabadságok kiadásánál az oktatási intézmények nyitvatartását. 57% biztosította a részmunkaidős munkavállalás lehetőségét, 42% a rugalmas munkavégzést, 35% nyújtott iskolakezdési támogatást, 28% szervezett családi programokat, 14% biztosított munkaidő kedvezményt a gyermeket nevelőknek és 11% biztosította a távmunka vagy az otthoni munka lehetőségét. A vizsgált vállalatok 31%-a semmilyen, 35%-a egy, 26%-a kétféle kedvezményt nyújtott dolgozóiknak (Tóth *et al.*, 2018). Ráadásul ezek a lehetőségek számos esetben csak egy-egy speciális élethelyzetben alkalmazhatók, úgy mint az otthoni munka lehetősége vagy a rugalmas munkakezdési/munka befejezése időpont csak olyan napokon vehető igénybe, amikor a gyermek beteg.

Európai összehasonlításban azt mondhatjuk, hogy az időben és térben rugalmas munkavégzés Magyarországon nem igazán jellemző. A munkaidő szempontjából a legrugalmatlanabb munkaerőpiac a dél- és kelet-európai országokban található. Noha van néhány olyan kelet-európai ország, ahol kicsit kedvezőbb a helyzet, mint például Észtország, Lengyelország vagy Szlovénia, azonban Litvániában, Szlovákiában vagy Romániában sokkal rosszabb a helyzet. Magyarországon a női munkavállalók 76%-a mondta azt, hogy semmilyen befolyása nincs a munkaidő beosztását tekintve, azt teljes mértékben a munkaadó határozza meg. Ez az arány Dániában 35%, Svédországban és Hollandiában 37%, Norvégiában 41%. A kontinentális Európában, például Ausztriában, Németországban és Franciaországban is 56–58% közötti értéket láthatunk (8. ábra).

8. ábra. Az európai női munkavállalók helyzete a munkaidő rugalmasságát tekintve, 2015 (%)

Forrás: European Working Conditions Survey, 2015.

Megjegyzés: A kérdés arra vonatkozott, hogy ki határozza meg a munkaidő beosztását.

A kisgyermekes anyák támogatásának egyik fontos eleme lehet, hogy a munkavállaló is érdekelté váljon az alkalmazásukban. Magyarországon ezt kívánja előremozdítani a Munkahelyvédelmi Akcióterv is, amely a korábbi Start-kártyához hasonlóan kedvezményeket ad a munkaadónak, amennyiben olyan kisgyermekes munkavállalót alkalmaz, aki még gyermeknevelési ellátást kap. Ezen kívül még több, általában a Munka Törvénykönyvében rögzített intézkedés védheti a kisgyermekes szülőket, ezen belül is a gyermeküket egyedül nevelőket. Azért fogalmazunk így, mert nem tudjuk, hogy a mindennapi gyakorlatban hogyan érvényesül a törvény betűje. A Munka Törvénykönyve⁶³

63 A Munka Törvénykönyve azokat tekinti gyermekét egyedül nevelő szülőnek, aki nem házas, a házastársától külön él és/vagy nincsn élettársa.

ugyanis előírja, hogy a gyermekét egyedül nevelő munkavállaló a gyermek három éves koráig nem kötelezhető egyenlőtlen munkaidő-beosztásra. Ez azt jelenti, hogy a heti pihenőnapok nem oszthatók be egyenlőtlenül, éjszakai műszakra nem osztható be, és esetükben rendkívüli munkaidő vagy készenlét sem rendelhető el. Rendkívüli munkaidő vagy készenlét a gyermek három és négy éves kora között is csak nagyon speciális esetekben (pl. baleset, elemi csapás stb.) lehetséges. Az egészségbiztosítási ellátásokról szóló törvény is megkülönbözteti a gyermeküket egyedül nevelő szülőket, hiszen ők több napig maradhatnak otthon táppénzen a beteg gyermekükkel. A gyermek 12 éves koráig mindkét szülőnek járó táppénz napot megkapja a gyermekét egyedül nevelő szülő, így a gyermek 1 és 6 éves kora között évi 84 napot, 6 és 12 év között évi 28 napot.

A gyermeküket egyedül nevelő nők számára rendkívül fontos lehet, hogy ha munkanélkülivé válnak, akkor megfelelő aktivitással tudjanak munkát keresni, és a munkába állás körülményeit meg tudják teremteni. Magyarországon nincsenek olyan jogszabályok, amelyek a kisgyermeküket egyedül nevelő szülőket segítenék ebben a helyzetben. Az Egyesült Királyságban például a munkaügyi hivatal által kijánlott állásinterjúra nem a szokásos 48 órán belül, hanem 7 napon belül kell alkalmas időpontot találni, amennyiben a gyermek felügyeletét 48 órán belül nem tudja megoldani. Az új munka megtalálása után általános szabályként 7 napon belül munkába kell állni, azonban a kisgyermekét egyedül nevelő szülők esetében ez csak 28 nap. Így nagyobb eséllyel tudja megoldani a jövőbeli gyermekfelügyeletet. A munkakeresőknek általában a teljes idős munkára is készen kell állnia, de a gyermeküket egyedül nevelők ennél kevesebbre, minimum 16 órára kötelezhetőek. Ha a gyermek 13 év alatti iskolás, és a gyermekfelügyeletet nem tudják megoldani, akkor kivételes esetben még ennél is rövidebb időre kötelezhetőek.

A foglalkoztatottság mellett a keresetek szintje is hozzájárul a különböző családtípusokban élők életszínvonalának alakulásához. Általános európai jelenség, hogy az anyák bére nem csak az apáktól, hanem a gyermektelen nők béréből is elmarad. Ennek nagyon jelentős részét magyarázza a háztartáson belüli specializáció, nevezetesen, hogy a gyermek születése után az anyák nagyobb részt vállalnak a gyermekek ellátásában, a háztartási munkákban, míg az apák a pénzkeresésre fókuszálnak (*Angelov et al., 2016; Davies & Pierre, 2005; Grimshaw & Rubery, 2015; Kleven et al., 2018; Miller, 2018*). Érdekes tény, hogy a gyermekvállalás több országban is már azelőtt befolyásolja a munkaerőpiaci döntéseket, mielőtt a gyermek megszületne. Ez feltehetően azzal (is) magyarázható, hogy a gyermekvállalás komoly negatív hatással van a nők munkaerőpiaci karrierjére, és eleve korlátozzák a munkaerőpiaci potenciáljukat, például azzal, hogy olyan foglalkozást választanak, ami támogatja a gyermekvállalást, viszont nem jár magas bérrel (*Adda et al., 2017*). A kelet-európai országokban az anyák és a leendő anyák bérhátránya jelentősebb, mint több nyugat-európai országban, és ez az iskolai végzettség hatásának kontrollálása után is megmarad. Ebből az következik, hogy ha a munkaerőpiaci és a családi feladatok ellátása egy országban nehézségbe ütközik, akkor az feltétlen bérhátránnyal jár, elsősorban a gyermeket vállaló vagy tervező anyák számára (*Lovász et al., 2018*). Ez, ahogyan említettük, akkor válik igazán éles kérdéssé, amikor a nő partner nélkül marad, és egyedüli keresőként kell magát és a gyermekeit eltartania.

A bérek és a foglalkoztatottság alakulása nem független egymástól, bár a két tényező nem mindig ugyanúgy kapcsolódik össze. Érdekes példa lehet néhány dél-európai ország, ahol azért nem mutattak ki az anyák és a gyermektelen nők között bérkülönbséget, mert az anyáknak egy jelentős része a gyermek vállalása után végleg kilép a munkaerőpiacról. Csak a legmotiváltabbak maradnak a munka világában, így a bérkülönbségek ezen szelekciós mechanizmus miatt eltűnnek. A kis bérkülönbség ára tehát a gyermekes nők alacsony foglalkoztatottsága (Lovász *et al.*, 2018).

A kelet-európai országban magasabbak a gyermekes anyák foglalkoztatási mutatói, mint a déli országokban, viszont jelentősebb a bérlemaradásuk. Kutatások arra utalnak, hogy ezekben az országokban nagyon hatékony lenne a munka és a családi teendők összeegyeztethetőségét szolgáló politikák erőteljesebb megjelenése.

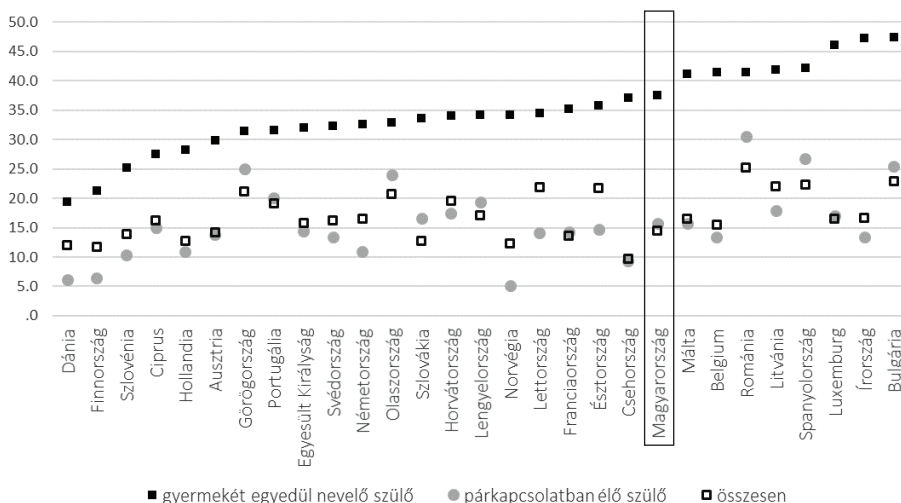
4.3. Az egyszülős családok és a szegénység

Az Európai Unió EU-SILC (Statistics on Income and Living Conditions) kutatása egyértelműen rávilágít arra, hogy az egyszülős családok jövedelmi szegénységben való érintettsége jelentősen meghaladja az adott országra jellemző átlagos értéket, de lényegesen magasabb azoknál a mutatóknál is, amelyek a gyermeküket/gyermeküket párkapcsolatban nevelő szülők családjaira jellemzőek.⁶⁴ Néhány országban a szegénységi ráta és annak az országos átlagtól való eltérése is drámai mértéket ölt. A magyarországi helyzet mind az egyszülős családokban élők szegénységi rátája, mind az országos átlagtól való eltérés szempontjából kedvezőtlen képet mutat. 2016-ban a vizsgált családok 38%-a élt az ekvivalens jövedelem 60%-ánál kisebb összegből, míg az országos átlag ugyanabban az időpontban 14%, a két szülős gyermekes családokban 16% volt (9. ábra).

Az időbeli trendeket vizsgálva azt mondhatjuk, hogy miközben a három vagy több gyermekes családok szegénységi rátáját az utóbbi másfél évtizedben sikerült csökkenteni, addig ez az egyszülős családok esetében nem történt meg.

64 Az egyszülős családok magas, a gyermekes családok körén belül is kiemelkedő szegénységi rátája nem új jelenség. Erre a korábbi évtizedek európai kutatásai is rámutattak. Maldonado és Nieuwenhuis például 18 OECD-ország 1978 és 2008 közötti vonatkozó adatait elemezte (Maldonado & Nieuwenhuis, 2015).

9. ábra. A jövedelmi szegénységben élők aránya a szülők különböző csoportjaiban, 2016 (%)

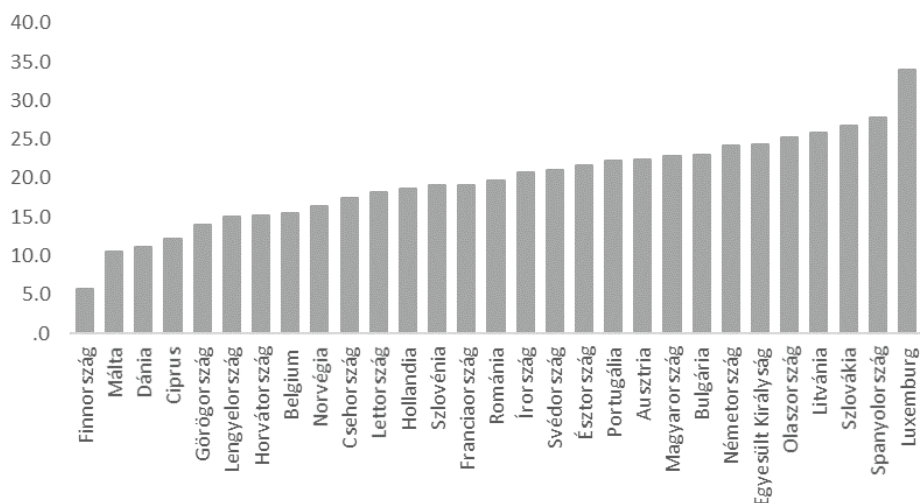
Forrás: EUROSTAT EU-SILC adatok. Letöltés: 2018.06.28.

Megjegyzés: Jövedelmi szegénynek azokat tekintjük, akiknek a háztartásában az egy fogyasztási egységre jutó – transzferek utáni – jövedelem nem éri el a medián jövedelem 60%-át.

Az egyszülős családok magas szegénységi mutatói alapvetően arra vezethetők vissza, hogy ezekben a családokban rendkívül kedvezőtlen a jövedelemszerzők és a fogyasztók egymáshoz viszonyított aránya. Az állami és a háztartástól külön élő szülők átadott jövedelme pedig nem kompenzálja ezt a hátrányt. Emellett a gyermeküket egyedül nevelő szülők iskolai végzettség szerinti struktúrája a legtöbb országban kedvezőtlenebb, mint a párkapcsolatban élőké, ami nyilvánvalóan meghatározza a munkaerőpiaci helyzetüket, keresetüket is.

Ugyanakkor ezek a – szegénységet meghatározó – tényezők országonként, társadalmi rétegenként és egyénenként is különböző súllyal vannak jelen. Láttuk például, hogy Magyarországon a gyermeküket egyedül nevelő nők foglalkoztatottsági mutatói az európai átlagnál kedvezőbbek, és magasabbak a magyar, párkapcsolatban élő nőkhez képest. Ellenben szegénységi mutatóik nem alacsonyabbak az európai átlagnál, és a párkapcsolatban élők mutatóinál, melyből következik, hogy Magyarországon az egyszülős családok annak ellenére vannak az átlagnál sokkal nagyobb szegénységi kockázatnak kitéve, hogy a gyermeket egyedül nevelők közül európai szinten az átlagosnál többen dolgoznak. Ezt a jelenséget mutatja az az ábra, amely a foglalkoztatottak körén belül méri a szegények arányát (10. ábra). 2017-ben Magyarországon a párkapcsolatban élő, gyermeket nevelő, foglalkoztatottak 6%-a élt a szegénységi küszöb alatt, míg a gyermeket egyedül nevelőknek 24%-a. Emellett a gyermekeiket egyedül nevelők relatív helyzete is romlott: 2005-ben 13%-ot, 2010-ben 12%-ot, 2015-ben már 21%-ot tett ki a szegények aránya a foglalkoztatottak körén belül.

10. ábra. A jövedelmi szegénységben élők aránya
a gyermeküket egyedül nevelő foglalkoztatottak körében, 2017 (%)

Forrás: Eurostat EU-SILC adatok. Letöltés: 2018.06.28. In-work at-risk-of-poverty rate by household type - EU-SILC survey [ilc_iw02]

Az egyszülős családok felé áramló transzferek egy része alanyi jogú rendszereken, míg mások inkább a szegénypolitika keretein belül jutnak el a családokhoz. A magyar rendszerben családi pótléknak nevezett ellátás általában Európa más országaiban is alanyi jogon jár a gyermekes családoknak. Abban viszont vannak eltérések, hogy az ellátás összege jövedelemfüggő-e. Több országban is változik az ellátás összege a szülők anyagi helyzetének függvényében, illetve több helyen érvényesítik azt az elvet, hogy a magasabb paritású gyermekek után magasabb az ellátás összege. Néhány országban – Magyarországon, Belgiumban, Észtországban, Portugáliában, Szlovéniában – az egyszülős családok családi pótléka magasabb összegű, másutt az egyszülősök támogatási kiegészítése csak egy bizonyos jövedelemhatár alatt történik (pl. Ciprus, Olaszország). Bőkezű ellátásnak tűnik az a megoldás, amikor az egyszülős családok annyi ellátásra jogosultak, mint ha egy gyermekkel több élne a családban (pl. Dánia, Norvégia). Magyarországon a differenciálás igen csekély, hiszen a gyermeküket egyedül nevelő családokban a családi pótlék összege alig 1000 forinttal haladja meg a párkapcsolatos családok támogatását. 2019-ben az egy gyermeket nevelő egyedülálló szülők 13 700 Ft-ot kapnak, két gyermek esetén 29 600 Ft-ot, három és több gyermek esetén gyermekenként 17 000 Ft-ot. Ráadásul ennek a juttatásnak a reálértéke az utóbbi évtizedben jelentősen csökkent, hiszen az összege 2008 óta nem emelkedett.

Magyarországon a gyermeküket egyedül nevelő szülők is megkaphatják a családi adókedvezményt, amely munkajövedelem és minden más adóköteles bevétel (pl. járadék) után is érvényesíthető. Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy a gyermeküket egyedül nevelők ezt milyen mértékben tudják igénybe venni, de mivel az

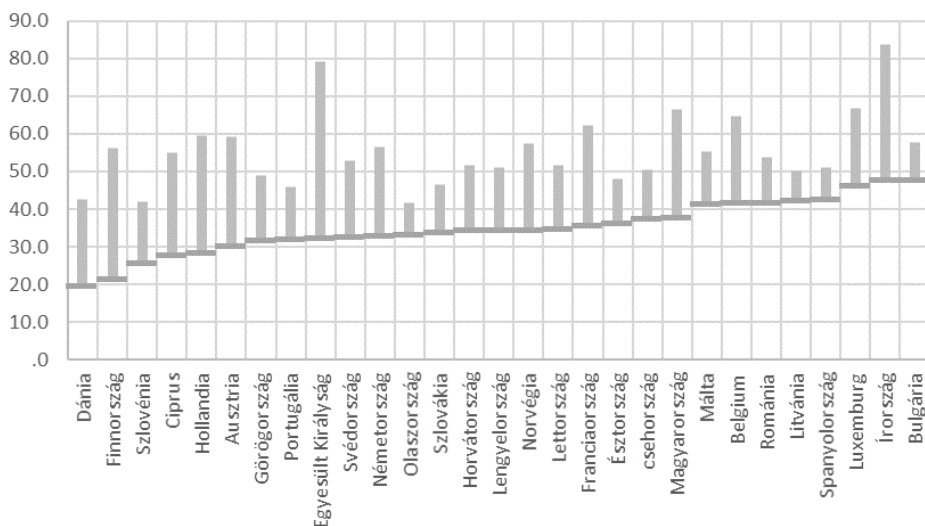
egyszülős családokban a gyermekszám átlag alatti, ez az esetek jelentős többségében havi 10 000–20 000 Ft-os adókedvezményt jelent számukra.

Abban az esetben, ha a gyermektől távol élő szülő meghalt, akkor a gyermek a legtöbb országban árvasági ellátást kaphat. Magyarországon árvaellátásra az a gyermek jogosult, akinek a szülője a haláláig az öregségi nyugdíjhoz szükséges szolgálati időt megszerelte, ez például a 30–35 év közötti szülők esetében 8 év, 35–45 év közöttiekénél 10 év, 45–55 év között 15 év. Az árvaellátás alapja az az összeg, amely a szülőt az elhalálása időpontjában megillette volna, ezért a gyermek az így meghatározott összeg 30%-át kapja meg. Az árvaellátás minimális összege 24 500 Ft, ami 2007 óta nem változott. Ezt a támogatást a gyermek 16 éves koráig kapja, illetve ha nappali tagozatos tanuló, akkor legfeljebb 25 éves koráig. 2016-ban az árvasági ellátást havi átlagban 67 ezren kapták. Az ellátás havi, átlagos összege valamivel több, mint 40 ezer forint volt (*KSH, 2016*).

Az egyes országok abban is jelentősen különböznek egymástól, hogy az állami transzferek milyen mértékben tudják segíteni a lelegezetebbek családokat. Ennek mérésére használhatjuk azt a mutatót, amely az egyes csoportokra jellemző szegénységi rátát az állami transzferek előtt és után is bemutatja. Az állami transzferek előtti szegénységi ráta azt fejezi ki, hogy mekkora lenne a szegények aránya az adott csoportban, ha az országban nem lenne társadalmi szintű újraelosztás.

E vonatkozásban azt láthatjuk, hogy Magyarországon az állami transzferek szegénység csökkentő hatása viszonylag jelentős. 2016-ban mindössze három olyan európai országot (Egyesült Királyság, Írország, Finnország) találunk, ahol a transzferek jelentősen nagyobb mértékben csökkentették a szegénységi rátát, mint nálunk. Hollandia, Ausztria és Ciprus a magyarhoz nagyon hasonló értékeket mutat, míg az összes többi országban a transzferek szegénység csökkentő hatása jelentősen alacsonyabb volt (*11. ábra*).

11. ábra. A jövedelmi szegénységben élő egyszülős családok aránya az állami transzferek előtt és után, 2016 (%)

Forrás: Eurostat EU-SILC adatok. Letöltés: 2018.06.28. At-risk-of-poverty rate before/after social transfers (pensions included in social transfers) by household type - EU-SILC survey [ilc_li09b]

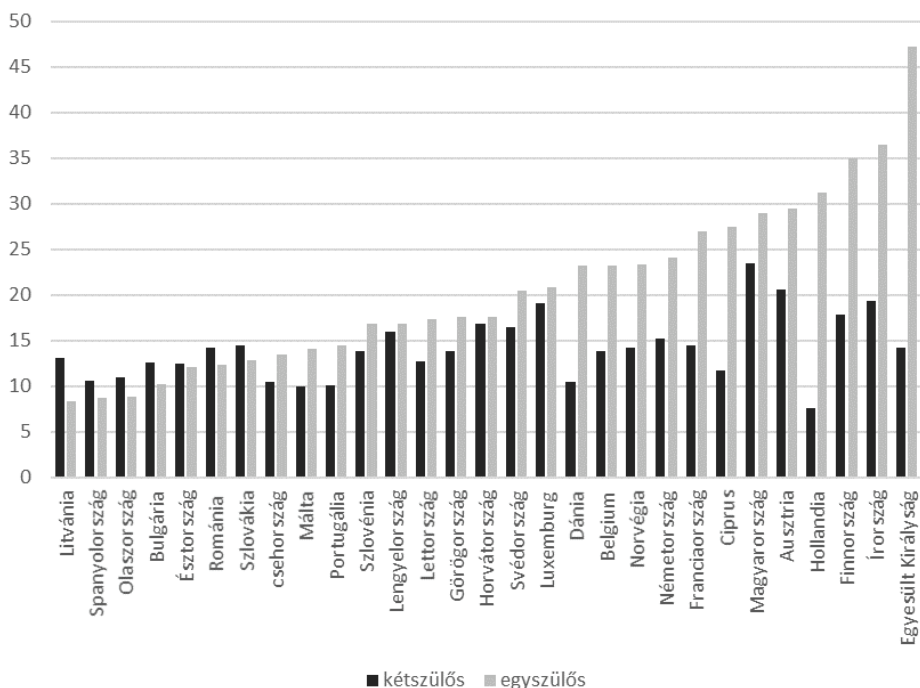
Megjegyzés: Az oszlopok alsó egyenesei a transzferek előtti, az oszlopok felső pontjai pedig a transzferek utáni szegénységi rátát mutatják.

Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy melyik országban mely transzferjövedelem szegénységcsökkentő hatása kiemelkedő. Azt viszont meg tudjuk vizsgálni, hogy az állami redisztribúció hatása hogyan érvényesül azokban a családokban, ahol a gyermekeket két szülő neveli. Milyen különbségeket fedezhetünk fel a kétszülős és az egyszülős családok felé áramló állami transzferek mértékében? Melyek azok a társadalmak, ahol a gyermekes családok felé erőteljes a transzferáramlás, függetlenül attól, hogy a gyermekeket egy vagy két szülő neveli? És melyek azok, ahol az egyik vagy a másik irányába erőteljesebb újraosztási mechanizmusokat fedezhetünk fel?

Az országok többségére – így Magyarországra is – jellemző, hogy az állami redisztribúció az egyszülős családok körében erőteljesebben csökkenti a szegénység kockázatát, mint a kétszülős családoknál (12. ábra). Az adatokat csak akkor tudjuk értelmezni, ha látjuk, hogy ez mennyiben magyarázható azzal, hogy az egyszülős családok erőforrásai, strukturális helyzete sokkal kedvezőtlenebb képet mutat, mint a kétszülősöké, vagy arra is látunk-e példákat, hogy az egyszülős családok felé nagyobb ellátások áramolnak, mint ahogy azt tényleges helyzetük indokolná. Általánosságban az országok többségénél inkább az előbbiről van szó, azaz a transzferek szegénységcsökkentő hatása azért erőteljes, mert az egyszülős családok redisztribúció előtti strukturális helyzete rendkívül kedvezőtlen.

Néhány országban (Egyesült Királyság, Írország, Finnország, Hollandia, Dánia) az egyszülős családok szegénységi rátáját a redisztribúció lényegesen nagyobb mértékben csökkenti, mint a kétszülős családokét. Ez erőteljesen összefügg azzal, hogy az egyszülős és a párkapcsolatos családok transzferjövédelmek előtti szegénységi mutatói ezen országok egy részében nagy különbséget mutatnak. Az Egyesült Királyságban vagy Írországban például az állami újraelosztás nélkül gyermeküket egyedül nevelő tíz szülő közül nyolc a szegénységi küszöb alá kerülne, miközben a párkapcsolatban élők transzferjövédelmek előtti szegénységi mutatója az Európai Unió átlagához hasonló. Tehát ezekben az országokban olyan magas az egyszülős családok szegénységi kockázata, hogy a transzferjövédelmek igen erőteljes átcsoportosítást hajtanak végre.

12. ábra. Az állami transzferek szegénységcsökkentő hatása az egy- és a kétszülős családokban, 2016 (%)

Forrás: Eurostat EU-SILC adatok. Letöltés: 2018.06.28.

Megjegyzés: Az ábra azt mutatja meg, hogy az állami transzferek hány százalékkal csökkentik az adott csoport szegénységi rátáját.

Ha az egyszülős családok problémáit komplexen nézzük, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy ezek társadalmi integrációját, részvételét, a kulturális intézmények támogatását segítő programok is feltűnően hiányoznak a magyar gyakorlatból. Ebben a vonatkozásban az egyszülős családok hátrányai nem csak a párkapcsolaton alapuló, legalább három gyermeket nevelő családokhoz képest dokumentálhatók, hanem összességében azokhoz képest is, akik párban nevelik a gyermekeiket. Az egyszülős családok a kulturális és szabadidős intézmények látogatásakor számos esetben nem vehetik igénybe a családi kedvezményeket.

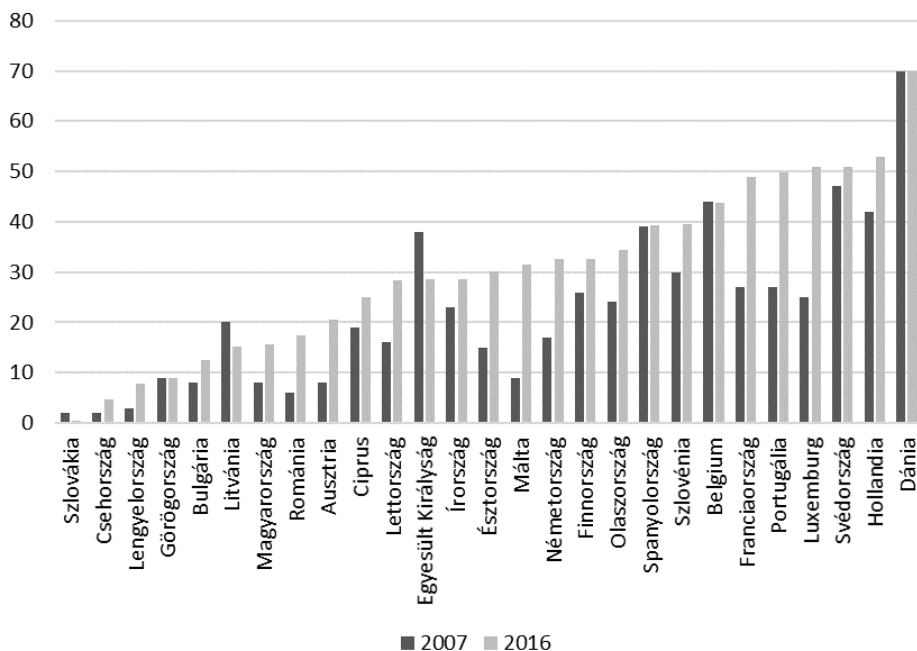
4.4. Az egyszülős családok és a nappali gyermekgondozás intézményei

Az egyszülős családok szegénységi kockázatának csökkentésében alapvető szerepe van annak, hogy a gyermeküket egyedül nevelő szülők hogyan tudnak integrálódni a munkaerőpiacra, illetve milyen pozíciókat tudnak betölteni ott. Ez úgy tud jól

működni, ha a gyermekek nappali ellátása biztosított. Ezen intézmények működése a párkapcsolatban élő szülők számára is kulcskérdés, de az egyszülős családokban különösen nagy jelentősége van annak, hogy biztosított-e az intézményekhez hozzáférés, mekkora térítési díjakat kell fizetni, és mennyire rugalmasak az intézmények például a tekintetben, hogy mikortól-meddig lehet azokat igénybe venni.

A skandináv országokban például a nappali gyermekgondozás intézményei széles hozzáférést biztosítanak a gyermekeknek, így azokat a gyermekeket, akiket a szüleik nem otthon gondoznak, felveszik a bölcsődékbe. Emellett például a finn szabályozás szerint az alacsony jövedelmű családoknak nem kell térítési díjat fizetniük (Forssén, 2015). Ebből következően a skandináv országokban a három év alatti gyermekek sokkal nagyobb hányadát gondozzák intézményi keretek között, mint más európai országokban (13. ábra). A három év feletti gyermekek intézményi ellátottságát vizsgálva – ez lényegében a hazai óvodás kornak felel meg – az országok közötti különbségek sokkal kisebbek.

13. ábra. A három év alatti gyermekek intézményes nappali ellátásában résztvevő gyermekek aránya, 2007 és 2016 (%)

Forrás: Eurostat. Letöltés: 2018.11.13.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy az egyszülős családok erőteljesebben szorulnak rá a gyermekek nappali ellátását biztosító intézmények működésére, mint a párkapcsolatban élők. Kutatások adatai alapján mégis azt látjuk, hogy azok az európai országok vannak többségben, ahol a párkapcsolatban élő szülők gyermekei részesültek nagyobb arányban intézményi ellátásban. Egy 2010-re vonatkozó kutatás mindössze

Svédországot, Hollandiát, Ausztriát, Lengyelországot és Németországot emelte ki, ahol az egyszülős családok gyermekeinek intézményes nappali ellátása számottevően kiterjedtebb volt, mint a párkapcsolatban élő szülőké. Magyarország egyébként szintén ebbe a körbe tartozott, de az egyszülős családok gyermekeinek érintettsége csak nagyon kis mértékben haladta meg a párkapcsolatban élő szülők gyermekeinek intézményes ellátottságát (Van Lancker, 2018). E vonatkozásban fontos, hogy ha a gyermekét egyedül nevelő szülő dolgozik vagy munkát keres, akkor gyermeke a bölcsődei felvételnél előnyt élvez.

A bölcsődék és az óvodák működésének megítélése szempontjából az is meghatározó, hogyan alakul a nyitvatartásuk és mennyire tudják rugalmasan kezelni a különböző élethelyzeteket. Ebben a tekintetben is számottevő a különbség az európai gyakorlatban. Magyarországon a bölcsődék jogszabályban előírt minimális nyitvatartási ideje 10 óra, bár ez európai viszonylatban hosszúnak számít, ráadásul hazánkban sok bölcsőde 12 órán át is nyitva tart.

4.5. Az egyszülős családokkal foglalkozó civil szervezetek

Az egyszülős családok problémáinak jelentős részével igazán hatékonyan a civil szervezetek tudnak foglalkozni. Magyarországon viszonylag kevés azoknak a civil szervezeteknek a száma, akik kifejezetten az egyszülős családokkal foglalkoznak. Bár a családszervezetek döntő többsége felénk is nyitott, de náluk nyilván kevésbé hangsúlyosan jelennek meg a problémáik. A legnagyobb egyszülősökkel foglalkozó civil szervezet az Egyedülálló Szülők Klubja Alapítvány, melynek célja az egyszülős családok társadalmi esélyegyenlőségének elősegítése. Az alapítvány 2005 óta működik, azonban igazán láthatóvá 2018 májusában vált, amikor egy 500 millió forintos állami támogatással egy budapesti központot nyitottak. Tevékenységük sokrétű, többek között kiterjed jogi, munkaügyi, pszichológiai és mediációs tanácsadásra is. A központ mobil irodaként is szolgál, és helyet biztosít az egyszülős családok gyermekeinek korrepetálására, továbbá számtalan tudományos és szélesebb közönségnek szóló előadásnak, konferenciának ad helyszínt. Ebben a központban játszótér is működik, ahol a gyermekek eltölthetik az idejüket, amíg a szülők a különböző programokon vesznek részt. Honlapjukon számos jogszabály ismertetése megtalálható, amelyek a különböző élethelyzetekben levő egyedül nevelők szülőknek nyújthat hasznos információt. Az utóbbi évben vidéken is több helyen nyitottak irodákat, annak érdekében, hogy az ott élő egyszülős családoknak is segíthessenek.

Az említett központon kívül nem tudunk olyan civil szervezetről, amely hasonló nagyságrendű állami támogatással tud foglalkozni az egyszülős családok problémáival. Az egyszülős családok problémái gyakran a nőket vagy anyákat tömörítő civil szervezetekbe, közösségekbe csatornázódnak be, ahol néhány ember lelkesedése, hatalmas munkabefektetése működteti a szervezetet. Ezek időről időre elnyernek kisebb önkormányzati támogatásokat, pályázatokat, de rendszeres bevételük lényegében nincs.

5. Összegzés

Tanulmányunkban az egyszülős családok életkörülményeinek azon területeire igyekeztünk rámutatni, amelyekben a társadalompolitikának beavatkozási lehetőségei vannak. Ezeken a területeken megpróbáltunk rávilágítani a fő kihívásokra, majd számba vettük azokat az eszközöket vagy éppen hiányosságokat, amelyekkel erre a magyar társadalompolitikai intézkedések reagálnak.

Az európai országokat áttekintve elmondhatjuk, hogy az egyszülős családok sehol sem kiemelt célcsoportjai a társadalompolitikai intézkedéseknek. Ugyanakkor azokban az országokban, ahol az egyenlőtlenségek kisebbek, ahol a nők és a férfiak esélyegyenlősége jobban megvalósul, ott az egyszülős családok helyzete is kedvezőbben alakul. Ez a családok jövedelmi helyzetében, a szegénységi kockázatban is megmutatik, de a tartásdíj fizetési hajlandóság is nagyobb, ami az egyszülős családok számára a legfontosabb elsődleges segítség. Az egyes európai országok nagyon különböznek abban is, hogy az elmaradt tartásdíj pótlásában milyen hatékonysággal működnek. Bár a legtöbb európai ország foglalkozik ezzel a kérdéssel, a tartásdíj fizetés megelőlegezése csak kevés országban működik igazán jól. Az általunk ismert (sajnos régebbi) adatok szerint Svédországban vagy Dániában például majdnem 100%-os lefedettséggel tudják állami szinten „pótolni” az elmaradt tartásdíjat. Magyarországon ez nem működik elég hatékonyan, ráadásul a tartásdíj megelőlegezése csak meghatározott ideig és meghatározott jövedelmi szint alatt igényelhető. Emellett a fizetett összeg csak töredéke annak, amiben a különélő szülőtől kellene részesülnie a családnak.

Mivel a gyermekeit egyedül nevelő szülők többsége nő, a férfiak és a nők munkaerőpiaci esélykülönbségei is meghatározóak. Magyarországon a női foglalkoztatottság általában magas, de a kisgyermekes anyák munkaerőpiaci részvétele alacsony, mely visszavezethető a rendkívül bőkezű és hosszú ideig tartó anyasági ellátásokra. Noha komoly szakmai viták folynak arról, hogy a gyermek fejlődése szempontjából mi lenne az ideális időtartam, amíg az anyjukkal otthon maradhatnak, munkaerőpiaci szempontból ez a rendszer a nők számára kedvezőtlen, ugyanis túl hosszú időre esnek ki a munkaerőpiacról, ami a későbbi karrierjük, bérük szempontjából is hátrányos lehet. Bizonyos vonatkozásokban eddig a GYED extra sem érte el a kívánt hatását, hiszen a kisgyermekes anyák foglalkoztatottsága nem növekedett szignifikánsan. Azzal, hogy az apák is igénybe vehetik a GYED-et, nem feltétlenül az apák gyermekkel otthon töltött ideje növekedett. Számos esetben az apa továbbra is dolgozik, és igénybe veszi a GYED extrát, míg az anya ellátatlanul marad otthon a gyermekkel (ld. erről: *Vékony-Kovács, 2018*). Mindezeknek rendkívül negatív hatása van, ha a kapcsolat felbomlik, és az anya egyedül neveli tovább a gyermekét, hiszen egy töredezett munkaerőpiaci pálya áll mögötte. Az ellátás nélküli időszakok pedig még a nyugdíjas éveire is hatással lesznek. A másik fontos munkaerőpiaci jelenség, hogy Magyarországon a nemek közötti keresetkülönbség nagyon felerősödik a gyermeket nevelők körében. A gyermek születése után

– bizonyos esetekben már közvetlenül előtte is – a férfiak növelik, a nők csökkentik a munkaerőpiaci potenciáljukat. Ez összefüggésben van azzal, hogy nálunk erősen tartja magát a hagyományos férfi-női munkamegosztás, miszerint a gyermeknevelést, a háztartási munkákat a női, míg a munkaerőpiaci feladatokat a férfi dominancia jellemzi. Ez akkor válik égető kérdéssé, amikor a párkapcsolat felbomlása után az anya munkaerőpiaci aktivitása a korábbinál erősebb szerepet kap a család életkörülményeinek alakulásában.

Munkaerőpiaci szempontból nem csak a foglalkoztatottság és a keresetek szintje meghatározó, hanem a munkavégzés formájának rugalmassága is. Az egyszülős családok esetében ez nem annyira a részmunkaidős álláslehetőségek kibővítésének szükségességét jelenti, hanem sokkal inkább az otthon dolgozás, a napi munkaidő rugalmas beosztásának megteremtését. Ebben a vonatkozásban az európai országokhoz képest Magyarországon igen kedvezőtlen a helyzet.

Az egyszülős családok szegénysége jelentősen meghaladja az országos átlagot, melynek több oka is van. Az egyik, hogy a gyermekeit egyedül nevelő szülők társadalmi jellemzői kedvezőtlenebbek, mint a párkapcsolatban élőké. A másik, hogy a család-szerkezetből adódóan az egyszülős családokban általában kedvezőtlenebb az eltartó/eltartott arány. A harmadik ok viszont egyértelműen az, hogy a társadalompolitika nem tudja az egyszülős családok kedvezőtlen helyzetét megfelelő mértékben kompenzálni. Ez a helyzet annak ellenére fennáll, hogy a pénzbeli transferek szegénységcsökkentő hatása európai viszonylatban jelentős. Ennek oka, hogy az egyszülős családok hátrányos helyzete mögött más, erőteljesen ható mechanizmusok működnek, mint például a kisgyermekes nők bérhátránya. Ezzel magyarázható az is, hogy miközben Magyarországon átlag feletti az egyszülős nők foglalkoztatottsága, a szegénységi mutatóik az országos átlaghoz képest és a gyermekes családok körén belül is magasak. Ezekből az következik, hogy az egyszülős családok helyzetének érdemi javítása egy komplex intézkedéscsomagot igényelne, amelyben munkaerőpiaci, családpolitikai és segélyezési elemek is jelen vannak. Ez a konklúzió egybevág annak a kötetnek a végkövetkeztetésével, amely európai országokban vizsgálta az egyszülős családok helyzetét, és arra jutott, hogy az egyéni erőforrások növelése, a munkaerőpiaci részvétel emelése és a hatékony társadalompolitikai segítségnyújtás egyidejűsége talán egyik családtípusnál sem olyan fontos, mint az egyszülős családoknál (*Maldonado & Nieuwenhuis, 2018*).

Szakirodalom

- Adda, J., Dustmann, C., & Stevens, K. (2017). The career costs of children. *Journal of Political Economy*, 125(2), 293–337.
- Angelov, N., Johansson, P. & Lindahl, E. (2016). Parenthood and the gender gap in pay. *Journal of Labor Economics*, 34(3), 545–579.
- Bergman, H. & Hobson, B. (2002). Compulsory fatherhood: The coding of fatherhood in the Swedish welfare state. In B. Hobson (Ed.), *Making men into fathers: Men, masculinities and the social politics of fatherhood* (pp. 92–124). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bitler, M. P., Gelbach, J. B., Hoynes, H. W. & Zavodny, M. (2004). The impact of welfare reform on marriage and divorce. *Demography*, 41(2), 213–236.
- Blaskó, Zs. (2016). Transznacionális családok, hátrahagyott gyerekek Dél- és Kelet-Európában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(1), 71–88. doi: 10.18030/socio.hu.2016.1.71
- Davies, R. & Pierre, G. (2005). The family gap in pay in Europe: A cross-country study. *Labour Economics*, 12(4), 469–486.
- Dommermuth, L. & Kitterød, R. H. (2009). Fathers' employment in a father-friendly welfare state: Does fatherhood affect men's working hours? *Community, Work & Family*, 12(4), 417–436.
- Eurostat (2019a): At-risk-of-poverty rate by poverty threshold and household type - EU-SILC survey[ilc_li03]. Elérhető: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_li03&lang=en
- Eurostat (2019b): Household composition statistics. Elérhető: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Household_composition_statistics#Household_size
- Forssén, K. (2015). *Improving the employment opportunities of lone parents in Finland*. Nem publikált kézirat.
- Fransson, E., Låftman, S. B., Östberg, V. & Bergström, M. (2018). Wellbeing among children with single parents in Sweden: Focusing on shared residence. In L. C. Maldonado and R.
- Nieuwenhuis (Eds.), *The triple bind of single-parent families: Resources, employment and policies to improve well-being* (pp. 145–170). Bristol: Policy Press.
- Grimshaw, D. & Rubery, J. (2015). *The motherhood pay gap: A review of the issues, theory and international evidence* (Conditions of Work and Employment Series 57). Geneva: International Labour Office.
- Grogger, J. & Bronars, S. G. (2001). The effect of welfare payments on the marriage and fertility behavior of unwed mothers: Results from a twins experiment. *Journal of Political Economy*, 109(3), 529–545.

- Harcza, I. & Monostori, J. (2017). A háztartás- és családszerkezeti változások hosszútávú trendjei Magyarországon európai kontextusban: Teóriák, tévképzetek, tények. *Demográfia*, 60(4), 299–332.
- Harkness, S. & Salgado, M. F. (2018). Single motherhood and child development in the UK. In L. C. Maldonado and R. Nieuwenhuis (Eds.), *The triple bind of single-parent families: Resources, employment and policies to improve well-being* (pp. 101–124). Bristol: Policy Press.
- Jagannathan, R. & Camasso, M. J. (2003). Family cap and nonmarital fertility: The racial conditioning of policy effects. *Journal of Marriage and Family*, 65(1), 52–71.
- Joyce, R. & Xu, X. (2019, April 3). The gender pay gap: Women work for lower-paying firms than men. Elérhető: <https://www.ifs.org.uk/publications/14032>
- Kalmijn, M. (2015). Father-child relations after divorce in four European countries: Patterns and determinants. *Comparative Population Studies*, 40(3), 251–276.
- Kammerman, S. B. & Kahn, A. J. (1988). What Europe does for single-parent families. *Public Interest*, 23(3), 70–86.
- Klett-Davies, M. (2016). *Under pressure? Single parents in the UK*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
- Kleven, H., Landais, C. & Sogaard, J. E. (2018). *Children and gender inequality: Evidence from Denmark* (NBER Working Paper 24219). Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Központi Statisztikai Hivatal (2016). *Szociális ellátórendszer 2016*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Központi Statisztikai Hivatal (2019a). Jövedelem-eloszlás, szegénység 2003–2018 [adatbázis]. *A társadalmi haladás mutatószámrendszere*. Elérhető: https://www.ksh.hu/thm/2/indi2_6_1.html
- Központi Statisztikai Hivatal (2019b): A családtámogatási és gyermekgondozási ellátások [adatbázis]. *Stadat*. Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsp006.html
- Lovász A., Cukrowska-Torzewska E. & Szabó-Morvai Á. (2018). Karrier gyermekvállalás előtt és után. In Fazekas K. és Szabó-Morvai Á. (szerk.), *Munkaerőpiaci tükrök 2017* (161–163 o.). Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont.
- Maldonado, L. C. & Nieuwenhuis, R. (2015). Family policies and single parent poverty in 18 OECD countries, 1978–2008. *Community, Work & Family*, 18(4), 395–415.
- Maldonado, L. C. & Nieuwenhuis, R. (Eds.) (2018). *The triple bind of single-parent families: Resources, employment and policies to improve well-being*. Bristol: Policy Press.
- Millar, M. & Crosse, R. (2016). *Lone parents and activation, what works and why: A review of the international evidence in the Irish context*. Galway: The UNESCO Child and Family Research Centre.
- Miller, C. C. (2018, February 5). Children hurt women’s earnings, but not men’s (even in Scandinavia). *The New York Times*. Elérhető: <https://www.nytimes.com>

- Oláh, L. S., Bernhardt, E. M. & Goldscheider, F. K. (2002). Coresidential paternal roles in industrialized countries: Sweden, Hungary, and the United States. In B. Hobson (Ed.), *Making men into fathers: Men, masculinities and the social politics of fatherhood* (pp. 25–57). Cambridge: Cambridge University Press.
- Salmi, M. & Lammi-Taskula, J. (2015). Policy goals and obstacles for fathers' parental leave in Finland. In G. B. Eydal and T. Rostgaard (Eds.), *Fatherhood in the Nordic welfare states: Comparing care policies and practice* (pp. 303–324). Bristol: Policy Press.
- Tóth I. J., Hajdú M. & Makó Á. (2018). Rugalmas foglalkoztatási formák és egyéb családbarát intézkedések a magyar vállalatok körében. In: Fazekas K. & Szabó-Morvai Á. (szerk.), *Munkaerőpiaci tükrök 2017* (185–189. o.). Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont.
- Treanor, M. C. (2018). Income poverty, material deprivation and lone parenthood. In: L. C. Maldonado & R. Nieuwenhuis (Eds.), *The triple bind of single-parent families: Resources, employment and policies to improve well-being* (pp. 81–100). Bristol: Policy Press
- Van Lancker, W. (2018). Does the use of reconciliation policies enable single mothers to work? A comparative examination of European countries. In: L. C. Maldonado & R. Nieuwenhuis (Eds.), *The triple bind of single-parent families: Resources, employment and policies to improve well-being* (pp. 239–262). Bristol: Policy Press
- Vékony-Kovács I. (2018). *A családtámogatási rendszer a kisgyermekes anyák szemszögéből*. (Szakdolgozat, Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Szociológia Tanszék).

A tanulmányok elérhetősége (a megjelenések időrendjében):

- Harcza István – Monostori Judit (2012): Családi struktúrák az életciklusban: *Társadalmi Riport 2012*. [Szerk: Kolosi – Tóth] 65–90. TÁRKI
- Monostori Judit (2013): Az egyszülős családdá válás társadalmi meghatározottsága. *Socio.hu* 2013. DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2013.3.22
- Harcza István (2014): A családi kohézió trendjei a gyermekes családokban. A kohézió színe és fonákja. *Szociológiai Szemle*, 24. évfolyam 1. szám. 40–66. http://real-j.mtak.hu/1470/1/Szociol%C3%B3giai_Szemle_2014_1_szam_Teljes_sz%C3%A1m.pdf
- Harcza István – Monostori Judit (2014): Demográfiai folyamatok és a családformák pluralizációja. *Társadalmi Riport 2014*. [Szerk: Kolosi – Tóth] TÁRKI. 83–109. <https://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b326.pdf>
- Harcza István – Monostori Judit (2016): Az egyszülős családok társadalmi-szociológiai jellemzői: *Kapocs*. XV. évf. 68. sz. 3–16. https://epa.oszk.hu/02900/02943/00069/pdf/EPA02943_kapocs_2016_1_003-016.pdf
- Monostori Judit (2017): Stabilitás és változás az idősök háztartásszerkezetében. *Demográfia*. 2017 60(1) 105–137. <https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/2707/2590>
- Harcza István – Monostori Judit (2017): A háztartás- és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények. *Demográfia*. 2017, 60(4), 299–332. http://real-j.mtak.hu/11047/13/Demografia_60evf_2017_4.pdf
- Harcza István – Monostori Judit (2018): A háztartásszerkezet és az iskolai végzettség összefüggései. *Társadalmi Riport 2018*. [Szerk: Kolosi – Tóth] 109–124. TÁRKI. https://tarki.hu/sites/default/files/trip2018/109-124_Harcza_Monostori_htszerk_iskveg.pdf
- Harcza István – Monostori Judit (2019): Mozaikcsaládok. *Socio.hu*. 10. évfolyam. 2. szám. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.1>
- Monostori Judit (2019): Egyszülős családok és politikák Magyarországon és Európában. *Demográfia* 2019. 62. évfolyam 1. szám 5–41. http://real-j.mtak.hu/17371/1/demografia_62evf_1.pdf
- Monostori Judit (2021): Nagyszülők és unokák egy háztartásban. Háromgenerációs együttélések Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 2021 31(1) 116–142. <http://real.mtak.hu/126523/>